

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ЕВОЛЮЦІЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

У двох частинах

Частина 2

Київ - 2017

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ЕВОЛЮЦІЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

У двох частинах

Частина 2

Київ – 2017

Авторський колектив:

Веденєєв Д. В., доктор історичних наук, професор, полковник запасу;
Гавриленко О. А., доктор юридичних наук, кандидат історичних наук,
професор, полковник запасу;
Кубицький С. О., кандидат педагогічних наук, професор, полковник запасу;
Курганевич В. І., полковник;
Остроухов В. В., доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної
академії богословських наук та Української академії наук, полковник запасу;
Петрик В. М., кандидат наук з державного управління, доцент, член-
кореспондент Міжнародної академії богословських наук, підполковник запасу;
Присяжнюк М. М., кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
полковник запасу;
Рожен Л. М., кандидат економічних наук, генерал-лейтенант запасу;
Сердюченко М. М.;
Сівальньов О. М., кандидат технічних наук, підполковник у відставці;
Слюсаренко А. В., кандидат історичних наук, доцент, полковник;
Цибулькін В. В., кандидат філологічних наук, доцент, полковник запасу;
Чорний О. В., полковник запасу

Рецензенти:

Стрельбицький М. П. – доктор юридичних наук, професор, академік
Міжнародної академії богословських наук, генерал-майор запасу;
Автушенко О. С. – кандидат педагогічних наук, доцент, полковник запасу

Наукові консультанти:

Заруба О. Г. – кандидат військових наук, доцент, полковник запасу;
Алфьоров О. В. – підполковник запасу

Рекомендовано до друку редакційно-видавничою радою
 Національної академії СБ України (протокол № 3 від 28.10.2016 р.)

Е 20 **Еволюція воєнного мистецтва : навч. посіб. : у 2 ч. Ч. 2 /**
 [Д. В. Веденєєв, О. А. Гавриленко, С. О. Кубицький та ін. ; за заг.
 ред. В. В. Остроухова]. – Київ : Нац. акад. СБУ, 2017. – 336 с.

З урахуванням актуальності, спадщини історії та реалії семи поколінь війн, це видання презентує в еволюції узагальнені реалії та специфіку воєнного мистецтва.

Автори посібника підводять читача до загального розуміння воєнного мистецтва. Розкривають особливості війн та воєнного мистецтва починаючи з часів давнього світу до сьогодення.

Навчальний посібник рекомендовано кадетам, учням, слухачам, курсантам та студентам середніх і вищих навчальних закладів військового напрямку, усім патріотам і захисникам нашої Вітчизни.

УДК 355.42

ЗМІСТ

ВЖИТІ СКОРОЧЕННЯ.....	4
Розділ IV. НОВІ АКЦЕНТИ У ВОЄННОМУ МИСТЕЦТВІ 1701-1918 рр.	6
Розділ V. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК СУЧАСНОГО ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА (1918-2013 рр.)	128
ВИСНОВКИ.....	292
СТИСЛИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ДОВІДНИК.....	296
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА	304

ВЖИТІ СКОРОЧЕННЯ

АК – “Армія Крайова”

БМП – бойова машина піхоти

БРДМ – бойова розвідувально-десантна машина

БТВ – бронетанкові війська

БТР – бронетранспортер

ВМС – військово-морські сили

ВО – Військової організації (РУН, ОУН)

ВОПСЦ – військові об’єднання і підрозділи стратегічного рівня

ВПС – військово-повітряні сили

ДРВ – Демократична Республіка В’єтнам

ЗМІ – засоби масової інформації

ЗРК – зенітно-ракетний комплекс

ЗС – збройні сили

ЗС СРСР – Збройні Сили СРСР (1955–1991 рр.)

ЗСПР – Збройні сили Півдня Росії

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

м. – місто, містечко

НВ АК – Народно-визвольна армія Китаю

ІВ – інформаційна війна

ІФР – інтернаціональний фашистський рух

КДБ – Комітет держаної безпеки

КНР – Китайська Народна Республіка

КСЗ – Китайсько-Східна залізниця

о. – острів

ОУН – Організація українських націоналістів

ПВК – приватні військові компанії

ПКАтаЗФ – “приватні” й “корпоративні” армії

та інші збройні формування

ППО – протиповітряна оборона

р. – ріка, річка

РЕБ - радіоелектронна боротьба
РІА - Російська Імператорська армія
РСЧА - Робітничо-Селянська Червона Армія (1918-1943 рр.)
РУН - Рух українських націоналістів
РФ - Російська Федерація
с. - село, селище
САУ - самохідна артилерійська установка
СВУ - Союз визволення України
СКС - соціально-комунікативна система
СРСР - Союз Радянських Соціалістичних Республік
СРЮ - Союзна Республіка Югославія
ССО - сили спеціальних операцій
ТВД - театр воєнних дій
УВО - Українська військова організація
УГА - Українська галицька армія
УНР - Українська Народна Республіка
УПА - Українська повстанська армія
УРСР - Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСС - українські січові стрільці
ЦРУ США - Центральне розвідувальне управління США
(United States Central Intelligence Agency - CIA)
ЧУГА - Червона Українська галицька армія
GNH - нім. Geheime Nachrichtendienst des Heeres (німецька зовнішня розвідка на початку XX ст.)
MI-6 - Military Intelligence - 6 (традиційна назва розвідувальної служби Великої Британії), вона ж SIS - "Secret Intelligence Service"

Розділ IV

НОВІ АКЦЕНТИ У ВОЄННОМУ МИСТЕЦТВІ 1701-1918 рр.

Війна за іспанську спадщину (1701-1714 рр.) велася між Францією та Іспанією, з одного боку, та коаліцією на чолі з австрійськими Габсбургами та Великою Британією, з іншого. Офіційна причина війни – відсутність прямого спадкоємця у померлого в 1700 р. останнього представника іспанських Габсбургів – Карла II Одержимого (*Carlos II El Hechizado*). У родинних зв'язках із іспанським королем Карлом II перебував французький король Людовік XIV та імператор Священної Римської імперії Леопольд I Габсбург.

Іспанії на той час належала більша частина Італії та південь Нідерландів, а також території південної та центральної Північної Америки. Таким чином, вибір нового іспанського монарха доленосно визначав баланс сил у Європі. Одну із протидіючих коаліцій очолила Франція, на боці якої виступили Іспанія, Баварія, Савойя, Кельнське курфюрство, Парма і Мантуя. Іншу коаліцію, очолювану Австрією, підтримали Велика Британія, Данія, Нідерланди, Португалія, Пруссія та інші держави Священної Римської імперії.

Бойові дії розпочалися в червні 1701 р. із вторгнення австрійських військ на чолі з Євгенієм Савойським (1663-1736) в Південну Італію.

Євгеній Савойський був небезпечним ворогом французьких армій Людовіка XIV. Син племінниці кардинала Джуліо Мазаріні, він виховувався при французькому дворі; його батьки були в опалі, й гордий та розумний Євгеній став мішенню для глузування придворних, що хотіли сподобатися королю.

Молодика готували до духовного звання: король, внаслідок його непоказності та слабкості, відмовив йому в проханні вступити у французьку армію. Під виглядом священної боротьби проти турків, що вели облогу Відня, Євгеній Савойський емігрував із Франції, був зарахований в австрійську армію і, як емігрант, зберіг гарячу ненависть до Бурбонів.

У результаті довготривалих військових дій, що мали перемінний успіх, в 1713 р. було укладено Утрехтський мир, за яким ставленик Франції Філіпп V був визнаний королем Іспанії та її колоній за умови відмови його нащадків від права на французький трон.

У подальшій історії воєнного мистецтва велику роль відіграла друга битва при Гохштедті (*Zweite Schlacht bei Höchstädt*), 13 серпня 1704 р.

Йшов четвертий рік війни за іспанську спадщину; перевага була на боці Людовика XIV; франко-баварська армія витіснила на Дунаї імперську армію під командуванням Людовика Баденського і ставила за мету провести рішучий наступ в Австрію. Стратегічні можливості стрімко змінилися внаслідок сміливого рішення видатного англійського полководця – генерал-капітана Дж. Черчилля графа Мальборо: всупереч планам британського та нідерландського урядів, він покинув довірений йому голландський театр війни, відірвався від французької армії, пройшов пів-Європи і прибув у Баварію на допомогу імперіям. Сюди ж привів підмогу і Євгеній Савойський.

Проти трьох об'єднаних армій, силою в 62 тис., французи і баварці виставили лише 47 тис. Вони посіли укріплену позицію під Аугсбургом. Щоб змусити франко-баварську армію вийти із їх розташування, британці та “імперці” посилено спустошували баварську землю. Коли ж їм це не допомогло, вони пішли на крайнощі, щоб спробувати виманити французів до відходу Дж. Черчилля: Людовик Баденський з 14 тис. відокремився, щоб взяти важливу баварську фортецю Інгольштадт. Франко-баварська армія дійсно почала рухатися, щоб маневром перешкодити падінню Інгольштадту, але неподалік від Гохштедту була атакована армією коаліції.

Лави атакуючих 48 тис. солдат складали дві армії, під командуванням Дж. Черчилля і Євгенія Савойського. У них була перевага у кінноті – 20 тис. проти 17 тис. Сторона, що захищалася, мала 47 тис. солдатів, котрі уособлювали три армії: баварську – курфюрста Максиміліана II Емануеля і дві французькі – маршалів Ф. Марсена і К. Таллара. Останній далеко не повністю об'єднав командування. Перевага у піхоті й артилерії (90 гармат проти 52) була на боці франко-баварців.

Відсутність єдиного командування у франко-баварській армії заважала прийняттю консолідованих грамотних рішень і призвела до пасивної оборони. Всі сили франко-баварців розподілилися фронтом довжиною майже 6 верст. Правим флангом французи майже впирались у Дунай; фронт прикривався річечкою Небель із важкодосяжною болотистою долиною; кращі підступи перед долиною вели до поселень Бліндхейм та Обер-Глаухейм. Захват із Півночі ускладнювався лісами та пересіченою місцевістю.

К. Таллар відмовився від оборони річечки Небель, щоб не розгортати війська на болотистій місцевості. Більша частина піхоти

К. Таллар захопила Бліндхейм; Ф. Марсен 14 батальйонами розташувався у Обер-Глаухеймі; фронт між цими опорними пунктами прикривала кавалерія К. Таллара і Ф. Марсена; курфюрст Баварський, з баварською і частиною французької кінноти, створив на пагорбах на північ від Обер-Глаухейма оборонний загиб.

Атакуючі розподілились таким чином: ділянку від Дунаю до Обер-Глаухейму атакував лівий фланг – Дж. Черчилль, захват із північного боку здійснював правий фланг – Євгеній Савойський.

Розгортання Євгенія Савойського занадто затрималося й наступ міг розпочатися лише після обіду. Французи встигли розташуватись у селищах для оборони, забарикадувати всі входи, спалити окремі будинки, що заважали обстрілювати селища з гармат, пристосуватися до оборони, протягти лінію огорожі із візків (“вагенбург”) від Бліндхейму до Дунаю.

Бій розпочався успішно для французів: всі атаки англійців і голландців відбивалися з величезними втратами; французька артилерія мала значну перевагу над слабкою артилерією противника. Три кавалерійські атаки Євгенія Савойського були відбиті курфюрстом Баварським. Євгеній Савойський чітко бачив нестачу своїх сил, але продовжував вперто атакувати, щоб привернути до себе увагу ворога.

Чотири години потому Дж. Черчилль реально оцінив ситуацію: він призупинив атаки на Бліндхейм, де британці мали відволікати французів перестрілками, й зосередив сили проти французького центру.

Британська кавалерія форсувала Небель і трьома атаками зуміла виснажити сили французької кінноти. К. Таллар побачив слабкість свого центру і кинув на допомогу підрозділи Ф. Марсена із Півночі, сподіваючись набрати резерв у Бліндхеймі – але із цього нічого не вийшло. Піхота, що влаштувалася в селищах, не виходила на рівнину. Лише 9 батальйонів приєдналися до кінноти, коли Дж. Черчилль о 17:00 повів наступ на центр. Підрозділи К. Таллара були розбиті, а французька армія роз’єднана на дві частини. Лівий фланг (Ф. Марсен і курфюрст Баварський) встиг відступити.

Гарнізон Бліндхейму, що продовжував захищати селище, потрапив у облогу і вночі вимушено капітулював. Втрати переможця – 25 % (4 542 вбитих і 7 942 поранених); втрати франко-баварської армії вбитими і пораненими оцінюються у 10 тис.; крім того взято 14 190 полонених (у т. ч. і поранений К. Таллар), а також 40 польових гармат.

Сучасників вразила безсильність К. Таллара витягти із селищ піхоту для відбиття неприятельської атаки. Поразка пояснювалася

помилкою К. Таллара – треба за можливістю не витратити військо на захоплення місцевих об'єктів, бо у цьому разі підрозділи безсилі для маневру. Із цього часу починаються пошуки для битв відкритих рівнин, що характерно для тактики XVIII ст. Лише французькі революційні армії відновили тактику захоплення місцевих об'єктів. Але зміни у тактиці прямо залежали від бойового духу піхоти, успіхи якої забезпечували не лише примус командирів, але й добровільне бажання пересічного бійця, його мотивація та ентузіазм.

Саме завдяки грамотній та злагодженій дії командирів і солдатів Північний союз держав (Росія, Саксонія, Польща, Данія) виграв війну проти Швеції у Північній війні (1700–1721 рр.).

Причини війни мають глибоке історичне коріння, пов'язане із протистоянням балтійських слов'ян й іншого прибалтійського населення (естів, курів, куршів, литів, лівів, пруссів тощо) лицарям-хрестоносцям, котрі з часом оселились у Швеції та продовжили спільно зі шведами експансію. До того ж, для шведів прагнення у південному напрямі було генетично обґрунтоване їх походженням із королівства Германаріха (IV ст.). В свою чергу, Московія поширювала владу на Північ, де інтереси сторін зіткнулися у XVI–XVII ст.

У 1699 р. цар Московії Петро I уклав союз із Данією, Саксонією та Польщею, котрі також протистояли експансії Швеції. В 1700 р. Петро I підписав перемир'я з Туреччиною і, оголосивши Швеції війну, вирушив на Нарву. Тим часом шведи на чолі зі своїм королем Карлом XII завдали поразки Данії, у результаті якої вона вийшла з війни. Покінчивши з Данією, Карл XII вирушив до Нарви і там розбив московитів, а після цього з військом вирушив проти польського короля Августа II. Таким чином, Петро I мав час, щоб зібрати сили, реформувати армію та збудувати флот.

На Заході завдання створення постійної армії полягало в тому, щоб удержавити військовий апарат і утримувати його не тимчасово, в період війни, але й у мирний час. В Московії ЗС і до Петра I утримувалися вже у мирний час і були державними. Завдання полягало лише, щоб полки міліціонерів, які збиралися на один місяць, служили рік.

Далекі походи Петра I потребували значного людського ресурсу, професійних солдатів, які б змогли розірвати господарські зв'язки зі своїми домами, із звичними засобами праці й умовами життя.

Спочатку Петро I прагнув створити комплектування ЗС на зразок західних – шляхом вербування переважно безробітного,

економічного аутсайдерського елемента – “люмпен-пролетаріату”. Московіти, які бунтували під час битви під Нарвою проти своїх іноземних офіцерів, й були першочергово розбиті Карлом XII. Цей невдалий досвід змусив Петра I відмовитися від вербування та він вдався до запровадження військової повинності. Цей захід поширювався виключно на селянство. Натомість більшість військових законів, виданих Петром I, майже із фотографічною точністю відображають сучасне йому відповідне законодавство Заходу.

Початок Північної війни (Нарва) чітко зацентрував тактичну перевагу шведів. Але вже наступного року російська помісна кіннота здобула низку перемог у невеликих операціях, розорюючи захоплені шведами області та знищуючи невеликі їх загони.

Російські терени відкривали можливості для маневрів. Від монголів росіяни запозичили стратегічну кінноту, здатну битися в кінному й пішому строю. Такі загони кінноти, коли ще не було залізниць, легко пересувалися, відповідно до поставлених завдань.

Петро I намагався поширити основи регулярної армії на стратегічну кінноту і з часом створив драгунів, а також “корволант”, тобто мобільний загін, до складу якого входили, крім кінноти, декілька добірних піхотних полків.

В 1702–1703 рр. росіяни взяли фортеці Нотебург та Ніеншанц, опанували берегами Неви та Інгерманландією. А шведи – захопили Варшаву, де польський сейм усунув від правління Августа II і вибрав королем Станіслава I Ліщинського. В 1704–1706 рр. шведи завдали поразки саксонським, польським і руським військам, а також примусили Річ Посполиту вийти з війни. Таким чином, Росія залишилася сам на сам зі Швецією.

Основні війська Карла XII зосередилися на Україні, котру верхівка шведів вважала прабатьківщиною – Великою або Холодною Швецією (Скіфією). Там інтереси Швеції та Росії перетнулися найсуттєвіше.

В Україні Петро I спочатку спирався на І. С. Мазепу. Однак ще у 1703 р. І. С. Мазепа розпочав таємні дипломатичні зносини з королем Речі Посполитої Станіславом I Ліщинським, а пізніше, за підтримку польської сторони, і з королем Швеції Карлом XII. У 1708 р. гетьман перейшов на бік останнього. У цей час гетьманська розвідувальна мережа працювала у різних країнах світу, що прямо порушувало чинні на той час правові норми, що забороняли гетьману опікуватися зовнішньополітичною діяльністю. Серед розвідників І. С. Мазепи були такі видатні особистості, як І. Бистрицький, І. Биховець, В. Велецький, А. Войнаровський, Г. Герцик, К. Довгополий, Т. Згура (Гречанин), Ф. Нахимовський,

Г. Новицький тощо. За спогадами П. Орлика (1672–1742): “Ніхто не міг краще (І. С. Мазепи) обробити людину, притягти її до себе. Не досягнувши з першого разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не зробить її своєю”. Скинувши личину підданого російського царя, І. С. Мазепа закликав шведського короля звільнити Україну “від московської тиранії”. Сторони уклали таємну угоду про співробітництво й умови союзу. Незважаючи на високий ступінь конспірації, про угоду дізнався генеральний суддя В. Л. Кочубей, невдоволений романом своєї юної доньки Мотрі з посивілим літнім І. С. Мазепою. В. Л. Кочубей підтримав і знятий гетьманом у 1703 р. з посади полтавського полковника І. І. Іскра. На ім'я російського царя вони підготували лист, але Петро I цьому документу не повірив і віддав авторів листа на волю гетьмана. І. С. Мазепа засудив цих поважних представників козацької старшини до смерті й цар затвердив вирок. 26 липня 1708 р. В. Кочубею та І. І. Іскрі прилюдно відрубали голови, за народними переказами – за Борщагівкою, поблизу сторожового посту біля руїн літописного Білгорода на Ірпені. За іншими даними, страта відбулася на Вінниччині. Ця інформаційна акція І. С. Мазепи спрямовувалася й проти всіх, налаштованих опозиційно до гетьмана чи невдоволених його рішеннями.

За всіма цими подіями уважно спостерігала шведська сторона. Аналіз матеріалів, що надходили з України від розвідки до Стокгольму, здійснював перший міністр королівства – граф К. Піпер, який залишив після себе досить цікавий щоденник. У ньому він зізнався, що прихід королівської армії в Україну не узгоджувався з гетьманом. Останній, дізнавшись про цю подію, пророчо прокоментував її так: “Чорт його сюди несе. Він зруйнував усі мої плани і приведе сюди російське військо. Тепер Україна буде зруйнована – і все пропало”.

З України Карл XII планував спрямувати війська на Москву, але влітку ініціатива перейшла до російської армії та у 1713–1714 рр. Росія окупувала частину території Фінляндії, а 5–7 серпня 1714 р. російський флот розбив шведський біля мису Гангут. В серпні 1714 р. Франція відмовилася від союзу зі Швецією, і Росія перенесла військові дії на територію скандинавського королівства. Після п'ятимісячних переговорів у місті Ніштадт в Фінляндії, 30 серпня 1721 р. сторони конфлікту підписали мирну угоду, за якою Швеція поступалася Росії Прибалтикою та частиною Карелії, але залишила за собою Фінляндію. В ході Північної війни російське військо мистецтво значно розвинулося, й першим значним успіхом Петра I стала Полтавська битва 1709 р.

Вирішальній битві передували певні боєзіткнення сторін. Так, у 1705 р. на допомогу Польщі Петро I послав підрозділи у Гродно. На початку 1706 р. місто потрапило у шведську облогу, але Карл XII, однак, не ризикнув штурмувати могутні укріплення міста. Шведи відійшли і вичікували, щоб знищити вояків противника, коли голод змусить їх вийти з фортеці. Однак, росіяни, використавши льодохід на Німані, який зніс тимчасовий міст Карла XII, попрямували на Брест-Литовськ і далі на Ковель-Київ, з метою ввести шведів в оману.

Після перемоги у Польщі, 30-ти тисячна шведська армія вирушила на Могильов з метою відшукати та знищити російське військо. Водночас, полководці Петра I керувалися ідеєю царя знесилювати шведів позиційними боями, але уникати вирішальної битви. Росіяни також спустошували місцевість на шляху шведів, отже Карл XII потребував відпочинку і поповнення армії.

Липень 1708 р. Карл XII простояв в Могилеві, чекаючи підходу з Риги генерала А. Л. Левенгаупта з 15-тис. військом. Однак російська стратегічна кіннота припинила можливість контактів Карла XII з А. Л. Левенгауптом. Усвідомлюючи ситуацію, після здійснення диверсії в Смоленську, не дочекавшись А. Л. Левенгаупта і не примусивши до генерального бою противника, Карл XII в середині вересня повернув на Південь і пішов в Україну, де король вирішив використати частину козаків, невдоволених імперською політикою царя.

А. Л. Левенгаупт у цей час рухався на Шклов. Петро I спрямував головні сили росіян (понад 40 тис.) паралельно шведам на Південь, а з 12 тис. кращих військ (7 тис. кінноти, 5 тис. піхоти, в тому числі Преображенський та Семенівський полки) вирішив перестріти шведів. Натомість "корволант" Петра I вийшов на дорогу Шклов-Пропойськ вже після проходження ворога. Із авангарду головної армії 2 драгунських полки були кинуті до Пропойська, щоб контролювати переправи до підходу шведів, а 8 драгунських полків приєднали до "корволанта".

Під час бою 28 вересня біля села Лісного російська армія потіснила А. Л. Левенгаупта, який вимушено кинув артилерію і пробивався до Карла XII. Але А. Л. Левенгаупта було розбито в 100 км від села Костеничі, де знаходилася армія Карла XII. Зв'язку між королем і його радником не було – всі шляхи опанувала російська кіннота.

Стратегічному успіху росіян неабияк сприяла невдала організація Карлом XII забезпечення своїх з'єднань: підкріплення і запаси для шведської армії, що прямувала в Україну, йшли не

коротким шляхом із Риги російським кордоном, а маршрутом Варшава-Львів-Київ. Російська армія тим часом встигла наздогнати шведів.

Достеменно дізнавшись про зраду І. С. Мазепи восени 1708 р., цар наказав "світлійшому князю" О. Д. Меншикову здійснити каральну акцію. Жертвою стало місто Батурин, гетьманська резиденція. Російський агент - наказний полковник Прилуцького полку І. Ніс відкрив хвіртку та впустив у місто карателів, котрі вчинили різанину козаків - сердюків (загинуло приблизно 6 тис. осіб). У місті росіянам вдалося захопити окремі документи І. С. Мазепи, зокрема угоду зі Станіславом І Ліщинським, в якій гетьман погоджувався віддати під владу польської корони Україну, за що отримав би титул князя та Вітебське й Полоцьке воєводства на тих самих правах, якими володів своїми територіями герцог Курляндський.

О. Д. Меншиков здійснив напад на Батурин після попереднього розвідувального вивчення настроїв місцевого населення. Його агентура повідомляла 12 жовтня 1708 р., що українці "служать віддано", "по лісах збираються компаніями, ходять і шведів zelo багато б'ють і у лісах шляхи зарубають". Наприклад, біля Новгороду-Сіверського селяни знищили шведський загін кількістю 150 осіб. Іноземні розвідники, які супроводжували армію "нащадків великих скіфів", доповідали, що пересічне населення не лише розгорнуло справжню війну проти загарбників, але й висловлює невдоволення діями І. С. Мазепи. Його обізнані українці звинувачували в приході на терени України шведів. Англійський розвідник, зокрема, зазначав: "Я вважаю, що ці люди більше схильні до москвичів, ніж до шведів". Основним об'єктом зацікавленості російської розвідки став полковник І. І. Скоропадський, якого вже Петро І розглядав як наступника бунтівного І. С. Мазепи. Царю вдалося взяти під контроль листування І. С. Мазепи з І. І. Скоропадським. Так, наприклад, останній не отримав листа гетьмана від 30 жовтня 1708 р., в якому І. С. Мазепа називав полковника "правдивим Вітчизни своєї сином" і закликав приєднатися до антицарського повстання. За словами гетьмана, росіяни "вродженими своїми звабами хочуть до рук прибрати і тиранську свою неволю запровадити, ім'я Війська Запорізького згладити, а козаків у драгунію та солдати повернути, народ же малоросійський вічно собі порабити".

4 листопада 1708 р. шведські війська та мазепинські підрозділи побачили, що сталося з гетьманською резиденцією в Батурині. Особливо гнітюче враження ця руїна справила на Карла XII. Зиму 1708-1709 рр. шведське військо відпочивало на квартирах, але

наприкінці зими армія Карла XII пересунулася до Ворскли. Чекаючи на приєднання турків і поляків для розгортання війни з Росією, навесні 1709 р. король взяв в облогу фортецю Полтаву. Облога йшла важко, у шведів не вистачало артилерії та пороху. Лави оборонців також зменшувались, і вони потребували термінової допомоги. У найскрутніший час бригадир О. Головін здійснив розвідувально-диверсійну акцію. Так, попередньо вивідавши розпорядок дня у шведському таборі, він переодягнув в однострій ворога тисячу солдатів і повів підрозділ до мурів фортеці через шведський табір. Спочатку все йшло за попереднім планом, але потім шведи запідозрили халепу, але запізно: вояки Петра I занадто близько підійшли до валів Полтави та пустили у хід багнети. Під час бою загинуло до 200 шведів і 18 (!) росіян. Отже, таким чином лави захисників збільшилися. Цю акцію високо оцінив Карл XII: "Бачу, що ми навчили московитів воєнному мистецтву!". Надалі було організовано майже безперервний зв'язок російських військ і гарнізону міста, що здійснювали волонтери-розвідники. Паралельно вони збирали інформацію про шведів. Водночас і шведи не сиділи склавши руки. 25 червня вночі до шведського табору перебіг унтер-офіцер Семенівського полку, іноземець, який, можливо, ще до цього збирав інформацію на користь шведів. Перебіжчик повідомив про ймовірне підкріплення царського війська та його поточний стан. Один із підрозділів він охарактеризував, як дуже слабкий, молодий, не навчений. Петро I зі своїх джерел довідався, що розповів зрадник. Цар наказав Новгородському полку помінятися мундирами з молодими солдатами. Шведські командири, які під час бою орієнтувалися на "сірі мундири", враховуючи отриману інформацію, з неприємним подивом для себе натрапили на один із найкращих царських полків. Свою помилку вони усвідомили вже запізно. Так Петру I вдалося вдало перетворити розвідувальну інформацію на дезінформацію.

Поступово чисельність шведської армії зменшилася до 17 тис. осіб. Військо ж Петра I зросло до 50 тис., у тому числі й за рахунок прибулих калмиків і козаків під проводом І. І. Скоропадського. Нарешті Петро I був готовий дати вирішальну битву. Для врятування міста Полтави, обороноздатність якої в червні почала падати, він вступив у боєз'ясування з Карлом XII.

Противників розділяла р. Ворскла. Біля с. Петрівка, за 11 км вище Полтави, росіяни завчасно побудували міст і прикрили підходи до нього укріпленнями. 20 червня царське військо перейшло Ворсклу і пододало ще 3 км у напрямі шведів та окопалося поблизу с. Семенівка.

Чотири доби росіяни підсилювали свій укріплений табір, але Карл XII, що знаходився за 8 км, продовжував облогу Полтави. Тоді Петро I вирішив наблизитися ще на 3 км. 25 червня царська армія почала укріплюватися біля с. Яковці. Так як шведи продовжували ігнорувати армію Петра I, незважаючи на її п'ятикілометрову віддаленість, цар рішуче вирішив дати оборонну битву. Він почав переносити укріплений табір ще на 2 км у бік шведів. На галявині між лісовими ділянками зводили лінію із 6 редутів, віддалених один від одного на рушничний постріл, і ще 4 редуги попереду.

Шведи, після чергового невдалого штурму Полтави, 27 червня вранці готувалися до наступу. Проти 72 гармати Петра I королівське військо мало лише 4. Тільки нескінченна віра у тактичну перевагу могла підштовхнути Карла XII до атаки на укріплені позиції. О 05:00 шведи почали кавалерійський бій на лінії редутів. Російська кіннота затримала неприятеля до підходу шведської піхоти. Після чого відійшла. Прорвавшись між редугами, королівське військо наразилося правим флангом на картечний вогонь укріпленого табору.

Російська кіннота посунулася вліво, де перешиковувалася королівська армія, але правофлангова колона шведів взагалі не пройшла через редуги і була одночасно атакована вояками Петра I з фронту і гарнізоном Полтави (близько 6 тис.) із тилу.

Вдалих хід битви дозволив царю вийти з укріплень на фронті головних сил шведів. Російська армія вишикувалася у два ряди із драгунами на флангах. Шведи могли протиставити лише 1 лінію, під керівництвом пораненого короля. Успіх російської кінноти на обох флангах вирішив долю битви, яка закінчилася 27 червня 1709 р. і повну перемогу російсько-козацької зброї не лише у бойовому зіткненні, але й у "таємній війні". Прикладом її може вважатися й вдалий постріл з козацького карабіну в Карла XII в ніч на 18 червня 1709 р., саме напередодні битви. Цей "подарунок" на день народження короля остаточно деморалізував шведське офіцерство. Воно вважало, що Карл XII навмисно шукає смерті, щоб гідно вийти з халепи, в яку він втягнув королівство та найкращі шведські військові підрозділи.

Під час битви Петро I, по-перше, вдало застосовував гнучку тактику бою, що проявилася, зокрема, у таємних пересуваннях невеликих загонів та їх несподіваних нападах з усіх боків. По-друге, замість традиційного однолінійного шикування царські війська шикувалися у дві лінії, а це не лише дозволяло поглибити оборону, але й вільніше маневрувати. По-третє, основу королівського війська складали найманці, а царського – місцеві військовослужбовці, котрі свідомо й вмотивовано протистояли агресору та його сателітам.

Під час офіцерського банкету, на який Петро I дружньо запросив полонених шведських офіцерів, російський цар випив "за вчителів", тобто за шведів.

Після перегрупування підрозділів російське військо через Київ попрямувало на Варшаву. Король Речі Посполитої Станіслав I Ліщинський втік до Померанії, а звільнений ним трон посів Август II, союзник Петра I. У свою чергу, Карл XII із залишками армії втік до с. Перевалочного. Російські драгуни і гвардійська піхота, посаджена на коней, почали переслідування лише ввечері. Дванадцять годин було змарновано, а в ніч на 30 червня Карл XII із 2 тис. шведів і "мазепінців" встиг форсувати Дніпро. Залишки його армії, котрі не змогли перейти на протилежний берег, 30 червня здалися російській кінноті.

У цій операції вражає, з однієї сторони, особиста відвага Карла XII, його віра у тактичні переваги, що веде до переслідування нищівної стратегії у зовсім невідповідних обставинах, а з іншої – поміркованість Петра I. Він усвідомлює всю мапу ТВД, витримано виконує свій план виснаження шведів, руйнує їх з'єднання і створює навкруги неприятеля нищівне кільце із кінних частин.

У перемозі під Полтавою стратегії більше, ніж тактики. Тактично царське військо ще не навчилося маневрувати на полі. Така ж відсутність вміння тактичного маневру проявилася і пізніше, на полях Семирічної війни, зокрема, під Цорндорфом і Кунерсдорфом. Але до цього часу стійкість і надійність російських ЗС значно підвищились, а кіннота зберегла вміння функціонувати у стратегічному масштабі.

Почувши про поразку шведів під Полтавою, королівський двір у Франції у це спочатку не повірив. Людовик XIV наказав розвідникам негайно відбутися в Україну та все з'ясувати. Центром вивчення ситуації став Стамбул, звідки французькі емісари попрямували на Поділля та повернулися зі звісткою, що шведи дійсно програли, а Карл XII за порадою І. С. Мазепи намагатиметься втягнути Оттоманську імперію в збройне протистояння з Росією. Людовику XIV ця ідея сподобалася, він зрозумів, що це дозволить йому посилити свій вплив у Речі Посполитій, і французькі дипломатія та розвідка розгорнули задля сприяння гетьману та його людям відповідну роботу.

Доля І. С. Мазепи достеменно невідома. За деякими даними, він інсценував свою смерть у Бендерах і через Галац повернувся до Києва, де під прикриттям монаха Св. Києво-Печерської лаври помер під іншим іменем.

Що стосується Швеції, то королівство перетворилось із одного із провідних акторів європейської політики на регіонального лідера та поступово втрачало територію. Так, 1809 р. від Швеції до Росії відійшли території Фінляндії.

У подальшому формуванні армії всі тяготи військової служби Петро I переніс на селян. Дворянство несло державну службу - на командних посадах, у військовому чи цивільному відомствах. Цар провів глибоку межу між солдатом і офіцером, чого не знала допетровська армія. Це було запозиченням із Заходу, де вже запровадили примусову підготовку "шляхетних недорослів" (наприклад, у Пруссії). Петро I також приділив велику увагу формуванню висококваліфікованих кадрів шляхом відряджень "шляхетних недорослів" до Європи.

Як і на Заході, дворянську підготовку "шляхетних недорослів" здійснювали безпосередньо на практиці, на військовій службі. Майбутні офіцери виховувалися переважно в лавах гвардійських полків. Це були справжні дворянські школи. Ось цифри, що стосуються до 1795 р. і типові для всього XVIII ст., в полках:

- Преображенському - 3 308 рядових і 6 317 унтер-офіцерів;
- Семенівському - 2 305 рядових і 1 551 унтер-офіцер;
- Ізмайлівському - 2 111 рядових і 2 162 унтер-офіцерів;
- лейб-гвардії кінному - 757 рядових і 2 527 унтер-офіцерів.

Якщо брати до уваги, що в унтер-офіцери гвардії підвищували лише дворян, і частина дворян, які лише розпочинали службу, числились і рядовими, то в гвардії співвідношення складало два дворянина до одного рядового-селянина. Правда, близько половини всіх дворян були неповнолітніми, а то й малолітніми: однак це не змінює загальної картини гвардії як велетенської дворянсько-юнкерської школи, спираючися на яку, шляхта диктувала монархам власну волю. З часом офіцерські кадри формувались у кадетських корпусах, освіта у яких була ґрунтовнішою, ніж на Заході.

Наприкінці XVIII ст. офіцери Російської імперії являли собою найосвіченішу частину дворян. Більшість командного складу російської армії за своєю загальною підготовкою перевершувала малограмотну масу не лише прусських, але й інших західноєвропейських офіцерів.

У XVIII ст. Російська Імператорська армія (РІА) продовжувала використовувати іноземних офіцерів; але від залучення до її лав маси іноземців поступово імперія перейшла до запрошення окремих осіб, відомих своїми неабиякими талантами і високим професіоналізмом. Переважно, російський корпус мав етноцентричний характер, "ядром" якого були етноси саме Російської імперії.

У середині XVIII ст. спалахнула Семирічна війна (1756–1763 рр.), коли коаліції Австрії, Іспанії, Росії, Саксонії та Швеції спільно постали проти Пруссії та Великої Британії.

У першій половині 1750-х рр. загострилося колоніальне суперництво Парижу та Лондону в Північній Америці та Індії. Захоплення французами долини річки Огайо призвело у 1755 р. до протистояння двох держав. Формально оголошення війни відбулось у травні 1756 р. після французької окупації острова Менорка. Цей конфлікт перетнувся з внутрішньоєвропейським конфліктом Пруссії з її сусідами. Посилення військово-політичної могутності Пруссії у Центральній Європі та занадто амбітна політика її короля – Фрідріха II (1712–1786), загрожували інтересам інших європейських держав.

Пруський король де-юре розпочав військову службу в чотири роки, коли його батько – Фрідріх Вільгельм I Гогенцоллерн (1688–1740) відправив сина у кадетський військовий підрозділ. Із цього моменту розпочалося календарне обчислення вислуги та, відповідно, присвоєння військових звань і призначення на відповідні посади.

В 1717 р. у Берліні виникла “Кадетська школа”, в якій у 1730 р. навчалося понад 230 майбутніх офіцерів – представників шляхетних сімей. Випускників орієнтували, що у разі призначення на вищі військові посади вони мусять скласти кваліфікаційні іспити. Так, у піхоті та кавалерії молоді офіцери щорічно вирішували певне військово-теоретичне завдання або складали твір за запропонованою професійно зорієнтованою темою. Результати оцінювали досвідчені штаб-офіцери або полкові командири. При цьому домінував фактор суб’єктивності.

За часів Фрідріха Вільгельма I Гогенцоллерна при дворі корупція була звичною справою. Так, наприклад, прем’єр-міністр країни Ф. В. фон Грумбков був платним французьким шпигуном, якого потім перекупили австрійці. На Австрію працювали посол Пруссії в Лондоні Б. Рейхенбах, а також і сам молодий Фрідріх, зраджуючи свою країну й власного батька. Ймовірно, з часом у майбутнього короля розвинувся “комплекс провини”, який перетворив його на неабиякого патріота.

Командний склад пруської армії часів Фрідріха II вже формували у безумовній відданості Богу, королю та Батьківщині (*Für Gott, Kaiser und Vaterland*), вірності військовому обов’язку та честі. Головним вважався запроваджений королем порядок (*“Ordnung ist das halbe Leben”* – “Порядок – половина життя”). В королівстві панував дух мілітаризму, бажання відвоювати для нащадків якомога більший “життєвий простір”.

Фрідріх II був першим германським лідером, який створив розвідку на державному рівні. Перед походом на Сілезію (1740 р.) король повторював: "На війні мені потрібен лише один кухар, але не менш ніж сто шпигунів. Легше і корисніше навчити селянина шпигунської діяльності, ніж примусити це робити маршалів і генералів, замаскованих під селян". Про шпигунів Фрідріх II казав, що це люди, "послугами яких користуються, але які особисто нічого не варті". Водночас король вимагав, щоб послуги агентів, які ризикують власним життям задля його держави, належно оплачувалися. Отже, король першим поділяв агентуру на шпигунів і розвідників. Розвідники, на думку короля, – це люди шляхетного походження, штабні офіцери, робота яких повинна відзначатися державними винагородами, а не лише відповідним обсягом грошового утримання. До шпигунів Фрідріх II відносив інформаторів, котрі працюють за невеликі гроші, подвійних агентів, корисних виключно для передавання дезінформації, зрадників, які залучені проти власної волі внаслідок залякування чи наявності компромату. Король вважав примусове шпигунство брудним методом, але потрібним у разі небезпеки. Як відомо, Фрідріху II вдалося завербувати особисто царя Петра III та матір майбутньої російської імператриці Катерини II. І якщо шпигунку було виявлено царицею Єлизаветою Петрівною та вислано за межі Росії, то Петро III навіть таємно прийняв від прусського короля чин полковника.

Помічником прусського монарха був барон Б. В. фон дер Гольц. Саме він був причетний до викриття заклоту у Бреслау, коли його агентеса у вбранні католицької монахині дізналася у 1741 р. про спроби представників магістрату міста перейти на бік австрійців.

Ініціатором створення антипруської коаліції стала Австрія, у якої Фрідріх II в 1742 р. відвоював Сілезію. Створення коаліції прискорилося після укладення 27 січня 1756 р. у Вестмінстері англо-пруського союзного договору. 1 травня 1756 р. Франція та Австрія офіційно вступили у військово-політичний союз, відомий як Версальський пакт. Згодом до цього союзу приєдналися Росія (лютий 1757 р.), Швеція (березень 1757 р.) і майже всі держави германської імперії.

Сили союзників нараховували близько 300 тис. осіб, у той час як чисельність прусської армії нараховувала 150 тис., а британського експедиційного корпусу – 45 тис. Але завдяки вмілому керівництву та розумній стратегії Фрідріха II Пруссія змогла взяти ініціативу. Війна тривала і до кінця 1762 р. повністю виснажила сили

ворогуючих сторін. 10 лютого 1763 р. Велика Британія, Франція та Іспанія уклали Паризький мир, за яким Париж поступився Лондону деякими маєтностями у Північній Америці та Вест-Індії. 15 лютого 1763 р. Австрія та Пруссія підписали Губертсбурзьку мирну угоду, за якою Берлін зберігав права на Сілезію і гарантував її населенню свободу католицького віросповідання.

Результатом війни стало утвердження цілковитої гегемонії Великої Британії "на морях" і стрімке ослаблення колоніальної величі Франції. Пруссія зберегла статус великої європейської держави, натомість епоха панування австрійських Габсбургів у Пруссії завершилась.

Армія Фрідріха II Великого в 1768 р. налічувала 90 тис. іноземців і 70 тисяч прусаків; в інші періоди іноземців було ще більше. Під час війни кількість іноземців збільшувалася за рахунок військовополонених, котрі виявляли бажання служити в пруських ЗС. Фрідріх II вважав, що дисципліна може зробити з будь-якої фізично сильної людини справного солдата. За це кайзер був покараний бунтами, вбивством офіцерів і переходом цілих батальйонів на бік ворога.

Пересічний пруський солдат не поділяв гасло "*Für Gott, Kaiser und Vaterland*". Наприклад, у 1757 р. після капітуляції Бреслау комендант виторгував у австрійців право гарнізону відійти у Пруссію. Але 9/10 підлеглих йому вояків віддали перевагу австрійській армії з кращими умовами служби (тим більше, що мовного бар'єру між Пруссією та Австрією практично не існувало).

Насильно завербований і утримуваний на службі, пруський солдат намагався дезертирувати. Боротьба із цією хвилюючою перетворилася на чільне завдання пруського командування. Всі 14 принципів, з яких починається трактат Фрідріха II Великого про військове мистецтво, акцентують необхідність попередження і боротьби із дезертирством. Французький посол в 1745 р. наголошував, що через ймовірність дезертирства у пруській армії не можливе віддалення дозорів більше ніж на 200 кроків від головних сил. Всілякі наряди (за водою, дровами тощо) виконувалися командами, у зімкнутій перензі, під керівництвом офіцерів. Одного разу вирішили навіть змінити напрям операцій, щоб обійти дуже пересічену місцевість на річці Мозель, де армії загрожував великий відтік дезертирів. У 1763 р. Фрідріх II Великий видав інструкцію, що вимагала від командирів залучення офіцерів до вивчення околиць їх гарнізонів: місцевість досліджувалася з метою полегшення лову дезертирів.

Як довела історія пруської армії, чим суворіша дисципліна у військах, тим менше цінується добра воля і моральні якості рекрутів. Славна дисципліна пруської армії дозволяла їй іноді виховувати справжніх професіоналів-солдатів.

Засобів для підтримання дисципліни в армії було два. По-перше, це стройова підготовка і муштра, котра доводилася до досконалості. По-друге, пруська система вимагала, щоб у солдата залишалась обмаль особистого часу, а переважна більшість часу відводилася на постійні заходи військового і військово-тренувального характеру з ранку до ночі. З квітня до липня весь особовий склад у повному складі навчався. Решту часу війська несли караульну службу.

Крім безперервної стройової підготовки, основним засобом підтримання дисципліни була палиця, якою озброювали унтер-офіцерів. Фрідріх II Великий часто повторював, що солдат повинен жахатися палиці свого капрала більше, ніж ворожої кулі. Спочатку в інструкціях король наголошував, що навчають солдат не ударами, а терпінням і методичністю, що солдатів потрібно бити палицею, але помірковано, лише в окремих випадках. Але після битви при Цорндорфі, де кайзер під враженням від зіткнення своєї піхоти з російською впав у відчай, він наполегливо радив офіцерам налягти на палицю. Офіцери ж – вихідці з пруських кадетських корпусів до середини XIX ст. вирізнялися брутальністю та слабкою базовою освітою.

Семирічна війна поставила гостро питання про необхідність генерального штабу. Також регулярним стало використання військової документації, а саме різноманітних надрукованих наказів, мап тощо. Офіцери генерального штабу майже не вирізнялися від загальної маси ад'ютантів. Фельд'єгері були колоновожатими, інженери – рекогносцирували позиції та відповідали за належне таборування. Топографи складали мапи. Кожна армія мала 10–20 фахівців таких категорій; на війні вони й були генеральним штабом, але служба і підготовка їх в мирний час була не налагоджена. Так, наприкінці XVIII ст. пруський генеральний штаб складався із 15 офіцерів та 15 топографів.

Кайзер після Семирічної війни сам брався за навчання офіцерів генерального штабу. Він вибрав 12 молодих офіцерів, що мали уяву про фортифікацію і зйомку. Двогодинні заняття відбувалися щонеділі у палаці (в Потсдамі чи Сан-Сусі) та починалися стислою лекцією із теорії, яку Фрідріх II ілюстрував військово-історичними прикладами. Потім навчальний матеріал засвоювався під час обговорення, після чого кожному офіцеру ставилося завдання, а кайзер особисто оцінював результати контролю знань.

Тактика пруської піхоти ще не була усталеною. Незважаючи на щільність шеренг і ведення вогню виключно залпами, за командою командирів, піхотна частина, яка розпочала стрілянину, швидко ігнорувала командування. Так, солдата, що розпочав стрільбу, дуже важко було змусити припинити вогонь і рухатися вперед. Лише перші залпи виявлялися злагодженими, потім вони перетворювалися на хаотичний довільний вогонь. Австрійський статут вимагав, щоб при обороні вогонь відкривали лише тоді, як ворог підійде на 100 кроків. Була велика спокуса – не розпочинати такий вогневий бій на короткій дистанції. Моріц Оранський, наприклад, наполягав на здійсненні наступу без пострілів. На початку Семирічної війни Фрідріх II Великий також схилився до цього. Прусська піхота була навченою, але не вихованою у цій тактиці. В битвах 1757 р. під Прагою і Коліном прусська піхота намагалася атакувати майже без пострілів, прикриваючи наступ лише вогнем легких батальйонних гармат. Результати були невтішними: в одному випадку військо кайзера ледве перемогло, дякуючи кавалерійському захвату, в іншому – зазнало поразки.

Розвивати удар піхота не могла, так як занепокоєний збереженням щільності рядів і порядку кайзер навіть забороняв піхоті переслідувати ворога бігом. Наприкінці кампанії 1757 р. (в битвах під Росбахом і Лейтеном) прусська піхота наступала вже зі стрільбою, а на початку 1758 р. Фрідріх II Великий взагалі заборонив наступ без стрільби.

Піхота утворювала дві лінії. В теорії тієї епохи панувала ідея косою бойового порядку. Прусська лінійна піхота була пристосована лише для бою на відкритій рівнині, де солдат знаходився під наглядом офіцера і уможливлювалося збереження щільного строю.

Австрійська легка піхота майстерно проявляла себе у лінійних битвах, вміло користувалася місцевістю, вдавалася до партизанської тактики. Зважаючи на це, кайзер вимушено збільшив кількість батальйонів легкої піхоти з 4 до 6; вони отримували таке забезпечення, як і лінійна піхота. Щоб цей склад не розбігся, його не піддавали тілесним покаранням і на дрібні правопорушення цих солдатів командири під час війни дивилися поблажливо. В результаті такі вояки формували де-факто банди, до яких із презирством ставилися і свої, і чужі. Лише єгерські роти, укомплектовані лісниками, проявили себе гідно. Але і в інших країнах, де легка піхота була краще організована, вона ще не була реформованою та являла собою допоміжний рід військ.

Збільшення розміру війська у 3-4 рази при переході на постійні армії у другій половині XVII ст. висунуло на перший план

вимоги економії: збільшувався найдешевший рід військ – піхота, а кавалерії ставало менше. Водночас погіршення моральних якостей піхоти XVIII ст., не здатність її вести бої за місцевість, пошук для битв відкритих просторів, механістична теорія лінійного бойового порядку, – все це відкрило в XVIII ст. широке поле для діяльності кавалерії, створивши передумови для “золотого століття кінноти”. Фрідріх II Великий збільшив кавалерію у складі своєї армії до 25 %, в мирний час на кожні 100–200 осіб населення припадав один кавалерист – максимум, який спроможна була утримувати країна.

Від свого батька Фрідріх II Великий успадкував дисципліновану, навчену фельдмаршалом Леопольдом Дессау піхоту, але у подальший розвиток піхоти він не вкладав нічого нового. Але щодо кавалерії кайзер виявився реформатором: 400 офіцерів він відправив у відставку, на чолі кавалерії призначив видатних командирів. Від кавалерії вимагався наступ широкими алюрами, спочатку із 700 кроків, а потім і з 1 800.

Кавалерійські командири мусили зберігати за собою ініціативу наступу і першими кидатися на ворога. Всіляка стрільба з пістолетів під час атаки відмінялася. На широкому алюрі ескадрони повинні були триматися щільно – стремено до стремена. Результат бою залежав не від дії зброї, а від удару зімкнутою у лаву вершників, яких постійно й жорстко тренували у мирний час.

Щодо артилерії, тактика Фрідріха II Великого характеризувалася прагненням створити перед ударним флангом бойового порядку велику батарею із гармат важкого калібру (Мольвіц, Цорндорф та ін. битви), що своїм вогнем готували рішучий наступ. Позиційний характер, якого набула Семирічна війна, відобразився на збільшенні артилерії у складі ЗС. Натомість, ця ініціатива належала не Пруссії, а австрійцям і, частково, росіянам, котрі прагнули створювати укріплені позиції, захищеними потужною артилерією.

Для Фрідріха II Великого, як і для інших полководців того часу, бій був лише одним із засобів досягнення мети. Витривалість і послідовність у нанесенні ворогам максимально можливих втрат формувала стратегію. Кайзер був справжнім її майстром: наприклад, у Семирічній війні він досягнув власної мети – не повертати Австрії захоплену в неї Силезію.

Стратегія виснаження, що враховувала всі політичні та економічні умови війни, вела до послаблення сил ворога не лише шляхом бойових дій, а й містила інші заходи (економічна блокада, політична агітація, дипломатична інтервенція тощо), загрожувала трансформуватися у стратегію безсилля, шпугного маневрування, пустої загрози, котра не закінчується нищівним ударом.

Війни XVII-XVIII ст. часто характеризуються як "кабінетні". Цей термін часто вживається як поняття, протилежне народній війні. Війна була справою уряду, а не націй і широких мас. Фрідріх II Великий давав генералам такі інструкції: "Треба виставити ворога в хибному вигляді і зробити його винуватцем усіх замислів проти країни. В протестантських країнах, як Саксонія, потрібно грати роль захисника лютеранської релігії, а в католицькій країні ми повинні постійно підкреслювати віротерпимість". Слід "примусити служити собі і рай, і пекло".

Типовим для характеристики тактик пруської та російської армій була битва під Кунерсдорфом 12 серпня 1759 р.

РІА, до якої приєднався австрійський корпус, всього 53 тис., плюс 16 тис. нерегулярних військ, у перших числах серпня зібралася біля Франкфурту-на-Одері, на правому березі річки, де й розташувалася укріпленим табором.

Правий фланг знаходився на пагорбі, центр – на Шпітцберзі, лівий фланг – на Мюльберзі. Мюльберг відділявся від Шпітцберга гаєм Кугрунд. 8 днів стояли росіяни на цій позиції та прикривали фронт ретраншементом, посиленням засіками, що утворював загиб на Мюльберзі. Австрійці стояли у резерві за правим флангом, тил прикривали болота, що простягались до р. Одер.

Фрідріх II Великий зосередив поблизу Мюльрозе 37 тис. піхоти і 13 тис. кавалерії – сили майже рівні русько-австрійському війську. Кайзер особисто здійснив рекогносцировку з висот лівого берега Одери, поблизу Ребусу. Задовільної мапи у нього не було, він заплутався у визначенні місцевості, повірив словам місцевого, що РІА стоїть фронтом на Північний Захід біля болота.

Кайзер вирішив переправити армію через Одер, обійти РІА зі Сходу та вдарити з тилу. Здійснення цього плану вивело пруську армію на фронт росіян. Зважаючи на ситуацію, Фрідріх II Великий вирішив зосередити всі сили на атаці у напрямі Мюльбергу. Проти решти російського фронту наступу не було. Кайзерівці взяли Мюльберг, натомість монарх бажав закріпити свій успіх, розтягнувши свої війська вздовж фронту росіян. Отже, запеклий бій за Кугрунд кайзерівцям не вдался: атаку відбили, РІА нищівно косила пруські підрозділи, які охопила паніка. У відчаї, кайзер наказав задіяти у наступі кінноту. Її командир бачив недоцільність наступу пересіченою місцевістю на розташованого за укріпленнями ворога, але, після повторного наказу, кинув ескадрони у наступ. Його, відповідно, відбили, а російська і австрійська кавалерія перейшли в контрнатуп. Прусська армія, кинувши артилерію і обози, хаотично втекла і розсілася. Надвечір кайзер із 50-тисячної

армії зміг зібрати лише 10 тис., враховуючи й ті 7 тис., які він залишив на мостах через Одер. Через декілька днів він зібрав близько 31 тис. Втрати кайзерівців, таким чином, складали близько 19 тис., росіян і австрійців – до 17 тис. Отже, Пруссія зазнала нищівної поразки. Кайзер під Кунерсдорфом заплутався у тенетах свого косоного бойового порядку. Удар по лівому флангу РІА в одне місце не викликав катастрофи всього російського бойового порядку, а кайзерівців позбавив маневреності.

У 1768 р. розпочалася чергова війна Росії з Туреччиною. Ця подія знаходилася під пильною увагою іноземних розвідок, зокрема французької. Так, наприклад, у Криму в цей час знаходився Ф. де Тотт (1730–1793), французький розвідник угорського походження, який надсилав отриману інформацію до Стамбулу, де її споживачем був і султан. Під впливом Ф. де Тотта останній пішов на реформи, що посприяли підвищенню боєздатності оттоманської армії.

Незважаючи на хиби, російська та прусська школи воєнного мистецтва створили передумови для розвитку військової справи в Європі, зокрема, у Франції.

Французька армія старого режиму мала ефективну артилерію, у неї був удосконалений і належно обладнаний тил. Система фортець організовано прикривала кордони королівства. Військові інженери і генеральний штаб, де служили на офіцерських посадах особи не обов'язково шляхетного походження, були справжніми майстрами своєї справи. Отже, революція отримала у спадок від старого режиму гарні мапи, рекогносцировки, військово-географічні описи. Королівські полки вербувалися майже виключно із міської бідноти, бо в селах вербувальники не досягали своєї мети. Іноземців не змішували з уродженцями країни в одному підрозділі, а утворювали особливі частини. Іноземців було не 2/3 як у Пруссії, а лише 1/6. Французького солдата ображало, що швейцарці та інші іноземні полки користувалися матеріальними перевагами. Мінімум прав, що був у французького солдата старого режиму, був недостатній, щоб вмотивувати його, що він б'ється за власну справу, надихати на перемогу.

Питанню устрою армії й тактики у військовій літературі Франції приділялась велика увага, піддався нищівній критиці лінійний "пруський" порядок. Натомість пропонувалися нові підходи до організації атак, тому що ударну силу тонкого розгорнутого строю не можна порівняти з ударною силою добре озброєної та грамотно вишикуваної колони.

Вчені розробляли нові види зброї, але не завжди їх винаходи сприймалися адекватно. Так, дослідникам вдалося у 1758 р.

відкрити таємницю “грецького вогню” і навіть за його допомогою у гавані Гавру на досить великій відстані спалити дерев’яний шлюп. Король Людовік XV викупив у винахідників всі відповідні документи й матеріали, після чого все знищив із міркувань популярного тоді гуманізму.

Воєнні митці – захисники шиккування колоною посилювалися на бій при Фонтенуа (1745 р.), в якому французький фронт, що спирався на укріплене село Фонтенуа і групу редутів, був прорваний британцями, а бойовий порядок противника утворив довгу колону, що розрізала французів на дві частини. Деякий час було незрозуміло, хто переможець, а хто переможений. Врешті решт маршалу Моріцу Саксонському, командуючому французами, вдалося організувати відчайдушний контрнаступ і подолати британську колону. З цього прикладу дії імпровізованої колони, причіники такого шиккування зробили висновок на користь можливості, при діючій силі артилерійського вогню, використати ударну силу добре організованої колони, але були й такі, що прийшли до протилежних висновків.

Принц Ш.-Ж. де Линь стверджував, що інтенції людей ухилятися від небезпечної зони та йти шляхом найменшого опору – призводить скрізь, де дисципліна недостатньо міцна, до створення таких колон на безпечніших підступах. Командування й вишкіл, тверда архітектура щільного розгорнутого строю лінійного порядку, міцна дисципліна покликані боротися саме з такими проявами людської слабкості. Ідея рівняння протиставлялась ідеї пристосування до місцевості.

Нові ідеї тактики знаходили прихильників не лише між теоретиками, але й між практиками. Так, французький головнокомандувач В. Ф. де Брол’ї застосовував стрілкові і шиккування колонами у вирішальний період битви при Бергені (1759 р.) – поодинокий випадок успіху французів в Семирічній війні. Досвід війни Сполучених Штатів Америки за незалежність дав новий матеріал критикам лінійної тактики піхоти, з’ясувавши, що дії легкої піхоти в розсипних рядах мають істотне значення не лише для “малої війни” на ТВД, але й на полі бою. У Франції під час навчальних маневрів, наступ на сильні позиції противника вже здійснювався у колонах після попередньої підготовки вогнем розгорнутої піхоти. Водночас, професіоналізм у королівській армії поступався суттєвій хибі – корупції. Так, звичай купувати посади за великі гроші унеможлиблював перспективним майстрам військової справи просування у кар’єрі. Офіцери із солдат незабаром ставали неповноправними членами особового складу, зауряд-офіцерами.

Ці зауряд-офіцери збереглися в королівській армії аж до революції, тому що в кожному полку, особливо кавалерійському, було багато чорної офіцерської роботи, від якої ухилялося шляхетне офіцерство і яка лягала на зауряд-офіцерів. Однак саме із зауряд-офіцерів вийшли талановиті вожді французьких революційних військ. Ця ж частина офіцерства, правами якої нехтували, не могла бути опорою старого режиму проти революції.

Молоді "шляхетні недорослі", що без належних досвіду і знань прибували командувати полками, вели витончений спосіб життя, не мали ніякого авторитету у солдатів. Авторитет генералів підірвали принизливі поразки, постійні інтриги між ними, і, нарешті, їх надвелика чисельність. Так, у Пруссії на 200-тисячну армію припадало 87 генералів, а в Франції - на 150-тисячну армію - 1 044 генерали. Взагалі, кількість офіцерів у французькій королівській армії була величезною, іноді доходила до 1 офіцера на 12 солдатів, перевищуючи в два рази кількість офіцерів у Пруссії. Погано оплачувані офіцерські посади, іноді за рахунок скорочення штату солдатів, створювалися через те, що від молодих дворян суспільство вимагало, щоб вони мали право на офіцерський мундир. Через падіння авторитету командирів, дисципліну у французькій армії, при збереженні старого режиму, можна було відновити лише шляхом муштри й застосування кийка або палиці за пруським зразком. Військовий міністр - граф Роберт К.-Л. де Сен-Жермен зініціював у 1775-1777 рр. реформу французької армії на пруський лад і ввів тілесні покарання. Це викликало обурення з боку захисників старих французьких традицій, до того ж підтриманих відомими гуманістами та просвітниками XVIII ст. Армія перейшла в опозицію до військового міністра, який не знайшов виконавців для власних розпоряджень і мусив піти у відставку, а його наступник скасував всі "пруські" розпорядження.

Дисципліна французької армії і надалі руйнувалася, зокрема й через те, що протягом XVIII ст. уряд часто звертався до збройних сил для впливу на судові установи.

Крім вербування, у Франції існувала ще й військова повинність, за якою комплектувалися провінційні батальйони - 106 батальйонів, де служила міліція. 24 провінційні батальйони застосовувалися для обслуговування артилерії під час війни. Ця міліція, не відміну від постійної армії, являла собою суто селянські війська.

Початок революції ознаменувався процесом конфліктів в армії. У 1789 р., як зауважив видатний французький розвідник граф Л. А. де Лоне д'Антрег, збулося прокляття страченого у XIV ст. Великого магістра тамплієрів Ж. де Моле. За свідченням сучасника

подій Ш. Л. Каде де Гассінкура, “революція розпочалася взяттям Бастилії, оскільки Бастилія була в’язницею Ж. де Моле. Спостерігаючи за взяттям Бастилії, маркіз М. Ж. де Лафает, який воював за незалежність США від Великої Британії, записав 24 липня 1789 р.: “Невидима рука керувала натовпом”.

Французька армія, укомплектована переважно представниками незаможних верств населення, відразу стала на бік революції й тим самим визначила її подальший хід. Спроби підбурити пересічного солдата на шлях контрреволюції залишилися безуспішними. У провінції військові, котрі скористалися хаосом, почали грабування грошових ящиків, розпродаж обмундирування й зброї, організували та прикривали контрабанду спиртом. Офіцерів, які хотіли навести лад, безжалісно вбивали.

Падіння королівського авторитету викликало відродження опозиції в лавах феодалів. До того ж, перед революцією маса французьких офіцерів була на боці просвітницьких ідей XVIII ст., але революційна дійсність, погроми маєтків і храмів, вороже ставлення солдатів до офіцера-дворянина змусила шляхетні верстви населення у переважній більшості обрати шлях контрреволюції. Натомість становище офіцера-дворянина у війську стало нестерпним, почалася масова еміграція – з 9 тис. офіцерів емігрувало 6 тис.

Усі статуї королів революціонери скинули, тому що потрібно було знищити статую Генріха IV, яка стояла на місці страти Ж. де Моле”. Нащадка Філіппа IV Красивого і династії Капетингів – Людовіка XVI спочатку тримали в Люксембурзькому палаці, а потім перевели до в’язниці Тампль – старовинної споруди тамплієрів, що височила з XIII ст. напроти Лувра, палацу французьких королів. Після того, як Людовіка XVI стратили на гільйотині, незнайомиць опустив руки в королівську кров й окропив нею натовп зі словами: “Народе французький! Я хрещу тебе в ім’я Жака й свободи!”. Цікаво, що в Парижі тамплієри мали намір встановити колоса, “який би попирав своєю величчю корони й тіари”, бо метою Ж. де Моле було “світити народам” і створити “єдину світову республіку”. Реалізував цей проект у Франції значно пізніше масон Ж. Ейфель (відома вежа).

Французький військовий статут 1791 р. запроваджував послідовно й планомірно ідеї пруської лінійної тактики. Керуючись цим статутом, наприклад, французькі революційні війська вели заняття на навчальних плацах, але зовсім по-іншому працювали на полях битв. Статут діяв у Франції до 1831 р., тому що для багатьох він здавався освяченим досвідом перемог армій революції та Наполеона I Бонапарта. Майже всі генерали революційної армії вбачали власний

ідеал у військовій контрреволюційній коаліції, "кийковій" дисципліні підлеглих.

Принцип добровільності був недостатнім для поповнення революційних армій. Добровольців не вистачало, вони набиралися на рік, і взимку 1792 р., у той час, коли французька армія Ш. Ф. Дюмур'є експортувала у Бельгію "революцію ззовні", почалося масове дезертирство. Для збільшення військових лав 24 лютого 1793 р. Конвент перейшов від добровільного вербування до примусового набору 300 тис. (в дійсності було мобілізовано лише 180 тис.), тому що потреби державної оборони складали 500 тис. 23 серпня 1793 р. Конвент прийняв Декрет про загальну військову повинність: призивалися всі холостяки від 18 до 25 років, які були фактично придатні, без права заступництва. Набір дав близько 450 тис. військовослужбовців.

Ця масова мобілізація визначила хід революції. Всередині країни утворилися маси дезертирів, що ухилилися від призову і перейшли на нелегальне положення "зелених", наявність яких дало козир роялістам. Духівництво і шляхта, використовуючи опір селян встановленню військової повинності, повстали. Вірність революції зберегли лише найближчий до Парижу район, а також прикордонні театри боротьби, де діяли республіканські армії. Розпочалася запекла громадянська війна. Вірність армії вирішила цю важку криваву боротьбу на користь республіки; однак банди шуанів і просто розбійників під політичним прапором чинили безлад у Франції аж до Наполеона I Бонапарта.

Страшним злом стала безперервна зміна осіб командного складу. Лише за 1792 р. почергово на посаді перебувало 8 військових міністрів. За 1792-1793 рр. у північній армії змінилося 16 головнокомандувачів, а в арденській, мозельській та рейнській - по вісім.

Як видно із чисельних реформ, ще стосувалися міліції Франції у XVIII ст., принцип комплектування на засадах військової повинності поступово утверджувався в країні. Однак військова повинність при старому режимі не могла набути популярності, внаслідок чисельних пільг, які розповсюджувалися на впливові елементи; тому та частина населення, серед якої держава збирала "податок крові", дуже гостро відчувала своє безправ'я, навіть лакеї та слуги духовенства, дворянства і великого чиновництва, за належністю до своєї лакейської посади, звільнялися від військової повинності декретом від 1 грудня 1774 р.

31 травня - 2 червня 1793 р. у Франції запанувала яacobинська диктатура, це спричинило залежність цієї держави, зокрема, від

британських спецслужб, агентом впливу яких був Ж. Ж. Дантон. Коли того ж 1793 р. на кордонах активізувалися вороги Франції, а із 84 департаментів республіки 60 - підняли повстання проти яacobінської диктатури, результат громадянської війни на користь революції був вирішений тим, що армія залишилася вірною новому ладу.

Прихід до влади М. Робесп'єра та розгорнутий ним терор значно послабили позиції Великої Британії у Франції, але впорядкувати розвідувальну й контррозвідувальну роботу нова влада так і не спромоглася. Зокрема, коли агент французької розвідки Т. Костюшко в 1794 р. зажадав підтримки антиросійському польському повстанню, через нерішучість М. Робесп'єра і Л. А. Сент-Жуста в допомозі було відмовлено. Але водночас під прапором Директорії розпочалася кар'єра тих, хто зміг виправити ситуацію.

Коли революційний ентузіазм охолов, армія перетворилася на оплот республіки у країні з переважаючим контрреволюційним настроєм, де компромісом могло стати запровадження конституційної монархії. Катастрофічне становище в ЗС відразу привернуло увагу Національних Зборів до військового законодавства. Принцип військової повинності, як заходу деспотичного, такого, що посягає на свободу громадянина, був відкинтий. Керуючись ідеями Ш.-Л. де Монтеск'є про розподіл влади, Збори зберегли підпорядкування армії королю, як главі виконавчої влади. Були введені відомі обмеження: у радіусі 60 км навколо Законодавчих Зборів король міг розташувати лише 1 800 солдатів гвардії; частина офіцерів призначалася без відома короля; іноземні полки, до яких прихильники революції ставилися з недовірою, наказали розпустити. Одночасно сформували збройні сили, незалежні від королівської влади - національну гвардію. Це була міліція, до якої зараховувалися всі громадяни, що мали виборче право, під керівництвом осіб, призначених місцевим самоврядуванням.

Національна гвардія спочатку була запроваджена в Парижі, а потім і в інших містах. Національні гвардійці майже не з'являлися на заняттях, і якщо й відігравали визначну роль у політичній боротьбі всередині країни, то безпосередньої участі у відбитті навісної над Францією загрози зовнішнього ворога не брали.

На зовнішньому фронті масове поповнення призвело до того, що революційним арміям була забезпечена велика чисельна перевага над арміями старого режиму. Натомість у 1793 р. численні революційні армії виявилися малоефективними, тому що їх

організація була недостатньо високою. Зважаючи на еміграцію монархічно налаштованих офіцерів, Конвент не зовсім довіряв старим королівським полкам і не розглядав їх, як кадри, котрі потрібно розвивати і збільшувати їх особовий склад за рахунок нових призовів.

Рекрути нових призовів почали групуватися у самостійні волонтерські батальйони, в складі яких часто не виявлялося жодної особи, яка би знала військову справу. Такі вояки вибирали собі керівництво зі свого середовища і потім не підкорялися йому, тому що через власну військову безграмотність командир не міг мати ніякого авторитету (іноді таких аутсайдерів свідомо й обирали).

Комітет Суспільного Порятунку, що захопив всю виконавчу владу, втілював у собі в другій половині 1793 р. справжню владу полководців. Йому довелося не лише реорганізувати ЗС, складати плани операцій та супроводжувати їх проведення, а й витратити зусилля на озброєння зібраних мас. Військова промисловість Франції уможливлювала лише 200 тис. армію. Підприємства були частково зруйновані ворожим вторгненням (північ Франції, Тулон), частково залишилися на територіях, охоплених контрреволюцією. Промисловість постраждала і від загального занепаду господарства, скасування старих монополій, від припинення ввозу на територію держави сталі, міді, селітри. Запеклим ворогом виявилася Велика Британія, отже, революційній Франції доводилося діяти у кільці блокади. Британські ескадри ретельно спостерігали, щоб у Францію не завозилися товари, які б могли допомогти озброєнню країни. Тим, що в таких умовах Франція не залишилася неозброєною та організувала призов молоді в армію, вона зобов'язана великій роботі Комітету Суспільного Порятунку, в тому числі й у галузі військової промисловості.

В кампанії 1794 р. впорядковані й забезпечені революційні війська досягли переваги вже не лише чисельністю, а й завдяки застосуванню нових прийомів стратегії й тактики. Битва при Флерусі (26 червня 1794 р.) була виграна Ж.-Б. Журданом у найсильнішої професійної армії Ф.-И. Саксен-Кобурга-Заальфельдського – 80 тис. проти 100 тис. Отже, новий устрій армії, новий солдат створили і нову тактику.

Тоді як офіцер старого режиму ніби прірвою відокремлювався від солдатської маси, революційний офіцер зливався із нею за соціальним походженням, світоглядом, умовами життя у поході. Офіцерського обозу в революційних арміях вже не було, і офіцер, як і рядовий, ніс особисті речі на собі. Між тим, найскромніша щодо офіцерського комфорту, прусська армія все ж допускала, щоб

командир роти, крім коня, на якому їхав верхи, мав до 5 в'ючних коней для перевезення власного багажу, а молодші офіцери піхоти – 1 верхового і 1 в'ючного коня.

Багато відмінностей було між зовсім індиферентним до ходу бойових дій солдатом старого режиму і солдатом революції. Волонтери 1791 р., навіть спричиняючи злочини, все ж ішли зі своєю ідеєю: це були захисники батьківщини, “апостоли свободи, рівності і братства” з гвинтівкою в руках. Слово *patriot* стало синонімом *революціонера*. Діюча сила революційних ідей не була змарнована при переході від волонтерства до примусових наборів.

Вороже налаштовані проти революції новобранці або дезертирували, або духовно зливалися із революційним армійським організмом і вмотивовано приєднувалися до “сім'ї борців”. Регулярна армія, з її природним потягом до традицій, залишилася постійною і при революції, але почала загартовуватися революційними традиціями. На зміну байдужому “солдату-автомату” старого режиму прийшов новий боець, який брав близько до серця успіхи і поразки, бажав робити кар'єру. Народилася нова сила, що дозволила застосовувати нові тактичні прийоми, неможливі при старому ладі.

Ще Моріц Саксонський помітив, що за своїм характером французький солдат більше підходить до “малої війни”, ніж для дій в лінійному ряді. Тепер неможливо було втримати французьких солдатів у розгорнутому ряду під вогнем – вся піхота негайно розсипалася, йшла в сховища, широко і вміло використовувала місцеві реалії.

Питання про допустимість користуватися сховищами в бою – одне з найбільш суперечливих, основне значення мали ті якості солдата, у залежності від яких сховища привносили у перебіг бою великий плюс або великий мінус. Зокрема, сучасники спостерігали восени 1796 р. таке явище: австрійські солдати, на зразок французьких, почали застосовувати тактику розсипного ряду і користуватися сховищами, з яких потім неможливо було атакувати, так як сховище розслабляло бійців. Кожен командир, зберігаючи солдатів, мусив усвідомлювати, наскільки він може покладатися на індивідуальність кожного бійця.

На першому етапі революції бійці діяли переважно анархічно, у розсипному ряді вони виходили з-під контролю офіцерів, авторитетом яких революціонери нехтували, і коли бойовий порядок розпадався на декілька ланок, війська повсталих опинялися під загрозою знищення.

Щоб утримати солдатів, командирам залишалося лише всіх, хто знаходився позаду першої розсипаної ланки, шикувати в

колони. Водночас, колона має і зворотні властивості. Так, колектив почувається сильніше, задні шеренги підпирають передні, людина у колоні духовно розчиняється, втрачає індивідуальність, легше піддається управлінню, точніше виконує команди, природно дисциплінується.

Революційний ентузіазм знайшов нові форми ведення бою, наприклад, ланцюг, у якому стрілок проявляв самостійність, проявляв особисту зацікавленість у результаті битви. Роти посилювали декількома нарізними рушницями, що не вирізнялися швидкострільністю, але перевершували гладкоствольні влучністю пострілу. За цим стрілецьким ланцюгом маневрували, збиралися і йшли у наступ колони. Ті ж солдати, які не витримували тиску ворога, у колоні могли з великим підйомом доводити атаку до успіху.

Колона – прекрасний засіб для консолідації чисельної переваги у пункті удару. В епоху лінійної тактики питання про чисельну перевагу не мало великого значення; і в тактиці перевага надавалася невеликій, рухливій та гнучкій армії, здатній швидко маневрувати. Починаючи з французької революції і в теорії, і на практиці, кількісній перевазі на вирішальній ділянці битви приділялася велика увага.

Якщо комбінація стрілецького ланцюгу і колони виникла з нових бійців, що насичували полки, то процес засвоєння нової тактики був підготований попередніми досягненнями військової думки – працями Ж. Ш. де Фолара та його школи. Навіть статут 1791 р. включав шиккування однієї батальйонної зімкнутої двохчотової колони. Це шиккування широко використовувалось арміями революції і Наполеоном I Бонапартом, як колона для атаки.

Масове збільшення кількості революційних ЗС відбувалося за рахунок збільшення піхоти; відсоток кавалерії й артилерії в армії стрімко зменшився. Наприкінці Семирічної війни на 1 000 багнетів припадало 6 чи 7 гармат, у революційних арміях Франції – 1, рідко 2, гармати. Проте артилерія зазнала корінної реорганізації. Раніше важка матеріальна частина вивозилась у бій упряжками, не могла маневрувати і діяла весь час з однієї позиції, за виключенням полкових гармат, які піхота носила на руках. Інженер Ж. Б. В. де Грибоваль зробив систему значно легшою, були сформовані спеціальні упряжки. Батарей отримали можливість рухатися полем. Кожна дивізія Л. Карно отримала по дві батареї, а полкові гармати було вилучено. Нові батареї маневрували на коротких відстанях галопом. Виникла можливість зосереджувати батареї на тих пунктах, де були найкращі умови для удару; артилерія почала користуватися раптовістю, швидко розгортаючися

на відстань картечного пострілу проти ворожих флангів або для відбиття атак кавалерії чи піхоти. Тільки з часів французької революції артилерія стала родом зброї. Наполеон I Бонапарт використовував рухомість артилерії та розвинув тактику зосередження артилерійських засобів у пункті удару, для чого створював артилерійський резерв.

Таким чином, революційна епоха скоротила кількість гармат в армії, але сприяла оптимізації використання артилерії. Із позиційного оборонного засобу артилерія перетворилася в могутнє знаряддя атаки.

Бої революційної епохи відрізнялися меншим кровопролиттям, ніж бої періоду панування лінійної тактики. Центр тяжіння бою був перенесений на дію розсипного ряду.

Відмінності напруги бою революційних армій і військ старого порядку стають ще більш різкими, якщо звернути увагу на те, що кровопролиття Семирічної війни були сконцентровані у часі і просторі. Зіткнення двох армій в епоху лінійної тактики потребувало 1-2 години часу і здійснювалося на невеликій ділянці у 3-3 кв. км. В епоху революції бойова операція розтягувалася на 2-3 доби; і одночасно битви потребували ширшого фронту, що сягав понад 20 км. Ділянки місцевості, недоступні для лінійного порядку, тепер стали залюбки використовувати для бою.

У тактиці перехід до нових форм диктувався не міркуваннями теоретиків, а необхідністю. Так і революційні армії вимушені були зробити новий крок і в стратегії. Масові армії, виставлені революцією, мали малий обоз. Навіть при Наполеоні I Бонапарті, коли у 1806 р. кількість возів у частинах збільшили, французький полк все ж мав обоз у 6 разів менший, ніж прусський. Це зменшення здійснювалося не лише за рахунок скорочення офіцерського комфорту, приносилося у жертву доцільності багато цінного і для солдата. За прусським піхотним полком на 60 в'юках возилися намети для всіх солдатів. У французів не було наметів і не було на чому їх возити. В таких умовах відпочинок під відкритим небом був можливий для французьких військ лише, як виняток, за умовами бою. Зазвичай, військо відпочивало не в таборі, а квартирувало у населених пунктах.

Розподіл ЗС на дивізії до революції міг мати лише другорядне значення, тому що вся армія розташовувалася на ночівлю разом: лише для ускладнення пошуку ворогом, ліворуч і праворуч від основних сил виокремлювалися бойові загони. Відтепер вся армія збиралася разом лише під час битв, на поході, але на ночівлю вояки розходилися за дивізіями.

Окрема дивізія, у випадку атаки ворога, повинна була або тримати бій до підходу інших частин, або своєчасно із боєм відійти до інших підрозділів. Нова тактика, із відділенням флангових дивізій і корпусів від центру армії, вимагала більш відповідальних і самостійних осіб на посадах командирів дивізій. Нові очільники, здатні самостійно визначати тактику, застосовувати новий тактичний маневр, з'явилися разом із революційними арміями.

Внаслідок безладу в адмініструванні тилу, продовольчі крамниці французів часто виявлялися порожніми, не вистачало транспорту, не налагоджене було польове випікання хлібу. Тому доводилося використовувати місцеві можливості. Полк розподіляв на нічліг офіцерів і солдат за помешканнями, від хазяїв яких вимагалось не лише організувати гідний відпочинок для військовослужбовців, але й належно нагодувати їх.

При швидкому маневруванні, особливо в не дуже розореній війною місцевості, ця система давала позитивні результати. Водночас система використання місцевих ресурсів вимагала від солдатів високого усвідомлення своєї функції, тому що у них виникала спокуса на хаотизацію через перетворення полків і навіть цілих армій на мародерів і грабіжників. Поразка французьких підрозділів, які вдерлися у Баварію в 1796 р., також їх відхід на Рейн, були частково спровоковані втратою боєздатності через занадто старанне грабування місцевого населення, котре почало чинити опір.

Досвід французьких революційних армій уважно досліджували майстри воєнної справи з інших держав. Найцікавішими працями того часу можна вважати професійного військового – барона Адама Дітріха Генріха фон Бюлова (1757–1807) (далі – фон Бюлов), молодшого брата генерала Фрідріха Вільгельма фон Бюлова.

Фон Бюлов безпосередньо брав участь у бойових діях на боці армій Пруссії та Нідерландів. Виконував функції військового розвідника, був ув'язнений росіянами у Кольберзькій фортеці.

У своїх рукописах фон Бюлов першим чітко виокремив рівні воєнного мистецтва – оперативний, тактичний та стратегічний.

У 1799 р. видав свою найвідомішу працю – “Дух найновітніших військових систем” (“*Geist des neuern Kriegssystems*”). Його передбачення, зокрема, полягало у тому, що у майбутньому війни будуть менш кровопролитними. Фактично, йому вдалося обґрунтувати теорію “м'якої сили”, але автор не зміг сформулювати її чітко.

В основу теорії фон Бюлова покладено теоретичне положення, що причини поразок потрібно шукати у себе вдома, що війна є

лише надбудовою над мирним життям країни і що політика – поняття “охоплююче” щодо стратегії.

Сучасники не розуміли фон Бюлова, натомість його публікації прискіпливо вивчав новий полководець нового часу – Наполеон I Бонапарт.

Майбутній майстер військової справи народився 15 серпня 1769 р. в м. Аяччо, Корсика. Він походив із небагатої шляхетної корсиканської родини Карло та Лєгіції Буонапарте. Всього у сім'ї було 5 синів і три доньки. Наполеон навчався в королівській військовій школі в Брієні та в Паризькій військовій школі (1779–1785 рр.), яку закінчив у чині лейтенанта.

Вдало проявив про себе у період французької революції. Першою його значною перемогою було взяття міста Тулон в 1793 р., за що Бонапарт отримав звання генерала. Здобувши значну популярність у країні, він скинув головний орган держави – Директорію і 9 листопада 1799 р. проголосив режим Консулату. Згідно із новою конституцією, законодавча влада розподілялася між Державною Радою, Трибунатом, Законодавчим Корпусом та Сенатом, що робило її безпорадною. Виконавча ж влада, навпаки, сконцентрувалася в одних руках. Вона перебувала у Бонапарта. Конституція була затверджена народом на плебісциті 1800 р. Пізніше генерал провів через Сенат Декрет про довічність своїх повноважень (1802 р.), а пізніше проголосив себе імператором Франції (1804 р.). На момент приходу Наполеона I Бонапарта до влади Франція перебувала в стані війни з Австрією та Великою Британією, тож імператору довелося вести кровопролитні війни, які ще й були пов'язані з необмеженими амбіціями монарха.

Революційна кар'єра Бонапарта характеризується повним і безповоротним розривом із політичними силами старого світу: в військовому відношенні генерал вирізнявся від інших військових генералів тим, що не чіплявся за недоступні для революційних військ форми лінійної тактики.

Армія Наполеона I Бонапарта зберегла цінні завоювання революції в військовому мистецтві – залучення в армію вояків шляхом повинності, знищення класової нерівності між солдатами і офіцерським складом, бій у розсипному ряду, використання місцевих факторів.

Загальна військова повинність нелегко давалася французам. Закріплена у 1798 р. Директорією, вона викликала багаточисельні протести. В 1800 р. панівні класи набули права виставляти замісників. Військова повинність поширювалася на чоловіків віком від 20 до 25 років. Солдат, якому виповнилося 25 років, міг або

демобілізуватись, або залишитися на надстрокову службу. Кількість молодих людей призовного віку в Франції дорівнювала 190 тис. У мирний період з 1801 до 1804 рр. Бонапарт встановив помірну цифру набору – 30 тис.

Призивалося щорічно на дійсну службу 30 тис. і 30 тис. зараховувалось у резерв. Резервісти отримували двотижнєве навчання і потім тренувалися один раз на місяць. Коли з 1805 р. розпочався період воєн і довелося набирати більше людей в армію, опір населення військовій повинності почав зростати. Кампанії 1805–1807 рр. потребували мобілізації 420 тис., а за 1813–1814 рр. набір досяг 1 250 тис. Виснаження й втома населення наборами проявлялась у збільшенні кількості “зелених”, котрі ухилялися від повинності й на які жандарми здійснювали постійні облави.

Наполеон I Бонапарт розглядав дезертирство як злочин проти товариша, що залишився, на якого дезертир перекладає свою долю бойової роботи. Після кожної битви чоти зверталися в суди присяжних. Солдат, що ухилився від бою або відсиджувався “за кущами”, підлягав суду товаришів, які слухали його пояснення. Чота або виправдовувала підозрюваного, або засуджувала винного до колективного побиття, яке негайно виконувалось.

Інститут замісництва призвів до того, що буржуазія та інтелігенція відкуплялися від військової служби і солдатська маса була однорідною. Вона легше підлягала обробці у бажаному правителю напрямі.

Бонапартистська організація шукала сильні руки, а не культурних людей. Під час перебування в Єгипті, відрізаний британським флотом від можливості отримати поповнення із Франції, Бонапарт 22 червня 1799 р. писав: “Я можу купити дві-три тисячі негрів віком старше 16 років і поставити у стрій кожного батальйону по сотні негрів”.

Велика Британія активізувала діяльність на континенті. Існують відомості про спроби “бомбардування” владного корсиканця сексапільними красунями. Одна з них, фанатична французька роялістка, навіть цілеспрямована захворіла на сифіліс з метою зараження Бонапарта. На жаль британської розвідки, останній був захоплений іншими красунями і на “сифілітичну диверсантку” не звернув ніякої уваги. Більш того, у своїх інструкціях до генералів він попереджав про небезпеку присутності окремих жінок у діючій армії.

У відповідь Лондон намагався вивчати і використовувати у своїх потребах “любовні трикутники”. Так, наприклад, британська агентура дізналася, що Наполеон Бонапарт закохався у Поліну –

дружину офіцера-гасконця. Останнього, спеціально захопленого у полон, британці намагалися перетворити на свого агента впливу і дати йому завдання через ревності вбити високоповажного суперника. Але військовий обов'язок виявився для гасконця вищим, ніж його бажання помсти. Він не виконав завдання розвідки ворога і подав у відставку.

Дисципліна армії Бонапарта базувалася на тому, що солдат не бачив в офіцері ставленика пануючих класів – дворянства, буржуазії, інтелігенції. В солдатському середовищі ні знатність, ані багатство, ні висока освіченість не могли бути основою для створення авторитету. Офіцери і генерали повинні були стати такими ж солдатами, але старшими і досвідченішими, краще розбиратися у бойовій ситуації. Кожен солдат мав відчувати можливість піднятися за військовою ієрархією, тому Бонапарт демонстративно підкреслював, що і для безграмотного офіцерські чини не закриті.

В наполеонівській армії не було місця солдату-інтелігенту. Підкреслені солдатські чесноти, солдатський імідж, родичання із солдатською масою були необхідні для бонапартистських вождів. Більшість обер-офіцерів вийшли із солдатського середовища і були в зрілому віці; лише генерали були молоді.

Бонапарт застосовував заходи, щоб підняти особистий авторитет у солдатів. Іноді він вступав у листування із солдатом, що відзначився. На обідах у палацах пересічні бійці сідали разом із генералами і лакеєм наказували ставитися до солдатів із особливими почеснями. Утворився цілий культ старого солдата, який згодом став серйозною перепоною при переході французької армії до короткотермінової служби. Крім “будинку інвалідів”, якому приділялась велика увага, держава надавала відставним військовим велику кількість посад. Живим уособленням культу старого солдата була імператорська гвардія.

Авторитетний голос старих солдатів, які отримували краще матеріальне забезпечення та залишилися на війні як резерв, спонукав і вмотивовував новачків. У кампанії 1813 р. війська, переповнені новобранцями, билися успішно лише тоді, коли поблизу знаходилася яка-небудь гвардійська дивізія – присутність гвардійців викликала моральне піднесення.

Щоб полковий солдат перестав сумувати за рідною домівкою, потрібно було, щоб казарма втратила характер моральної в'язниці. Дисципліна отримала своєрідний характер: солдат у своїх керівниках, до маршала включно, бачив рівних собі вояків, які стояли вище лише за порядком віддавання наказів. Муштру зовсім

викоренили. “Не будьте придирливими”, – не раз повторював полководець і особисто багато на що заплющував очі. Покарання, і дуже суворі (наприклад, розстріл) застосовувалися, щоб показати приклад, підтвердити, що влада, яка нагороджує гідних, накладає кару на винуватців. Але випадки покарання мали поодинокий характер. Дисципліна базувалася також на величезному авторитеті Бонапарта в ЗС і на його вмінні об’єднати військовослужбовців у єдине ціле – консорціум.

Полководець нагадував солдатам перемоги, отримані завдяки його мистецтву, з малою кров’ю – Ульм, де барон К. Мак фон Лейберіх змушений був здатися без бою, а також Аустерліц, де втрати французів були у 8 разів меншими, ніж втрати російсько-австрійської армії.

Єдиний засіб зв’язку в ту епоху – кінні ординарці. Оптичний телеграф хоч і був уже винайдений, вимагав багато часу для налаштування, що унеможливлювало його використання в умовах маневрової війни. Таким чином, швидке доведення наказів забезпечувалося, коли підрозділи знаходилися на відстані пробігу гарного коня. На мапах позначалися виключно значні шляхи, рельєф майже не відображався, навіть назви великих населених пунктів підписувалися не повністю. Характер мап нагадував сучасну, недбало складену схему. Такими мапами користуватися було навіть небезпечно, потрібні були багаточисельні допоміжні рекогносцировки. Прислів’я того часу підкреслювало: самий поганий провідник краще, ніж сама гарна мапа.

Бонапарт не підготував собі належної зміни, все трималося переважно на його воєнному мистецтві. Коли до 40-річчя, безперервним нервовим напруженням він розхитав свій організм, коли склад армії наближувався до 500 тис., а ТВД розширився до величезних розмірів (1812–1813 рр.), хиби надмірної централізації управління яскраво проявились і в результаті призвели імперію до загибелі.

Бонапарт нехтував веденням прикордонної війни, стратегією виснаження, характерними для XVIII ст., і перейшов від обмежених цілей до постановки далекоглядних завдань: полководець ніколи не думав, щоб забрати у противника його провінцію і утриматися на ній. Завданням кожної кампанії він ставив повне знищення ворога, позбавлення його можливості чинити опір, підкорення його повністю своїй волі. Битва у Бонапарта набула неабиякого значення у стратегії: щойно війна оголошена, війська зосереджуються і рухаються з єдиною метою – розгромити ворога. Стратегія, що була неможливою в XVIII ст., домінувала лише після французької

революції, бо тепер армії стали потужними настільки, щоб завдавати ворогу смертельного удару.

Рішуча битва - та єдина мета, яку ставив перед собою Бонапарт. Його противники, для кращого прикриття кордону, більш зручного забезпечення військ, розподілялися на декілька груп. У французького лідера переважала ідея - не розкидатися, не відправляти далеко великих частин, якими, при тодішніх засобах зв'язку, він не міг би керувати. Він прагнув зібрати все, що можна, у "батальйон каре в 200 тисяч" і шукати бою в таких умовах, щоб закінчити всю кампанію одним ударом.

Проти розділеного на частини ворога Бонапарт застосовував стратегічний прорив, атакуючи консолідованою масою у центр ворожого розташування. Щойно його армія розділяла противника на частини, Бонапарт проявляв майстерність у діях на внутрішніх операційних лініях, нападаючи всією масою на окремі ворожі колони. При невеликій чисельності армії (1796-1814 рр.) такі операції закінчувались успішно; але при важких багаточисельних і не дуже боєздатних арміях (1813 р.) Бонапарт не міг так перемагати і внутрішні операційні лінії були частково причиною Лейпцігської катастрофи.

Якщо противник тримав сили зосереджено, Бонапарт намагався уникати битви. Він прагнув, щоб перемога і поразка були повними; і користувався методом, який відомий теоретик військової справи барон Г. Жоміні називає "стратегічним Лейтенном" - маса ведеться не на ворога, а повз нього. Пройшовши противника, Бонапарт розгортає армію на його лави, відрізає йому шлях відступу; бій відбувається із "перегорнутими" фронтами, найбільш ризиковий для обох сторін, так як шляху до відступу немає, й найменший тактичний недолік перетворюється на катастрофу. Така "екстраординарна" битва - основа всієї французької стратегії. Отже, Бонапарт доповнив стратегію простотою і ясністю - нанести противнику повну поразку і потім переслідувати й добивати його, поки не підкориться волі переможця.

Центр тяжіння стратегії Бонапарт настільки переніс на операцію проти живої сили ворога, що за всю свою довгу військову кар'єру, розпочату взяттям Тулону, він провів облогу лише двох фортець - Мантуї у 1796 р. і Данцигу - у 1807 р., і то лише внаслідок вимушеного припинення військових дій і тимчасового переходу до оборони.

Під час походу доводилося перекидати на вузькому фронті великі маси військ. Французькі війська навчилися рухатися, не розтягуючись у глибину. На підході до поля бою один корпус

рухався за іншим через дві години. Така глибина уможливилася тому, що у випадках концентрованого підходу до поля бою шляхом розтягувалася тільки артилерія, а піхота і кавалерія у щільних колонах, якщо не було великих перепон, рухалася обабіч.

Перед битвою, щоб впевнено керувати, Бонапарт підтягував і зосереджував все військо. Через об'єктивну неможливість швидко зв'язатися з віддаленим корпусом, полководець уникав направлення колон збіжними напрямками полем бою. Такий прийом здавався йому небезпечним, тому що при поганому зв'язку відкривав широкий простір випадковості й обмежував сферу його безпосередньої дії.

Масовані удари французів справляли величезне враження на ворога, наступ відбувався на великому підйомі, але самі колони, у випадку енергійного вогню противника, ставали безпорадними: солдати не мали можливості використовувати рушниці. Однак, "наполеонівське" шиккування колон являло собою логічний розвиток прагнення використати на головних ділянках чисельну перевагу.

Бонапарт отримав у спадок революції армію, розділену на дивізії. Зі зростанням кількості військ він продовжує це групування, створивши корпуси (2-5 піхотних дивізій, 1 кавалерійська бригада). Його корпусні командири мали самостійні ділянки поля бою, могли оцінювати обстановку, застосовувати військове вміння. Бойові дії корпусу велися за наказом його командира.

Полководець часто не мав готового плану битви при її початку, бій зав'язувався всім фронтом, і це орієнтувало на вирішення необхідних завдань. У Бонапарта завжди був дуже сильний резерв; він не застосовував підкріплення, готуючись до найсильнішого удару, який наносила вся французька армія, - це був останній удар загального резерву на найважливішій ділянці вже виснаженого противника.

В армії Бонапарта було багато корпусів, виокремлювалися внутрішні фланги, відкривалася широка можливість використання кінноти не лише на флангах, а й фронтом, коли дії піхоти і артилерії розбивали бойовий порядок противника. Тому кіннота збиралася в особливі резервні корпуси, на фронті билася не за шаблоном (на флангах), а у залежності від обставин. Головним завданням кавалерії був бій у взаємодії з іншими родами військ, захист піхоти від кавалерійських атак ворога, використання всіляких прорахунків у ворожих лавах, так як кіннота могла спостерігати за ними з відстані у 1 000 кроків.

Вершиною слави Наполеона I Бонапарта військові експерти вважають битву під Аустерліцем. Після знищення армії барона К. Мака фон Лейберіха, французи вдерлися у Відень і переслідували армію М. І. Голенищева-Кутузова, що відступала. Внаслідок військових втрат і виокремлення сильних частин для окупації австрійської території, чисельність французької армії зменшилася до 65 тис. Бонапарт вирішив не ослаблювати себе подальшими наступами і зупинився на шляху Брюнн-Ольмюц, за р. Гольдбах. Передові частини отримали наказ відходити при зіткненні з невеликими підрозділами РІА. Французький імператор запропонував перемир'я, і Ш. М. Талейрану-Перігору у Відень було дано вказівку – розпочати консультації з лідерами Австрії щодо мирної угоди. Натомість, росіяни переоцінили свої сили, і рішуча наступальна операція стала для них невідворотною, щоб підтримати Австрію. Російський цар Олександр I, який фактично розпоряджався російсько-австрійською армією, що знаходилася під номінальним керуванням М. І. Голенищева-Кутузова, вирішив 2 грудня атакувати французів. Прийнятий план полягав у тому, щоб виокремивши $\frac{1}{4}$ частину всіх сил (25 тис.) для утримання французів на фронті, головними силами (60 тис.) обійти правий фланг неприятеля і відрізати його від Відня. Між тим, Наполеон I Бонапарт, крім наявних з'єднань на Відень вверх Дунаєм, підготував собі з'єднання на Брюнн і далі на Захід.

Французи, укріпившись на Праценських висотах перед своїм правим флангом, не перешкоджали обходу правого флангу і залишили Праценські висоти вільними. Обхідні колони затримувалися на переправах через р. Гольдбах невеликими частинами, у резерві за якими розташувався корпус Л. Н. Даву. Решта корпусів групувалася так, щоб в потрібний момент захопити Праценські висоти, використавши розрив між колонами, що діяли на фронті та в обході; після того, як ворожа армія буде розрізана на дві частини, нанести удар через Працен у тил обхідних колон.

3 Праценських висот французи артилерією почали громити з тилу обхідні колони і поступово перехоплювали шляхи відступу. Російсько-австрійські війська опинились у тяжкому становищі. В результаті розгром російсько-австрійської армії вартував французам не більше 3 тис. вбитими та пораненими. Удар був настільки потужним, що на третій день після битви австрійський імператор особисто прибув до Бонапарта просити перемир'я, а РІА вимушено повернулася додому.

14 квітня 1812 р. резидент французької розвідки у герцогстві Варшавському барон Е. Биньон у своєму звіті міністр закордонних

справ Г. Б. Маре наголосив, що мета кампанії 1812 р. – підготовка військової експедиції до Індії, а Росію на цьому шляху потрібно лише ослабити та залучити до спільного походу “до Гангу”.

Щодо України, Наполеон I Бонапарт планував її колонізувати, але частину території віддати союзникам – полякам (Правобережну частину України) та австрійцям (Волинь). Також у креативного імператора виникла ідея долучити до походу на Індію Туреччину, якій Париж планував за це віддати Крим і частину Північного Причорномор'я.

Інші завойовані українські землі агресор бажав поділити на декілька військово-адміністративних областей (“наполеонідів”), якими би керували командири ЗС Франції та звідки можна було би організувати постачання продовольством “Велику армію”. Отже, війна 1812 р. це була й своєрідною “битвою за Україну”, що тогочасна українська еліта розуміла чітко, й тому рішуче виступила проти “гальського нехристя”. Для спорядження власне козацького війська українська шляхта збрала 10 млн крб. й 13,5 пудів срібла. На Полтавщині й Чернігівщині сформували 15 кавалерійських козацьких полків. До ополчення та козацьких полків в Україні добровільно вступило близько 70 тис. осіб. Таким чином, українські “автономісти” та франкофіли, котрі сподівалися позбутися за допомогою Парижу “царської деспотії”, залишилися політичними маргіналами.

Перед війною з Росією, коли Наполеону було конче необхідно виправдати свій похід, у Франції та інших європейських державах формувалася думка про Росію як природного агресора, про російський народ, як варвара, що прагне знищення європейської цивілізації. Для цього була запущена фальшивка – так званий “заповіт” Петра I, на основі якого, за наказом Наполеона, французький історик М. Лезюр випустив книгу “Щодо зростання потужності Росії з часу її виникнення до початку XIX століття”, де наголошувалося на існуванні ретельно розробленої Росією програми завоювання сусідніх європейських країн. Таким чином, Наполеон намагався подати свою агресію як превентивний захід щодо захисту західноєвропейської цивілізації від “Північного варвара” у його прагненні панувати у світі. Так французький імператор шукав собі підтримку в усій Європі, додавав війні характеру загальноєвропейської боротьби проти неминучого вторгнення зі Сходу.

У Наполеона був значний досвід використання друкованого слова як ефективною зброєю в одержанні перемоги над противником. Його методи інформаційного впливу та керування пресою не раз сприяли досягненню політичних, військових і власних цілей.

Штаб Наполеона на стратегічному рівні успішно здійснив заходи щодо дискредитації найвищого командування РІА на початку війни. Через дипломатичні та приватні канали й регулярні видання були поширені чутки про підкупність генералів російської армії, “німецького” походження М. Б. Барклая де Толлі, П. Х. Віттенштейна, графів Тотлебенів тощо. У результаті усунення скомпрометованих генералів та старших офіцерів від командування на період розслідування суттєво послабило управління військами.

Піднявшись на гребені Великої французької революції, яка привела в рух глибинні соціальні страсти, збудила енергію й самосвідомість народних мас, Наполеон розумів, що і в цьому плані умови ведення воєн докорінно змінилися передусім тому, що в політичному житті зросло значення морального духу суспільства й армії. Отже, Наполеон підпорядкував воєнно-стратегічним цілям максимум доступних тоді способів контролю громадської думки та впливу на неї.

Великого значення французький імператор надавав пресі. Відомий вислів Наполеона: “Чотири газети зможуть принести ворогові більше зла, ніж стотисячна армія”. Його діяльність у цьому напрямі була незвичайно широкою. Для зміцнення своєї диктатури він підніс цілеспрямований вплив на громадську думку до рівня високої державної політики. Цю ідею він не раз висловлював у колі своїх однодумців. Так, у квітні 1800 р. в бесіді з М. А. Жульеном Наполеон заявив: “Суспільна думка – це кінь, інколи вередливий, якого я намагаюся приборкати”. У червні 1804 р. на засіданні Державної ради Бонапарт висловився ясніше: “Ми повинні управляти суспільною думкою”.

Особливо активними були зусилля пропагандистського апарату Наполеона щодо тих країн, із якими йшла війна або які належало ще завоювати. Підвладна йому європейська преса багато найважливіших подій замовчувала зовсім, натомість рясніючи повідомленнями, які перебільшували успіхи французів і спотворювали реальний стан справ у ворожому таборі. Деколи це були явні фальсифікації, інспіровані самим французьким імператором. За його ж наказом у сусідніх країнах поширювалися тисячі памфлетів, брошур, листівок, а у “Великій армії” в кожній кампанії регулярно видавалися офіційні бюлетені – першоджерела військово-політичної інформації, що активно розповсюджувалися. І все це мало на меті підняти дух військ, деморалізувати й подавити противника, заплутати його неправдивими новинами, привернути до себе мирних мешканців, вселити їм уявлення про велич французької армії і таким чином ще до завершення військових дій прокласти шлях до перемоги.

У 1812 р. Наполеон I Бонапарт вважав себе підготовленим для війни. 12 червня 1812 р. кордон Російської імперії, без оголошення війни, перетнула 640 тисячна "Велика армія". У цій масі безпосередньо для окупації брали участь лише 8 тис. другорядних військ.

Підготовка до війни тривала 18 місяців. Набір був зовсім непопулярним у Франції. 10 % полків створювалися штрафними частинами, укомплектованими дезертирами і тими, хто ухилився від призову. Вони навчалися у Нідерландах, на островах, створених рукавами Рейну і каналами, де дезертирство об'єктивно ускладнювалося. За перші два тижні після переходу російського кордону "Велика армія" втратила 135 тис. дезертирами і відсталими. Французькими були лише три перших корпуси. Також у навалі взяли участь один італійський, один польський, п'ять безпосередньо німецьких корпусів.

Ця армія, що звикла користуватися багатими ресурсами Європи, вимушено діяла у бідних Литві та Білорусії, і, щоб відрізати наступ втретє меншому російському війську, мусила змагатися з ним в рухливості. Звісно, це завдання не вдалося французам ні в Віленській операції, ані в Смоленській, де Наполеон I Бонапарт намагався вийти на шлях відходу головних сил РІА.

Російська армія, з часів Катерини II, налічувала у своєму складі близько 500 тис. Але при великій території і довгих кордонах, при труднощах у постачанні армії, в умовах нестачі місцевих ресурсів і поганих шляхів, діючі підрозділи РІА могли налічувати до 200 тис.

В 1812 р. Росія щойно закінчувала війну з Туреччиною, і війська поступово рухалися від Дунаю на Північ. На момент початку кампанії неподалік Полісся знаходилася 1-а армія (110 тис.) і 2-а армія (50 тис.). Крім цих сил, РІА мала ще резерв у 80 тис. бійців, але цей резерв потрібно було ще вивести на лінії зіткнення. 17 серпня командування над РІА взяв князь М. І. Голенищев-Кутузов. Під його керівництвом ЗС імперії обрали тактику виснаження ворога. 22 серпня військо князя розташувалося поблизу селища Бородіно на заздалегідь обраній для оборони позиції, де М. І. Голенищев-Кутузов вирішив нарешті зупинити ворога у вирішальному бою за Москву.

Наполеон I Бонапарт вирішив у цій битві (фр. *Bataille de la Moskova*) знищити РІА та вдертися до "Білокаменої", звідки запропонувати царю Олександрю I умови мирної угоди.

Бородінська позиція М. І. Голенищева-Кутузова тяглася на 10 км фронтом і до 5 км у глибину. На початок бою РІА мала близько 155-157 тис. осіб та 624 гармати. Французька армія

налічувала близько 134 тис. осіб і 589 гармат. 26 серпня о 05:30 ранку французи розпочали наступ. У Бородинській битві взяли участь понад 10 тис. воїнів – українців. Неабиякі зразки мужності показали охтирські гусари, рядові, унтер-офіцери і офіцери. Зокрема, відзначилися своїм героїзмом і воїнським умінням вихідці з України – командири 27-ї піхотної дивізії Д. П. Неверовський, 1-го егерського полку М. І. Карпенко і гвардійської кінно-стрілецької роти В. Г. Костенецький. Після запеклих боїв РІА відступила й залишила палаючу Москву, а “Велика армія” була неабияк виснажена. Всього з обох боків у битві загинуло до 50 тис. осіб, а ворогуючі імператори обопільно визнали Бородинську битву власною перемогою.

Розуміючи хиткість ситуації, М. І. Голенищев-Кутузов вирішив створити диверсійний підрозділ, котрий мусив дестабілізувати тил окупантів. Цей підрозділ очолив підполковник Д. В. Давидов, який долучив до диверсійно-партизанської війни селян. Він навчав їх воєнному мистецтву та передавав їм трофейну зброю. Нищівні асиметричні удари малих підрозділів по “Великій армії” ставали все чутливішими й партизанський рух розгортався все ширше. А у цей час Наполеон І Бонапарт чекав у спустошеному Кремлі пропозицій з боку Олександра І, які так і не надходили. До того ж, французький імператор особисто звертався до М. І. Голенищева-Кутузова “вести війну цивілізовано”, але у відповідь отримав слова, що народ готовий усім жертвувати для перемоги над ворогом.

Зі спаленої та голодної Москви zdeградований агресор вимушено розпочав відступ 18 жовтня 1812 р. У “Великій армії” панував хаос, маси солдатів залишали стрій, кидали зброю і натовпом рухались між корпусами армії. РІА вела паралельне переслідування, а організовану армію окупантів нищила “палиця народної війни”.

На захопленій французами частині Волинської губернії (повіті Ковельський, Володимирський, Луцький і частина Лубенського) також розгорнулася партизанська війна, спрямована проти окупантів, передусім, польських вояків “Великої армії”, котрі запроваджували атмосферу тотального терору українців.

М. І. Голенищев-Кутузов і під Вязьмою, і під Красним мав можливість перерізати шлях ворогу, причому перевага в силах, особливо в артилерії і кавалерії, була на його боці, але, ймовірно, через міркування збереження особового складу РІА, цього не робив. Французи вимушено відступали одним шляхом, обліплені легкою кіннотою росіян та занепокоєні постійними нападами партизанів.

На час відступу з Москви “Велика армія”, не рахуючи корпусів, залишених в тилу, налічувала 100 тис. Через місяць, при підході до

Орші, у лавах залишилося 25 тис. зі зброєю і близько 30 тис. беззбройних.

М. І. Голенищев-Кутузов за місяць від битви при Тарутині до битви під Красним (18 жовтня – 17 листопада) втратив, переважно хворими і відсталими, майже 50 % головних сил і при підході до Дніпра почав відставати від “Великої армії”. Натомість, Наполеон І Бонапарт, отримавши підтримку, мав при підході до Березини близько 35 тис. З фронту йому перегороджували шлях 40 тис. росіян, з півночі над ним нависали ще 35 тис., а у найближчому тилу знаходилося близько 60 тис. армії М. І. Голенищева-Кутузова.

23 листопада стрімким ударом корпусу Н. Ш. Удіно частини РІА, що перейшли Березину, були відкинуті за ріку. Наполеон І Бонапарт вирішив її форсувати на Північ від Борисова, щоб потім відступити не на Мінськ, а на Зембін-Вільно. На Березині вже розпочався льодохід. Росіяни ж здійснювали групування своїх сил біля Борисова і північніше. Наполеону І Бонапарту вдалося розповсюдити у своїй армії звістку про те, що переправа буде південніше Борисова, і повернути на Південь масу беззбройних, що прямували з армією.

Пункт переправи через Березину був обраний біля с. Студейки, де 26 листопада вдалося навести два мости. Над переправою нависла загроза з тилу: проти росіян залишався слабкий корпус К. П. Віктора, який, вважаючи, що переправа буде південніше Борисова, відійшов на Лошницю і Борисів. Росіяни визволили Череву, потім село Барани, але згодом також попрямували на Борисів, розминувшись у лісах з французами. В Борисові була відрізана лише дивізія Л. Партуно, остання з ар'єргардного корпусу К. П. Віктора.

26 і 27 листопада французи переходили через Березину без значних перешкод, 28 листопада росіяни атакували французів із Півдня, по обидва боки Березини. 16 тис. французьких гвардійців перекрили з заходу вихід РІА до місця переправи. 7 тисяч армії К. П. Віктора утримували на східному березі російські підрозділи.

29 листопада сили Наполеона І Бонапарта, що зберегли порядок, продовжували відступати через Зембін на Сморгонь. Росіяни захопили обози і десятки тисяч обеззброєних вояків “Великої армії”, залишки якої помирали у грудневих снігах.

Незважаючи на пасивні дії всіх трьох діючих армій РІА, на труднощі погодження їхніх дій і керівництва зверху, незважаючи на те, що французькому імператору вдалося пробитися із російського кільця і врятувати чільні командні кадри, Березинська операція являла собою величезне досягнення російської стратегічної думки. Неповільний пояснюється лише помилками в тактиці, але стратегію керівництво РІА обрало грамотну.

Розпад “Великої армії” відбувався із величезною швидкістю. На Березині з РІА билися лише офіцери та ветерани. Сили, що зібрав агресор, не відповідали поставленій меті. Втрати окупантів склали понад 550 тис. загиблими, пораненими й полоненими, на ТВД залишилася майже вся артилерія.

Серед креативних акцій впливу французької розвідки Наполеона I Бонапарта експерти називають, наприклад, фальшування грошей Австрії, Великої Британії та Росії з метою підриву економік цих країн.

Друкарні працювали в Парижі на Монпарнаському бульварі, Дрездені, Варшаві та навіть Москві (поблизу Преображенського цвинтаря). Надруковані фальшивки проходили обробку брудом і пилом, щоб набути “реального” вигляду. Іноді цими грошима наполеонівські розвідники розраховувалися із агентурою. Якість російських карбованців була такою високою, що після поразки французького імператора, з метою заощадження власних потужностей, російський цар офіційно дозволив використовувати “французько-російські гроші” як чинний платіжний засіб на території своєї імперії.

У складі РІА найкращі якості проявили офіцери українського походження із козацьким корінням. Одним із маловідомих героїв тієї війни став, наприклад, полковник М. С. Магденко, відомий також своїм гумором. Так, під час форсування Рейну поблизу міста Кобленц російські військові побачили пам’ятник імператору Франції із написом: “Великий Наполеон. Прославив себе у 1812 р. військовою кампанією проти росіян”. За вказівкою полковника М. С. Магденка напис доповнили словами французькою мовою: “Що й завірено нами, російським комендантом Кобленцу в 1813 р.”.

Колишній кадет – “малоросійський шляхтич” М. С. Магденко дійшов до Парижу, двічі був важко пораненим і повернувся зі славою на рідну Полтавщину.

Вісім українських козацьких полків брали участь у “битві народів” під Лейпцигом у Пруссії восени 1813 р., шість українських полків увійшли до Парижу в 1814 р. Але після невдалої кампанії зірка Наполеона I Бонапарта ще не згасла. Навіть після поразки під Лейпцигом та заслання на острів Ельбу, полководець зміг ще раз нагадати про себе та занепокоїти Європу.

Так, на початку березня 1815 р. пройшла чутка про те, що 1 березня в бухті Жуан висадився невеликий загін на чолі з колишнім імператором Франції. Через 20 днів тріумфального проходження країною Бонапарт вступив у Париж. Людовік XVIII, поновлений на престолі у 1814 р., втік за кордон. Розпочалися відомі “сто днів” Наполеона.

Під гаслами миру і введення у країні конституції, Наполеон I Бонапарт знову став правити у Франції. Саме із пропозицією миру він звернувся до Австрії, Великої Британії, Пруссії та Росії – миру на умовах *status quo*. Однак члени Віденського конгресу поставилися до повернення “корсиканського чудовиська” вкрай негативно. 13 березня глави європейських урядів прийняли декларацію, що проголошувала реваншиста поза законом. Подібний крок означав для Франції війну з усією Європою. 25 березня юридично була оформлена “сьома коаліція”.

Навесні 1815 р. становище Франції стало загрозливим. Військові сили були виснажені у попередніх кампаніях. Під керівництвом імператора перебувало близько 130 тис. при 344 одиницях зброї, у той час як союзники могли виставити одразу близько 700 тис., а наприкінці літа – ще 300 тис., сподіваючись піти на Париж мільйонною армією.

План союзників був простий: оточити і подавити Францію, користуючись чисельною перевагою. Перед Наполеоном I Бонапартом постала альтернатива:

- дочекатися, поки союзники ввійдуть у Францію, втягнуться в простір між французькими фортецями і потраплять у район Парижу та Леону, а вже потім розпочати проти ворога рішучі дії;
- перехопити ініціативу і розбити союзників на їх території.

Наприкінці травня – на початку червня Наполеон зупинився на другому плані. 11 червня він виїхав до військ, намагаючись розбити дві ворожі армії: англо-голландську і пруську. До ТВД прямували ще дві армії: російська й австрійська, однак вони перебували далеко, і тому у Наполеона I Бонапарта був шанс отримати перемогу над розрізненими силами противника.

15 червня французька армія форсувала р. Самбру біля Шарлеруа і вклинилася між англо-голландською і пруською арміями.

На початок битви 18 червня у французів було близько 72 тис. бійців при 243 гарматах, у британців і голландців – 68 тис. при 156 гарматах. Обидві сторони чекали підкріплень. Імператор чекав маршала Е. Груші на чолі 35 тис. корпусу. Британці та голландці сподівалися на пруську армію у 80 тис., з яких до місця битви могли підійти 40–50 тис.

Битва під Ватерлоо повинна була розпочатися атакою французів із самого ранку, однак злива, що пройшла вночі 17 червня, розмила дороги, й імператор наказав почекати.

Об 11:30 здалося, що земля підсохла, і “останні солдати останньої війни” розпочали атаку британських позицій. Перший відволікаючий удар французи спрямували на правий фланг ворога проти замку Угумон. Французькі війська, пройшовши ліс, розпочали штурм. Але мури виявилися дуже високими і неприступними, британська артилерія і піхота вели вбивчий вогонь. Через деякий час невелика операція перетворилася в окрему жорстоку битву.

У цей час Наполеон готував головну атаку своїх військ проти лівого флангу і центру британців. На правому фланзі французьких позицій він встановив батарею з 80 гармат, яка відкрила вогонь по неприятелю. В цей час на Північному Заході з’явилися невиразні контури військ, що рухалися. Погляди наполеонівських командирів розділилися: одні вважали, що це війська Е. Груші, інші дотримувалися думки, що це прусська армія.

Близько 14:00 імператор віддав наказ розпочати наступ. Чотири піхотні дивізії Ж.-Б. Друе д’Ерлона під барабанну дріб розпочали атаку. Нога до ноги, багнет до багнету, крізь вогонь картечі, продиралися вони слизькими кручами Мон-Сен-Жану. Врешті-решт колони зійшли на пагорб, але тут на них кинулася лава шотландської кавалерії. Французи вимушено відступили. Лівий фланг британської армії стояв непохитно. Тоді імператор поміняв плани і переніс головний удар на центр і правий фланг британців.

У той час, коли корпуси Ж.-Б. Друе д’Ерлона атакували, імператору принесли невтішну звістку - пруські підрозділи обійшли Е. Груші та жваво рухаються на поле битви. негайно проти них було кинуто 10 тис. бійців “Молодої гвардії”. Ставку Бонапарт обачливо переніс у тил французьких з’єднань, щоб тримати під контролем обидві операції. Полководець переконував себе, що за пруськими підрозділами підійде і Е. Груші, що пруське військо не має достатніх сил для вирішальної битви, і тому всю свою увагу переніс на британців і голландців.

В 15:30 Ж.-Б. Друе д’Ерлон захопив важливий опорний пункт ворога - ферму Ла-Хе-Сент; ганноверські солдати, що захищали її, відступили. Втрата Ла-Хе-Сенту оголила ділянку британських центральних позицій, і французька артилерія розпочала поливати ворожі підрозділи картеччю. Водночас імператор віддав М. Нею наказ пробити британські лави. 40 ескадронів французької кінноти вишикувалися у підніжжя Мон-Сен-Жану й вся ця лава злетіла на вершину пагорбу. Натомість перед кіннотою постали каре британської піхоти. Залп за залпом піхотинці косили сотні вершників. Британці стріляли по конях, а добивали вершників

багнетами. Французи безуспішно намагалися виконати наказ імператора.

Сили британців також були на межі. Їх командири кинули у бій останні резерви та очікували підходу прусських військ. Французькі генерали вже усвідомлювали, що британська лінія втрачає потенціал, вони просили імператора дати їм на підтримку гвардію. В резерві тоді стояли 8 батальйонів "Старої гвардії" і 6 батальйонів - "Середньої". О 20:00 було ще достатньо світла, й останній натиск гвардійців міг вирішити результат бою на користь французів. Однак позиції імператора вже знаходилися під загрозою: прусські вояки на правому фланзі тіснили батальйони "Молодої гвардії", вони обійшли фланг французів і загрозували тилу.

Нарешті Наполеон вишикував 11 батальйонів гвардії в каре на Брюссельській дорозі. 2 батальйони відкинули прусські підрозділи поблизу с. Плансе-нуа, а респта - 9, під командуванням самого імператора рушили на британців. Всі генерали, М. Ней і Л. Фріан йшли попереду. В свою чергу, противник зустрів гвардію нищівним вогнем артилерії. Солдати падали десятками, але не припиняли крок, щільніше змикаючи ряди. Нарешті два батальйони зійшли на Мон-Сен-Жан і перед ними постала стіна зімкнутих рядів британських гвардійців. Перший залп скошив декілька сотень бійців - половину двох батальйонів, другий залп, третій... Французькі гвардійці зупинилися, потім почали відступ. Натомість, британці перейшли у загальний наступ. У цей час прусські підрозділи під командуванням Г. фон Блюхера вийшли з Охайського шляху і почали громити французів справа. Пересічні французькі солдати втікали на Бель-Альянс, їх переслідували британські гусари і драгуни. Імператорська армія розсипалася на очах.

Наполеон намагався організувати оборону, щоб прикрити армію. Три останніх батальйони гвардії вишикувались у каре з імператором посередині, звідки той особисто намагався керувати обороною з прихованою надією знайти смерть на полі бою. Гвардія повільно відступала, намагаючись прорватися крізь лави наступаючого противника. Британці захоплювалися мужністю і стійкістю цих людей. Їх ряди були щільно зімкнуті, обличчя спокійні, крок чіткий.

Одному з батальйонів під командуванням генерала П. Ж. Е. Камбронна британський полковник запропонував здатися. "Гвардія гине, але не здається", - відповів генерал. Французькі гвардійці надали перевагу смерті, а не полону.

51 тис. французів і 24 тис. британців, голландців і німців полягли на полі бою вбитими і пораненими. Армія Наполеона, як

організаційна сила, припинила своє існування. Майже вся артилерія була втрачена, дух зломлений, свіжих сил практично не було.

Поразка під Ватерлоо означала поразку Франції у війні з коаліцією. Вона призвела до повторної відмови імператора від престолу, до зміни політичної влади, а згодом – до окупації країни союзними арміями і відновлення влади королівської династії Бурбонів.

XIX – початок XX ст. перетворився на час, коли воєнне мистецтво вийшло на геоглобальний щабель. Вже не окремі держави, а коаліції держав вирішували долю світоустрою. До того ж, посилюлися “невидимі імперії”, тобто приховані транснаціональні суб’єкти впливу на події в світі (наприклад, масонство). Також у багатьох країнах існували власні “держави у державі”. Прикладом останньої можна вважати козацтво, яке у Російській імперії влада все більше брала під контроль.

На початку XIX ст. запорізькі козаки, які оселилися у Будацькому санджаку Оттоманської Порти, взяли участь у війні 1806–1812 рр. Туреччини з Росією. На заклик російського головнокомандувача лідери задунайських січовиків Іван Губа та Хведір Бачинський разом з 500 козаками перейшли на бік Російської імперії. Вони започаткували усть-будацьке військо, яке до 1812 р. воювало проти турків, а після війни частково переселилося на Кубань, а частково – до Бессарабії у якості казенних поселян. Інші задунайські січовики, які служили Туреччині, зіштовхнулися з донськими козаками-старовірами (липованами, некрасівцями) і 1812 р. на руїнах відбитого у останніх міста Дунаєвець заснували Нову Січ, котра проіснувала до 1828 р.

Джерелом інформації про події в Україні для задунайських січовиків стали перебіжчики з Росії, яких називали “райя”. Врешті-решт (ймовірно, не без участі Санкт-Петербургу) вони захопили владу на козацькій раді, що мало негативні наслідки для задунайців. Новий кошовий отаман Йосип Гладкий – “райя” у 1828 р. здався на милість царя Миколи I та провів таємними шляхами російське військо на турків. За це Й. Гладкий став полковником РІА, а вірна йому козацька старшина – кавалерами хрестів Св. Георгія. З турецького боку проти козаків, що залишилися в Оттоманській Порті, розпочалися репресії.

Натомість і в самій Туреччині закінчувала своє існування внутрішня “яничарська” держава – “оджак”.

У 1807 р. “нові воїни”, що узурпували владу в Оттоманській Порті, скинули з трону султана Селіма III (1761–1808) і привели до влади лояльного до них Мустафу IV (1779–1808). “Оджак”, що вже

самостійно й безперервно оновлював свої лави спеціально навченою молоддю, перетворився на суцільну проблему для шляхетної еліти турецького суспільства. До того ж, тривала чергова війна з Російською імперією, що примусило "стару" військову еліту діяти рішуче.

У 1808 р. проти Мустафи IV і яничарів підняв повстання рущукський губернатор Мустафа-паша Байрактар. Після вдалого штурму Стамбулу тюркськими підрозділами, переможці привели до влади Махмуда II (1785–1839), перші роки правління якого ознаменувалися багаточисельними стратами.

Одним із перших страчених був старший брат нового султана – Мустафа IV. Потім розпочалася військова реформа.

Вихований матір'ю – француженкою, Махмуд II запросив до Стамбулу європейських військових фахівців. А 14 червня 1826 р. з п'ятнадцяти пострілів по яничарським казармам у Стамбулі всією імперією поширилося знищення об'єктів, які належали "новим воїнам". 15 червня "леви ісламу" перегорнули казани на Етмейдані, подаючи знак для повстання. На цей раз регулярні султанські вояки, навчені іноземцями, дали гідну відсіч та розпочали різанину. Тисячі понівечених трупів ще місяцями плавали Босфором і Мармуровим морем, а тим часом султан Махмуд II ліквідував практично всі навчальні заклади "нових воїнів" і розпустив ісламський орден "Бекташіє", що підтримував яничарів, ім'я яких нові "улеми" (мусульманські "законовчителі") прокляли. Різанина продовжувалась у провінції, й число жертв стрімко збільшувалося щоденно. Всі ці події відбувалися під час війни Туреччини із грецькими бойовими загонами, котрі підтримувала Російська імперія. Однак реформа не вдалася, й Оттоманська (Османська) Порта почала деградувати, послідовно втрачаючи контроль над Грецією, Сербією, Молдовою, Валахією та Єгиптом. Як довів турецький досвід, відсутність воїнів, натренованих і навчених із дитинства, призвів до руйнування ЗС та краху цієї держави на початку ХХ ст. З іншого боку, дуже великі привілеї для армії також виявилися хибними та згубними для держави, тому що професійні вояки перетворилися на окрему політичну силу.

Використовуючи згадані події у Туреччині, Російська імперія у перші десятиліття ХІХ ст. проводила "таємну війну" проти Оттоманської Порти. Санкт-Петербург на противагу Стамбулу розпочав активно підтримувати грецьких повстанців, бази яких розташовувались у Києві та Одесі. Україна дала, наприклад, притулок одному із лідерів національно-визвольних змагань греків проти османської окупації – князю К. Іпсіланті, господарю Молдови

та Валахії. З 1807 р. він мешкав у Києві, де й помер у 1816 р. Його сини Олександр і Дмитріос, за підтримки царату, очолили національно-визвольний рух греків. Генерал-майор РІА О. Іпсіланті брав активну участь у діяльності таємної організації "Філікі Етерія" ("Товариство друзів") зі штаб-квартирою в Одесі. У 1821 р. члени товариства за сприяння російської агентури підняли повстання в Яссах, що стало сигналом для масового виступу греків проти турків. Повстання очолив О. Іпсіланті. Після того, як Австрія заарештувала Олександра, лідером повстання став його брат – Дмитріос. У 1822 р. Національне зібрання Греції обрало його головою Законодавчого корпусу. У 1828–1829 рр. Д. Іпсіланті – головнокомандувач військами східної Греції, які відтягували на себе значні підрозділи турецьких військ, що дозволяло, відповідно, ставати Росії більш потужною державою. З братами Іпсіланті товаришував О. С. Пушкін. Поет планував особисто відбути до Греції та взяти участь у повстанні проти турків.

Видатним діячем нової турецької армії став генерал (паша) українського походження – український шляхтич М. Чайковський (1804–1886). Він народився у шляхетній українській родині на Бердичівщині. Після ранньої смерті батька вихованням хлопця опікувався дід – колишній запорізький козак. Він передав маленькому Михайлу спадщину воєнного мистецтва, а також сформував у свідомості молодого панича негативне ставлення до Російської імперії.

У сім'ї, замість традиційних для тогочасної шляхти розваг, після вечірньої молитви у костьолі (сім'я сповідувала католицизм) слухали бандуриста Левка. В 9 років М. Чайковський розпочав навчання у приватній англійській школі, мережу яких вдало використовувала розвідка Альбіону на теренах інших держав. Саме тоді на талановитого хлопця зі сталою антиросійською позицією звернув увагу британець – директор школи. Далі Михайло навчався у Волинському ліцеї, де в той час досить сильними були єзуїтські традиції, а виховання здійснювалося за канонами "Товариства Ісуса". Після закінчення ліцею М. Чайковський планував навчатися в університеті, але через смерть діда та матері він вимушено повернувся у родинний маєток Гальчинці.

У цей час розвідка Великої Британії, яку очолював під час своєї першої каденції на цій посаді (1830–1841) Генрі Джон Темпл третій віконт Пальмерстон (*Palmerston*, "Пем"), обрала в якості своєрідного "тарану" проти Російської імперії одну зі слабких її ланок – Польщу. В оточенні молодого шляхтича в цей час "випадково" з'являється красуня – полька. У неї, доньку полковника К. Ружицького, й

закохався М. Чайковський. Після шлюбу тесть за наполегливою порадою своїх друзів влаштував зятя у польський полк, яким сам командував. Саме цей військовий підрозділ через два роки став ключовою ланкою у польському збройному повстанні проти царату та вперше в історії написав на своїх прапорах з Білим Орлом популярне пізніше гасло: "За нашу й вашу свободу". Це польське повстання у той час ситуативно примирило потужних геополітичних суперників - Велику Британію та Францію. За лаштунками поляків стояла "невидима імперія" - європейські масони, які після поразки у грудні 1825 р. своїх "братів" на Сенатському майдані в Санкт-Петербурзі та в Україні бажали помститися "Північному варвару". Розуміючи неминучу поразку повстання, у 1831 р. М. Чайковський, за узгодженням з польськими родичами, зібрав своїх селян, звільнив їх з кріпацької залежності, подарував кожному землю та на зборі оголосив: "Співчуваючи полякам, Україна також мусить повстати". Цей перший його пропагандистський захід мав свій далекоглядний розрахунок: шляхтич знав, що після його втечі до Франції подаровану ним землю конфіскує російський уряд, а його селяни та їх нащадки природно перетворяться на ворогів імперії. У Франції М. Чайковський сповідує греко-католицизм і пропагує автономію України в складі відродженого королівства Ягеллонів.

Тим часом у Лондоні Г. Пальмерстон активно розробляв теорію "робочих інструментів Великої Британії на континенті". До роботи він долучив впливового лідера сучасного йому світового масонства Джузеппе Мадзіні (1805-1872). До кінця XIX ст. в якості таких "робочих інструментів" "братами" створено "Молоду Аргентину", "Молоду Вірменію", "Молоду Боснію", "Молодий Єгипет", "Молоду Італію", "Молоду Корсику", "Молоду Росію", а також аналогічні групи в Румунії, Угорщині, Болгарії, Греції, Сербії, США, Туреччині тощо. Також єврейська молодь об'єдналася в організацію "Молодий Ізраїль" (відому ще як "Б'най Б'рит"). Усі ці структури почали під проводом британських агентів готуватися до "перегляду територій", що призвело врешті-решт до відомих конфліктів і дестабілізації геополітичної ситуації. Наприклад, обіцянки з боку Г. Пальмерстона і Дж. Мадзіні тих самих територій одночасно угорцям, іллірійським хорватам та сербам спричинили міжетнічні війни. Так, "Молода Угорщина" (лідер - Л. Кошут) і "Молода Румунія" (Д. Голеску) у 1849 р. розпочали війну за Трансильванію. Внаслідок цього Габсбурзька імперія вимушено звернулася за допомогою до Росії, на території якої вже конфліктували "молоді росіяни" (лідери М. Бакунін і О. Герцен) з

“молодими поляками”, які розробляли плани повернення Польщі (на той час території Російської імперії) до кордонів династії Ягеллонів “від моря до моря”. Лідером “Молодої Польщі” став агент Дж. Мадзіні і, відповідно, Г. Пальмерстона, відомий масон, один з підбурювачів декабристів, Адам Міцкевич. Останній бачив майбутню Польщу в ролі “ядра” протистояння всіх слов’ян “Північному тиранові” чи “Північному варварові” (тобто Росії). “Молоду Польщу” Г. Пальмерстон і Дж. Мадзіні протиставили “Молодій Німеччині” через суперечку за “балтійські та сілезькі території”. Пізніше, у 1913 р., членом “Молодої Боснії” став тоді ще не відомий сараєвський школяр Гаврило Принцип, котрий і виступив “своєрідним детонатором” Першої світової війни, вбивши 28 червня 1914 р. ерцгерцога Франца Фердинанда. Комплексна операція британської розвідки тривала понад століття, провокуючи криваві конфлікти на території континентальної Європи, яку в Лондоні вважали конкурентом.

У Парижі М. Чайковського зарахували на службу в армію. Розчарувавшись у політиці французького короля Луї Філіппа, спольщений українець звільнюється з військових лав і розпочинає журналістську діяльність у популярних часописах “Journal des Debats”, “Presse”, “Revue du Nord” тощо. В цей час талановитого військового та журналіста бере під свою опіку А. Міцкевич. У 1840 р. український шляхтич відвідує лекції свого вчителя, після яких талановитий “маніпулятор людськими душами” обробляє учня. Вже тоді в столиці “Підступного Альбіону” вироблявся план руйнування Російської імперії шляхом зовнішньої інтервенції союзу “освічених країн Європи”.

У 1841 р. М. Чайковський за дорученням князя А. Чарторийського та завдяки підтримці А. Міцкевича виїжджає до Стамбулу, де в той час концентрувалися підбурювачі збройного виступу Оттоманської імперії проти Російської. У Туреччині М. Чайковський намагається знайти нащадків українських козаків, які свого часу “поїхали за Дунай”. Але його спроби у цьому напрямі спочатку виявилися марними.

Зростання революційних настроїв у Європі напередодні буремного 1848 р., зиніційоване у тому числі й розвідкою Великої Британії, призвело до зростання аналогічних настроїв у Російській імперії. Так, у 1845 р. у Києві виникло Кирило-Мефодіївське товариство, котре ставило за мету національне відродження України та створення незалежної держави у союзі із іншими слов’янськими країнами. За цими ідеологічними постулатами відчувались ідеї “Молодої Польщі”, до якої належали А. Міцкевич

та Ф. Духинський (з діяльністю "Молодої Польщі" був пов'язаний на той час і М. Чайковський).

У 1848 р. під час так званої "Весни Народів" виникає перша політична українська організація - "Руська Головна Рада", яку очолив митрополит Г. Якимович. Діячі цієї організації пояснювали населенню Західної України, що вони належать до "великого русинського народу", а Галіція розглядалася лідерами організації як "Г'ємонт" (на кшталт відомої італійської території), що досягне незалежності для всієї Великої України. Створюються перші національні українські військові формування - загони національної гвардії, народна самооборона та батальйон стрільців.

До 1850 р., щільно контактуючи з розвідкою Оттоманської Порти та використовуючи, де потрібно, польське, а де - українське козацьке коріння, М. Чайковський створив і очолив потужну агентурну мережу на теренах України. Зважаючи на небезпеку подальшої діяльності агента, посол Російської імперії у Туреччині передав султану дипломатичну ноту, в якій цар Микола I наполегливо вимагав видачі державного злочинця, свого підданого. Але під час вивчення цього питання турецькою стороною виявилось, що М. Чайковський має французький паспорт. Тоді цар звернувся до короля Франції з вимогою вирішити "це делікатне питання". Перелякана подіями 1848-1849 рр. в своїй країні, в роздмуханні яких брала участь Велика Британія, французька політична еліта пішла на поступки Санкт-Петербургу, розраховуючи в майбутньому на підтримку "світового жандарму". М. Чайковського ввічливо запросили до посольства Франції, де у нього цинічно вилучили паспорт цієї країни. У відповідь, за порадою турецьких "братів", нащадок козаків М. Чайковський приймає іслам, отримує паспорт Туреччини й звання генерала ЗС цієї країни під іменем Садик. Більш того, султан призначає Садик-паші велику довічну пенсію і дарує розкішний палац у передмісті столиці. Зрозуміло, що прийняття ісламу дозволило М. Чайковському використати переваги нової релігії для вдосконалення особистого життя. Його другою дружиною стала донька професора математики з Вільнюсу А. Снядецького. Остання прибула до Туреччини в пошуках могили свого коханого - офіцера РІА, який загинув у бою. Але там вона зустріла "ловця людських душ" М. Чайковського. Цей шлюб дозволив останньому, використовуючи зв'язки нового тестя, розгорнути агентурну мережу в Литві, тоді також території Російської імперії.

Г. Пальмерстон тим часом спромігся залучити до скоординованої діяльності з британською розвідкою приватну

розвідмережу Ротшильдів, що дозволило поповнити оперативну діяльність значними коштами. Аналізуючи роль Г. Пальмерстона та його агентури, керівник "Б'най Б'риту" Г. Кіссінджер (нар. 1923 р.) зазначив: "Звичайно, численні разові союзники Великої Британії мали власні цілі, спрямовані переважно на розширення сфер впливу або на територіальні здобутки в Європі. Коли ж вони, на думку Англії, перевищували межі розумного, Англія переходила на інший бік чи організовувала нову коаліцію проти колишнього союзника з метою врівноважити сили. Її позбавлена всяких сентиментів настирливість і замкнута на самій собі рішучість сприяли тому, що Велика Британія отримала назву «Підступний Альбїон». Така дипломатія, можливо, і не відображала особливого ставлення до міжнародних справ, проте забезпечувала мир у Європі". За словами Г. Пальмерстона: "Світ здається таким несправедливим, коли з Росією ніхто не воює!". Отже, він продовжив війну проти головного конкурента Великої Британії у тогочасному світі – Російської імперії.

У 1853 р. М. Чайковський – на передовій Кримської війни і пропагує відновлення Гетьманщини під турецьким протекторатом. Паралельно зі здійсненням розвідувальної та агітаційної діяльності, використовуючи потенціал військовополонених з РІА (переважно польського або українського походження), емігрантів та козаків, М. Чайковський створює Православний козацький полк (ПКП) у складі турецької армії й очолює його. ПКП уособлював своєрідний гібрид регулярної військової частини і добровольчого розвідувально-диверсійного підрозділу (складаючись переважно з пластунів), що дозволяло ефективно використовувати його проти російської та румунської армій.

Куратором створення козацьких структур у турецькій армії став британський розвідник – лорд Дюблей Стюарт, який пропонував султану збільшити кількість козацьких підрозділів. Значно пізніше, вивчаючи досвід козаків М. Чайковського, вдосконалював свою розвідувальну майстерність британський офіцер – Р. Баден-Пауел, який згодом створив і очолив першу скаутську організацію. На британські гроші у 1855 р. до Константинополя вирушив куратор М. Чайковського А. Міцкевич з метою створення "польського легіону" для посилення британсько-французько-турецьких сил, котрі воювали проти Російської імперії під час Кримської війни. Але раптово, 26 листопада 1855 р., А. Міцкевич помер і, таким чином, формування "польського легіону" було зірване. Основним залишався український підрозділ.

Після блискавичних перемог, козаки М. Чайковського ("отамана Чайки") захопили столицю Румунії. Султан щедро нагороджує своїх вояків та їх командира, а також призначає Садик-пашу комендантом Бухаресту і начальником Слов'янського легіону із зоною відповідальності від Серету до Пруту.

Наступним об'єктом розвідувальної діяльності ПКП стала Греція, в якій король Оттон I Баварський, з баварського роду Віттельсбахів, намагався проводити політику, незалежну від Франції, що поставила його на трон у 1832 р., та Великої Британії, яка підтримала це рішення Парижу та сподівалася на дивіденди. "Отто" повністю переключився на "російський вектор", зважаючи на прогерманську орієнтацію Романових. Париж і Лондон вирішили провчити свого ставленика руками на той час союзного Стамбулу. Весь комплекс каральної акції Садик-паша переключив на себе. Оттон I Баварський позбувся трону після інспірованою Великою Британією і Туреччиною в особі Садик-паші революції 1862 р., а літній генерал привів собі в гарем третю дружину – юну грекиню, набагато молодшу за себе.

Вплив Садик-паші посилювався настільки, що турецький султан вимушений був відправити його у відставку. Більш того, М. Чайковський вже становив реальну небезпеку, коли готував підпорядковані йому польські загони до походу на Правобережну Україну. В голові відставного генерала виникали жахи, пов'язані зі шовковим зашморгом на шиї – традиційному знарядді вирішення політичних і кадрових проблем у Туреччині. В цей стресовий для нього період, М. Чайковський отримав запрошення до російського посольства, де йому запропонували притулок, посилаючись на рішення царя Олександра II. У віці 68 років турецький генерал залишив Стамбул, більшість своїх дружин і дітей. Він оселився з дружиною-грекинею у Києві та у 1872 р. прийняв православ'я. Улюблене його заняття – прогулянки схилами Дніпра та мемуаристика. А написати відставному генералу було про що. Тим більше, що окрім грошового утримання від російського царя та гонорарів за мемуари від "Київської старини", мемуарист справно отримував пенсію від султана. У Києві М. Чайковський прожив 10 років, залишив літературну спадщину в обсязі 12 томів. Коли ж нова турецька влада відполовинила його пенсіон, генерал виїхав з дружиною в подарований російським імператором маєток у Бірках Крелевецького уїзду Чернігівської губернії. У цьому ж селі у передріздвяну ніч 1886 р. М. Чайковський пішов з життя.

У 1828 р. в межах Російської імперії з перебіжчиків із Задунайської Січі, а також сторонніх осіб, які примкнули до них

(бурлаків, селян, циганів тощо), було формально створене Дунайське козацьке військо із центром в Буджаці (Аккерманському повіті). Центр новоутвореного війська перенесли до Аккерману за часів генерал-губернаторства князя М. С. Воронцова. У 1855 р. військо поійменоване на Новоросійське й у 1868 р. скасоване. Інша частина задунайців, яку очолював Й. Гладкий, заснували на просторі між Бердянськом і Маріуполем Азовське військо, до функцій якого пізніше входила протидія турецьким контрабандистам (останні постачали черкесам все необхідне для війни з росіянами). До зони відповідальності Азовського війська, трансформованого у баркасну команду, ввійшло узбережжя Чорного моря від Анапи до Сухуму. У 1853–1856 рр. азовці брали участь у Кримській війні, але через невдалі дії та збройні сутички з урядовими військами азовське козацтво у 1865 р. остаточно розформовано, клейноди і скарб передано у Чорноморське військо, частину козаків поселено поблизу Анапи, решту перетворено на простих селян. Протягом усієї історії запоріжців та їх нащадків, після ліквідації Січі на Дніпрі, козаки, у разі необхідності, підтримували один одного.

У 1879 р. склався Тристоронній союз Італії, Австро-Угорщини та Пруссії. Об'єктами розвідувально-підривної діяльності спецслужб цих країн стали Україна, Кавказ, Польща, Прибалтика та Фінляндія, які розглядалися іноземними аналітиками як найслабкіші ланки Росії.

XIX – початок XX ст. характеризується подальшим вдосконаленням матеріально-технічної бази ЗС. Розвиток виробництва, нові наукові й технічні відкриття уможливили створення новітніх зразків озброєння та інших технічних засобів, що використовувались у військових цілях. Наприкінці XIX ст. з'являються кулемети, а на початку XX ст. – літаки. На озброєння армії надходять швидкострільні гармати з дальністю стрільби 6-8 км. ВМС посилили броненосці, міноносці та підводні човни. У 1900 р. в Росії була обладнана перша в світі лінія радіозв'язку.

Вдосконалення економічної бази ЗС, створення масових армій, забезпечених новою бойовою технікою, змінювали умови ведення збройної боротьби. Бойові дії одночасно охоплювали величезний простір. Наявність залізничних колій дозволяла у стислий термін здійснювати необхідне зосередження військ чи їх перегрупування на значні відстані. Використання телеграфу, телефону і радіо полегшило роботу командуванню різних рівнів щодо об'єднання зусиль значних мас військ для досягнення єдиної мети у бою.

Кількісне збільшення ЗС і підвищення рівня їх технічного забезпечення обумовили зростання значущості економічного фактору у війні, збільшили залежність ходу і наслідків від економічних можливостей держави та креативності її інженерно-технічних кадрів. Показовою подією у вищезазначеному контексті може бути справа сім'ї Крупшів.

Свого часу Наполеон I Бонапарт оголосив конкурс на створення нового типу сталі, на кшталт англійської. В німецькому місті Золлінгені, відомому на той час своїми ножами, було засновано міжнародне товариство винахідників, котре й намагалося одержати французьку премію. Серед фахівців був і Фрідріх Крупп, котрому на той час було всього 20 років. Йому вдалося зібрати необхідну інформацію щодо сталі та перемогти конкурентів. 20 листопада 1811 р. він започаткував в Гессені компанію із виробництва сталі. 8 жовтня 1829 р. Ф. Крупп помер, залишивши значні борги своїй родині.

Його син Альфред у 1834 р. розпочав відновлювати батьківський бізнес і у 1838 р. особисто відбув до Великої Британії збирати інформацію щодо британської сталеливарної промисловості. Він зупинився у лондонському готелі "Саболен'ер", де записався як А. Кріп. Німецького промисловця гідно прийняли у вищих колах британського бомонду і він писав своєму брату із прагматизмом: "Я не часто обідав чи мав сніданок у себе. Яка економія!". У Великій Британії А. Круппу вдалося здобути важливі дані, що дозволило йому розгорнути виробництво на належному рівні. 24 лютого 1848 р. А. Крупп розрахувався з боргами і став єдиновладним господарем фірми та у 1847 р. відплив першу в світі гармату зі сталі (до цього часу гармати робили з бронзи чи чавуну).

Наприкінці XIX - початку XX ст. військово-технічна база ґрунтується на високо розвинутому масовому машинному виробництві. Відбувається швидкий процес моторизації армії, перехід до використання самохідних систем, збільшення енергоресурсів рушій, засобів управління і транспорту залізничного, автомобільного та авіаційного. Разом із процесом моторизації - використанням рушій відбувається механізація значущих процесів. Щільнішим став зв'язок між фронтом і тилом, де й було розгорнуте виробництво.

Моторизація і механізація військової техніки й озброєння збільшували швидкість постачання набоїв і дій різноманітних бойових машин, їх потужність і ударну силу. З розвитком механізації і моторизації пов'язано поступове втілення автоматизації - автоматичного управління воєнно-технічними процесами і

системами. Автомат дозволив застосовувати самодіючі системи у доцільний момент без безпосередньої участі людини.

У XIX ст. з'являється бойова ракетна техніка. Ракети використовувались на Кавказі, під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр., Кримської війни 1853–1856 рр. (оборона Севастополя). Дальність стрільби сягала 4 км. Але із появою у 1860-х роках у РІА нарізної артилерії робота над бойовими ракетами загальмувалась.

Із середини XIX ст. з'являється нарізна зброя, починає розповсюджуватися автоматична зброя. На початку 1880-х рр. з'являються кулемети нового виду (станковий Х. Максима, 1883 р., вперше застосований під час англо-бурської війни), а також автоматичні (самозарядні) гвинтівки.

Створення автоматичної зброї пов'язане із винайденням унітарного патрону, бездимного пороху, металевої гільзи й кулі з твердою оболонкою із сплаву міді та 10 % нікелю. Ці кулі, на відміну від повністю свинцевих, не зривались із нарізів, збільшується їх початкова швидкість. Ручні кулемети вперше були застосовані у російсько-японській війні під назвою рушниць-кулеметів.

Велике значення мало вирішення проблеми стрільби гармати із закритих позицій, завдяки винайденню кутоміра й панорами.

У російсько-японській війні вперше застосовуються міномети (мічман С. Н. Власєв та інженер-капітан Л. Н. Гобято). З'явилась можливість вести навісний вогонь по противнику із незначних відстаней.

Наприкінці XIX ст. розвивається дирижаблебудування (1884 р. капітан інженерних військ Ш. Ренар будує дирижабль "Франція", а у 1900 р. в Німеччині збудовано жорсткий, каркасний дирижабль Ф. фон Цеппеліна). У 1911 р. під час італо-турецької війни італійці застосували 3 дирижаблі (м'які) для бомбометання і розвідки. Дирижаблі також використовувались для боротьби з підводними човнами, ведення морської розвідки, патрулювання місць стоянок кораблів та їх супроводження на морі.

З початком XX ст. швидко розвивається військова авіація (після 20 липня 1882 р. – першого польоту літака О. Ф. Можайського). Вперше ж літаки у бойових діях (розвідка і бомбометання) були використані у Триполітанській війні (між Італією та Туреччиною 1911–1912 рр.).

На початку XX ст. створюються танки під час російсько-японської війни. Починається широке використання автомобільного транспорту.

Механізуються військово-інженерні роботи. Вдосконалюються основні технічні засоби зв'язку: телефон, телеграф, радіо (О. С. Попов, 1895 р.).

У російсько-японській війні російське командування застосовувало польові переносні радіостанції (у військах - з 1900 р.).

Покращуються засоби спостереження, починається широке застосування прив'язних повітряних куль. Вони використовувалися для спостереження за боєм і керуванням стрільбою артилерії із закритих позицій.

За період з 1880 рр. XIX ст. до російсько-японської війни встановилася класифікація кораблів на броненосні, броненосні крейсери, легкі крейсери, ескадрені міноносці та ін.

Підводні човни були недосконалими, їх бракувало; надводна швидкість дорівнювала 8-12 км, підводна - 5-8 км на годину. Наприклад, російський підводний човен "Дельфін" (побудований у 1902-1903 рр.).

З 1905 р. замість броненосців почали будувати дредноути. Отже, кораблі відтоді поділялися на лінійні (дредноути), лінійні крейсери, легкі крейсери, міноносці та підводні човни.

У ЗС із розвитком виробництва йде безперервний процес оновлення матеріальної частини, заміна одних її видів і вдосконалення інших. Переозброєння армії призвело до зміни тактичних прийомів і організаційних форм, до креативу в мистецтві збройної боротьби. Вона охопила й повітряний простір. Повітряні сили почали вести боротьбу з наземними і морськими цілями та між собою.

Суттєво змінюється воєнне мистецтво. Нові умови ведення війни, викликані появою багатомільйонних армій, змінами технологічної бази, створенням нової швидкострільної зброї, розвитком величезної мережі залізниць, більш вдосконалених засобів зв'язку тощо - значно ускладнили стратегію.

Зростає взаємозв'язок політики і стратегії. Перед політикою постають нові завдання щодо керівництва стратегією, це було викликано збільшенням масштабів війни. Щоб спрямовувати воєнну стратегію і правильно враховувати її результати, політичному керівництву довелося опікуватися безпосередньо веденням війни.

Замість стратегії генеральної битви війна стає тривалою і напруженою, що вимагало проведення окремих воєнних кампаній і операцій.

Прикладом нового типу війни стала війна США та Іспанії (21 квітня - 13 серпня 1898 р.). Її передумови доцільно шукати у концептуальній заяві п'ятого президента-масона Дж. Монро від 2 грудня 1822 р. У ній він проголосив: "Америка для американців", засуджуючи "нову колонізацію" Північно-американського континенту будь-якою європейською країною і залишаючи право на повну колонізацію "обох Америк" для США. Реалізація згаданої

заяви призвела до того, що до 1960-х рр. Сполучені Штати Америки збільшили свою територію майже у два рази. Зокрема, у результаті американо-мексиканської війни 1846-1848 рр. США анексували майже половину території тогочасної Мексики, а у 1867 р., завдяки сумнівній комерційній операції, Сполучені Штати придбали у Російській імперії Аляску. Отже, й війну з Іспанією розпочали саме США з метою захоплення колоніальних володінь у районі Карибського моря й Тихого океану. Першими захопленню підлягали острови Куба, Пуерто-Ріко, Філіппіни та Гуам, які являли собою джерела сировини та вигідні стратегічні плацдарми для подальших дій у Латинській Америці та Східній Азії.

Вдало використовуючи протестні настрої населення Куби та Філіппін, США у повній мірі задіяли свої ВМС, які перемогли іспанський флот 1 травня в бою в Манільській затоці і 3 червня - у морському бою біля Сантьяго-де-Куба. Також офіційний Вашингтон прямо підтримував на суходолі повстанців.

Перемоги на морі були здобуті завдяки кращій конструкції кораблів, що мали переваги у швидкості ходу, броньованому захисту і швидкострільності артилерії. Саме з іспано-американської війни розпочинається новий етап в історії ВМС, пов'язаний зі змінами, які відбулися в конструкції кораблів і артилерії (швидкострільністю артилерії, могутньою палубною і бортовою бронєю).

Війна показала, що сильний військово-морський флот і морська піхота є найважливішим фактором у веденні війни і в захопленні колоній. Війна виявила величезні переваги бездимного пороху, швидкострільної польової та морської артилерії, магазинної гвинтівки, а також нових типів польових укріплень із брустверними і дротяними загородженнями. Особливостями іспано-американської війни було поєднання дій регулярних сил із боротьбою кубинських і філіппінських повстанців проти іспанців, що стало одним з основних факторів перемоги США над Іспанією.

Наступна особливість - на практиці вперше апробовано військово-морську (за суттю - таласократичну) теорію США, за якою флот визнавався вирішальною силою у військових діях.

Війна виявила необхідність чіткого планування, взаємодії між флотом і десантом. Під час війни ЗС США застосували нові технічні засоби боротьби: броненосні пароплави із баштами, що поверталися, бездимний порох, магазинну гвинтівку, швидкострільну польову та морську артилерію, телефон, телеграф, геліограф.

Іспанська колоніальна держава зазнала поразки, а США захопили Кубу, Пуерто-Ріко, о. Гуам та Філіппінські острови. Натомість Філіппіни не бажали знаходитися під п'ятою нових

завойовників. 4 лютого 1899 р. спалахнула війна між США та Філіппінами (1899–1901 рр.).

На островах США зосередили армію у 25 тисяч військовослужбовців, які й розпочали бойові дії проти революційної філіппінської армії, що нараховувала близько 16 тис. Незважаючи на значну перевагу у силах та засобах, вояки США за півроку просунулися лише на 100–120 км північніше Маніли, зазнавши значних втрат (особливо під час форсування р. Сапоте 10–12 червня 1899 р.).

Фахівцям із США вдалося розпорошити рух опору та зніщувати у ньому внутрішню боротьбу. Був убитий головнокомандувач філіппінської армії. Користуючись ситуацією, у жовтні розпочався новий наступ ЗС США, під час якого філіппінська армія розпалася на окремі загони та перейшла до партизанської тактики. У 1901 р. національно-визвольний рух був остаточно придушений і Філіппіни потрапили до колоніальної залежності від США.

У боротьбу за захоплення іспанських колоній виступає також Німеччина, що призводить до подальшої напруженості та загострення протиріч між розвиненими країнами у Центральній Америці, на Далекому Сході та у басейні Тихого океану.

Зростають протиріччя і в Африці між Великою Британією й Францією (Центральна Африка), а також Німеччиною (Південно-Східна та Південна Африка); Францією й Німеччиною (Марокко).

У 1899 р. Париж і Лондон підписали угоду, котра завершила розподіл Центральної Африки. Це призвело до пересування центру інтересів між Великою Британією та Німеччиною на Південь, де ще зберігали незалежність дві бурські республіки – Трансвааль та Оранжева. Ці республіки заснували колоністи із Нідерландів – бури. Особливу увагу Велика Британія приділяла Трансваалю, де були розвідані значні запаси золота й алмазів, і де Німеччина мала потужний вплив. Отже, восени 1899 р. британські війська почали концентруватися поблизу кордонів бурських республік, котрі 11 жовтня 1899 р. оголосили Лондону війну. Так розпочалася Англо-бурська війна (1899–1902 рр.).

Бури чинили впертий спротив та не один раз завдавали важких поразок британським військам. Їх національно-визвольна боротьба продовжувалася протягом двох з половиною років. Війна за характером її ведення поділяється умовно на два періоди:

- 1) жовтень 1899 – березень 1900 рр.: типова боротьба військових груп;

- 2) березень 1900 - 1902 рр.: партизанська тактика бурів, які мали на меті систематичне руйнування комунікацій і знищення ізольованих загонів британців.

Трансвааль і Оранжева республіка не мали постійних армій, за виключенням невеликих артилерійських частин. Усе військо було ополченським. Згідно закону 1898 р., всі особи віком від 16 до 60 років, у випадку війни, оголошувались військовослужбовцями. Загальна чисельність збройних сил обох республік досягала 57-58 тис.

На озброєнні бури мали 40 тис. магазинних гвинтівок Маузера без багнету (зразок 1893/95 рр.) з прицілом до 2 км. Їхню артилерію формували швидкострільні гармати. З 99 наявних гармат 80 були найновіших зразків. Гвинтівки та гармати на озброєнні бурів були кращими від британських. Бури мали також кулемети Максима.

До 11 жовтня 1899 р. обидві республіки зосередили біля кордонів 45 тис. особового складу, 80 гармат та 30 кулеметів у трьох угрупованнях. У противників на цей час на ТВД було близько 28 тис. військ, але пізніше їх сили постійно збільшувались, і в другій половині 1900 р. досягли 250 тис.

Протягом 1899 р. та до лютого 1900 р. бури мали значні успіхи та завдали важких втрат противнику. Прибуваючі британські війська знищувалися за частинами, але сили ворога постійно зростали.

Починаючи з березня 1900 р., на значному просторі нечисленні загони бурів (20 тис.) вели виснажливу для Лондона партизанську війну. Їх сміливі та раптові напади тримали у постійній напрузі 250-тисячну армію противника. Британці на окупованій території вимушено звели велику кількість укріплених пунктів - блокгаузів, що знаходились у постійному зв'язку і прикривали, перш за все, залізницю. Вони також вдавалися до винищення мирного населення, заганяючи людей до спеціально влаштованих концентраційних таборів.

Англо-бурська війна внесла багато нового у розвиток воєнного мистецтва, особливо в тактику. Так, обидві сторони застосовували нове озброєння: магазинну гвинтівку, кулемет, швидкострільну польову артилерію. У польових боях почали застосовуватися важкі гармати великих калібрів (корабельні й облогові), що відкрило нові можливості завдяки далекобійності та великій руйнівній силі зброї.

Новий бездимний порох посилював вогонь ручної та артилерійської зброї й полегшував маскування військ, що вели вогонь. Збільшення ж вогневої потужності вплинуло на характер бою, на тактику. Бури всі свої бойові дії вели за допомогою вогню,

не вступаючи у рукопашний бій. Їх дії зводилися до швидкого маневрування і вогневого бою, завдяки вершникам і чудовому володінню гвинтівкою.

Опинившись на дистанції рупничного пострілу, бури відкривали сильний вогонь, намагаючись змусити ворога залишити позиції. Але якщо противник запекло рвався вперед і підходив на близьку дистанцію, бури залишали свої позиції, сідали на коней, що знаходилися в укриттях, і прямували до нового, обраного ними, рубежу, звідки знову відкривали згубний вогонь. Часто завдяки швидкому пересуванню вони нападали на британців, заходячи їм у тил.

Характерною рисою дій бурів було майстерне використання місцевості, вміння пристосовуватися до неї шляхом застосування її укриттів чи створення спеціальних польових укріплень – стрілецьких окопів із кам'яними завалами і дротяними загородами.

Англо-бурська війна показала зростання сили вогню. А раз вогневий бій панував на полі бою, то великого значення набували польові укріплення, самообкопування піхоти і маскування.

Бури вели бої виключно вогнем, не вдаючися до зімкнутого строю, їх бойовий порядок складався із стрілецьких ланцюгів, між якими розташовувалась артилерія. Перевага такого бойового порядку полягала в тому, що він дозволяв завдавати противнику вогневого удару всіма силами, що розгорнулися.

Британці застосовували застарілу тактику. Їх щільні глибокі строї та лобові атаки призводили до великих втрат. Однак у ході війни вони змінили тактику, підрозділи почали маневрувати полам бою і вести атаки стрілецькими ланцюгами, що просувалися один за другим. Атаки стрілецьких ланцюгів підтримувалися вогнем артилерії.

Англо-бурська війна показала функціональність розосереджених бойових порядків стрілецьких ланцюгів, необхідність забезпечення атаки сильним вогнем і застосуванням у бою обхідного маневру. Вона продемонструвала також зростання ролі бойового постачання. Від тилу залежало безперервне надходження діючим частинам боєприпасів, яких у порівнянні з минулим часом потребувалось значно більше.

Війна тривала понад два роки, і нарешті Велика Британія, яка мала чисельну і військово-технічну перевагу, перемогла.

На початку ХХ ст. у царині воєнного мистецтва світу заявила про себе Японія.

Ще у VIII ст. японський розвідник Кібі-но Макібі привіз з "Тіднебесної імперії" (Китаю) до своєї країни рукописи з воєнного

мистецтва, серед яких був і трактат "Сунь-Цзи" ("Сенсі"). Цей текст вже через сторіччя існував японською мовою у восьми варіантах. Японцям були відомі й китайські стратегеми, що отримали назву "боряку" чи "бокей". Відповідно до ст. 20 кодексу законів "Сікісейріцу" (702-718 рр.), починаючи з періоду Нара, пересічним японцям заборонялося тримати в своїх бібліотеках літературу, подібну трактату "Сунь-Цзи" (за подібний злочин карали одним роком каторги). У ті часи до назви країни "Ніхон" (Японія) було додано титул "рицурьо кокка" ("держава, яка базується на законах").

Під час протистояння монголо-татарам (XIII ст.) у японців з'явився власний флот, що після усунення небезпеки дав початок традиції "вако" - морському піратству і морській розвідці. Японські кораблі з'являлися у берегів Філіппін та Індонезії, де їх команди грабували плавальні засоби інших держав, виконували торгівельні функції, а також були придатні для морських боїв.

Японський кодекс самураїв (історична назва - "бусі"; "самурай" означає "служник") "Бусідо" ("Шлях воїна"), також продукт законотворчості періоду Нара, особливого значення набув у епоху "Намбокутьо дзідай" - "періоду південного та північного дворів" (1336-1392 рр.) за часів сегунату Асікага. Північний двір мав назву "буке гата" ("партія воїнів"), де й зосереджувався розвиток самурайської традиції. Однією з таких традицій була медитація над зброєю, котру час від часу воїн віддавав фахівцям із спеціального промислового клану. Вони ретельно ремонтували та гострили мечі.

Справедливість, наприклад, самураї усвідомлювали як "здатність прийняти без слабкості рішення, що продиктоване розумом. Вмирати, коли краще над усе вмерти, вдарити, коли краще над усе вдарити". Хоробрість не еквівалентна авантюрам, а також безпідставному виставлянню себе на показ. Справжня хоробра людина завжди повинна зберігати спокій, безтурботність і ясність розуму, незважаючи на небезпеки, катастрофи, страждання і загрозу смерті. "Людина достоїнства і честі, - зазначається у кодексі, - поважає і цінить на полі бою ворога, котрий гідний бути другом у мирний час. Успіх гідного противника - це також успіх самурая". "Бусідо" вчить ввічливості, що є зброєю воїна. У будь-якому випадку слово, котре дає воїн, повинно бути цілковитою гарантією.

Самурай воює за ідею, і це повинно бути стрижнем його вчинків, тому його символ - квітка сакури, що розпускається лише "для краси і не залишає плодів". Уособленням ідеї є імператор. Він втілює "душу країни". Водночас, коли імператор чи інший "вищий" за посадою не відповідає принципам гідності "Бусідо", самурай

може й не виконувати його накази та вільний не зберігати лояльність до нього, рятуючи свою "безсмертну особистість". Той із самураїв, хто "стелиться" перед негідними імператором, вчителем чи сюзереном, позбавляється поваги інших воїнів і самурайської честі. Але Батьківщина і батьки самурая є недоторканими цінностями, тому їх захист – священний постійний обов'язок. Пошук знання і освіти є ще одним з найшанованіших обов'язків самурая. Своїх послідовників та учнів самурай готує для "майбутніх битв" безкоштовно і навіть годує їх, а також дає притулок. Послідовники й учні обслуговують свого "Вчителя Мудрості" у повсякденному житті, терпляче чекають доручень і підкоряються йому беззаперечно у всьому. "Природа людини є такою, – підкреслює кодекс, – що вона любить шанування, але те, що дійсно гідно цього, присутнє в кожному, але не поза нього. Шана, що проявляють люди, – це не справжнє шанування". Для самурая неприйнятними є використання брудної лайки та виставляння душі перед іншими. Суворе придушення почуттів сприяє накопиченню внутрішньої енергії. Сміх відновляє внутрішню рівновагу, він є протипагою горю чи гніву.

Дружба розглядається кодексом як найчистіше та найшляхетніше людське почуття "єдності рівних". Відсутність друзів і доброзичливості в душі є ознакою слабкості. Японські трактати радять оглядатися на себе тричі на день і бути передбачливим, "що надає подвійну хоробрість".

Однією з найпоширеніших легенд Японії є оповідь про сорок сім самураїв, які дали клятву помститися за свого вбитого пана (їх називали ще "ронін" – "люди, що плавають", тобто не мають визначеного господаря). Вони, використавши все своє мистецтво, почали імітувати розгульне життя, пияцтво та інші вчинки, що позбавило їх ворогів пильності. І коли вороги втратили до них зацікавленість, сорок сім самураїв піднялися й жорстоко помстилися.

Інша традиція японського воєнного мистецтва була зосереджена у ніндзя, спроможних виконувати делікатні доручення, котрі зазвичай не відповідали кодексу честі "Бусідо" і не могли наказуватися самураям безпосередньо. При цьому, серед ніндзя особливу групу складали своєрідні "біороботи", котрі цілеспрямовано позбавляли себе від будь-яких духовних чеснот і були здатні виконувати найбрудніші завдання (мистецтво "кантьо-но дзюцу").

Аналіз слова "ніндзя" показує, що перший корінь – "нін" ("таємний") на письмі складається з двох ієрогліфів – "клинок" і "дух". Другий корінь – "дзя" перекладається як "індивідуум". Тобто, ніндзя – індивідуум, який об'єднує дух зброї і сам є зброєю.

Головною метою навчання ніндзя було вироблення навичок використання різноманітних предметів. У лексиконі ніндзя навіть не було слова “зброя”. Замість нього використовувалося “знаряддя” (“гу”).

Ніндзя розумів життя так, що будь-який предмет має певне призначення й може успішно застосовуватися нетрадиційно. Головне “знаряддя” для ніндзя – він сам, його тіло, знання, можливості. Мотузка, передусім, – знаряддя для удушення ворога, кухонний ніж може перетворитися на кинджал, посох – на бойову палицю тощо.

Принципами діяльності ніндзя були:

- безшумність виконання завдання й мовчазність на цю тему;
- несподіваність нападу;
- надійність і простота техніки.

Під час виконання завдання використовувалася модель “нагаре – хенкан – ринкіохен”, тобто гнучкість, варіювання залежно від обставин, врахування й пристосування до дій об’єкта нападу.

Кодекс “Бусідо” і мистецтво ніндзюцу вдосконалювалися протягом “ворогування провінцій” і використовувалися сегуном Токугаваю Іеясу (1542–1616) під час створення ним нової держави із центром у м. Едо (Токіо). Відносно незалежні території госі з числа Іга-моно і Кога-моно були захоплені ще першим об’єднувачем Японії О. Нобунагі. Роль імператора знижувалася до представницьких функцій на церемоніях.

8 липня 1853 р., у період правління одинадцятого сегуна з династії Токугава – Іесади, до бухти Урага, неподалік від тогочасної столиці Японії – Едо, прибула ескадра ВМФ США. Її командор Метью Перрі під загрозою обстрілу гарматами вимагав початку переговорів між Японією та США стосовно “відкриття” островів для економічної експансії іноземних держав, передусім Сполучених Штатів (росіянам, які хотіли приєднатися до чергових експедицій у Японію спільно із США, командор рішуче відмовив). Про це йшлося у листі президента до сегуна, котре й уповноважений був передати командор. Отже, Японія потрапила у поле інтересів США, але не підкорилася чужій волі.

Наприкінці 1866 р. в Японії помер імператор Комей. Він був прихильником спільного правління двору та сегуна і послідовно протистояв контактам японців з іноземцями. Трон посів 15-ти річний Муцухіто, девізом якого був “Мейдзі” (“правління за допомогою просвіти”). Вже у січні 1868 р. у процесі “Мейдзі ісін” (“Реставрації правління за допомогою просвіти”) було закладено підвалини нової системи правління, яка усунула від влади сегуна і

вся формальна влада перейшла до імператора. За його ініціативою реорганізацію армії здійснювали вихідці з пересічних самурайських родин Ямагіта Арітомо, Окубо Тісіміті, Кіді Коїна та Сайго Такаморі. Перед подальшими рішучими реформами вони відвідали Бельгію, Велику Британію, Нідерланди, Пруссію, Росію і Францію. Особливе враження на них справила зустріч із "залізним канцлером" Отто фон Бісмарком. Останній передбачив, що між Японією і Німеччиною буде створено союз, вони стануть державами світового рівня.

У 1875 р. японські емісари звернулися до організатора пруської зовнішньої розвідки В. Штібера з проханням допомоги створити повноцінну японську аналогічну структуру. Через деякий час до Японії прибула пруська військова місія і у 1878 р. започатковано нову розвідувальну службу європейського типу, яка структурно входила до імператорського головного штабу "Кансейкеку" (з 1896 р. - його другий відділ). Паралельно за допомогою пруських радників створили службу військової розвідки - "Токуму Кікан".

Одним із спеціальних заходів впливу з боку уряду Мейдзі була активна пропаганда досягнень Японії у світі шляхом участі в різних міжнародних заходах. Основною метою стало демонстрування переваг цієї держави перед "відсталим" Китаєм.

Розуміючи неминучість зіткнення з Російською імперією, тогочасний заступник урядового бюро з колонізації Хоккайдс і Південного Сахаліну Курода Кійотака запропонував взагалі відмовитися від зазіхань на Сахалін, щоб уникнути військового зіткнення з росіянами, перш за все тому, що загострення відносин Японії з Китаєм набувало небезпечних ознак. У 1894 р. спалахнула японсько-китайська війна, котра припинилася у 1895 р.

Формальним приводом для початку війни була підтримка урядом Мейдзі корейської релігійної секти "Тонхак" ("східне вчення"), представники якої виступали за особливий розвиток окремих країн Сходу, протиставлений "сохак" ("західному вченню", передусім католицизму). У результаті в Кореї відбулася дестабілізація державного устрою і 23 травня 1894 р. головнокомандувач корейської армії звернувся за допомогою до уряду Китаю. У відповідь на введення до Кореї китайських військ з 10 червня того ж року до району Інчхон - Сеулу почали прибувати японські війська. Уряд Мейдзі у цій акції підтримала Велика Британія, яка у перспективі й планувала організацію військового зіткнення Японії та Росії. Однак швидке захоплення японцями Кореї викликало занепокоєння і в Лондоні. Там вперше побачили, що ці "острівні дикуни" можуть

бути ефективними конкурентами британським інтересам. У результаті Лондон став на бік Санкт-Петербургу й шляхом складної дипломатичної гри Великої Британії, Німеччини, Франції та Росії між Японією та Китаєм було укладено мирну угоду, ініціатори якої отримали власні дивіденди. Так, до Росії відійшов Ляодунський півострів з містечком Льюйшунью (майбутній Порт-Артур). Отже, вирішуючи власні проблеми у Китаї та Кореї, британцям вдалося створити серйозну підставу для загострення відносин Росії та Японії, що через десять років призвело до сумнозвісної війни – фактично початку краху Російської імперії.

Японські стратеги у відповідь на події 1894–1895 рр. розробили теорію “Великої Східної Азії”, в якій “Країні Сонця, що сходить” відводилася роль лідера. Як відомо, ця теорія чинна для Токіо й до сьогодні.

У 1904 р. розпочалася Російсько-японська війна, під час якої Японія намагалась захопити Корею і Маньчжурію, а потім розгорнути наступ безпосередньо на Китай. Крім того, японці вже тоді мріяли про захоплення Далекого Сходу.

Експансія Японії зустрічала протидію Росії, яка у свою чергу вела загарбницьку політику у цьому регіоні. Царат до початку війни більш-менш закріпився в Маньчжурії. Санкт-Петербург набув права на будівництво залізниці – КСЗ, що проходила китайською територією до Владивостоку, а також де-юре оренду на 25 років Квантунського півостріву із Порт-Артуром, отримавши вихід до Китайського моря. Порт-Артур став головною базою ВМФ Росії на Далекому Сході.

Незабаром під приводом охорони КСЗ росіяни окупували Маньчжурію. Це ще більше загостило протиріччя. В 1902 р. виник воєнно-політичний союз між Японією та Великою Британією, спрямований проти Росії. Японія, яку підтримували також США, стає на шлях провокування війни.

Вночі 9 лютого 1904 р., без оголошення війни, японська ескадра під командуванням адмірала Того Хейхатіро здійснила мінну атаку російської ескадри, що стояла на рейді Порт-Артуру.

Перед війною Росія мала постійну армію чисельністю 1,1 млн і 3,5 млн навченого резерву і запасу. Безпосередньо на Далекому Сході перебувало всього близько 100 тис. і 192 гармати.

Піхоту озброїли новою магазинною гвинтівкою Мосіна, з дальністю стрільби 2 000 м, кулеметів майже не було. На озброєння польової артилерії надійшла гармата калібру 76 мм (зразок 1902 р.) з дальністю стрільби 6,5 км.

Підготовка РІА здійснювалася згідно статутів і настанов 1900–1901 рр. Основою бойового порядку був щільний стрілецький ланцюг. Ротні резерви рухались зімкнутим строем слідом за стрілецьким ланцюгом на відстані до 200 м. Бойовий порядок підрозділів, частин і з'єднань складався із бойової частини, призначеної для ведення вогневого бою, а також резерву, що мав завдання підтримувати дії бойової частини і завдавати вирішального удару багнетами. Піхотні ланцюги йшли у наступ кроком, зупиняючись на вигідних рубежах для стрільби. На відстані 200–250 метрів від противника підрозділи обирали позиції для атаки. На цій позиції резерви вливалися до ланцюгу, який змикався для збільшення сили удару багнетами. Після кількох рушничних залпів, наступаючі війська атакували.

Тихоокеанський флот Росії мав у своєму складі 69 кораблів. Головні сили базувались у Порт-Артурі, який мав вигідне стратегічне положення, але як база ВМС був погано обладнаний та слабо захищений із суші. Другий загін кораблів знаходився у Владивостоку.

З боку японців бойовим діям передувала досконала та грамотно організована розвідка. Молоде покоління розвідників вирізнялося значним інтелектуальним розвитком, високою освітою і професійністю, що у повною мірою було несподіванкою для росіян. Останні офіційно зізнавалися, що програли війну лише завдяки власному невігластву.

Японці вміли створювати потужні агентурні мережі, диверсійно-розвідувальні групи, "мобільні резидентури" тощо. Останні були побудовані за принципом "ядра", "напівпериферії" й "периферії". "Ядро" складали 3–4 особи. Вони розпочинали діяльність під прикриттям невеликого приватного комерційного підприємства (пральні, антикварної лавки, продуктові крамниці тощо). Поступово вони вербували агентуру з числа місцевих. Останні впроваджувалися до об'єктів проникнення під виглядом готельної прислуги, покій, медичного персоналу в шпиталі тощо. Агентура розбивалася групами у 3–5 осіб із метою дотримання відповідної конспірації. Зібрана інформація постачалася до розвідувальних бюро, що функціонували при кожній японській військовій частині.

Типові методи – візуальне спостереження й вивідування. Іноді це здійснювали під прикриттям представників нижчих рівнів соціальної ієрархії досить високоповажні в Японії особи. Так, з 1899 до 1904 рр. у морській казармі Одеси успішно працював кухарем японський корветтен-капітан Ясіносукє Ямамото. Ще один такий

офіцер оселився у м. Скагені (Данія) і спостерігав за пересуванням російських кораблів протокою Каттегат у напрямі Північного моря. Його заарештувала данська таємна поліція.

Своєрідним символом зовнішньої розвідки епохи Мейдзі став полковник Мотодзіро Акасі (1864–1919), член таємного японського товариства “*Кокурюкай*” – “Чорний дракон”.

Товариство було засноване у 1901 р. Рехаєм Утідою (який водночас був членом таємного товариства “Чорний Океан”). Назва товариства походила від річки Амур (*Кокурю*), з берегів якого вийшла частина колишніх перших поселенців Японії. Метою організації (пізніше ордену) була підготовка передумов захоплення Маньчжурії, Примор'я, Приамур'я тощо. Керівники японської розвідки були членами товариства та проходили у його лавах постійну докваліфікацію. Особливо успішно члени “*Кокурюкай*” працювали у Порт-Артурі в 1904 р. Вони здійснювали диверсії, знищували російські міни на підходах до порту, утримували невеликі, але ефективні розвідмережі.

Біографія М. Акасі є типовою для багатьох японських розвідників того часу. Він закінчив військовий коледж у Токіо, а потім академію. Опанував декількома мовами. Працював у Китаї та на Формозі (Тайвань), після чого обійняв посаду військового аташе у Франції. Був художником-аматором і поетом, мав екстрасенсорні здібності.

У 1902 р. прибув до Росії, де встановив контакти з представниками фінської, польської та єврейської опозиції Романовим і православ'ю. За його сприяння у 1904–1905 рр. було організовано “революційні” виступи військових РІА, передусім у Санкт-Петербурзі, а також друкування і розповсюдження нелегальної соціал-демократичної літератури. На думку М. Акасі, ці виступи мусили дестабілізувати ситуацію у Фінляндії, Польщі та на Кавказі. Саме М. Акасі зміг завербувати відомого розвідника і авантюриста світового масштабу Сіднея Рейлі, який виконував завдання і японських спецслужб. Ще однією показовою вербовкою М. Акасі було залучення до співпраці Абдул Рашида Ібрагіма, російського імперського радника зі справ ісламського Сходу. В результаті вдалося зніщувати антиросійські виступи у мусульманських провінціях Росії. Завдяки розвідувальній операції, організованій М. Акасі, японські агенти вкрали в російському генеральному штабі секрет виробництва бездимного пороху (винахід Д. І. Менделєєва).

Наступним кроком своєї діяльності у Росії японець вважав необхідність приведення до влади соціал-демократів, з якими він

зустрічався (з лідерами фінського опору Коні Целлакіусом, грузинської партії "Сакартвело" Г. Г. Деканозі, есерів Б. Савінковим, єврейських терористичних організацій тощо). Було досягнуто домовленості про постачання революціонерам додаткової зброї.

На гроші японської розвідки відбувалися конференції РСДРП у Парижі (1904 р.) і Женеві (1905 р.), закупалася зброя (передусім, гвинтівки та револьвери). Однак паролав "Джон Графтон" (з метою конспірації перейменованій на "Місяць"), залишивши частину зброї в Фінляндії, випадково 7 вересня 1905 р. сів на міліну у Фінській затоці неподалік міста Якобстад, і був підірваний командою. Серед залишків пароплаву російські жандарми відшукали понад 9 670 гвинтівок системи "Веттерлі", приблизно 4 тис. багнетів до них, 720 револьверів "Веблей", 400 тисячі гвинтівочних і 122 тисячі револьверних набоїв, багато вибухівки та бікфордова шнура, 2 тис. детонаторів тощо.

Більша ж частина зброї, яку доставив "Сіріус" у порт Поті наприкінці 1905 р. (8,5 тис. гвинтівок і боєприпаси), осіла на Кавказі до 1917 р. і не потрапила вчасно до Харкова і Москви, де заколотниками вже було побудовано барикади.

За оцінками експертів, на цілі роздмухування революції у Росії Японія витратила до 1 млн йен (35 млн доларів США за сучасним курсом). Однак помилка японців полягала у тому, що на той час соціал-демократичний рух ще не мав вирішального значення для долі Російської імперії.

З боку росіян, котрі з подивом і зверхньо ставилися до "япошек", план війни проти Японії був пасивного характеру. На випадок раптового нападу Японії передбачалися 6-ти місячні оборонні дії, а після зосередження достатніх сил – перехід у наступ з метою витіснення противника з Маньчжурії, для завершення розгрому японської армії планувалась висадка десанту на японські острови.

На будівництво японської армії та розробку воєнного мистецтва значний вплив мала німецька військова система. Загальна військова повинність, запроваджена в Японії в 1873 р., розповсюджувалася на чоловіків у віці від 17 до 40 років. Термін дійсної служби визначався в 3 роки, в запасі – 4 роки та 4 місяці, а потім – у територіальній армії (резерв) – 5 років, а всього 12 років та 4 місяці. Особи, які не потрапляли на дійсну службу, зараховувалися до рекрутського резерву. Систему комплектування називали загальною військовою і територіальною системою. Вся країна поділялася на 12 округів (дивізійних), дивізійний округ – на 2 бригадних округи, по 2 полкових ділянки у кожному.

Чисельність японської армії у мирний час була порівняно невелика – 150 тис. На початку війни вона вже сягала 375 тис., при 1 140 гарматах, а за роки війни Японія призвала 1,5 млн осіб.

У мирний час японська армія організаційно поділялась на дивізії. Дивізія складалася з двох бригад, двох полкового складу (12 батальйонів) кожна; кавалерійського полку трьох ескадронного складу; артилерійського полку із двох дивізіонів, трьохбатарейного складу кожен (всього 36 гармат), та двох батальйонів – саперного та обозного. У воєнний час з двох-трьох дивізій та однієї, двох або трьох бригад створювалась армія.

Озброєння армії відповідало тогочасним вимогам. Вся піхота мала швидкострільну магазинну гвинтівку (на 5 патронів) зразку 1897 р., з прицілом до 2 тис. метрів та багнетом, що примикався. Кіннота озброювалась магазинними карабінами та шаблями. Японці мали 200 станкових кулеметів, придбаних за кордоном. На озброєнні артилерійських підрозділів були швидкострільні гармати Арісака (75 мм), їх нараховувалося до кінця 1903 р.: гірських – 410 та польових – 670. Польові гармати перевозилися за допомогою коней. Переважна частина японської артилерії була пристосована для дій у горах.

Піхота навчалася веденню наступальних дій у щільних бойових порядках. У ланцюги розсипалися лише передові роти. Резерви рухалися ротними й батальйонними колонами.

Центральне місце у підготовці “Країни Сонця, що сходить” до війни посідало будівництво ВМС. Напередодні війни Японія мала 168 бойових кораблів. Багато великих кораблів мали кращу броню, озброєння і більшу швидкість за російські.

Плануючи війну з Росією, японське командування прагнуло несподіваним ударом знищити російську Тихоокеанську ескадру, завоювати панування на морі і захопити плацдарми у Кореї та Ляодунському півострові. Після цього передбачалося десантування головних сухопутних сил і організація концентричного наступу на Мукден, а також знищення підрозділів РІА у Маньчжурії до підходу підкріплень із Росії. Реалізація цього плану покладалась на ВМС та чотири сухопутні армії.

Під час перших боєзіткнень з японським флотом російська ескадра втратила також крейсер “Варяг” і канонірський човен “Кореєць”, що стояли у порту Чемульпо. Зі строю було виведено 4 кораблі. Результатом цих втрат стала ще більша перевага на користь японських ВМС. Новий командуючий Тихоокеанським флотом адмірал С. О. Макаров здійснив ряд заходів для посилення російських ВМС та активізації їх дій. Він не раз виводив ескадру в

море, але японський флот, як правило, відходив без бою. Натомість 31 березня 1904 р. броненосець "Петропавловськ" затонув, підірвавшись на японських мінах. Загинув адмірал разом зі своїм штабом. Після цієї трагедії активні дії російських ВМС припинилися. Цим скористались японці й десантували сухопутні війська в Кореї та на Ляодунському півострові.

У середині квітня 1904 р. 1-а японська армія з Кореї розпочала наступ на Ляоян, де були зосередженні головні сили РІА. Японське командування розраховувало скувати російські війська в районі Ляояна, а силами 2-ї армії, яка 22 квітня почала висадку на Ляодунському півострові, наступати на Порт-Артур і швидко захопити його. Однак, ці сподівання та плани не виправдалися. У результаті заходів, проведених генерал-лейтенантом Р. І. Кондратенком, який командував сухопутною обороною Порт-Артуру, японці не змогли вдертися в місто, їх зупинили за 25 км від фортеці.

Більше місяця японці готували штурм Порт-Артура. Вони висадили ще дві свої армії – у Дагушані та в Дальньому. В липні 3-я японська армія, сформована спеціально для облоги Порт-Артуру, почала наступ на фортецю, а 1-а, 2-а і нещодавно сформована 4-а армії – в напрямі Ляояну.

Маньчжурські війська, розтягнуті на 200-кілометровому фронті, вели бої окремими загонами, також прямували до Ляояну. Поділялися вони до початку липня на дві групи – південну і східну. Останню розподілили на декілька територіально розпорощених загонів.

Перші бої довели, що обидві сторони діють нерішуче, японці наступають повільно, помірковано. З боку РІА бої не доводилися до кінця і завершувалися відступом частин. Дії японців постійно зводилися до охоплення флангів.

На початку серпня японські війська підійшли до укріплень Порт-Артуру. Гарнізон фортеці складався з 50,5 тис., мав на озброєнні 646 гармат і 62 кулемети. Російська ескадра налічувала 38 бойових кораблів, але всі вони перебували на внутрішньому рейді й активних дій не вели.

3-я армія японців налічувала до 48 тис. особового складу, 400 гармат і 72 кулемети. Японський флот із 52 кораблів блокував базу.

Перший штурм японці провели 19 серпня 1904 р. Запеклі бої тривали до 24 серпня. Японці не раз переходили в атаки вдень і вночі, але всі вони були відбиті. Їм вдалося захопити лише деякі передові укріплення, втративши при цьому до 20 тис. загиблими. Зазнавши таких втрат, японці вимушено відмовитися від спроби

захопити фортецею штурмом і перейшли до облоги. Під прикриттям підрядника з каналізаційних робіт у Порт-Артурі сховався сам помічник начальника облогової 3-ї японської армії. Він особисто їздив верхи на діжці з нечистотами і спостерігав за фортами, що дозволяло генерал-полковнику Маресуке Ногі мати повний обсяг інформації про специфіку російської оборони.

Роль резидента японської розвідки в Порт-Артурі виконував іспанець Рафаель де Ногалес. Він торгував швейцарськими годинниками та давав поради російським офіцерам, видаючи себе за учасника війни Іспанії з США. Завдяки високоякісним годинникам і довгостроковим безвідсотковим грошовим позикам Р. де Ногалес встановив особливо довірчі відносини з російськими штабними офіцерами й верхівкою чиновництва.

Передусім у результаті ефективної діяльності японської розвідки, після п'яти потужних атак і 329 днів облоги, Порт-Артур перейшов до японців.

Поки тривали бої у фортеці, головні сили японців повільно просувалися до Ляояну. Вони налічували 130 тис. бійців і 508 гармат, а РІА – 152 тис. і 608 гармат. Японців непокоїло, що співвідношення сил у Маньчжурії буде й надалі змінюватися на користь РІА і вона спробує наступом з району Ляояна на південь зняти блокаду Порт-Артуру. Тому вони вирішили знищити противника раніше, до підходу резервів РІА. Битва розпочалась 24 серпня з атак японців і продовжувалася до 3 вересня. Використовуючи підготовлені позиції і добре організовану систему артилерійського і рушнично-кулеметного вогню, росіяни завдали ворогу значних втрат і зупинили його наступ. Склалася сприятлива ситуація для контрнаступу. Однак командування РІА зробило хибні висновки й вирішило віддати наказ відступати у бік Мукдену. Отже, РІА залишила ляоянські позиції, не зазнавши поразки.

Битвою під Ляояном закінчується перший період війни. У царині воєнного мистецтва битва під Ляояном відображає старе тяжіння РІА до “суворовсько-наполеонівських зразків”, нехтуючи новації, пов'язані з умовами війни, що змінилися, з арміями, озброєними швидкострільною артилерією, кулеметами, магазинними гвинтівками.

У стратегії і веденні операції з боку японського командування спостерігається прагнення до охоплення флангів, що найбільше відповідало умовам ведення війни, але у той же час під Ляояном кидалися великі сили на штурм укріплених позицій, що призводило до невиправданих втрат особового складу.

Нове у Ляоянській битві - її масштаби через збільшення потужності вогню. Привертають до себе увагу ширина фронту сторін, що сягала до 75 км, і тривалість бойових дій - до 11 діб.

За тактикою битва виявила стрімке зростання вогневого впливу. Швидкострільна артилерія, кулемети, швидкострільні і далекобійні магазинні гвинтівки, що застосовували сторони, перетворювали поле бою у суцільний град вогню, збільшували глибину впливу і вразливість військ. Бій ставав вогневим: від насиченості вогневих засобів, від умілої організації вогневого ураження залежав успіх. У свою чергу, зростання вогневих потужностей призвело до збільшення глибини оборони, створення системи суцільних траншей і роблених загороджень перед оборонними позиціями. Розширення фронту і збільшення глибини бойових дій, що велись одночасно, робили необхідною організацію безперервної розвідки як під час наступу, так і при переході до оборони.

Однак використання вогню не виключало використання багнету й шаблі (мечів). Багнетні атаки росіян на японців, що наближалися до позицій, як правило, були переможними, здійснювалися вони із коротких відстаней і слугували в обороні лише при відбитті противника від позицій, а під час атак з вихідного рубежу - з позиції. Саме лише через це вони виправдовували себе за умов панування вогню. Архаїчне застосування ударної (багнетної) тактики ("натиску лави") лише призводило до великих втрат.

Значним недоліком російського командування було резервування військ силою до половини складу, чим послаблювалася вогнева сила першого ешелону. З 15 тис. бійців дивізії інколи у стрільбі брали участь усього 1 000 бійців. Теж саме можна сказати і про резервування російської артилерії, через що вона безпосередньо на самому полі бою не виявила своєї чисельної переваги.

Після битви під Ляояном російська маньчжурська армія відійшла до Мукдену, де й розгорнулася на берегах місцевої річки. Японські армії залишались біля р. Тайцзихе і закріпилися на рубежі північніше неї.

22 вересня - 4 жовтня 1904 р. відбулась зустрічна битва біля р. Шахе. Японці мали 170 тис. особового складу і 648 гармат, РІА - 214 тис. і 758 гармат.

Битва почалась наступом російських військ і продовжувалась до 27 вересня, коли противник перейшов у контрнатуп. 1 жовтня японці прорвали фронт (на ділянці 10-го армійського корпусу), але розвинути успіх не змогли. Жодна сторона не виконала поставлених завдань. Виснажені війська противників перейшли до позицій

оборони на 60-кілометровому фронті. Наступив період “шахейського сидіння”.

20 грудня сторони конфлікту підписали капітуляцію Порт-Артура (що й вирішило долю війни).

З 6 до 25 лютого 1905 р. тривала Мукденська битва, що за своїми масштабами – найзначніша у війні. У цій битві з обох боків взяло участь 600 тис. особового складу, 2 500 гармат і 256 кулеметів, відбувалася вона на фронті 150 км.

Битва мала велике значення для розвитку мистецтва ведення операцій. Участь із боку росіян 3-х армій і з боку японців 5-ти дозволяє вважати її прототипом фронтових операцій, що здійснювалися фронтовими об'єднаннями.

Після Мукденської битви, так званий “синингайський період” характеризувався накопиченням сил і засобів, вдосконаленням позицій, охороною і розвідувальною діяльністю. Противники не переходили до активних дій. Протяжність фронту противників із загонами, що охороняли фланги, сягала 200 км.

Під час бойових дій у Маньчжурії японські спецслужби активно використовували у якості агентури розбійників-хунхузів. Одним із створених організованих злочинних угруповань хунхузів керував Чжан Цзолін, який пізніше став маньчжурським правителем. Капітан японської розвідки Тано, відповідно до кодексу самураїв, розробив технічну новинку – “динамітний пояс” (відомий нині як “пояс шахіда”). Інструкцію до свого винаходу він перевів на російську мову і японська агентура розповсюдила її серед ворожо налаштованих до Росії етносів Кавказу та Середньої Азії.

14–15 травня 1905 р. відбулась морська битва у Корейській протоці біля острова Цусіма. Друга російська Тихоокеанська ескадра була знищена японськими ВМС.

Через 2 дні розпочалися переговори сторін, а 5 вересня 1905 р. було підписано Портсмутський мир.

Ця війна, що тривала 19 місяців, за масштабами й специфікою ТВД можна вважати першою макрорегіональною – Далекосхідною.

За використанням засобів збройної боротьби війна стала своєрідним полігоном для випробовування нової військової техніки. Так, вперше широко застосовувалися швидкострільні 76 мм гармати, кулемети, міномети, ручні гранати тощо. Задіювались усі відомі на той час види ЗС – сухопутні та військово-морські, всі три роди військ – піхота, кавалерія й артилерія. Із боку Російської імперії у війні взяли участь понад 800 тис. її підданих, з яких понад 50 тис. загинули.

Однією з найважливіших війн початку ХХ ст. став збройний конфлікт Італії й Туреччини через північноафриканські території (провінції) Тріполітанію та Кіренаїку. Отже, ця війна 1911–1912 рр. відома ще й Тріполітанська або Лівійська.

Війну спровокувала Італія, відрядивши 23 вересня 1911 р. до північноафриканських берегів військово-морську ескадру. 27 вересня Італія висунула Туреччині ультиматум. Виставивши неприйнятні вимоги, у тому числі згоду на окупацію Тріполі та Кіренаїки італійськими військами, вона розпочала бойові дії 29 вересня обстрілом із моря Тріполі, Хомса та інших міст.

У ніч на 5 жовтня італійці висадили морський десант (близько 1 600 бійців), який, не зустрівши значного опору, захопив Тріполі та Хомс. 11 жовтня у Тріполі розпочав висадку експедиційний корпус генерала К. Каневи (близько 35 тис. особового складу, 72 гармати). Долаючи опір малочисельних гарнізонів (у Тріполітанії – близько 5 тис., у Кіренаїці – близько 2 тис.) та загонів місцевого населення, італійський експедиційний корпус захопив міста Тобрук (14 жовтня) та Дерну (17 жовтня). Запеклі бої розгорнулись за місто Бенгазі. 18 жовтня у цей район прибула італійська ескадра та підрозділ піхотної дивізії. 19 жовтня на околицях Бенгазі був висаджений десант, який у важких боях розбив загопи турецьких військ та місцевого населення і 21 жовтня окупував місто. До кінця жовтня італійці захопили найважливіші приморські міста Тріполітанії та Кіренаїки, але спроби просунутись углиб країни, незважаючи на перевагу в силах та жорстокі каральні заходи, успіху не мали.

Партизани та загопи добровольців, що прибули з Тунісу, Алжиру, Єгипту та інших арабських країн, активізували боротьбу проти агресора, який зазнав значних втрат у боях з арабськими загонами і вимушено перейшов до оборони. Боротьба арабського населення стала основним фактором, який визначав тривалий характер війни.

У таких умовах італійське командування довело чисельність своїх сухопутних військ за станом на травень 1912 р. до 100 тис., 35 літаків, кількох дирижаблів, було також багато іншої бойової техніки.

У квітні-жовтні 1912 р. італійці активізували бойові дії у Північній Африці та окупували оази Зангур і Лебду. В квітні та липні 1912 р. італійський флот обстрілював Дарданелли (але без істотних результатів), а у травні італійський десант захопив Додеканеські острови в Егейському морі. Але, незважаючи на окремі успіхи, італійські війська не змогли захопити внутрішні

райони Тріполітанії та Кіренаїки, де ефективно діяли проти загарбників арабські й турецькі загони.

Складна внутрішньополітична обстановка у Туреччині та Балканські війни, що розпочалися у жовтні 1912 р., примусили турецький уряд до відмови від Тріполітанії та Кіренаїки. У Лозанні 18 жовтня 1912 р. сторони конфлікту підписали мирну угоду, відповідно до якої Туреччина виводила війська із цих районів та надавала їм автономію. Італія також мусила вивести свої війська з Додеканеських островів, але не виконала цієї умови до кінця Другої світової війни. Тріполітанія і Кіренаїка фактично перетворилися на італійську колонію, яка пізніше отримала назву Лівія.

Боротьба лівійського народу за незалежність тривала до моменту повного звільнення від італійців у 1943 р.

Для воєнного мистецтва італо-турецька війна цікава тим, що у ній авіація вперше почала використовуватись із суто військовою метою: для коригування вогню кораблів і берегових батарей, для виконання завдань розвідки, для бомбометання.

Італо-турецька війна прискорила ще одну кризу, що давно визрівала на Балканах. Поразка Туреччини у війні її значно послабила й дала поштовх до консолідації антитурецького блоку балканських держав і спільних рішучих дій проти турецького панування.

Отже, італо-турецьку війну розпочав Рим з метою колонізації територій у Африці, передусім, Тріполітанії та Кіренаїки (після їх захоплення Італією вони набули назви Лівія), а також закріплення власної стратегічної значущості у Середземному морі.

Найновішою зброєю, вперше застосованою у цій війні, була військова авіація, а це відкривало нову сторінку розвитку воєнного мистецтва у повітрі, а не лише, що було традиційно, на суходолі та морі.

Перемоги італійців над Оттоманською Портою виявились однією із найвагоміших причин активізації "Порохового погребу Європи" – Балкан.

Цим подіям передувала вирішальна стадія національно-визвольної боротьби балканських етносів проти турецького панування у 1870-х рр. На "захист поневолених слов'ян" рішучо встала Росія, війська якої у 1877 р. підійшли до стін Стамбулу. Водночас, після втручання у перебіг воєнної кампанії Великої Британії та Франції у лютому 1878 р. зацікавлені сторони уклали Сан-Стефанську угоду. Цей документ, що набув чинності у березні 1878 р., визнавав незалежність Сербії, Чорногорії та Румунії. Боснія і Македонія мусили створити автономну область, а на історичних

територіях Мьозії, Фракії та частини Македонії виникла автономна слов'янська держава – Болгарія.

За угодою, Стамбул остаточно відмовлявся від прав і зазіхань на Ардаган, Батум, Баязет, Добруджу, Карс, острови дельти Дунаю та Зміїний острів, а також Бессарабію.

Натомість, Велика Британія та Австро-Угорщина залишилися невдоволеними, що спонукало необхідність організації Берлінського конгресу, на якому головувала Німеччина. Результатом цього заходу став Берлінський трактат від 1 липня 1878 р., за умовами якого Російська імперія та нові балканські країни зазнавали значних геополітичних втрат, а Туреччина повернула собі вагому регіональну суб'єктність. Однак використати підтримку Берліну турецькі правлячі еліти не змогли, а в країні розпочався внутрішній безлад, спровокований не без участі Великої Британії та Франції, занепокоєних зближенням Німеччини та Оттоманської Порти. Зрозуміло, що Росія також не залишилась осторонь та через своїх емісарів ініціювала створення Балканського союзу держав. Росію у цьому поступі підтримали США, котрі вперше так потужно проявили себе у європейській дипломатії.

Влітку 1912 р. в Туреччині відбулася чергова потужна різанина християн, що й стало останньою причиною Першої Балканської війни. Вона розпочалася 9 жовтня 1912 р. із вторгнення чорногорської армії на турецьку територію та початку облоги турецької фортеці Шкодеру (Скутарі) в Північній Албанії. Станом на цей період Балканський союз міг виставити 950 тис. особового складу, 1511 гармат, 4 лінкори, 3 крейсери, 8 есмінців, 11 канонерських човнів.

Зі свого боку, на європейському ТВД Туреччина мала 400 тис. (із 850 тис. мобілізованих) та 1 126 гармат. Угрупування турецьких військ могли підсилити з'єднання з Малої Азії (до 5 корпусів). Турецькі ВМС склали 3 лінкори, 2 крейсери, 8 ескадрених міноносців та 4 канонерських човнів.

Країни Балканського союзу переважали противника як за чисельністю військ, так і за якістю озброєння, особливо артилерії, та за рівнем бойової підготовки. Вони мали також кращий моральний дух.

Болгарські ЗС створили угруповання у складі трьох армій на Стамбульському напрямі. Головні сили Сербії (3 армії) спрямовувалися проти турецького угруповання у Македонії, грецькі Фесалійська та Епірська армії – на Салоніки та Яніну. Грецький флот мусив діяти проти ВМС Туреччини та забезпечувати

панування союзників у Середземному морі. Чорногорська армія призначалася для спільних дій із сербськими військами у Македонії.

Оттоманське командування намагалося до прибуття підкріплень активними діями стримувати тиск союзників. Вважаючи найбільш небезпечним противником Болгарію, Туреччина розгорнула проти неї основне угруповання своїх сил (185 тис. осіб та 756 гармат).

Чорногорська армія разом із 20-ти тисячним сербським Ібарським загоном розпочали бойові дії проти турецьких військ у Північній Фракії та Північній Албанії. Болгарські війська перейшли болгаро-турецький кордон і на південному напрямі 22 жовтня вступили у бої з турецькими ЗС. 2-га болгарська армія на правому фланзі угруповання болгарських військ відкинула турків і розпочала облогу Адріанополя (Едірне). 1-ша та 3-тя болгарські армії, діючи на лівому фланзі, у кількох зустрічних боях посунили ворога, 22-24 жовтня 1912 р. біля Кірк-Кілісе (Лозенграду) у запеклому зустрічному бою розбили 3-й турецький корпус і почали подальше просування на Південь. 29 жовтня – 3 листопада біля Люлебургазу відбулася битва, під час якої припинив існування 4-й турецький корпус. Оттоманські війська поспіхом відступили, але болгарське командування не зуміло організувати енергійне переслідування противника. Натомість, турки перегрупували сили та перейшли у контрнаступ на лінії фронту Люле-Бургаз – Бунар-Хиссар і закріпилися на Чаталджинських укріплених позиціях (35-45 км західніше від Стамбулу).

Болгари у біноклі розглядали квартали Царгороду та храм Св. Софії, перетворений на мечеть. Болгарська сторона навіть пропонувала російській захопити Стамбул штурмом і подарувати його дружній імперії із “почуття вдячності за визволення від османського іга”. Однак російські дипломати відмовилися від такого провокаційного подарунку, не бажаючи конфліктувати із Великою Британією та Францією. До того ж, спроби болгарських військ 17-18 листопада захопити Чаталджинськими позиції виявилися невдалими. Фронт стабілізувався.

У Македонії турецькі війська 23 жовтня розпочали наступ проти 1-ї сербської армії, але атаки оттоманського війська були відбиті. На наступний день сербські армії розпочали загальний наступ. 2-га сербська армія завдала удару у Південно-Західному напрямі, створюючи загрозу правому флангу турецького угруповання. 1-ша сербська армія розпочала наступ на Куманово та 24 жовтня захопила його, а 3-тя сербська армія провела вдалий фланговий удар на Скопле. Сербські війська швидко просунулися

на Південь і 18 листопада у взаємодії з грецькими частинами захопили місто Бітоль. Угруповання турецьких військ у Македонії було розбите. Сербські з'єднання вийшли на узбережжя Адріатичного моря та разом із чорногорськими військами взяли участь в облозі Шкодеру.

Грецькі війська звільнили від турок Епір та взяли у облогу Яніну. У Південній Македонії греки перемогли 1-2 листопада біля міста Едінже та розгорнули наступ на Салоніки (гарнізон цього міста капітулював 9 листопада). Грецький флот блокував вихід турецьких ВМС із Дарданелл та провів операцію щодо захоплення островів у Егейському морі.

Неабияке значення мало розгортання партизанської війни з боку балканських етносів, що значно дестабілізувало тил турецьких ЗС.

28 листопада Албанія проголосила незалежність. Але подальші военні успіхи союзників не відповідали інтересам великих держав. Росія, яка підтримувала Балканський союз, була занепокоєна можливістю виходу болгар до Стамбулу, що могло створити несприятливі умови при вирішенні питань щодо Чорноморських проток. Німеччина та Австро-Угорщина не бажали посилення Сербії та Греції, вважаючи їх союзниками Великої Британії та Франції, а також намагалися запобігти розгрому Туреччини, в якій вбачали потенційного союзника. Під тиском потужних держав у грудні 1912 р. між Туреччиною, Болгарією та Сербією було укладено перемир'я.

Після того, як у Туреччині 23 січня 1913 р. відбувся державний заколот, новий уряд відкинув існуючі умови миру. Це змусило країни Балканського союзу відновити бойові дії.

Зазнавши поразок, турецька армія, що в березні здала Яніну й Адріанополь, у квітні 1913 р. вимушено уклала друге перемир'я. Чорногорія не приєдналася до нього, а її війська продовжили облогу Шкодеру, що закінчилося капітуляцією турецького гарнізону 23 квітня.

Перша Балканська війна закінчилася підписанням у травні 1913 р. Лондонської мирної угоди, за якою Туреччина втратила майже всі свої території у Європі. Війна закінчилася звільненням балканських народів від турецького панування. Фактично вона носила національно-визвольний характер.

Внаслідок поразки Оттоманської Порти послабили позиції австро-германського угруповання, що в разі війни між великими державами вимагало б від нього відволікання значних сил на Балкани.

Ситуація, що склалася внаслідок війни, не відповідала інтересам Австро-Угорщини та Німеччини, тому вони докладали значних зусиль для розколу Балканський союз. Це призвело до загострення протиріч між союзниками. Сербія, що залишилася без виходу до Адріатичного моря, вимагала компенсації у Македонії. Греція претендувала на розширення своїх територій за рахунок Болгарії, яка отримала більшу частину відвоєваних земель. Румунія мала до Болгарії територіальні претензії у Добруджі. Отже, "Пороховий погреб Європи" жеврів і готовий був спалахнути знову.

Друга Балканська війна розпочалася 29 червня 1913 р. через розбрат у Балканському союзі. Своєрідним "троянським конем" у цьому стала екстремістська сербська організація "Чорна рука", котру таємно підтримував "Підступний Альбїон" – Велика Британія. Через діяльність цієї структури загострився територіальний конфлікт між сербами та болгарами. Його спалах пов'язаний із діяльністю емісарів Німеччини та Австро-Угорщини, уряди яких не бажали відкривати Сербії доступ до Егейського моря. Як результат, у ніч на 30 червня 1913 р. болгарські ЗС здійснили напад на сербські частини, дислоковані у Македонії. Сербію підтримала Греція, отже об'єднані ЗС цих країн розпочали наступ на Болгарію. До Сербії та Греції приєдналася Чорногорія і Румунія. Водночас Болгарії, через імовірність реваншу, оголосила війну Туреччина.

Оточена ворогами з усіх боків, офіційна Софія забажала миру та звернулася за допомогою до Росії. В результаті укладеної угоди Болгарія втратила території, а Туреччина повернула собі значну частину Східної Фракії з Адріаноподем. "Велика Румунія" захопила Східну Добруджу – 8 тис. квадратних кілометрів болгарської території, а Сербія збільшила свою територію із 48,3 до 87,3 тис. квадратних кілометрів і населення з 2,9 до 4,4 млн.

Таким чином, Друга Балканська війна призвела до нової розстановки сил на Балканському півострові, подальшого загострення міждержавних протиріч. Фактично цією війною завершився процес визрівання Першої світової війни.

Балканські війни внесли багато нового у воєнне мистецтво. Зміни обумовлювалися розвитком бойової техніки, у першу чергу зростанням сили вогню, далекобійності та швидкострільності артилерійських систем, збільшення кількості кулеметів (у союзників було 474 кулемети, у турків – 556), використанням нових видів зброї та техніки – броневих автомобілів, радіо, літаків (які починають застосовуватися не лише для розвідки, але й для бомбардування). Як і у попередніх війнах, широке застосування знаходять й інші технічні засоби ведення боротьби.

Все це змушує сухопутні війська застосовувати розріджені бойові порядки, використовувати для укриття особливості рельєфу місцевості та окопи. Необхідність захисту від авіації призводить до появи перших елементів протиповітряної оборони. Зростає значення гармат важких калібрів, а також ведення вогню із закритих позицій.

Фронт збройної боротьби досягає протяжності понад 1 тис. км. З обох боків у боях брали участь до 2 млн осіб. Армії розгорталися фронтом на сотні кілометрів. Водночас стає очевидним намагання сторін групувати сили на головних напрямках. Пройшли перевірку боєм принципи ведення коаліційної війни. Актуалізувалася необхідність координації дій ЗС союзників, проведення стратегічного маневру на ТВД із метою перенесення зусиль з одного операційного напрямку на інший, наступу на одній оперативній ділянці у поєднанні з облогою та штурмом фортець у тилу противника.

Під час війни підтвердилися переваги маневру, дій та ударів за напрямками, що сходяться (концентричних ударів), обходів та охоплення. Зросли вогневі потужності військ і необхідність грамотної оборони, тому важливою умовою вдалої атаки стає створення значної вогневої переваги над противником. Разом із тим, зростання сили оборони ускладнило ведення маневрових бойових дій. Посилилися тенденції переходу до позиційних форм боротьби.

Війна велася між Болгарією, з одного боку; і Сербією, Грецією, Румунією і Туреччиною – з іншого. Болгарія зазнала поразки і єдиний Балканський союз розпався спочатку на 2 угруповання під егідою Росії. Згодом Болгарія разом із Туреччиною зблизилися з австро-германським блоком. Сербія, Чорногорія, Греція а також Румунія – з Антантою. Отже, напередодні Першої світової війни Антанта (фр. *entente* 'згода' від *l'Entente cordiale* 'сердечна угода') – військово-політичний союз практично сформувався за лідерством Великої Британії, Франції та Росії.

Балканські війни переважно визволили південних слов'ян від османського панування. Натомість Боснія, Герцеговина, Словенія, Хорватія і Воеводина ще перебували під владою Відня і покладали надії щодо визволення на Сербію, яка значно посилилася, внаслідок чого загострились австро-сербські зносини.

Зростання масштабів війни підвищило значення ролі армійського тилу та діяльності його органів. Значну роль у війні відіграє моральний фактор.

Італо-турецька та Балканські війни оформили розстановку сил на Балканах і навіть у Європі напередодні Першою світовою

війною. Меті перерозподілу світу фактично слугували всі війни та воєнні конфлікти з кінця XIX ст. і до 1914 р. Водночас ці війни своєрідно випробовували сили, перевіряли спроможність військ перед "Великою війною". Натомість, не всі воєнні та державні діячі того часу бажали використовувати новий досвід для розвитку військової справи. Так, нові війни потребували тривалого часу (англо-бурська війна - 2,5 роки, російсько-японська - близько 2-х років). Але генеральні штаби потужних держав, які розробляли плани "Великої війни" (у Франції воєнні фахівці підготували 17 варіантів планів), вважали, що війна буде швидкоплинною (близько року) і навіть "блискавичною" (декілька місяців). На думку тогочасних стратегів, мета досягатиметься переважно силами кадрових армій, доповнених до штатів воєнного часу. Хоча досвід доводив, що потреби фронту не можуть задовольнятися лише за рахунок завчасно створених запасів і що необхідна мобілізація всіх наявних ресурсів держави. Крім того, без урахування досвіду локальних і регіональних війн, переоцінювались одні та недооцінювались інші засоби боротьби. Виникнення позиційних форм розглядалось як випадкове явище, а використання маневрових, як типових. А під час "Великої війни" виявилось, що ЗС не зміють проривати укріплення противника, мало навчені будувати оборонні рубежі та долати їх. Таким чином, недооцінка поточного бойового досвіду спричинила багато невиправданих жертв та поразок.

Підвищувалася й роль зовнішньої розвідки. Так, до початку Першої світової війни успіхом російської розвідувальної служби стало вербування високоповажного співробітника Евіденцбюро А. Редля (1864–1913), уродженця міста Лембергу. Свого часу А. Редль виконував розвідувальні завдання на території Російської імперії, а також вдосконалював російську мову. Офіцер Евіденцбюро відразу потрапив під нагляд російських контррозвідників. Після повернення з відрадження А. Редля призначено помічником начальника Евіденцбюро (австро-угорська воєнна розвідка) генерала барона Г. фон Гізлінгена і начальником агентурного відділу. Таке призначення не оминуло увагою російські розвідники, які розпочали додаткове вивчення об'єкта і достеменно виявили прихильність А. Редля до гомосексуалізму, що на той консервативний час, на відміну від нашого демократичного, вважалось неабияким соромом. Вербування здійснювали співробітники розвідки Варшавського військового округу.

За порадами своїх російських кураторів А. Редль реорганізував роботу австро-угорської контррозвідки у вигідному для Санкт-

Петербургу напрямі, а також почав надавати "важливі дані", сфабриковані у Російській імперії. Від агента до російського генштабу надходила вкрай важлива розвідувальна інформація. А. Редль також приховував від австро-угорського генштабу дані, що постачала цісарська агентура із Російської імперії до Відня. На реалізацію А. Редль подавав переважно російську дезінформацію.

Першою помилкою А. Редля стало те, що він привернув увагу співвітчизників, котрі традиційно полюбили зазирати в чужу кишеню, появою значної суми грошей, на які підполковник почав купувати нерухомість у Відні та Празі, автомобілі та дорогих коней - рисаків. У 1907 р. він отримав звання полковника достроково і посів заступником керівника Евіденцбюро. А. Редль мав непогані перспективи до подальшого кар'єрного зростання. Але на цьому етапі помилки допустилися його російські куратори: на ім'я "пана Ніцетаса" вони відправили листа зі значною сумою грошей. Австро-угорська контррозвідка з'ясувала, що пан Ніцетас і А. Редль є однією особою. 26 травня 1913 р. газети Австро-Угорщини надрукували некролог, у якому повідомили про самогубство перспективного полковника і майбутнє урочисте поховання небіжчика.

На початку ХХ ст. кайзер Німеччини та розвідка цієї країни підтримували розвал Російської імперії та цісарської держави у контексті власної "української політики" - створення державного утворення, союзного Берліну. Акцент в агентурній роботі робився на національну інтелігенцію, прикладом у цьому контексті може служити робота на користь Австро-Угорщини професора української історії у Львівському університеті М. С. Грушевського, який проповідував ідею "України-Руси", що також підтримували після виходу на волю з австро-угорської в'язниці М. Павлик та українець з іспанським корінням І. Франко. Свою пропагандистську працю "Ілюстрована історія України" М. С. Грушевський закінчив словами: "Безсумнівно, широкий всенародний різвий українства являється і в Росії питанням недалекого часу, і можемо з повною вірою дивитися в його будучину". М. С. Грушевський до того ж належав до тих "невидимих імперій", що попірювали свої структури в Росії на початку ХХ століття. Особливо масштабною була організація "Великий Схід народів Росії", що перебувала під ідейним впливом "Великого Сходу Франції" - масонської організації, з якою, як корінною, підтримувався таємний зв'язок. У 1907 р. в Австро-Угорському соймі (парламенті) виникла дискусія, як правильно називати фракцію вихідців із Галичини, Закарпаття

("Срібної землі") та Буковини: руська, малоруська чи українська? Перемогла назва українська.

У першому десятиріччі ХХ ст. на території Російської імперії здійснював свій бізнес комівояжер фірми роверів. Під цим прикриттям, з фальшивим паспортом у штатському одязі, працював А. Шептицький, якого Римський Папа Пій Х у 1908 р. затвердив "примасом католиків східного обряду Російської імперії". За даними російської контррозвідки, А. Шептицький не лише поширював уніатство, але й створював агентурну мережу. Ця інформація дозволила затримати "примаса" у Вітебську. А. Шептицькому інкримінували шпигунську діяльність і, зважаючи на його високий статус, а також не бажаючи псувати дипломатичні зносини з Австро-Угорщиною та цісарем Францем Йосипом І, Микола II розпорядився затриманого ввічливо "провести до кордону". Російська контррозвідка також мала інформацію щодо приязні А. Шептицького з Францем Фердинандом, ерцгерцогом, племінником австро-угорського монарха. Водночас у Берліні отримували докладну інформацію від митрополита про цього його "друга", вбивство якого у Сараєво в 1914 р. уможливило Першу світову війну, в якій Німеччина була вельми зацікавлена.

Своєрідний інформаційний захід А. Шептицький здійснив у березні 1914 р., коли на адресу Миколи II відправив таємного листа, в якому він завірив російського монарха у своїй відданості йому та називав його "об'єднувачем слов'янства". Фактично А. Шептицький був одним із тих політичних діячів, які стояли за лаштунками подій 1914 р. Досить цікавим є збіг двох подій 28 червня 1914 р.: маніфестація українських воєнізованих організацій у Лембергу (Львові) на підтримку цісарської імперії та постріли у Сараєво. Через місяць після цих подій, 28 липня 1914 р., Австро-Угорщина оголосила війну Сербії, а 5 серпня 1914 р. Росія - цісарській імперії. У перших лавах австро-угорського війська йшли вихованці українських воєнізованих організацій, які ще 3 серпня 1914 р. згуртувались у кількості 2 500 осіб і визначили метою "визволення своїх братів на Великій Україні від московського рабства".

Відень спочатку планував використання Українських січових стрільців (УСС) виключно у контексті розвідувальної діяльності: маючи спільну мову із мешканцями тієї частини України, що перебувала під юрисдикцією Російської імперії, "усуси" могли ефективно пересуватися ворожими тилами й збирати необхідну інформацію. Потім, зважаючи на ситуацію, що складалася на фронті, "усусів" почали йменувати "піхотою за викликом", тобто у

Відні вирішили закрити українцями від РІА прориви у лавах австро-угорських військ.

Зважаючи на необхідність поєднання бойових операцій з розвідувальною діяльністю, в УСС створили власну школу, де проходили підготовку та підвищення кваліфікації бійці українського підрозділу.

Ще наприкінці ХІХ ст. німці з подвійним підданством захопили ключові ролі в економіці Російської імперії, прогнили через корумпованість і злочинну бездіяльність чиновництва, австро-угорським і германським розвідникам через об'єктивні й суб'єктивні чинники були створені сприятливі умови для діяльності. Розвідувальні мережі, сплетені противниками ще Російської імперії, проіснували до початку Другої світової війни. Наприклад, у 1933 р. спецслужбами України така розвідувальна мережа, розгорнута ще у 1908 р., виявлена у Миколаєві. Її очолював уродженець Херсона В. Е. Верманн, кавалер Залізного хреста 2-го ступеня (1918 р.). На цього "російського німця" замикались австро-угорські та германські агентурні мережі в Одесі, Херсоні, Маріуполі та Севастополі. Робота розвідників не обмежувалася лише збором інформації та вербуванням агентури, але й включала і диверсійні акції. Найвідоміша з них - знищення у Севастополі російського лінкора "Імператриця Марія" у 1916 р. Прикриттям розвідувальної діяльності кайзерівської розвідки тривалий час залишалася популярна фірма "Зінгер".

Германську розвідувальну службу - відділ ІІІб в Генштабі з неофіційною назвою GНН (нім. *Geheime Nachrichtendienst des Heeres*) очолював талановитий теоретик і практик В. Ніколаї. За його сприяння ставлення до зовнішньої розвідки у Німеччині змінилося від негативного та нейтрального на позитивне й поважне, розвивалась аналітична робота, спрямована на виявлення та активізацію сепаратистських рухів у країнах-жертвах. Не випадково напередодні "Великої війни" він підкреслював: "Я тримаю росіян у кулаці". В його агентурному апараті, за деякими даними, перебували такі особи, як Г. Распутін і В. Ульянов-Ленін. Протягом 1914-1917 рр. на дестабілізацію ситуації у Росії та перетворення зовнішньої війни на внутрішню, громадянську, кайзерівська імперія витратила понад 70 мільйонів марок (500 млн доларів США за сучасним курсом).

Не поступалися німецьким колегам і співробітники австро-угорського Евіденцбюро, яке очолив у 1917 р. полковник М. Ронге (1874-1953). Напередодні та протягом Першої світової війни Евіденцбюро приділяло належну увагу організаціям, що мали у

своїй діяльності яскравий антиросійський акцент, передусім "Просвіті". Активістом цієї організації став один із організаторів української національної зовнішньої розвідки Є. М. Коновалець, який народився у с. Запків у Галичці в 1891 р. У 1912 р. за сприяння М. С. Грушевського його призначено секретарем львівського відділення організації "Просвіта", а 1913 р. він – у складі Української студентської спілки, де входив до національно-демократичної секції. Показово, що аббревіатура Української студентської спілки – УСС потім трансформувалася в Українських січових стрільців. Із 1914 р. Є. М. Коновалець – на військовій службі у 19-му полку Крайової оборони Лембергу. Наприкінці 1913 р. "Просвіта" налічувала 77 філій, мала представництва в різних країнах світу, що дозволяло організації брати активну участь у "таємній війні".

Вторгнення кайзерівської армії до Російської імперії у позитивному контексті висвітлювала закордонна українська преса. Так, газета "Діло" (Лемберг) у серпні 1914 р. вітала "побідоносні знамена визволителя України, германського кайзера", які майорять у степах "вільної України".

Три сотні легіону УСС були розбиті на розвідувально-диверсійні групи у 10-20 осіб, що перетнули лінію фронту для роботи на території Російської імперії. Бойові підрозділи УСС опікувалися проукраїнською пропагандою в середовищі вояків РІА. Історія зберегла приклад "вербувальної" бесіди австро-угорського офіцера та полоненого козака-кубанця. "Ми Січові Стрільці – каже підхорунжий. – То ви не австрійці?! – Ні, братику, хоч у нас уніформи австрійські, та ми українці, як і ти... Якщо ти козак, то знаєш історію запорожців. Ото як вража Катерина зрадою ліквідувала Запорізьку Січ, то козаки самі й зі своїми ріднями розійшлися світом... Одні пішли за Дунай, другі – на Кубань, а треті – за Дністер... Ото ми і є ті нащадки тих за Дністром...". Саме завдяки УСС на фронті розпочалося явище, що потім назвали "братанням". Цей, цілком природний потяг військовослужбовців різних армій, які розмовляли однією мовою та усвідомлювали себе спадкоємцями однієї культури, вдало використовували спецслужби суб'єктів "Великої війни". Під час "братання" можна було легко перетнути лінію фронту в однострої противника, здійснювати пропагандистські та агітаційні акції тощо.

У 1914 р. у Відні відбулася таємна нарада з українського питання, в якій взяли участь митрополит А. Шептицький, високоповажні представники кайзерівської Німеччини і відомий представник тогочасних "невидимих імперій", він же агент кайзерівської розвідки – А. Л. Гельфанд (Парвус). Серед документів,

що залишилися після цієї наради, був план заходів після захоплення українських територій кайзерівською та цісарською арміями. Так, цісарські ідеологи вважали за доцільне відновити Польську державу, союзу Німеччині та Австро-Угорщині у війні проти Росії. До цієї Польської держави планувалося приєднати більшість східних територій, передусім, Східну Галичину. У відповідь на такі ініціативи Відня у Львові виник Союз визволення України (СВУ), учасники якого позиціонували себе як борці за самостійність і соборність України. Але і для цієї організації в Евіденцбюро, зважаючи на хиткість "кляптяної" Габсбурзької імперії, аналітики розробили сценарій: на теренах України створити конституційну монархію з однопалатним парламентом, дружню Австро-Угорщині. З метою більш щільного контролю за СВУ, головний офіс організації зі Львову з кінця серпня 1914 р. перенесли до Відня. Зважаючи на неможливість здійснення розвідувальної діяльності проти союзників, Евіденцбюро делегувало цю функцію СВУ. Представники організації збирали інформацію на користь Австро-Угорщини у Болгарії, Німеччині й Туреччині. Спільно з розвідниками цісарської імперії, емісари СВУ працювали в Італії, Норвегії, Румунії, Франції, Швейцарії, Швеції тощо. Завдяки діяльності представників СВУ турецький уряд 24 листопада 1914 р. так званою "декларацією Талаат-бея (турецького міністра внутрішніх справ)" погодився підтримати "незалежну" України, спільно з якою нащадки яничарів планували виступити проти Російської імперії. Але у Стамбулі вже готували й альтернативний проект створення протурецькі налаштованих маріонеткових псевдодержавних утворень у Криму та на Кубані. Представників СВУ турецькі спецслужби планували використовувати натемно: за декларацією підтримки "незалежної України" стамбульські аналітики пропонували створити в оттоманській армії українські підрозділи, спільно з якими десантуватися на Кубані та Криму і створити маріонеткові протурецькі структури. Стамбул у цьому питанні таємно підтримував у Берліні, прикладом чого може бути створення Німецько-турецького комітету, що опікувався, передусім, "українським питанням".

За підтримки Відня СВУ розгорнув активну агітаційну й пропагандистську роботу, що здійснювалася, зокрема, завдяки виданням понад десятьма мовами, серед яких найбільшою популярністю серед читачів у тогочасній Європі користувалися "Вісник Союзу Визволення України" та "Ukrainische Nachrichten", що друкувалися в столиці Австро-Угорщини, та "La Revue Ukrainienne" (Лозанна, Швейцарська Конфедерація). Після

створення перших таборів для військовополонених з РІА в Австрії (у Фрайштадті), Угорщині (Дуна-Сердагель) і Німеччині (Родштаті, Зальцведелі та Вейцларі) агітатори СВУ організовували відповідну роботу, переважно серед рядових і офіцерів РІА українського походження. В таборах працювали навчальні та освітні структури, бібліотеки, хори, видавалися українські газети і брошури тощо. Ця діяльність виявилася результативною: наприклад, завдяки діяльності агітаторів СВУ активно поповнювалися лави УСС, якими військове цісарське керівництво закривало прориви фронту.

Основна ідея стратегічного плану Німеччини, відомого під назвою "план Шліффена", полягала у тому, щоб миттєвими ударами розгромити спочатку Францію, а потім Росію, щоб уникнути війни на два фронти. Для здійснення цього задуму планувалося спочатку зосередити основні зусилля (7 польових армій) проти Франції. Головне ударне угруповання (5 польових армій), розгорнуте на правому крилі, мусило завдати раптового удару через територію нейтральної Бельгії у фланг і у тил французької армії, відкинути її до фортець Лотарингії та влаштувати там "грандіозні Канни". Розгром французьких ЗС планувалося здійснити у ході однієї фронтової операції.

Вважаючи, що Росія не зможе швидко провести мобілізацію, германський план передбачав прикриття Східної Пруссії у першому періоді війни силами лише однієї польової армії. Після перемоги над Францією передбачалося швидко перегрупувати усі сили на Схід і у взаємодії з Австро-Угорщиною завдати поразки РІА. Розгром Франції та Росії планувалося здійснити за 2-3 місяці.

Германський план виходив із хибних припущень, що під час наступу німецьких військ у Франції, Німеччині вдасться уникнути активних дій на Сході. Також Берлін переоцінював власні сили і недооцінював сили противника: швидкий розгром домінуючих сил Антанти був нереальним. Хоча з оперативно-стратегічної точки зору "плану Шліффена" притаманна низка позитивних, таких, як умілий вибір напрямку головного удару, зосередження переважаючих сил на вирішальній ділянці, правильне врахування ролі стратегічної ініціативи і фактору раптовості, прагнення діяти активно і рішуче, однак у цілому він виявився помилковим і явно авантюрним.

Стратегічний план Відня був де-факто додатком до германського. Згідно із цим документом, Австро-Угорщина, доки германська армія вела бойові дії на Заході, повинна була оборонятися на Сході, а потім спільно із союзником завдати удару по Росії й допомогти переможно завершити війну з "Північним варваром".

Російський план був наступальним і передбачав активні дії одночасно проти Австро-Угорщини і Німеччини. Головного удару планувалось завдати по Австро-Угорщині в обхід Карпат із Заходу. Для досягнення визначених цілей задіявалися два фронти: Північно-Західний (2 армії) і Південно-Західний (4 армії). Війська Північно-Західного фронту мусили вдертися до Східної Пруссії, розгромити там 8-му германську армію, ввійти у пониззя Вісли і надалі прямувати до Центральної Німеччини. Завданням військ Південно-Західного фронту було оточення і знищення основних сил австро-угорської армії у Галичині, ввійти до Карпат і створити сприятливі умови для наступу на Відень і Будапешт. Необхідно зазначити, що план наступу одночасно у двох стратегічних напрямках не відповідав воєнно-економічним можливостям країни. До того ж, царський уряд під тиском союзників зобов'язався розпочати наступ на 16-19 день мобілізації, у той час як для її здійснення й стратегічного розгортання необхідно було принаймні до 2-х місяців. З огляду на це, РІА мусила вирішувати бойові завдання, не маючи достатньої переваги над противником у силах і засобах.

Французький план був пасивно-очікувальним. Стратегічна ініціатива завідомо віддавалась противнику. Це виявлялось у тому, що характер дії французької армії ставився у залежність від дій противника. Перехід до наступу передбачався лише після того, як РІА відтягне на себе основні сили Німеччини.

Стратегічний план Великої Британії за основну мету визначав зміцнення панування Альбіону на морі. Для дій на суші передбачалось спрямувати до Франції одну експедиційну армію (7 дивізій). У плані особливо виявилось прагнення британців перекласти основний тягар війни на союзників і розбити Німеччину чужими руками.

Таким чином, плани провідних держав зорієнтовувалися на швидкоплинну війну, що обумовило розгортання їх ЗС (за виключенням французьких) в один стратегічний ешелон. Таке розташування не відповідало рівню поставлених завдань і уможливлювало швидке гальмування наступальних операцій. Прагнення досягти перемоги в одній генеральній битві лише за рахунок кадрових армій, підготовлених резервів і накопичених мобілізаційних ресурсів засвідчило нерозуміння сторонами характеру майбутньої війни.

До початку війни всі великі європейські держави, за виключенням Великої Британії, мали регулярні армії, що комплектувалися на основі загальної військової повинності. У

Великої Британії у ЗС домінували найманці. Але з початком війни Лондон також запровадив військову повинність.

Більшість держав Європи крім сильних кадрових армій мали значні контингенти підготовленого резерву: Росія при кадровій армії чисельністю 1 360 тис. особового складу мала в резерві 5 650 тис., германська – налічувала у кадрах 788 тис. і 4 900 у резерві, французька – відповідно 811 тис. і 5 967 тис.

ЗС всіх держав складались із сухопутних військ і воєнно-морських флотів. Сухопутні війська включали 3 роди військ: піхоту, кавалерію і артилерію, а також спеціальні війська (інженерні, зв'язку) і службу тилу. Головним родом військ вважалася піхота. Частка піхоти у сухопутних військах складала у середньому до 70 %, артилерії – 15 %, кавалерії – 8 %, спеціальних і допоміжних військ – до 7 %.

Сухопутні війська були зведені у армійські з'єднання, що складались із корпусів і дивізій. Найвищим тактичним з'єднанням був корпус, що складався з 2–3-х піхотних дивізій і окремих частин (кавалерія, артилерія, авіазагін, підрозділи забезпечення та ін.). Піхотна дивізія, як правило, складалася з 2-х піхотних бригад (по 2 полки у кожній), артилерійської бригади (полк), 2–3 ескадрони кінноти і спеціальні частини. Полк мав 3–4 батальйони за 1 тис. особового складу в кожному. Піхотна дивізія налічувала від 16 тис. (Франція, Німеччина) до 21 тис. (Росія) осіб, 36–48 гармат і близько 30 кулеметів.

На озброєнні усіх ЗС знаходились магазинні гвинтівки (прицільна дальність стрільби – до 2 000 метрів, швидкостріельність – 10–12 пострілів за хвилину), станкові кулемети і різні зразки артилерійських гармат (калібр від 75 до 155 мм) з максимальною дальністю стрільби 7–8 км. Найбільш потужною артилерією була германська (яка мала гармат важких систем у 6 разів більше за російську). У невеликій кількості армії мали бронеавтомобілі та літаки (у РІА – 263 літаки, германській – 232, французькій – 156).

З огляду на те, що стратегічні плани і характер бойових дій сторін конфлікту щороку змінювались, події “Великої війни” традиційно розглядають за компаніями 1914–1918 рр.

Перші 2–3 тижні війни склали її початковий період. Основним його змістом були мобілізація і стратегічне розгортання головних сил воюючих сторін. Бойові дії на той час вели лише війська прикриття, що складались переважно з кінноти і передові частини сил вторгнення. У цей період Німеччина намагалася захопити переправи на р. Маас і створити сприятливі умови для наступу головних сил на Заході. На 380-кілометровій смузі Берлін розгорнув

7 армій (до 88 піхотних і кавалерійських дивізій) загальною чисельністю 1,6 млн осіб і 5 тис гармат. Їм протистояли 5 французьких, англійська і бельгійська армії (100 піхотних і кавалерійських дивізій), чисельність яких складала близько 1,6 млн осіб і 4,7 тис. гармат. На Східноєвропейському ТВД проти Росії були розгорнуті одна германська, три австро-угорські армії і дві армійські групи (до 65 піхотних і кавалерійських дивізій) чисельністю понад 1 млн осіб і 2,8 тис. гармат. Росія виставила 6 армій (73 піхотні й кавалерійські дивізії), у складі яких нараховувалося близько 850 тис. осіб і 3,2 тис. гармат.

Завдавши поразки англо-французьким військам у Прикордонній битві (21–25 серпня), ударне угруповання германської армії вдерлось у Північну Францію і розгорнуло наступ на Париж. Просуваючись углиб Франції, германські війська зустрічали все більший опір. До того ж, германське командування вимушено послабило ударне угруповання, взявши з його складу 7 дивізій для відбиття наступу РІА, що почався у Східній Пруссії. Французьке командування, використовуючи сприятливі обставини, зосередило потужне контрударне угруповання в районі Парижу. 5–12 вересня 1914 р. у битві на р. Марна германська армія зазнала поразки і була відкинута до 60 км на Північ. Після цього обидві сторони спробували обійти відкритий північний фланг противника (ці операції отримали назву “біг до моря”), що призвело до витягування лінії фронту впритул до морського узбережжя. Повністю вичерпавши власні наступальні можливості і не маючи стратегічних резервів для нарощування зусиль, обидві сторони у листопаді 1914 р. перейшли до оборони на суцільному фронті, що протягувався від кордону Швейцарії до Північного моря.

На Східно-Європейському ТВД наприкінці 1914 р. війна розпочалась успішним вторгненням РІА до Східної Пруссії. В ході Східно-Пруської операції (17 серпня – 14 вересня 1914 р.) 1-а армія Північно-Західного фронту 20 серпня розгромила у зустрічній битві під Гумбіненом 8-му германську армію, але своєчасно не використала досягнутого успіху. Скориставшись цим, противник залишив проти неї невеликий загін, а головними силами завдав удару 2-й російській армії.

26 серпня 1914 р., завдяки розшифруванню російських радіограм і перехопленню відкритих повідомлень, армія П. фон Гінденбурга знищила 2-гу російську армію під Танненбергом. В результаті близько 90 тис. російських солдатів і офіцерів потрапило в полон, 30 тис. – вбито чи поранено, а командувач армії пішов із життя самогубством. Ключову роль у згаданій поразці РІА зіграли

два повідомлення відкритим текстом з повним викладенням її планів. Повідомлення перехопила радіостанція фортеці Кенігсберг, але у німців виникла підозра, що такого не може бути, тобто росіяни надіслали дезінформацію. Але П. фон Гінденбург, знаючи про російську необережність, вирішив піти на ризик і переміг. Один із німецьких генералів пізніше згадував: "Російська радіостанція передала наказ у незашифрованому вигляді, й ми перехопили його. Це був перший з багаточисельних інших наказів, що передавались у росіян спочатку з надзвичайною легковажністю... Така легковажність нам дуже полегшала війну на Сході, іноді лише завдяки їй і взагалі були можливі операції".

У битві в районі Мазурських озер (26-31 серпня) РІА зазнала нищівної поразки, а 1-ша армія, під ударами противника, змушена була залишити Східну Пруссію. Бездарне управління з боку російського командування фронтом, яке не зуміло організувати належної взаємодії між арміями, дозволило противнику не лише уникнути розгрому, але й послідовно завдати поразок обом російським арміям.

Більш успішними були бойові дії військ Південно-Західного фронту, які в ході Галицької битви (19 серпня - 21 вересня 1914 р.) завдали тяжкої поразки австро-угорській армії та вийшли у передгір'я Карпат. РІА відкинула австро-угорську армію на Захід на 200 км. Але розвинути досягнутий успіх змарнувався через відсутність стратегічних резервів і обмежені мобілізаційні ресурси.

Тимчасовий військовий губернатор Галичини, генерал від інфантерії граф Г. О. Бобринський, після аналізу діяльності "Просвіти" наказав терміново припинити діяльність товариства, вилучити документацію, а приміщення опечатати. Російська контррозвідка виявила як австро-угорського шпигуна М. С. Грушевського, який саме у 1914 р. після 20-ти річної роботи в університеті у Лембергу за сприянням митрополита А. Шептицького переїхав до Києва, де очолив діяльність "Наукового Товариства у Києві" (аналог "Просвіти") та видання "Літературно-наукового вісника". У грудні 1914 р. М. С. Грушевського заарештували та після декількох місяців перебування у в'язниці його вислали до Сибірську.

Крім головних ТВД Першої світової війни у 1914 р., воєнні дії розгорталися також на Балканах, у Закавказзі, на Близькому і Далекому Сході та в Африці. Але вони у загальному ході війни відігравали допоміжну роль, утворивши другорядні ТВД. Активна й напружена боротьба йшла й на значних просторах Світового океану. При цьому дуже ефективними виявилися дії підводних

човнів, що обумовило виникнення нового виду бойової діяльності флоту – протичовнової оборони. У ході цієї боротьби Велика Британія зберегла панування на морі, встановивши морську блокаду Німеччини та її союзникам.

Таким чином, характерна риса кампанії 1914 р. – маневрені бойові дії, що вирізнялися масштабами, рішучістю цілей і різноманітністю способів їх досягнення. Вихідні стратегічні плани воюючих сторін зазнали краху в перші ж місяці війни. Кадрові армії всіх держав, що воювали, зазнали величезних втрат (до 75 % від початкової чисельності), а мобілізаційні ресурси були повністю вичерпані. Тому воєнні дії на Сході до кінця 1914 р. були тимчасово припинені, а на Західноєвропейському ТВД сторони перейшли до позиційної оборони, закріпившись на досягнутих рубежах. Виникла необхідність для тривалої паузи для всіх воюючих держав для перебудови економіки і мобілізації людських ресурсів для потреб війни. Перед Німеччиною постала проблема ведення тривалої війни на два фронти.

Щоб виграти час, Велика Британія і Франція у 1915 р. продовжили стратегічну оборону. Росія під тиском союзників, незважаючи на значні втрати людей і обмаль матеріальних ресурсів, планувала наступальні дії у Східній Пруссії та Карпатах. Німеччина у 1915 р. вирішила перенести основні зусилля на Схід з метою вивести з війни Росію, захопити її сировинні ресурси, а також позбутися ведення війни на два фронти. Для цього планувалось ударами, що сходились (з півночі – із Східної Пруссії та з півдня – з району Карпат) оточити і знищити РІА в Польщі.

У 1915 р., після поразок на Північно-Західному фронті, у лавах РІА панувала шпигуноманія. М. Д. Бонч-Бруєвич (брат революціонера В. Д. Бонч-Бруєвича, друга В. І. Леніна) згадував: “Я бачив, як з перших днів війни германська й австрійська служба розвідки із жахаючою безкарністю відчували себе господарями у вищих органах управління, що значно сприяло моему розчаруванню у старому режимі”. Показово, що й сам М. Д. Бонч-Бруєвич, за сприяння свого брата й більшовиків, допомагав ворогам Батьківщини під час Першої світової війни.

Зважаючи на визвольну боротьбу українського народу проти Російської імперії, у 1915 р. в Данії за сприяння ГНН і особисто В. Ніколаї створили товариство з красномовною назвою “Вільна Україна”, яким керував відставний німецький генерал.

З лютого до жовтня 1915 р. на Сході тривали жорстокі криваві бої. Не отримуючи ніякої допомоги від союзників, під ударами переважаючих сил противника, РІА вимушено залишила Польщу,

Галичину і Литву. Однак стратегічний план Німеччини 1915 р., спрямований на вивід Росії з війни, провалився. Жодну російську армію оточити, а тим більше знищити, ворогу не вдалось.

Показовою була поведінка митрополита Галиційської Української греко-католицької церкви графа А. Шептицького. Так, коли у Лемберг (Львів) увійшла РІА, митрополит служив за перемогу Росії, а після повернення цісарського війська – молився за перемогу австрійської зброї. В таємних документах А. Шептицького, вилучених російськими спецслужбами у Лембергу із підмурків резиденції митрополита в Соборі Св. Юра у лютому 1915 р., була доповідна записка з пропозиціями австро-угорському уряду щодо політики на півдні Російської імперії. Польський граф пропонував здійснити військові, юридичні та церковні заходи із відторгнення цих територій, запровадження там гетьманства, формування сепаратистські налаштованих українських осередків, надання місцевому націоналізму козацького забарвлення, а також “як можливо повного відокремлення української церкви від російської”. До того ж, серед паперів знаходився і план заходів після захоплення українських територій кайзерівською та цісарською арміями.

Незважаючи на виявлені документи, що підтверджували причетність митрополита до розвідувальної діяльності, російська окупаційна адміністрація дозволила А. Шептицькому через повагу до його релігійного сану залишитися у Львові, але він продовжив свою підривну діяльність. У результаті А. Шептицького вислано глиб Росії.

Після прибуття до місця заслання, граф відправив на ім'я Миколи II вітального листа, в якому висловлював глибоку радість стосовно перемог РІА, що Червона Русь нарешті воз'єднається з Росією, а також підкреслював свою вірність “руським ідеалам”. Микола II після ознайомлення із цим текстом, написав на вітальному листі А. Шептицького резолюцію: “Аспід”.

22 квітня 1915 р. під час боїв в Іпрі німці використали нову зброю – отруйні гази, що знищили дві французькі дивізії та отруїли багато британців і канадців. До речі, коли вітер змінився, загинули сотні німців. Французька розвідка одержала завдання зібрати інформацію стосовно цього нового типу зброї. Із цим завданням впорався Шарль Люс'єто, котрому вдалося укласти парі з поліцейським із підприємства фірми Круппа, де ця зброя виготовлялася. Із цим німцем Ш. Люс'єто познайомився в кафе у Гессені та за 2 тис. марок майбутнього виграшу поліцейський провів цього француза на таємний полігон, де ця зброя випробовувалася. Більш того, на полігон приїхав особисто німецький кайзер

Вільгельм II і французький розвідник пожалкував, що не взяв із собою зброї. Після випробування газу на отарі овець, Ш. Люс'єто попросив поліцейського фрагмент снаряду, але останній запропонував йому особисто принести цей осколок. Через три дні у Парижі хімікам вдалося з'ясувати, що цей німецький газ являє собою.

Прикро, що під час Першої світової війни французька розвідка надтаємно сприяла постачанню німцям нікелю з Нової Каледонії, а німецька сторона, у відповідь, допомагала своїм підприємствам французькій військовій промисловості. Такі операції допомагали взаємному розвитку економік ворогуючих держав і сприяли збагаченню великих транснаціональних концернів. Отже, у зносінах начебто ворогуючих держав закладалася практика "множинних стандартів", а "Велика війна" розглядалась як черговий комерційний захід геоглобального масштабу.

У жовтні знекровлені та виснажені противники перейшли до оборони – бойові дії на цьому ТВД зайшли у позиційний тупик. У кампанії 1915 р. Російський фронт, що прикував до себе основні сили германського блоку, став головним. До кінця 1915 р. проти Росії діяло 140 дивізій противника, тоді як проти її союзників – лише 90.

Сторони активно застосовували інформаційно-пропагандистські засоби. Так, наприклад, у листівках, які розкидалися з німецьких цеппелінів на Східному фронті в 1915 р., стверджувалося, що союзники на Заході знищені й така ж сама доля чекає на РІА, тому, щоб уникнути "непотрібного кровопролиття", царським військовослужбовцям пропонувалося організовано здаватися в полон.

Після важких боїв у Карпатах 22 вересня 1915 р. легіон УСС реорганізовано у двобатальйонний 1-й полк УСС, котрий очолив Г. Коссака, а у 1916 р. командування перейшло до А. Вариводи. У цей час розвідувально-диверсійні групи УСС успішно здійснювали свою діяльність, у тому числі й пропагандистську, що призводило до роздмухування націоналізму в середовищі українських вояків РІА. На фронт з Відня приходила література, зокрема виготовлена завдяки СВУ. Друковану продукцію царські вояки українського походження передавали через лінію фронту українцям, які служили в РІА. Влаштувалося навіть неформальне листування царських і царських військовослужбовців за допомогою спеціальних поштових скриньок, причеплених у певних місцях на дроті загороджень. Показово, що саме розпропаговані військові підрозділи, сформовані переважно з етнічних українців (Волинський, Семенівський, Єстерський та Ізмайлівський лейб-гвардійські полки), підтримали лютневу революцію 1917 р. Вояки УСС, які потрапляли у російський

полон (особливо після серпня 1916 після), продовжували розвідувальну й пропагандистську роботу в умовах таборів. Так, під час боїв 1915 р. у російський полон потрапив Є. М. Коновалець, який до 1917 р. здійснював активну агітацію в таборі для військовополонених під Царициним. У вересні 1917 р. він разом із сотником А. Мельником втік з табору до Києва, де спільно із членами Галицько-Буковинського комітету вони сформували із колишніх полонених галичан Галицько-Буковинський курінь січових стрільців. А. Мельник очолив штаб цього підрозділу, пізніше реформованого у полк української держави.

На Західному фронті лише восени 1915 р. союзники провели дві безуспішні операції в Шампані та Артуа.

Таким чином, кампанія 1915 р. не надала вирішальної переваги жодній із воюючих коаліцій. Але воєнно-політичний стан Німеччини погіршився. За обмежених ресурсів їй складно було розраховувати на успіх у війні з противниками, котрі мали потужніший воєнно-економічний потенціал. Країни Антанти збільшили чисельність своїх ЗС і розгорнули воєнне виробництво. До них приєдналась Італія і низка інших держав. Все це створювало сприятливі перспективи для продовження боротьби з германським блоком. Найважливішим підсумком кампанії 1915 р. було те, що при її завершенні бойові дії остаточно зайшли у позиційний тупик. Почалися посилені пошуки способів прориву позиційної оборони - вирішення нової проблеми, що постала перед воєнними митцями.

При розробці плану на кампанію 1916 р. Антанта врахувала досвід війни і, щоб краще використати досягнуту над противником перевагу в силах і засобах, вирішила координувати свої дії. РІА мусила розпочати наступ у середині червня, щоб відволікти на себе увагу і резерви германського командування. Після цього, 1 липня на р. Сомма удар повинні були завдати англо-французькі війська.

Берлін вирішив перенести головні зусилля на Захід, вважаючи, що Франція знаходиться на межі повного виснаження та її легко буде вивести із війни. Оскільки наступу по всьому фронті сил уже не було, то наступ планувався лише у районі фортеці Верден (у 300 км від Парижу). За думкою германського командування, падіння Вердену призвело би до падіння всього французького фронту, а врешті й до поразки Франції.

Наступ кайзерівців під Верденом розпочався 21 лютого 1916 р. після 9-годинної артилерійської підготовки. Особливістю Верденського укріпленого району було те, що могутні фортечні споруди поєднувались із польовою обороною, що мала 3 позиції. Четверту позицію складали два пояси фортів (усього 12) і

30 проміжних довгострокових укріплень. Загальна глибина укріпленого району сягала 15 км, а довжина фронту – 112 км. Головний удар німці завдали на 15-кілометровій ділянці, де вони створили потрійну перевагу над французами за кількістю особового складу і більше ніж п'ятикратну в артилерії. Середня артилерійська щільність на напрямі головного удару склала 77 гармат і мінометів на 1 км фронту, а на окремих ділянках досягла 110 стволів. Щоб приховати дійсний напрям головного удару, артилерійська підготовка здійснювалася на 40-кілометровому фронті всією артилерією 5-ї германської армії. Авіація (168 літаків) залучалася для завдання бойових ударів по тилowym об'єктам і штурмових дій по військам, що оборонялись. Прорив оборони германське командування планувало здійснити методом, так званої, "прискореної атаки", суть якої полягала у тому, що артилерія поступово руйнувала укріплення противника, а піхота захоплювала їх.

Незважаючи на силу першого удару, успіх німців виявився примарним. За чотири дні наступу кайзерівці захопили лише дві перші позиції. Але в ніч на 25 лютого вони досягли великого успіху, захопивши без жодного пострілу (через безпечність французів) наймогутніший у системі оборони Вердену форт Дуомон. Виникла реальна загроза захоплення Вердену. Сюди були терміново висунуті французькі резерви і перегруповані війська з інших ділянок фронту, у тому числі з широким використанням автотранспорту (3 900 автомобілів). За 9 днів (27 лютого – 6 березня) з району Бар-де-Дюк під Верденом (відстань 65 км) французи перевезли 190 тис. осіб і 25 тис. військових вантажів.

Розгорнувши наприкінці лютого у районі Вердену нову, 20-ту армію, французьке командування стрімко збільшило силу протидії на даній ділянці фронту. Отже, операція набула характеру боротьби на виснаження. Мета наступальних боїв зводилася до методичного руйнування оборони. Однак подолати її німці не змогли. За шість із половиною місяців вони просунулись у глибину на 7-10 км, захопивши лише третю позицію та декілька фортів. 2 вересня кайзерівці перейшли до оборони. Наприкінці жовтня французькі війська атакували і за два місяці під час наступу відкинули німців на вихідний рубіж.

Верденська операція закінчилась безрезультатно. Спроба прориву позиційної оборони на вузькій ділянці фронту виявилася невдалою. Загальні втрати кайзерівців під Верденом склали близько 600 тис. живої сили, французів – до 360 тис. Незважаючи на обмежений масштаб операції, на її початку бойові дії велися на фронті 15 км, а наприкінці досягли 30 км, глибина операції склала

10 км, тривалість – 10 місяців. Темп наступу перші п'ять днів був 1–1,5 км на добу, а середній темп за операцію не перевищував 40 м на добу.

Найважливішою подією 1916 р., був наступ військ Південно-Західного фронту (який отримав назву “Брусилівський прорив”). Цей наступ відіграв значну роль у зриві німецького наступу під Верденом. Хоча згідно плану Верховного головного командування (ВГК) Південно-Західний фронт мусив вирішувати лише другорядне завдання – активними діями скувати ворога і створити сприятливі умови для наступу Західного фронту. Він і повинен був завдати головного удару.

Не маючи суттєвої переваги над противником у силах і засобах (співвідношення артилерії було рівним, а особовий склад Південно-Західного фронту переважав противника у 1,2 рази), командуючий Південно-Західним фронтом генерал від кавалерії О. О. Брусилів вирішив досягти успіху за рахунок ретельно підготовленої операції, концентрації сил і засобів на обраних ділянках прориву і раптовості переходу в наступ.

Головного удару було завдано на правому крилі (ділянка 21 км) силами 8-ї армії загальним напрямом на Луцьк. Інші армії здійснили допоміжні удари, прориваючи ворожу оборону на ділянках 7–11 км. Корпус, якщо не використовувався на напрямі головного удару армії, отримував власну ділянку прориву. В результаті Південно-Західний фронт проривав оборону противника на 13 ділянках (4 армійські і 9 корпусні) протягом усієї 450-кілометрової смуги. На напрямі головного удару кількість артилерії досягла 40–50 стволів на 1 км фронту, перевага над противником створювалась: у живій силі – у 2,5 рази, в артилерії – в 1,7 рази. Середня тактична щільність складала 3–6 батальйонів і 15–20 гармат на 1 км фронту. Обрана форма операції прориву позиційного фронту – одночасне завдання кількох подрібнюючих ударів на широкому фронті – вводила противника в оману стосовно місця завдання головного удару і унеможлиблювала своєчасні заходи щодо його відбиття.

Наступ військ Південно-Західного фронту почався 4 червня після артилерійської підготовки тривалістю від 6 до 46 годин. На низці ділянок позиційну оборону противника глибиною 7–9 км підрозділи РІА прорвали першого ж дня. Найбільшого успіху було досягнуто на смузі 8-ї армії. За три дні наступу її з'єднання прорвали ворожу оборону на фронті до 80 км і просунулися на глибину 25–35 км, визволивши Луцьк. 4-та австро-угорська армія, що там знаходилася, була розгромлена, а її залишки відступили у безладі.

Великий успіх військ Південно-Західного фронту виявився повною несподіванкою не лише для противника, але й для російського головного командування. Для його розвитку були потрібні сильні резерви, але вони знаходились на Західному фронті, наступ якого кілька разів відкладався. Тим часом, германське командування, перегрупувавши в смугу Південно-Західного фронту 34 дивізії, зосередило в районі Ковеля сильне ударне угруповання і 16 червня завдало контрудару по 8-й армії. Понад два тижні війська правого крила вели бої з ударним угрупованням противника, відбили його атаки. 4 липня 8-а російська армія поновила наступ, зламала опір противника, прорвала його фронт і 9 липня вийшла на р. Стоход.

Нарешті 3 липня перейшов у наступ Західний фронт, але успіху не мав і через тиждень атаку припинив. Лише після цього Ставка прийняла рішення про перенесення основних зусиль на смугу Південно-Західного фронту. Отримавши підкріплення і провівши необхідне перегрупування, Південно-Західний фронт 25-28 липня поновив наступ. Однак важкі бої на р. Стоход закінчилися безрезультатно. Більш успішним був наступ російських армій, що діяли у центрі й на лівому крилі фронту. До початку вересня наступальні можливості Південно-Західного фронту вичерпались, і РІА припинила наступ, закріпившись на рубежі східніше Ковель-Львів.

Під час наступної операції Південно-Західного фронту, що тривала 3 місяці, РІА просунулась у глибину до 80-120 км. Середній темп наступу становив 1-1,5 км на добу. Перші два тижні війська наступали у темпі 5-7 км на добу. Ворог втратив до 1,5 млн особового складу, в тому числі близько 420 тис. полоненими, до 600 гармат і багато іншої воєнної техніки. Втрати Південно-Західного фронту становили близько 500 тис. осіб. Наступ Південно-Західного фронту завдав значного впливу на хід і результат усієї кампанії 1916 р., відігравши вирішальну роль у захопленні Антантою стратегічної ініціативи. Австро-угорська армія, зазнавши поразки, припинила наступ в Італії.

В операції О. О. Брусилова вперше успішно здійснено прорив позиційного фронту противника. Важливу роль у вирішенні цієї проблеми зіграла ретельність підготовки наступу. Вся система оборони противника була заздалегідь розкрита за допомогою аерофотозйомки, доповненої даними різних видів розвідки. Наступу передувала велика робота з інженерного обладнання вихідних рубежів для атаки. Наступ вперше почався не з віддалі 1 км і більше, як це практикувалося раніше, а атакою піхоти з

першої траншеї, що знаходилась за 150–200 м від переднього краю противника. Особлива увага зосереджувалася, щоб не допустити розриву між закінченням артпідготовки і початком атаки піхоти. Новим кроком у розвитку використання артилерії стало створення артилерійських груп цільового призначення (для знищення живої сили противника, ведення контрбатареїної стрільби, створення проходів у дротяних загорожах), організація щільної взаємодії з піхотою у ході прориву оборони, централізоване управління вогнем артилерії.

Ефективності артилерійської підготовки сприяло ведення вогню артилерією не широкими територіями, як це робилось раніше, а за конкретними цілями. Артилеристи РІА розробили метод підтримки атаки піхоти вогневим валом, але через відсутність необхідної кількості боєприпасів підтримка наступу в ході прориву оборони противника здійснювалася методом послідовного зосередження вогню. Була розроблена й успішно здійснена система заходів для досягнення раптовості. Велику роль у вирішенні поставлених завдань зіграло майстерне зосередження сил і засобів на певних ділянках прориву.

На відміну від російського Південно-Західного фронту, англо-французькі війська вирішили при проведенні операції на р. Сомма прорвати потужну оборону німців глибиною 7–8 км, завдавши удару на одній широкій ділянці (40 км) силами двох армій. Маючи значну перевагу над противником у силах і засобах (в особовому складі майже у 5 разів, артилерії та авіації – у 3 рази) прорив передбачалося здійснити шляхом методичного “прогризання” ворожої оборони. Артилерія, середня щільність якої на ділянці прориву досягала 88 гармат і мінометів на 1 км фронту, мусила послідовно руйнувати оборонні позиції німців, а потім їх захоплювала піхота. Командири розробили графік пересування піхоти за днями й рубежами, а також визначили так звані “рубежі вирівнювання”, щоб під час наступу ніхто не виривався вперед. За основу брався принцип: порядок важливіший за принцип.

Вважаючи, що операція мала характер боротьби на виснаження, союзне командування здійснило велику роботу щодо її матеріально-технічного забезпечення, обладнання вихідного положення та підготовки військ. Впевнені в успіху, союзники готували наступ, не дотримуючися суворих заходів конспірації та маскування.

1 липня 1916 р. після семиденної артилерійської підготовки, у ході якої більшість оборонних споруд було знищено, союзні війська перейшли до наступу. Піхота атакувала противника при підтримці

вогневого валу – новації у воєнному мистецтві. Але наступ не став несподіванкою для кайзерівців. Натомість тривала артилерійська підготовка дозволила німцям укріпити оборону в глибині й підтягнути резерви на напрям, що знаходився під загрозою. Тому, незважаючи на всю силу першого удару, успіхи англо-французьких військ у перший день наступу були незначними і вони змогли захопити лише першу позицію. Наступні спроби розвинути досягнутий успіх нашкоджувалися на жорстокий опір німців. Лише у середині липня ціною величезних втрат союзники захопили другу позицію противника. Але до того часу германські війська, підтягнувши резерви, обладнали у глибині оборони нові позиції. Бої на р. Сомма набули затяжного характеру.

Союзне командування намагалося змінити хід операції за допомогою нового засобу збройної боротьби – танків. Вперше їх застосовували британці 15 вересня 1916 р. поблизу с. Флер. Успіх на той час був визначним: на фронті 10 км за 5 годин бою британська піхота за підтримки танків просунулася на 4–5 км і захопила кілька важливих пунктів, боротьба за які точилася протягом тривалого часу. Однак використання танків у обмеженій кількості не дало можливості розвинути успіх. Пояснюється це і тим, що перші танки мали досить обмежені тактико-технічні дані: озброєння – 2 малокаліберні гармати і 4 кулемети, запас ходу – 19 км, максимальна швидкість – 6 км/год., вага – 28 т. Із 49 танків на вихідні позиції змогли вийти лише 32. У бою взяли участь усього 18 танків, решта вийшла із ладу ще до початку атаки. В ході бою з 18 танків 10 були підбиті противником.

Важкі бої на р. Сомма тривали до глибокої осені. У середині листопаду, коли почалися безперервні дощі й низинна місцевість у районі річки перетворилася на суцільне болото, англо-французькі війська припинили атаки. За 4,5 місяці союзним військам вдалось просунутися на глибину 10 км, втративши при цьому 800 тис. осіб. Середній темп наступу не перевищував 70 метрів на добу. Втрати кайзерівців перевищували 500 тис. осіб. Прорвати оборону противника союзникам не вдалось. Основною причиною стало те, що сторона, яка оборонялася, нарощувала силу опору в глибину швидше, ніж її долали війська, що наступали.

Таким чином, протягом кампанії 1916 р. жодна зі сторін не змогла виконати свої стратегічні плани. Однак підсумки кампанії все ж таки були сприятливішими для Антанті. Німеччина втратила стратегічну ініціативу й перейшла до оборони.

У 1916 р. О. І. Гучков у листі до генерала М. В. Алексєєва із жалем констатував: “У тилу йде такий розвал, бо влада гние на

корені <...>. Ми у тилу безсилі, чи практично безсилі, боротися із цим злом". Німецькі колоністи, виконуючи свій обов'язок перед історичною батьківщиною, активно сприяли німецькій розвідці та здійснювали акції із саботажу в російському тилу, зокрема у Донецькому басейні. Століттями німці у Росії керувалися гаслом: "Розмовляйте німецькою за кордоном і не забувайте ніколи, що ви - німці. В іншому випадку - Германська імперія ніколи не виконає свого світового призначення".

У 1916 р. зі своєю позицією стосовно майбутнього Російської імперії визначилася Велика Британія. Восени 1916 р. королівське Міністерство закордонних справ підготувало меморандум, відповідно до якого Лондон мусив підтримати територіальний розвал свого союзника. "Підступний Альбїон" наполягав на необхідності створення Польщі та "декількох держав", що перетворювалися на "ефективний бар'єр проти російського домінування у Європі".

Стратегічний план Антанти, що був прийнятий на 1917 р. передбачав завдати на початку кампанії кількох ударів з метою виснаження резервів противника і перехід влітку до загального наступу. Берлін вирішив вести оборону на всіх фронтах, щоб накопичити резерви, збільшити воєнне виробництво і наступного року розпочати активні бойові дії.

Протягом Першої світової війни зовнішня розвідка Російської імперії виявилася надто неефективною. Наприклад, здійснений у серпні 1917 р. комісією Тимчасового уряду Росії підсумковий аналіз діяльності розвідувального центра імператорської розвідки у Парижі (так званого "Бюро графа Ігнатієва") яскраво довів, що з 1 травня до серпня 1917 р. з 324 повідомлень лише 38 виявилися цінними, а хибними - 154. Ще гіршими виявилися результати центру російської імператорської розвідки у Швейцарській Конфедерації, що розпорошував діяльність між Німеччиною та Австро-Угорщиною. Стосовно "ефективності" розвідувальних заходів можна навести приклад "активізації революційного руху" в Туреччині у 1916 р. Виконавцем цієї ідеї був Г. О. Фарді, агент штабу Одеського військового округу. Йому доручалось організувати "вбивство германського складу та відданих німцям младотурків, висадження у повітря мостів, залізничних колій, тунелів" тощо. Наприкінці 1916 р. Г. О. Фарді доповів про значні результати, які з часом виявилися повною дезінформацією. До того ж, російська контррозвідка достеменно з'ясувала, що агент працював на В. Ніколаї, викачував гроші імператорської розвідки та видавав кайзерівській контррозвідці російських агентів. Щодо позитиву, то

російська імператорська розвідка протягом "Великої війни" переважно проти Німеччини розпочала активно розвивати роботу з території Петрограду та Вільного. У Києві розвідцентр зосереджував свою увагу проти Австро-Угорщини, а у Варшаві - проти обох цих країн.

У 1917 р. німецька агентура активно працювала в чорноморських портах. Мета полягала у роздмухуванні страйкового руху, сприянні саботажу. У телеграмі за № 1872 від 2 березня 1917 р. на адресу всіх командуючих фронтами генерал М. В. Алексєєв закликав: "Необхідно врятувати діючу армію від розвалу, продовжити до кінця боротьбу із зовнішнім ворогом, врятувати незалежність Росії". У цей час значні грошові потоки надходили більшовикам від приватних осіб. Наприклад, лише один нью-йоркський банкір Якоб ірш Шифф, за даними французької розвідки, у 1915-1917 рр. перерахував на підтримку більшовиків до 12 млн доларів США (в цілому його допомога "на повалення російського царя" склала понад 21 млн доларів США, що за сьогоднішнім курсом сягає не менше 600 млн доларів США).

До жовтня 1917 р. командний склад РІА невіправно змінився. Так, напередодні війни офіцерський корпус сягав 280 тис. осіб. За якістю, це були люди далекі від політики, котрі захоплювалися читанням спеціалізованої та професійно зорієнтованої літератури, часописів і газет із повідомленнями та статтями щодо війн і бойових дій, а тому "загрозливе волення «буревісників»" їх аж ніяк не турбували. Але протягом війни кадрові офіцери і солдати гинули, а на їх місце приходили інші особи, з іншими прагненнями та настроями. Російська армія почала характеризуватися "психологією натовпу", що інфекціонувалася згубними для держави ідеями, випестуваними у "фабриках думки", підконтрольних недоброзичливцям і ворогам.

Заколот більшовиків у 1917 р. не припинив участі німецької розвідки у сприянні революційним подіям у Росії. Метою було укладання сепаратної мирної угоди на Сході, у чому й полягала мета практично всіх операцій Берліну, в тому числі й підтримка більшовиків. Сприяння останнім припинилося після вбивства німецького посла В. Мірбаха у 1918 р.

Під час Першої світової війни Японія, як союзниця Великої Британії, виступила на боці Антанті. Водночас, користуючись таємною дипломатією, контакти "Країни Сонця, що сходить" з Німеччиною де-факто не перервалися. Японська розвідка зосередила діяльність переважно на Росії, де, за прогнозами японських аналітиків, очікувалися радикальні зміни. Були створені

потужні резидентури нового типу, одна з яких з 1916 р. функціонувала в Іркутську та підпорядковувалася безпосередньо розвідувальній службі Квантунського генерал-губернаторства.

Плани Антанги у компанії 1917 р. були порушені виходом Росії з війни у результаті Лютневої, а потім Жовтневої революцій.

16 січня 1917 р. британці перехопили і розшифрували телеграму міністра закордонних справ Німеччини Артура Ціммерманна, яку він надіслав німецькому послу в Мексиці. У ній, зокрема, було викрито плани Берліна щодо розгортання тотальної війни з використанням субмарин, а також пропозицію підштовхнути Мексику до війни із США з метою повернення втрачених територій Техасу, Нью-Мексико та Арізони. Завдяки цьому перехопленню США у квітні 1917 р. оголосили війну Німеччині. Однак вперше дивізії ЗС США з'явилися в Європі лише восени.

У квітні 1917 р. англо-французькі війська провели наступальну операцію у районі Реймсу та Суасону. На 40-кілометровій ділянці прориву союзне командування зосередило 100 піхотних і 10 кавалерійських дивізій, більше 11 000 гармат і мінометів, до 1 000 літаків і 200 танків. Артилерійські підрозділи сягали щільності 140 гармат на 1 км фронту. Наступ розпочався після 9-денної артпідготовки, але незважаючи на велику силу удару, прорвати оборону кайзерівців їм не вдалось.

Основні причини цієї невдачі полягали у втраті раптовості, а також у способі ведення операції, заснованому на методичному подоланні ворожої оборони. Дана операція характерна масовим застосуванням піхоти, артилерії, авіації, танків, іншої бойової техніки і дуже обмеженими, незважаючи на суттєві втрати (200 тис. осіб), територіальними успіхами союзників. Під впливом безперервних невдач і великих втрат у французькій армії у 1917 р. почалися революційні виступи, які були жорстоко придушені.

Влітку і восени 1917 р. союзники провели операції з обмеженими цілями, серед яких найбільший інтерес являє операція 3-ї британської армії поблизу Камбре. Її задум полягав у тому, щоб несподіваним ударом прорвати оборону противника на вузькій ділянці (12 км), а потім силами кінноти розвинути успіх. Завдяки добре розвинутому оперативному маскуванню британському командуванню вдалось приховано зосередити у визначеному районі ударне угруповання у складі 8 піхотних дивізій, кавалерійського і танкового (3 бригади) корпусів. Угруповання нараховувало більше 1 000 гармат, 476 танків і близько 1 тис. літаків. Щільність артилерії досягала до 84 гармат, а танків – до 32 одиниць на 1 км фронту.

З метою досягнення раптовості артилерійська підготовка не здійснювалась. Атака кайзерівських позицій розпочалася 20 листопада о 06:10 масовим ударом танків, яких підтримав вогневий вал артилерії й удари авіації. За танками наступала піхота. До 13:00 британці прорвали три позиції германської оборони (глибина 7-9 км) і просунулись у глибину на 10 км. Однак розвинути тактичний прорив в оперативний не вдалось внаслідок необачного забезпечення введення до прориву другого ешелону – кавалерійського корпусу. Противник швидко підтягнув до ділянки прориву резерви і зупинив просування британців на глибині 14 км. Втрати становили: у британців – близько 45 тис. осіб, у кайзерівців – понад 40 тис.

Операція британців не досягла успіху. Разом із тим вона наочно показала силу і значення масового удару танків, роль взаємодії всіх родів військ, надала досвід оперативного маскування і досягнення раптовості. У бойовому порядку армії з'явився другий ешелон, призначений для розвитку тактичного прориву в оперативний. Під Камбре більш яскраво проявились основні риси тактики загальновійськового бою. Там же зароджується протитанкова оборона.

У ході кампанії 1917 р. Антанті знову не вдалося виконати визначений стратегічний план і розгромити германський блок. Берлін протягом року накопичував резерви і готувався до значних подальших операцій, щоб ще раз спробувати змінити хід війни на свою користь.

Враховуючи зростання хвилі антивоєнного руху, Антанта не планувала на 1918 р. значних наступальних операцій, побоюючись, що нові невдачі можуть викликати революційний вибух. Її стратегічний план виявлявся в тому, щоб перейти до оборони, накопичити сили, дочекатися прибуття до Європи значних контингентів ЗС США і у 1919 р. перейти до рішучого наступу.

Німеччина, враховуючи зростання революційної ситуації в країні, вирішила будь-якою ціною досягти перемоги у 1918 р. Подальше затягування війни вже ставало неможливим, оскільки людські та воєнно-економічні ресурси країни були майже вичерпані. Однак германський генеральний штаб, з притаманним йому авантюризмом, планував переможно завершити війну на Заході й одночасно здійснити широку воєнну інтервенцію проти Росії з метою захоплення важливих у економічному відношенні її районів.

До подій 1917 р. у Петрограді Японія прийшла вже підготовленою. 12 січня 1918 р. до бухти Владивостока прибув японський крейсер "Івамі". У лютому того ж року, за погодженням з

верховною військовою радою Антанти, японська сторона взяла під свій контроль Владивосток, КСЗ і Харбін. До жовтня 1918 р. кількість японських військ на Далекому Сході досягла 72 тис. осіб (для порівняння: експедиційний корпус США – 10 тис. осіб; військові контингенти інших країн, загальна кількість – 28 тис.). Японські аналітики розробляли проект створення буферної держави під протекторатом Токіо. До протекторату планувалося приєднати весь Східний Сибір до озера Байкал. Очолювати нову країну запропонували росіянину – отаману Г. М. Семенову.

Кампанія 1918 р. пройшла у складній і напруженій воєнно-політичній обстановці. Стратегічну ініціативу в першій половині року тимчасово захопив Берлін. Однак проведені ним у березні – липні 1918 р. чотири великі наступальні операції на Заході призвели лише до утворення кількох виступів і розтягування лінії фронту. Бойові дії проти Росії відволікли значні сили Німеччини і Австро-Угорщини (до 100 дивізій) від головному напрямку, де тоді вирішувалася доля кампанії й війни в цілому.

Відбивши германські удари і використовуючи перевагу у силах і засобах, союзники 26 вересня 1918 р. перейшли у загальний наступ на Західному фронті за підтримки 1,5 тис. танків і 5 тис. літаків. Під цими ударами германська коаліція почала розпадатися. 29 вересня капітулювала Болгарія, 30 жовтня – Туреччина, 3 листопада – Австро-Угорщина. В обстановці загальної поразки на усіх фронтах і революції, що почалась у країні, Берлін капітулював. 11 листопада 1918 р. його представники підписали продиктовані Антантою умови капітуляції.

“Велика війна” відкинула стратегічні концепції про можливість досягнення перемоги шляхом розгрому противника у вирішальній битві. Результат визначався лише у тривалій, напруженій боротьбі. Вже досвід першої компанії переконливо довів, що при розробці стратегічних планів необхідно враховувати економічні можливості країни, наявність стратегічних резервів, передбачати координацію дій видів ЗС і організувати щільну взаємодію з союзниками. Генеральні штаби накопичили великий досвід стратегічного планування. Але жоден стратегічний план повністю здійснити не вдалося. Одна із причин цього – жодна сторона не змогла вирішити проблему коаліційної стратегії. Загальні дії союзників координувалися слабо, а взаємні зобов’язання систематично порушувалися.

На початку війни всі армії прагнули досягти перемоги шляхом ведення рішучого стратегічного наступу. Однак внаслідок швидкого розвитку вогневих засобів знищення противника і важких

вtrat воюючих сторін, витративши майже всі матеріальні запаси, були змушені перейти до стратегічної оборони. Склалась нова форма ведення війни – тривала боротьба на суцільних позиційних фронтах. Досвід довів, що перемога уможливилася лише шляхом проведення системи наступальних стратегічних операцій, що застосовувались одночасно чи послідовно на різних фронтах або на ТВД.

Неабиякий масштаб збройної боротьби вимагав зміни способів стратегічного керівництва. Керувати багатомільйонними ЗС за старою схемою “головнокомандувач – армія” виявилось неможливим. Тому в ході війни склалась нова структура управління: “Ставка – фронт (група армій) – армія”. Значно зросли штаби і масштаби діяльності органів стратегічного тилу.

Війна загострила проблему стратегічних резервів. Їх наявність надавала ЗС небаченої раніше ефективності, набула вирішального значення для ходу й результату. Наприкінці війни на Заході було створено єдине головне командування союзних військ. Однак цей досвід не встиг тоді належно розвинутися.

Досвід “Великої війни” започаткував передумови для розвитку теорії та практики військових операцій. Однак актуальність цієї теми на той час офіційно не визнавалася. Основним оперативним об’єднанням вважалася армія, що включала в себе всі існуючі тоді роди військ. На початку війни, коли велися маневрені дії, ЗС мали велику оперативну самостійність. Вони могли вирішувати оперативні завдання у взаємодії із сусідами, а на приморських напрямках – із ВМС. З переходом до позиційної війни рівень централізації управління підвищився: армії, як правило, почали діяти у складі фронтів (груп армій). Зростанню централізації управління дуже сприяло широке застосування у ЗС нових технічних засобів зв’язку.

Операції 1914–1915 рр. були масштабними. Фронт (група армій) наступав смугою 200–400 км, глибина операції сягала понад 400 км, тривалість – до місяця, середній темп наступу – 6–8 км на добу. Операції характеризувалися маневруванням з метою охоплення чи обходу флангів угруповань противника і знищення їх. Однак перевага у силах і засобах, що створювалася на початку операції на напрямі головного удару, потім не підтримувалась, а сила удару не нарощувалась. У результаті противник не знищувався, а відтіснявся. У підсумку наступальні операції, як правило, не досягали визначеної мети.

Прорив позиційного фронту був основною проблемою воєнного мистецтва того періоду. Він здійснювався на вузькій

(12–15 км) ділянці (Верден, Камбре), на відносно широкій (40–80 км) ділянці (р. Сомма), на широкому фронті завданням кількох одночасних чи послідовних ударів на низці ділянок (російський Південно-Західний фронт у 1916 р., загальний наступ союзників восени 1918 р.). Однак наступ військ при прориві оборони здійснювався шляхом її методичного подолання, що, як правило, успіху не мало. Внаслідок повільного темпу просування військ противник встигав підтягнути резерви і наростити оборону швидше, ніж розвивався прорив.

Досвід довів, що позиційна оборона може бути прорвана лише за умови створення значної переваги над противником на напрямі головного удару, надійного її вогневого знищення, досягнення оперативної раптовості. З цієї метою наприкінці війни став застосовуватися перехід у наступ без артилерійської підготовки (Мітавська операція РІА 23 грудня 1916 р., операція британців під Камбре 20 листопада 1917 р.). Визначалися завдання потужного початкового удару, постійного нарощування зусиль із глибини, організації щільної взаємодії всіх родів ЗС і спеціальних військ. До кінця війни завдання прориву тактичної оборони вже вирішувалось. Однак вирішити проблему розвитку тактичного прориву на оперативному рівні у роки Першої світової війни її учасники так і не змогли.

У порівнянні з минулими війнами, у “Великій війні” значно зросли кількість і масштаби зустрічних боїв, що відбувалися переважно під час наступальних операцій маневреного періоду, особливо у прикордонній смузі. Цьому багато у чому сприяли бойові можливості військ, що зросли. Зустрічні битви відбувалися, зазвичай, з маршу армійськими об’єднаннями на фронті 40–90 км. У ході їх кожна із сторін прагнула максимально використати раптовість, випередити противника у завданні удару, проявити швидкість і рішучість у боротьбі за захоплення й утримання ініціативи.

Важливу роль у зустрічних битвах відігравала авіація, що використовувалася для ведення повітряної розвідки і підтримання зв’язку штабів з військами. Провідним завданням повітряної розвідки було своєчасне викриття маневру ворога, що дозволяло командуванню швидко протиставити йому відповідний контрманевр. З огляду на зростання масштабів бойових дій, авіація зарекомендувала себе, як дуже ефективний засіб зв’язку. Досвід підтвердив важливість безперебійного та гнучкого управління ЗС при веденні ними зустрічних битв, організації щільної взаємодії між з’єднаннями, що наступали з фронту і завдавали удару противнику

у фланг, необхідність прояву широкої ініціативи командирами всіх ступенів.

Значного розвитку в Першу світову війну набули способи підготовки і ведення оборонних операцій. Уже кампанія 1914 р. показала, що оборона, зорієнтована лише на утримання фортець, не може досягти поставленої перед нею мети. Тому все ширше стала застосовуватись польова оборона, основу якої становила система траншей і позицій. Оборона, що поєднувала довготривалі й польові укріплення, виявилася більш надійною.

Наприкінці 1914 р. на Заході й 1915 р. на Сході воюючі сторони перейшли до позиційної оборони, основною метою якої стало тривале утримання районів (рубежів). Вона характеризувалася наявністю суцільних фронтів, розвинутих на велику глибину й обладнаних інженерно системою смуг (позицій), зосередженням значної частини сил і засобів у першому ешелоні, малою активністю військ. Розвиток відбувався у напрямках:

- ешелонування оборони сил і засобів у глибину;
- вдосконалення інженерного обладнання місцевості та систем вогню;
- зростання ролі маневру.

Більш широкого застосування набули контрудари з метою відновлення втрачених позицій. Все це сприяло підвищенню стійкості й активності оборони.

Наприкінці війни почала застосування так звана “еластична оборона”. Суть її у тому, що сторона, яка оборонялася, враховуючи силу початкового удару противника, залишала на перших позиціях лише охорону, а головні сили відводила у глибину. Здійснивши артилерійську підготовку практично по пустому місцю, противник захоплював залишені позиції, але потім сторона, що оборонялася, потужним контрударом відкидала його на вихідний рубіж. Отже, наступ унеможлиблювався (наприклад, операція німців на р. Марна в липні 1918 р.).

У цілому за роки “Великої війни” був накопичений досить великий практичний досвід підготовки й ведення фронтових і армійських операцій. Застосування на полі бою нових засобів боротьби визначило необхідність спеціалізації органів управління. Водночас розширився зміст завдань із забезпечення бойових дій військ. Він став включати не лише розвиток і охорону, але й інженерне забезпечення і маскування. Під час постановки бойових завдань частіше застосовувалися тактика віддачі попередніх розпоряджень. Впровадження в оперативних інстанціях радіозв'язку сприяло підвищенню оперативності управління.

У роки "Великої війни" значно змінилися способи ведення бою. Вони були викликані, перш за все, масовим застосуванням кулеметів, швидкострільної артилерії, авіації, танків та інших нових засобів збройної боротьби. Погляди на організацію і ведення наступального бою, з яким армії вступили у війну, недостатньо враховували силу вогню, що зростає, й умови ведення бойових дій, які зазнали змін. Всі завдання все ще покладалися лише на піхоту, підтримувати котру повинні були артилерія і кіннота. Артилерія за звичай здійснювала лише коротку артпідготовку, але не підтримувала піхоту під час атаки і не супроводжувала її в глибині. Атаки кінноти противник легко відбивав артилерійсько-кулеметним вогнем, оскільки оборона створювала ефективнішу систему вогню, ніж наступаюча сторона. Бойовий порядок піхоти у наступі складався з бойових ділянок підрозділів, частин, з'єднань і резервів. Бойова ділянка являла собою щільний стрілецький ланцюг (інтервал між солдатами складав 1-2 кроки), за яким у чотувах і ротних колонах йшли чисельні групи підтримки (ротні) і резерви (батальйонні, полкові, бригадні й дивізійні). Стрілецький ланцюг і став основою бойового порядку.

Наступ зазвичай розпочинався з інженерно необладнаного рубежу, що знаходився на відстані 1-1,5 км від противника, й здійснювався у вигляді прямолінійного й рівномірного просування військ. Основним способом ведення наступального бою вважалося поєднання фронтального удару з охопленням (обходом) одного чи обох флангів противника. Смуга наступу піхотної дивізії РІА у 1914 р. сягала 6-9 км. Досвід перших боїв довів, що такий спосіб реалізації завдань і побудови бойового порядку призводили до значних витрат від вогню противника, не забезпечували достатньої сили початкового удару і подолання навіть неглибокої оборони, оскільки резерви використовувалися не для нарощування зусиль із глибини, а для поновлення втрат ланцюгу.

У кампанію 1915 р. для вогневого подолання оборони противника здійснювалася тривала артпідготовка (від кількох годин до кількох діб). Завдання частинам і з'єднанням, що на початку війни розташовувалися на глибину до 6 км, не перевищували 4 км. При цьому смуга наступу дивізії звузилася до 2,5-3 км, а полку - до 0,7-1 км. Склалася нова форма бойового порядку піхоти - "хвилі ланцюгів", які йшли один за одним на дистанціях 50-75 м. Інтервали між солдатами у ланцюгу збільшилися. Такий бойовий порядок відповідав завданням фронтального методичного наступу, але не убезпечував війська від великих втрат і сковував їх маневр, оскільки залишався занадто щільним. Засобів надійного придушення

системи вогню противника піхота ще не мала. Тому спроби прориву оборони за такого впорядкування виявилися безуспішними. Стало очевидним, що подолати позиційну боротьбу можливо лише узгодженими зусиллями всіх родів військ.

У компанії 1916 р., завдяки озброєнню піхоти значною кількістю ручних і станкових кулеметів, вогнеметів і легкої артилерії, її вогневі можливості значно зросли. Збільшилася чисельність артилерії та сила її вогню. Активної підтримки піхоти з повітря почала надавати авіація, озброєна кулеметами і бомбами. На цій основі відбувається подальший розвиток тактики наступального бою. У бойовому порядку з'явилися нові елементи: штурмові групи, артилерія супроводження, танки. Бойові порядки частин і з'єднань почали ешелонуватися. Смуга наступу дивізії скоротилася до 2 км. Полк наступав фронтом 1-1,2 км, батальйон - 400-600 м. Наступ здійснювався з раніше підготовлених вихідних позицій, розташованих на відстані 150-400 м від переднього краю противника. Після артилерійської підготовки широко застосовувалися (з літа 1915 р.) хімічні снаряди. Артилерія продовжувала руйнування оборонних споруд противника, прокладаючи шлях піхоті. Однак методичний наступ і відсутність маневру на полі бою не завжди дозволяли ламати оборону противника.

Подальше оснащення діючих армій різними видами зброї і бойової техніки призвело у 1917-1918 рр. до закладення основ тактики загальновійськового бою, тобто такого способу ведення бойових дій, коли успіх досягається узгодженням зусиль усіх родів військ і спеціальних військ. Усе більше зростало значення вогню для розгрому противника, хоча із цією метою продовжували використовувати удар багнетами.

Наприкінці війни, поряд із широким застосуванням стрілецького ланцюгу, утворюється новий бойовий порядок, що складався із невеликих груп піхотинців (від відділення до чоти), які наступали при підтримці танків, гармат супроводження чи кулеметів. Такий бойовий порядок зародився під Верденом і отримав назву групового. Він дозволяв здійснювати маневр полем бою, вести наступ у більш високому темпі й успішніше вирішувати завдання прориву позиційної оборони.

Значна увага приділялась інженерному обладнанню пунктів управління. Наряду з командним пунктом створюється мережа спостережних пунктів і постів спостереження родів військ. У тактичних ланках широко застосовується телефон, як основний засіб зв'язку.

Значного розвитку зазнала тактика оборонного бою. До початку війни жодна армія не мала чіткої теорії його організації та

ведення, хід подій змусив зосередитися на питаннях оборони. Спочатку війська застосовували осередкову оборону – одну лінію групових стрілецьких окопів чи окремих опорних пунктів із проміжками до 1–1,2 км, що прострілювалися вогнем із стрілецької зброї. Така оборона була позбавлена глибини і не визначалася стійкістю. Її основу складав вогонь стрілецької зброї. Потім почали створюватися друга і третя лінії окопів на віддаленні 100–150 м одна від одної. До кінця 1914 р. з'явилася друга позиція, що складалася із однієї – двох ліній окопів. Вона призначалася для розташування дивізійних резервів. У цілому оборона залишалася осередковою, її глибина не перевищувала 1,5–3,5 км, а бойові порядки військ слабо ешелонувалися. За своїм призначенням вона була протипіхотною і протиартилерійською.

Для посилення стійкості оборони у кампанії 1915 р. окремі окопи почали з'єднувати суцільними траншеями, що посилювалися кулеметними гніздами, бліндажами, укриттями й ходами сполучення. З фронту траншеї прикривалися дротяними загородженнями. Глибина оборони зростає. Кожна позиція складалася із 2–3 суцільних траншей. Артилерія розташовувалася між позиціями.

У кампанії 1916 р. відбувається подальше вдосконалення оборони. Глибина її зростає за рахунок створення третьої позиції та досягає 7–9 км. Одночасно смуга оборони дивізії звужується з 10–12 км (1914 р.) до 8–10 км. Полки першого ешелону тримають першу позицію, другий ешелон дивізії – другу, а корпусні резерви (другий ешелон) – третю. Така побудова дозволяла військам, що оборонялися, приховано розташовувати другі ешелони і резерви, призначені для проведення контратак і нарощування зусиль у глибині. Війська, що оборонялися, від рівномірного розподілу сил і засобів перейшли до створення на небезпечних ділянках вузлів опору.

Таким чином, бойові порядки військ стали ешелонуватись у глибину і розосереджуватись фронтом. Це було обумовлено широким застосуванням більш ефективних засобів боротьби, що дозволяло створювати відносно високу щільність вогню з одночасним зменшенням суцільності живої сили. Основу системи вогню стали складати черги пострілів кулеметів (розташованих в окопах та інших спорудах), що доповнювалися вогнем артилерії та мінометів. Для відбиття атак танків почали застосовувати артилерію, а також інженерні загородження (протитанкові рви, ескарпи та ін.). Наприкінці війни з'явилися протитанкові міни. З метою захисту особового складу від ударів противника з повітря та від вражаючої дії

отруйних речовин сторони почали створювати різного роду укриття і сховища. Оборона стала здатною протистояти ударам танків, авіації та бойовим отруйним речовинам.

Наприкінці війни створюється передова позиція, призначенням якої було приховати від противника дійсний передній край та зменшити ефект від вогню ворожої артилерії. Стали припустимими тимчасові втрати однієї або декількох позицій і перенесення бойовища у глибину оборони. Все це здійснювалося для того, щоб коли сила початкового удару противника, що наступає, ослабне, завдати йому поразки, здійснити контратаки, а також відкинути його. Оскільки ведення "еластичної оборони" потребувало більшого простору для маневру, то глибина її зростала до 15–20 км за рахунок збільшення кількості позицій і відстаней між ними, а також створення другої смуги. Одночасно ширина смуги оборони дивізії скоротилася до 4–6 км. Кожна оборонна смуга складалася із 2–3 позицій. Обладнувалися відсічені та проміжні позиції. Бойову (головну) смугу, глибина якої сягала 6–8 км, утримували дивізії першого ешелону корпусу. На другій (тиловій) смузі розташовувалася дивізія другого ешелону.

Значного розвитку отримали принципи маскування артилерії з метою створення високої щільності на ділянках прориву (у 1918 р. – 65–100 гармат і понад на 1 км фронту). Наприкінці війни намітився перехід від багатоденної артпідготовки до коротких, але потужних вогневих ударів. Такий спосіб бойового застосування артилерії дозволяв досягати раптовості при переході до наступу. Були розроблені методи артилерійської підтримки атаки піхоти:

- послідовний зосереджений вогонь – ПЗО (1916 р.);
- вогневий вал (1916 р.);
- подвійний вогневий вал (1918 р.).

Для відбиття атак противника в обороні, артилерія почала широко застосовувати нерухомий загороджувальний вогонь. Війна також дала перший досвід проведення артилерійської контрпідготовки (оборонні операції РІА у 1916–1917 рр., операція французів на р. Марна в ніч на 15 липня 1918 р.).

Було розроблено основи бойового застосування танків. Як правило, вони використовувалися масово, на головному напрямі. Їх завданням у наступі була підтримка піхоти при прориві оборони противника, а в обороні, у взаємодії з піхотою, – контратаки на угруповання противника, що проривались.

На полях боїв Першої світової війни підтверджено ефективність бойового застосування авіації. Спочатку літаки використовувалися для повітряної розвідки, коригування

артилерійським вогнем і підтримки зв'язку. З виокремленням і формуванням родів авіації, коло її завдань значно розширилося. Найважливішими із них додатково стали:

- завдання бойових і штурмових ударів;
- ведення боротьби з ворожою авіацією;
- прикриття із повітря військ і різних наземних об'єктів.

До кінця війни одним із головних завдань авіації стало завоювання панування у повітрі, що потребувало її масового використання.

Вдосконалювалися способи організації взаємодії авіації з наземними військами. Було набуто першого досвіду використання авіації для постачання війську, започатковано десантування з повітря (окремі розвідники і диверсанти перекидалися у тил противника на літаках).

У боротьбі з авіацією зароджується і розвивається ППО, наприкінці війни організується і досягає певних успіхів ППО політичних і економічних центрів. Основними засобами ППО були зенітна артилерія і винищувальна авіація. Широко застосовувалися також зенітні прожектори, аеростати, загородження, запроваджувалися маскувальні заходи. З'явилась служба повітряного спостереження, оповіщення і зв'язку.

Більш значну роль у веденні бойових дій стали відігравати інженерні війська. Найважливішими завданнями, що вирішувалися ними, було створення різного роду загороджень, а також проходів, загороджених противником; інженерної розвідки; маскування військ і об'єктів тилу.

Хімічні війська переходять від газобалонних атак до широкого застосування хімічних снарядів, мін, бомб і газометів, що дозволяло суттєво підвищити ефективність хімічної зброї. До кінця війни вона починає застосовуватись і в обороні, переважно спільно із інженерними загородженнями. Захист військ від отруйних речовин здійснювався забезпеченням їх протигазами, накидками, а також обладнанням спеціальних укриттів і сховищ.

Перша світова війна наочно продемонструвала неабияке значення "таємної дипломатії" та зовнішньої розвідки у воєнному мистецтві.

Відбулися суттєві зміни у ВМС. Вдосконалювалися старі та з'являлися нові класи кораблів. Воєнні дії на морі показали зростання ролі легких сил флоту. Стрімко зростає функціональність підводних човнів, що стали головним засобом боротьби на морських комунікаціях. З'явилась воєнно-морська авіація.

Протягом 1914–1918 рр. коаліції воюючих держав мобілізували понад 70 млн осіб, з яких на частку Росії припадає близько 10 млн. Крім традиційних двох видів ЗС сухопутних військ і флоту та родів військ піхоти, артилерії й кінноти з'являються нові війська – військово-повітряні сили (ВПС), війська протиповітряної оборони (ППО), бронетанкові війська (БТВ), хімічні та ін., розвивається підводний флот. Збройна боротьба охопила повітряний простір. Повітряні кораблі почали вести боротьбу з наземними і морськими цілями та між собою. Розвивається мистецтво “підземної” війни, й навіть не через побудову потужних підземних споруд оборонного значення. Так, відомі підземні наступальні акції, коли завдяки підкопам вдається закладати потужні вибухові пристрої, що сприяє наступальним операціям.

Нові умови ведення війни, викликані появою багатомільйонних армій, змінами технологічної бази, створенням нової швидкострільної зброї, розвитком значної мережі залізниць, вдосконаленням засобів зв'язку, суттєво ускладнили стратегію.

Зростає взаємозв'язок політики і стратегії. Перед політикою постають нові завдання щодо керівництва стратегією. Це було викликано збільшенням масштабів війни і озброєнням багатьох мільйонів людей. Щоб спрямовувати воєнну стратегію і грамотно враховувати її результати, політичному керівництву довелося опікуватися безпосередньо веденням війни.

Характер політичної мети визначає характер збройної боротьби, дії населення і військ під час війни, способи і форми її ведення.

Визначаючи мету і характер війни, політика ставить завдання воєнній стратегії. Стратегічна мета залежить від політичної. Політика визначає необхідні засоби для підготовки країни до війни, здійснює керівництво воєнною стратегією протягом усієї війни. Вона протинає всі дії військ – ведення операцій та боїв, бойову діяльність армій, з'єднань, підрозділів і окремого воїна.

Фронт став суцільним, від моря до моря чи від моря до кордону нейтральної держави. Протяжність стратегічних фронтів досягала 4 тис. км. Але воєнні дії не обмежувались лініями фронтових стиків. Вони стали охоплювати найближчий тил воюючих сторін, вестися не лише сухопутними і морськими силами, але й авіацією.

Перша світова війна закінчувала епоху, коли підготовка збройних сил здійснювалася під впливом теоретичних поглядів, що виходили із можливості повного розгрому противника в одній вирішальній битві. Оскільки генеральні штаби всіх армій

передбачали швидкоплинну війну, мобілізації економіки країн на забезпечення потреб фронту не передбачалось. Особливість більшості планів воєнних дій виявлялась у тому, що вони базувалися на помилковому уявленні досягненні вирішальної перемоги у стислі терміни. Дієвість ЗС противника, наявність у нього значних контингентів підготовлених резервів, його економічний та моральний потенціали не враховувалися, що надавало багатьом стратегічним планам авантюризму.

Незважаючи на те, що вогнева потужність значно зросла, війська продовжували навчатися діяти у щільних бойових порядках, без урахування особливостей місцевості. Вище керівництво ЗС здійснювало підготовку до бойових дій без належного врахування змін умов збройної боротьби. Характерно також, що за наявності воєнних коаліцій кожна країна мала власний стратегічний план, що уособлював, перш за все, її власні інтереси. Виходячи із цього, союзні держави замість узгоджених зусиль і організації стратегічної взаємодії всіляко прагнули ухилитися від виконання союзних обов'язків.

На самому початку Першої світової війни уряди воюючих країн, окрім Німеччини, дійшли висновку щодо необхідності створення спеціального апарату для ведення пропаганди серед військ і населення противника та впливу на громадську думку в нейтральних державах. Із цього часу аналогічні органи почали з'являтися у всіх арміях провідних країн світу. У Німеччині вони виникли після 1918 р.

У роки Першої світової війни, коли радіо ще не стало засобом масового зв'язку, а гучномовні установки були дуже примітивні й за своєю ефективністю лише трохи відрізнялися від рупорів, пропагандистський та психологічний впливи здійснювалися переважно за допомогою друкованої продукції. Її основними видами були: листівки, газети, брошури, листи полонених, плакати, фальшиві продовольчі картки та ін. Найбільшого поширення набули листівки. Першими з відомих серед них були листи німецьких військовополонених з англійських таборів своїм родичам. Завдяки винайденню у Великій Британії офсетного друку, копії листів військовополонених готувалися дуже ретельно, навіть колір чорнила в них відповідав оригіналу. Часто німецькі солдати сприймали ці листівки як оригінали листів і пересилали їх поштою родичам полоненого. До листів не вносилося жодних змін чи приписок. Пропагандистський сенс полягав у відповідному виборі листів: перевага надавалася тим, у яких мова йшла про хороше ставлення до полонених.

Особливу популярність у солдатів мали ілюстровані листівки. У деяких із них використовувалася гостра класова аргументація. Відповідальність за розв'язання й ведення війни покладалася на німецького кайзера, прусське юнкерство, військову бюрократію. Полоненим давали читати літературу, до якої Німеччина не допускала своїх солдатів і робочих під загрозою каторги (листи К. Лібкнехта, соціалістичні газети з Німеччини й т. ін.). Робилося це для того, щоб через листи полонених вплинути на моральний дух населення Німеччини.

Із зростанням і зміцненням довіри до англійської пропаганди стало можливим за допомогою листівок поступово зменшити ненависть із боку солдатів противника. Це привело до того, що німецькі солдати на ділянках англо-німецького фронту вже не билися до останнього, а здавалися значно раніше, ніж, наприклад, французам.

Найбільш зловбоденною темою в пропаганді США щодо німців була продовольча. Одне лише перерахування назв харчових продуктів добового раціону військовополонених мало велику привабливу силу для армії голодних солдатів, які знали, що на їх батьківщині також голодують. Так, у листівці експедиційних військ США, виконаній у формі німецької польової поштової листівки, йшлося: "Підніми цю листівку, напиши на ній адресу своєї сім'ї. Якщо ти потрапиш у полон до американців, то передай цю листівку першому офіцерові, який проводить допит. Він зобов'язаний відправити її твоїм рідним". Далі йшов текст: "Я перебуваю в полоні, легко (важко) поранений (не поранений). Не турбуйтеся про мене. Нас добре годують: дають яловичину, білий хліб, картоплю, боби й горох, вершки, каву, молоко, масло, тютюн і т. ін. (непотрібне закреслювати)".

Разом із листівками з вересня 1918 р. британці розпочали видання "маскувальних" окопних газет. Поряд із заголовком у них розміщувався портрет кайзера, а також зазначалася ціна – 10 пфенінгів. Газети були чудовим матеріалом для впливу на німецьких солдатів, які, щоб швидше збіг час, читали абсолютно все, що потрапляло їм під руку. Газети виходили накладом 250–500 тис. примірників щотижня.

Листівки видавалися чималими тиражами. Так, у жовтні 1918 р. лише у Великій Британії було видано 5 млн 360 тис. листівок. Спочатку пропагандистські матеріали розповсюджувалися спеціально виокремленою авіаескадрильєю. В 1918 р. у Великій Британії винайшли й випробували агітаційний снаряд.

Із самого початку війни британці захопили ініціативу у веденні пропаганди стосовно противника й утримували її до кінця. Було зроблено багато помилок, не у всьому їх супроводжував успіх, але вони багато чому навчилися, тому британська пропаганда майже завжди досягала поставлених цілей. Генерал Е. фон Людендорф так оцінив ефективність британської пропаганди: "Ми були так майстерно і в такому обсязі піддані ворожій пропаганді, що незабаром багато хто був не в змозі розрізнити, що є пропагандою противника, а що – його власним сприйняттям <...>. Ми не билися більше до останньої краплі крові. Багато німців не більше не виявляли бажання вмирати за Вітчизну".

Першою, на думку британських фахівців, умовою ефективності такої пропаганди було те, що вона розглядалася як державна справа. Практично це виражалося у тому, що міністерство інформації було частиною державного апарату й перебувало в щонайщільнішому зв'язку з прем'єр-міністром, міністерством закордонних справ і військовим відомством.

По-друге, у Лондоні чудово розуміли, що успіх пропаганди значною мірою залежить від її масового застосування; британці не заощаджували грошей на пропаганду, пам'ятаючи, що витрати окупляться сторицею.

По-третє, міністерству інформації вдавалося так будувати й здійснювати пропаганду, що для її об'єктів залишалася прихованою основна мета – повернути противника на свій бік. Найкраща пропаганда та, за якої об'єкт впливу не відчуває, що на нього впливають.

Під час Першої світової війни відбулося небувале вдосконалення як теорії, так і техніки пропаганди стосовно військ та населення противника. Пропагандистські органи воюючих держав опанували прийоми спритного маскування брехні під правдоподібність, почали будувати свою діяльність на досягненнях психології, задіявали найкращі сили журналістів, лінгвістів і графіків, мали у своєму розпорядженні великі кошти. Від вузької тематики на початку війни (переважно дискредитація військово-політичного керівництва), наївних, погано виконаних із точки зору поліграфії листівок пропагандистські органи воюючих держав вже на другому році війни перейшли до використання значно ширшого кола тем, уміло розпалювали суперечності в таборі противника, здійснювали психологічний вплив на його війська, культивували занепадницькі настрої серед цивільного населення.

Основними темами для інформаційно-пропагандистських матеріалів стали:

- залякування противника своєю потужністю (часто уявною);
- проголошення справедливого характеру війни зі свого боку і звинувачення противника у веденні війни несправедливої, загарбницької;
- загострення суперечностей у таборі противника (зокрема міжнародних, расових, майнових, релігійних, правових тощо), розкол союзів;
- дискредитація політичного й військового керівництва противника;
- пропагування переваг полону.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Охарактеризуйте війну за іспанську спадщину.
2. Розкрийте історію Північної війни.
3. Проаналізуйте Семирічну війну та військове мистецтво Фрідріха II.
4. Як розвивалася військова справа у Франції у XVIII та як на неї вплинула революція?
5. Проаналізуйте ідеї А. Д. Г. фон Бюлова і військове мистецтво Наполеона I Бонапарта (розраховано на двох відповідаючих).
6. Охарактеризуйте діяльність М. Чайковського.
7. Проаналізуйте розвиток військової справи у XIX ст.
8. Охарактеризуйте війни між США та Іспанією, між США та Філіппінами і Англо-бурську війну.
9. Як розвивалося військове мистецтво в Японії у XIX ст.?
10. Проаналізуйте Російсько-японську війну.
11. Охарактеризуйте італійсько-турецькі та балканські війни.
12. Розкрийте роль і місце у Першій світовій війні Українських січових стрільців, Союзу визволення України та інших українських націоналістів.
13. Які стратегічні плани розробили на початок Першої світовій війни країни-учасниці?
14. Охарактеризуйте військові дії 1914–1915 рр.
15. Проаналізуйте військові дії 1916 р.
16. Охарактеризуйте військові та розвідувально-підірвні дії 1917–1918 рр.
17. Які технічні та стратегічні зміни у військовій справі відбулися у період 1914–1918 рр.?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ ІV

1. Александр Васильевич Суворов. К 250-летию со дня рождения. – М.: Наука, 1972. – 376 с.

2. Заграничные походы российской армии. 1813–1815 годы: энциклопедия / редкол.: В.М. Безотосный и др. ; Гос. ист. музей и др. – М. : РОССПЭН, 2011. – Т. 1–2.

3. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / упорядник В. Шевченко. – К.: ТОВ “Вид-во «Кліо»”, 2015. – 800 с.

4. Русско-японская война 1904–1905 гг. – изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Изд-во В. Березовского, 1909. – 288 с.

5. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 224 с.

6. Апушкин В. А. Русско-японская война 1904–1905 гг. (с рисунками и планами). – М.: Тип. Русского Товарищества, 1910. – 216 с.

7. Бешанов В. В. Шестьдесят сражений Наполеона. – Минск: Харвест, 2000. – 514 с.

8. Богданович М. И. Походы Суворова в Италии и Швейцарии. Репринтное издание 1846 г. – СПб.: Альфарет, 2012. – 232 с.

9. Богданович М. И. Восточная война 1853–1856 гг. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1876. – Т. 1–4.

10. Богданович П. Н. Вторжение в Восточную Пруссию в августе 1914 года: воспоминания офицера генерального штаба Армии генерала Самсонова. – Буэнос-Айрес: Изд. авт., 1964. – 272 с.

11. Бонапарт Н. Египетский поход. – СПб.: Азбука, 2012. – 429 с.

12. Жилин П. А. Гибель Наполеоновской армии в России. – М.: Мысль, 1988. – 439 с.

13. Зайончковский А. М. Мировая война 1914–1918. – М.: Госвоениздат, 1931. – 464 с.

14. Ивонина Л. И. Война за испанское наследство. – изд. 2-е, доп. – Смоленск : Изд-во СмолГУ, 2010. – 319 с.

15. Исдейл Чарльз Дж. Наполеоновские войны. – Ростов н/Д: Феникс, 1997. – 544 с.

16. Інформаційна безпека держави: підручник: в 2 т. / [В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Д. С. Мельник та ін.]. – К.: Вид-во ІСЗЗІ НТУУ “КПІ”, 2016. – Т. 1. – 264 с.

17. Інформаційно-психологічне протиборство (еволюція та сучасність): монографія / Я. М. Жарков, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк та ін. – К.: ПАТ “Віпол”, 2013. – 248 с.

18. Кондратенко Р. В. Испано-американская война (1898 г.). – М.: Цитадель, 2000. – 158 с.

19. Леонов О. Г., Ульянов И. Э. Регулярная пехота. 1801–1855. – М.: АСТ, 1996. – 248 с.

20. Леонов О. Г., Ульянов И. Э. Регулярная пехота. 1855–1918. – М.: АСТ, 1998. – 288 с.

21. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. – М.: АСТ, Минск: Харвест, 2005. – 800 с.

22. Манфред А. З. Наполеон Бонапарт. – М.: Мысль, 1989. – 670 с.

23. Мартин К. Русско-японская война, 1904–1905 / пер. с англ. Е. К. Солнцевой. – М.: Центрполиграф, 2003. – 218, [2] с.

24. Постников Н. Д. 1-ая армия Ренненкампа: битва за Восточную Пруссию. – М.: Изд-во МГОУ, 2012. – 230 с.

25. Ребольд Ж. Крепостная война в 1914–1918 гг. – М.: Воениздат, 1938. – 180 с.

26. Сокирко О. Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон. – К.: Темпора, 2008. – Ч. 1–2.

27. Суворов А. В. Наука побеждать. – М.: Эксмо, 2011. – 480 с.

28. Тарле Е. В. Нашествие Наполеона на Россию 1812 года. – М.: Воениздат, 1992. – 303 с.

29. Тарле Е. В. Наполеон. Талейран. – М.: Изографус, Эксмо, 2003. – 704 с.

30. Тельпуховский Б. С. Северная война 1700–1721. – М.: Воениздат, 1946. – 212 с.

31. Уткин А. И. Первая мировая война. – М.: Алгоритм, 2001. – 592 с.

32. Черемисов В. Русско-японская война 1904–1905 гг. – СПб.: В. Березовский, 1909. – 295 с., 23 л. (отд. атлас схем).

33. Юлин Б. В. Бородинская битва. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 176 с.

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК СУЧАСНОГО ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА (1918–2013 рр.)

17 березня 1917 р. у Києві представники Товариства українських поступовців (ТУП) створили Українську Центральну Раду (УЦР). УЦР очолив М. С. Грушевський, котрий терміново повернувся у Київ і розгорнув активну агітацію на користь незалежності. А 7 (20) листопада 1917 р. УЦР 3-м універсалом оголосила Україну незалежною народною республікою (в остаточній редакції: Українська Народна Республіка – УНР). Владу зосередив Генеральний секретаріат УЦР.

У відповідь на оголошення УЦР України незалежною народною республікою, 11–12 грудня 1917 р. у Харкові I Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну радянською республікою. Першою офіційною назвою більшовицької держави також стала Українська Народна Республіка (пізніше – Українська Народна Радянська Республіка), що, на думку її засновників, мусило слугувати юридичним підґрунтям для розгортання експансії у напрямі Києва.

Першою з іноземних країн УНР визнала Німеччина, а на початку січня 1918 р. – Франція і Велика Британія. Оскільки у той час українські політики марнували дорогоцінний час на вирішення власних кар'єрних питань і не приділяли належної уваги розвитку спецслужб, відбувалися надзвичайні події, що й досі важко усвідомити. Так, не з'ясувавши, які військові сили здійснюють наступ на Київ, тогочасні українські урядовці відрядили на зустріч посилених бронепотягом підрозділам більшовиків під проводом М. А. Муравйова, серед яких також було багато українців, триста студентів і дві роти юнкерів київських військових училищ. Через відсутність у Києві відповідних розвідувальних даних і недооцінку загрози відбулася трагедія у с. Крути, де українці-більшовики вбивали українців-“незалежників”, у порушення Женевської конвенції 1907 р., що гарантувала збереження життя військовополоненим. І це був перший зафіксований випадок у “Великій війні”, коли норми моралі та міжнародного права цинічно замінила “революційна доцільність”.

У січні 1918 р. більшовицькі емісари і кадрові “чекістські” диверсанти підняли повстання у Києві перед підходом передових більшовицьких загонів. Повстання ретельно готувалося, мало чіткий план дій з усунення від влади Центральної Ради. У результаті запеклі бої підрозділів УНР з більшовицькими

повстанцями у місті тривали десять днів. У ніч на 23 січня 1918 р. на околицю Києва ввійшли більшовицькі війська. Лідери УНР вимушено виїхали на Волинь. 30 січня 1918 р. більшовики оголосили Київ столицею Радянської України.

24 лютого 1918 р., за попередньою домовленістю Києва та Берліна, користуючись підтримкою кайзерівської агентури серед більшовицького керівництва, на допомогу уряду УНР прийшла німецька армія. Про це у Відні дізналися з подивом. Три дні потому кордон УНР без будь-яких попереджень перетнула австро-угорська армія, в складі якої були підрозділи УСС. Тепер настала черга Берліну здивуватися такими діями союзників, що вже неприховано хазайнували в Україні. Більш того, у Відні вже призначили "майбутнього українського короля" – капітана 23-го уланського полку Вільгельма Габсбурга Лотаринзького ("Василя Вишиваного") командиром "усусів". Берліну й Відню через "українське питання" довелося домовлятися, і врешті-решт домінуючу роль в Україні відстояв кайзер, а цісарю довелося йти на поступки.

3 березня 1918 р., відповідно до Брестської мирної угоди Радянської Росії з Німеччиною, більшовики, свого часу щедро проспонсоровані кайзерівською розвідкою, передали території України, а також Білорусі, Прибалтики і Польщі під німецький контроль і взяли на себе зобов'язання виплатити Берліну значні контрибуції. Глава МЗС Німеччини Р. фон Кюльман інструктував посла у Москві: "Використовуйте, будь ласка, великі кошти, тому що ми надзвичайно зацікавлені у тому, щоб більшовики вижили... Ми не зацікавлені у підтримці монархічної ідеї, яка би об'єднала Росію. Навпаки, ми мусимо намагатися перешкоджати консолідації Росії наскільки це можливо, і з цієї точки зору ми повинні підтримувати крайні ліві партії". Керівником німецького "обмеженого контингенту" кайзерівських військ в Україні був призначений генерал-фельдмаршал Г. фон Ейхгорн (невдовзі він загинув у Києві під час терористичного акту).

26 квітня 1918 р. легіон УСС під проводом "Василя Вишиваного" розпочав наступ на Херсон. З метою посісти "український трон" цей молодий Габсбург інтригував, що викликало невдоволення не лише у Києві та Берліні, але й у Відні. Врешті-решт "короля-невдачу" цісар Карл відкликав до Відня та наказав вивести легіон УСС з території УНР.

Ось у такій ситуації розпочалася історія збройних сил УНР, до того ж, тоді єдиної загальнодержавної політики щодо військового будівництва не було. Ідею створення власної армії відстоювали національно-патріотичні сили під керівництвом поручика

М. І. Міхновського, їх зусилля спрямовувалися, перш за все, на те, щоб стихійному військовому руху фронтовиків, солдатів-українців надати чітких організаційних форм. Серед української інтелігенції панували соціалістичні догмати про те, що існування постійної армії небажане, оскільки вона, нібито, може стати загрозою для світової демократії. Більшість членів Центральної Ради пішла не за М. І. Міхновським та С. В. Петлюрою, а схилилася до думки М. С. Грушевського та В. К. Винниченка, які були категорично проти формування і утримання власних регулярних ЗС. Вони вважали, що сил воєнізованих міліцейських формувань цілком досить, щоб підтримувати внутрішній порядок. Це суттєво гальмувало розвиток українського військового руху. Проте він все-таки розгортався.

У Звенигородському районі Київської області зароджується козацький рух. Невдовзі загони "Вільного козацтва" створюються у Полтавській, Чернігівській, Київській, Подільській та Волинській губерніях. Вони мали назви: "Січ", "Народне ополчення", "Тайдамацький курінь" та ін. Влітку 1917 р. у лавах козацтва було вже декілька тисяч вояків.

У серпні 1917 р. під командуванням генерал-лейтенанта РІА П. П. Скоропадського відбувається українізація 34-го армійського корпусу, що стає 1-м Українським корпусом. До його складу входять вісім полків, зведених у дві дивізії. Полкам було присвоєно імена відомих військово-державних діячів України: 1-й Київський ім. Б. Хмельницького, 2-й Стародубський ім. І. Скоропадського, 3-й Полтавський ім. П. Сагайдачного, 4-й Чернігівський ім. П. Полуботка тощо. Загальну чисельність корпусу складали близько 40 тис. навчених, дисциплінованих і добре споряджених воїнів.

Наприкінці 1917 р. Центральна Рада мала більше 100 тис. солдатів у тилкових гарнізонах і ще більше в українізованих частинах діючої армії. У цей час голодні та обшарпані солдати почали масово залишати фронт, поспішаючи додому, "щоб не спізнитися до розподілу землі", як писали листівки. Усі військові формування, незалежно від їх національної орієнтації, розпадалися на очах. Звичайним явищем стало дезертирство і в українських частинах, пішки та на конях солдати тікали з фронту. У військах уже не існувало таких понять як дисципліна, честь, військовий обов'язок. Армія переживала агонію, а це не могло не позначитись і на процесі військового будівництва УЦР.

Завдяки підтримці союзників, на початку травня 1918 р. територія України була повністю звільнена від більшовиків.

29 квітня 1918 р. шляхом державного перевороту, здійсненого з мовчазної згоди німців, до влади прийшов П. П. Скоропадський, котрий оголосив себе гетьманом. На Хліборобському конгресі, що відбувся у Києві, він проголосив створення Української держави. Через невдоволення ситуацією в країні М. С. Грушевський виїхав до Австрії.

В червні 1918 р. гетьман П. П. Скоропадський здійснив реорганізацію Генерального штабу, в якому виокремлено розвідочний відділ, що складався з трьох частин. Перша, побудована за географічним принципом, зосереджувала увагу на іноземних державах (перш за все Болгарії, Румунії й Туреччині). Друга мала змішаний характер і сконцентрувала свої сили та засоби на вирішенні проблематики, пов'язаної з державними й псевдодержавними утвореннями, що виникли на уламках Російської імперії, політичними партіями та рухами. Третя відповідала за зв'язок із союзними арміями та їх командуваннями. Особливу увагу тогочасних українських розвідників привертала Радянська Росія. Активно розвивалась агентурна розвідка і радіоперехоплення. Останньому сприяло й те, що у Миколаєві розташовувалася школа радіоперехоплення РІА.

Результатом "таємної дипломатії" П. П. Скоропадського можна вважати факт підписання 28 травня 1918 р. між гетьманом України і головою Законодавчої ради Кубанської Народної Республіки М. Рябоволом угоди про воз'єднання цих двох держав. Командування армії Німеччини, логічно вважаючи, що розвиток Гетьманату означає посилення впливу Берліну, підтримувало такі переговори. Водночас показово, що у кайзерівському середовищі активно дискутувалися й альтернативні проекти.

У жовтні 1918 р. розпочався процес розпаду Австро-Угорщини. 18 жовтня 1918 р. у Львові депутати австро-угорського союму з фракції Української парламентської репрезентації (УПР), а також широке представництво українських політичних і клерикальних кіл оголосили про створення Української національної ради.

26 жовтня 1918 р., створена у Кракові, Польська ліквідаційна комісія (ПЛК) оголосила, що Галичина мусить ввійти до складу оновленої польської держави – начебто гаранта нерозповсюдження більшовізму в європейському напрямі. 1 листопада члени ПЛК мусили прибути до Львова та прийняти справи у австро-угорського намісника К. фон Гуйна. Але поляків випередили представники Української національної ради та Військового комітету. Після відмови К. фон Гуйна, українські військові підрозділи підняли повстання та заарештували намісника, котрий і передав справи,

печатку й символ влади – ланцюг бургомістра. У відповідь польські озброєні загони під проводом графа А. Скарбека – лідера місцевої Польської військової організації (POW) виступили проти українців. Полякам вдалося захопити важливі міські об'єкти, передусім кадетську школу (*K. u. k. Infanterie – Cadettenschule*).

До 3 листопаду 1918 р. озброєні загони УСС взяли під контроль більшість великих міст Галичини, у Львові точилися жорстокі бої з поляками, які виборювали собі державу “від Києва до Кракова”. 13 листопада 1918 р. Українською народною радою проголошене створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) і Української галицької армії (УГА).

На допомогу українським загонам до Львова вже поспішали загони УСС, котрі відразу вступали у запеклі бої з польськими вояками. Однак класична військова підготовка офіцерів УСС, котра нехтувала людським ресурсом місцевого українського населення (до 14 %) і не мала досвіду боїв у місті, виявилася безпорадною. Натомість поляки залучили до збройної боротьби навіть малих дітей та осіб похилого віку. Фактично не звертаючи уваги на велику кількість загиблих, поляки 13 листопада перейшли у контрнаступ, а вже 20 листопада розпочалася евакуація із міста не лише українських вояків, але й українського населення. 22 листопада бої у Львові практично закінчилися й місто на тривалий час потрапило під юрисдикцію Другої Речі Посполитої.

1 грудня 1918 р. делегати ЗУНР та Української Народної Республіки (УНР) підписали угоду про об'єднання. Водночас диктатор ЗУНР Є. Петрушевич не залишав ідеї створити у перспективі на території Східної Галичини “Швейцарію Сходу Європи” – Галицьку республіку. З 1918 до 1920 рр. засновник українського “Пласту” П. Франко (син І. Франка) очолював авіацію УГА.

14 листопада 1918 р. П. П. Скоропадський офіційно заявив, що у перспективі він бачить Україну в складі федеративної “небільшовицької” Росії, що викликало неабиякий негативний резонанс у націоналістично налаштованих колах. 14 грудня 1918 р. П. П. Скоропадський вимушено зрікся влади й виїхав в обози кайзерівців.

Задля прикриття відходу П. П. Скоропадський, за порадою київського громадського діяча – медика Є. Ф. Гарнич-Гарницького, залучив підлітків, у тому числі й вихованців “воєнної бурси” – навчального закладу, спадкоємця кадетського корпусу. Найбільш жорстокий бій київських підлітків з петлюрівцями відбувся на станції “Пост Волинський”. Показово, що захоплюючи юнаків у

полон, зриваючи з них погони із українським гербом – “тризубом”, петлюрівці “присвоювали” їм “офіцерське звання”, вирізаючи на шкірі плечей офіцерські погони. Лише через втручання командирів німецького гарнізону у долю полонених підлітків і офіцерів армії П. П. Скоропадського та ультимативної вимоги французького консула в Одесі Е. Енно вдалося врятувати тисячі життів потенційних жертв “кривавої вакханалії” переможців. 19 грудня 1918 р. в Києві остаточно взяла владу Директорія Української Народної Республіки.

За часів Директорії УНР Київ продовжував спроби об'єднання з Кубанню. Зокрема цим питанням опікувався спеціальний емісар С. Петлюри Ю. Скугар-Скварський, котрий неодноразово перегинав кордони Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР), збирав оперативну значущу інформацію та підбурював кубанців до виступу проти А. І. Денікіна (котрий, до речі, мав українське коріння і дід його носив цілком козацьке прізвище Дейнеко). У цьому Ю. Скугар-Скварському допомагав член Особливої ради ЗСПР І. Макаренко. Після повернення до Києва український розвідник склав відповідний звіт про свою діяльність на ім'я С. Петлюри, але подальша робота українських спецслужб на Кубані розвитку не набула. До того ж, через відсутність фінансування 1 липня 1918 р. припинив діяльність СВУ, що опікувався зокрема “кубанським питанням”.

Трагічною стала боротьба українця Н. І. Махна (1889–1934) проти “червоних, поки не побіліють”, “білих, поки не почервоніють”, а також регулярних іноземних ЗС, петлюрівців тощо. У віці 16 років Н. І. Махно розпочав конспіративну діяльність. Його вчителя – анархісти П. Семенюта та чех В. Антоні у той час мешкали у Гуляйполі та підбурювали сільське населення на повстання і здійснювали кримінальні злочини. До протиправної діяльності вони залучили й свого учня. У березні 1910 р. за вироком суду Н. І. Махну загрожувала страта, але через 52 дні вирок замінили на каторгу терміном на 15 років. Подальші “конспірологічні університети” він пройшов у в'язницях і на каторзі. Серед його знайомих у той час були окремі більшовицькі лідери, наприклад Ф. Е. Держинський. Разом вони вийшли на волю у березні 1917 р., звільнені з московських “Бутирок” “повсталим пролетаріатом”. Навесні 1917 р. Н. І. Махно повернувся на свою батьківщину авторитетним лідером і досвідченим конспіратором. Навесні 1918 р. він одноосібно помандрував багатьма містами колишньої імперії, щоб уявити, що відбувається за межами його Гуляйполя. У Москві він зустрівся з лідером анархістів – князем

П. А. Кропоткіним, який проводив його зі словами: "Несторе, бережи себе!". Потім Н. І. Махно потрапив на прийом до В. І. Леніна, прослухав його тривалу, але втомливу лекцію про "боротьбу більшовиків" і "світову революцію". Відмовившись від пропозиції більшовиків залишитись у Москві, 29 червня 1918 р. Н. І. Махно попрямував до дому, а 29 вересня 1918 р., на загальному зборі загонів селянської самооборони і підрозділу анархістів під керівництвом матроса Ф. Щуся, славетного уособлювача традицій Запорізького козацтва – Н. І. Махна у віці 29 років проголосили "батьком". 27 грудня 1918 р. 600 махновців, переодягнені селянами, взяли Катеринослав. Отже, на деякий час сформувалася ніким не визнана "Українська селянська республіка" із центром у "Махнограді" (так називали містечко Гуляйполе).

Цікавим є факт утворення українських державних інституцій, які з 1917 до 1920 рр. виникали на тих, або інших українських територіях. Так, наприклад, на початку січня 1919 р. повстало населення Ясіня, Рахова, Сігота та ближніх до цих містечок населених пунктів. Під проводом лідерів повстання – братів Василя, Івана і Дмитра Климпушів, С. Ключурака та О. Мочорняка виникла самопроголошена Гуцульська Республіка, що мала свій парламент та уряд. Гуцульська Республіка проіснувала до кінця 1919 р.

Щодо інших псевдодержавних утворень, котрі виникали на уламках імперій, ситуація доходила до абсурду. Так, протягом декількох місяців на теренах України існувало ціле царство із центром у с. Глинськ на Полтавщині. "Царем Глинським і всієї правобережної Ворскли" оголосив себе нащадок козаків, уродженець Глинську, І. Гордієнко. Створені ним загони самозахисту перетворилися на "армію" з усіма її ознаками, у тому числі й розвідкою. Спочатку І. Гордієнко оголосив себе верховним комісаром, а потім, після того, як до нього приєдналися нові підрозділи самозахисту, вирішив коронуватися. Священик головної церкви с. Опішня, під загрозою розстрілу для нього та його сім'ї, прилюдно здійснив обряд "коронування" "царя Іоанна Глинського та всія правобережної Ворскли". Гуділи дзвони, рікою лилася горілка...

Під його "правління" попросилися ("били чолом") представники все більшого числа сіл і містечок, зокрема Будища, Диканьки, Котельви й Рублівки. "Глинському царю" надходили не лише дари, але й інформація про навколишні території, на які "Іоанн" планував поширити своє "царство" чи "королівство" ("монарх" сам плутався у визначеннях). Під час підходу до "столиць" загонів більшовиків, вчасно попереджений власними

розвідниками, "Іоанн" кинув "царство-королівство" і свою "царівну-королівну", та зник у найближчому лісі з "державною казною".

Влада у Києві змінювалася у 1917–1921 рр. неодноразово. У серпні 1919 р. розпочався відчайдушний наступ на Київ об'єднаних сил УНР і УГА. 30 серпня 1919 р. українські підрозділи вступили на бруківку столиці УНР. Але петлюрівські розвідувальні структури, зосереджуючи свою увагу на більшовиках, випустили іншого ворога – білогвардійців, які успішно й перехопили ініціативу та окупували місто 31 серпня 1919 р. Директорія УНР опинилася між трьох ворогів: більшовиків, денікінців і польської армії, що наступала із Заходу. Осінь 1919 р. українські армії зустріли на Поділлі у так званому "чоторикутнику смерті". Там, згідно з наказом радянського лідера Л. Д. Троцького про знищення "української повстанської армії", противниками української незалежності штучно поширювалася епідемія плямистого тифу, викликана збудником, викраденим навесні 1919 р. радянською розвідкою з паризького бактеріологічного інституту. В результаті хвороба занастила понад 13 тис. осіб. Воювати було вже майже нікому. 9 серпня 1919 р. у великій таємниці від уряду ЗУНР до Варшави прибула місія петлюрівського уряду на чолі з П. Пилипчуком, якого прийняв Ю. Пілсудський. 19 серпня 1919 р. сторонами підписана угода, відповідно до якої С. Петлюра зрікався Східної Галичини на користь Польщі. Цю подію лідер ЗУНР Є. Петрушевич прокоментував брудною лайкою, зрозумівши деструктивні дії очільника Директорії УНР. Але у відповідь, а також шукаючи підтримки Варшави, петлюрівський представник А. Ливицький підписав 2 грудня 1919 р. проект спільної декларації Директорії УНР і Польщі. До останньої відходили, окрім Східної Галичини, Холмищина, Полісся, Підляшшя і Західна Волинь з містом Рівне. Незважаючи на протести представників ЗУНР, А. Ливицький один примірник підписаної Декларації залишив польській стороні. Варшава отримала підстави для переходу в наступ. Частина ж ЗС Директорії УНР відволікалася на боротьбу з ЗСПР, відповідно до таємної угоди, укладеної у Кам'янці-Подільському в жовтні 1919 р. між представниками С. Петлюри, Радянської Росії та Румунії.

Розуміючи необхідність об'єднання всіх сил, зацікавлених у поваленні більшовиків, у 1919 р. білогвардійські розвідники розпочали консультації, а потім і переговори з представниками розвідки Директорії УНР. Було досягнуто домовленості про створення спільних розвідувально-диверсійних центрів, котрі у

1920 р. виникли у Єлісаветграді та Одесі. Розгорнутися їм не дали грамотні дії співробітників радянської Надзвичайної комісії.

Директорія УНР остаточно розвалювалась, і свій вибір робили визнані національні лідери. В. Винниченко, В. Левинський та Г. Паламар почали пропагувати комуністичні ідеї у віденському часопису "Нова доба". Вони створили Закордонну групу української комуністичної партії. Празький осередок емігрантів, очолюваний М. Грушевським, М. Шаповалом і М. Чечелем, на лютневій конференції 1920 р. закликав до встановлення в Україні диктатури трудового народу в формі селянсько-робітничих Рад.

У лютому 1920 р., після переговорів з представниками більшовиків, УГА приєдналася до Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) з метою знищення своїх старих ворогів – денікінців. Так виникла Червона українська галицька армія (ЧУГА).

Зважаючи на небезпеку польської агресії, ЧУГА виступила проти армії Ю. Пілсудського. З трьох бригад ЧУГА дві перейшли на бік підрозділів УНР, що воювали в складі польських підрозділів, а третя була розбита. У 1919–1920 рр. прихильники Директорії УНР розривалися між спробами самостійної боротьби та використання іноземної допомоги. Свою волю диктували українським "братом" "невидимі імперії". Не випадково С. Петлюру у Франції прихистила саме масонська ложа. Ж. Пеліс'є, який мав вищий (33 градус) посвячення у ложі "Великий Схід" у Франції, у листі до "мого дорогого Президента" С. Петлюри від 1 вересня 1919 р. просив зняти з посади голови делегації УНР в Парижі "прихильника Ватикану" графа М. Тишкевича та відкликати зі Швейцарії посла України М. Василька як явного германофіла. Таким чином, "невидимі імперії" нахабно втручалися в українські справи, що й самі по собі були незадовільними.

До квітня 1920 р. ЗС Другої Речі Посполитої на Східному фронті зосередили шість армій, особовий склад яких переважно мав бойовий досвід, як у лавах РІА, так і армій Австро-Угорщини та Німеччини. До того ж, лави ЗС Другої Речі Посполитої поповнили військовослужбовці, котрі вже повоювали на фронтах громадянської війни. Загальна чисельність шести армій сягала 148,4 тис. особового складу, озброєного 4 157 кулеметами, 302 мінометами, 894 гарматами. Також ці армії мали 49 бронеавтомобилів і 51 літак. У резервній 11-й піхотній дивізії нараховувалося до 4,4 тис. осіб, 120 кулеметів, 56 гармат.

24 квітня 1920 р. розпочався наступ на Київ спільно із залишками українських ЗС. Відповідно до угоди від 21 квітня 1920 р. Польща зобов'язалася допомогти УНР звільнити територію України

від більшовиків. Водночас, за спогадами сучасників, у крамниці в польських містах надійшли мапи із зазначенням нових кордонів Другої Речі Посполитої, котра проходила берегом Дніпра і ніякої України там і близько не було.

31 серпня 1920 р. у Празі для консолідації українських сил, що мали на меті виборювання незалежності, на з'їзді представників військово-патріотичних організацій Руху українських націоналістів (РУН) ухвалюється рішення заснувати Військову організацію. Із липня 1921 р. її очолив полковник Є. Коновалець. Місцем перебування уряду УНР у цей час стає польський Тарнов.

Після запеклих боїв 18 березня 1921 р. у Ризі Польщею та Радянською Росією підписано мирну угоду. Польща визнавала Радянську Україну, але, у свою чергу, Москва і Харків підтвердили відхід до Другої Речі Посполитої територій Холмищини, Підляшшя, Західної Волині та Західного Полісся. Ставлення до української діаспори з боку Варшави значно погіршилося після подій 25 вересня 1921 р., коли С. Федак, зять Є. Коновальця, керівника Військової організації, двічі вистрелив у Ю. Пілсудського та поранив львівського воєводу К. Грабовського.

Ще однією силою, котра проявила себе на теренах України у 1918–1921 рр. були ЗСПР, початок формування яких припадає на лютий 1918 р. з так званої “Організації кадрів із відновлення Руської армії” (“Алексеевської організації”) та “Льодового походу”, що тривав вісімдесят днів. Історія ЗСПР практично закінчилася у листопаді 1920 р. евакуацією із Криму, коли від “червоного терору” врятувалося понад 145 690 осіб (з яких більш ніж 5 тис. поранених).

Під час подій 1918–1921 рр. виникла нова особливість у військовій тактиці – неабияка рухливість та швидке маневрування невеликими підрозділами на великій території як уздовж фронту, так і в його глибину.

Ворогуючі сторони не мали у себе такої великої кількості сил та засобів, як у бойових діях на фронтах Першої світової війни. Бойовища велися, як правило, вздовж залізниці за важливі вузлові станції (ці бойові дії ввійшли у військову історію під назвою “ешелонні війни”). Котрий із противників проявив більше ініціативності та винахідливості й захоплював залізничний вузол – той ставав господарем території на десятки кілометрів навкруги. Тому головною ударною силою піхоти стали бронепотяги, що створювали основу бойового порядку в обороні чи у наступі. На декількох бронеплатформах розташовувалась одна або дві гармати (як правило, калібру 76 мм, зразку 1902 р., із дальністю стрільби до 6,5 км), декілька кулеметів (як правило “Максим” зразку 1910 р.,

калібру 7,62 мм, з прицільною дальністю стрільби до 3 000 м та швидкострільністю 250–300 пострілів у хвилину, із стрічкою на 250 набоїв) і невелика кількість особового складу. Обабіч залізниці протягом кількох кілометрів діяла піхота.

Бронепотяги використовувалися головним чином як рухомі залізничні гарматні батареї. У наступі вони забезпечували ведення розвідки, захоплювали та утримували до підходу головних сил важливі об'єкти, розташовані на залізниці, вели бої з ворогом, який здійснював обхід флангів військ, придушували та знищували відступаючого противника. В обороні бронепотяги використовувалися для вогневого враження передових частин наступаючого противника, а також для прикриття відходу своїх військ.

Козак піхотного підрозділу був озброєний, як правило, магазинною трьохлінійною гвинтівкою С. І. Мосіна зразку 1891 р. калібру 7,62 мм із дальністю стрільби до 2 000 м. Кінноти у той час було небагато, її застосовували для обходу противника, що закріпився на залізничних станціях, для руйнування залізничних колій, а також для розвідки чи зв'язку. Військові підрозділи у наступі чи при відступі перевозилися залізницею у потягах під охороною броньовиків.

При пересуванні броньовики були у авангардному загоні. Під захистом їх кулеметів саперні підрозділи ремонтували залізничне полотно і пошкоджені мости. При зустрічі броньовиків із підрозділами противника піхотні частини виходили з потягів, створювали біля залізничного полотна бойову лінію та під захистом гармат і кулеметів бронепотягу здійснювали наступ. При відступі броньовані автомобілі були у ар'єргардному загоні, позаду бронепотягу та потягу з піхотними підрозділами. Кулеметним вогнем вони стримували противника, який їх переслідував, й охороняли саперів, що нищили залізничну колію.

У цих динамічних умовах бойових дій важливу роль відігравали ініціативність, рішучість, професіоналізм і сміливість командира.

Особливістю бойових дій у 1918–1921 рр. для Наддніпрянської армії УНР та УГА ЗУНР проти поляків, більшовиків та білогвардійців було те, що українське воєнне мистецтво того періоду народжувалось у боях та бойовищах, як і радянське військове мистецтво у бойових діях з українськими, польськими та білогвардійськими частинами і з'єднаннями. Тому стратегія й тактика українських збройних формувань і РСЧА мали багато однакового та спільного. А інакше бути і не могло, тому що і в

українських лавах, і в РСЧА продовжили службу колишні офіцери і генерали із досвідом бойових дій на фронтах Першої світової війни. Відмінність полягала у тому, що вояки УНР, окрім досвіду РІА, засвоїли досвід австро-угорської та німецької армій.

Улітку 1919 р. діюча армія УНР нараховувала 35 тис. багнетів та 10 тис. шабель, 533 кулемети, 177 гармат, 6 броневих автомобілів, 9 бронепотягів і 26 літаків.

За штатом 1919 р. у стрілецькій дивізії РСЧА передбачалося 60 тис. вояків, 500 кулеметів, 116 гармат. Однак реально дивізія в середньому нараховувала 15–20 тис. вояків (8–10 тис. активних багнетів), 250–350 кулеметів, 30–40 гармат та 3–4 тис. коней. В кавалерійській дивізії (2 кавалерійські бригади по 2 кавалерійських полки) в середньому нараховувалося по 3,5 – 4,5 тис. шабель, 200 кулеметів, 12 гармат і 3–6 тис. коней. Потім частину кавдивізій об'єднали в кіннотні корпуси, а в подальшому – кіннотні армії (1-шу та 2-гу) по 3–4 кавдивізії в кожній.

Командування українських збройних формувань і керівництво РСЧА наступ розглядали як чільний вид бою, а оборона мусила виконувати допоміжну роль і розглядалася як вимушено тимчасова.

Бойовий порядок піхотних з'єднань і частин у наступі складався з бойових ділянок та резервів, які виокремлювались у всіх підрозділах до піхотної сотні включно. Як і під час "Великої війни", основою бойової ділянки був стрілецький ланцюг. Однак нерідко застосовувався і груповий бойовий порядок, ядром якого був станковий чи ручний кулемет. При прориві ешелонованої оборони збільшення глибини бойового порядку досягалося ешелонованим шикуванням піхотних підрозділів, частин і з'єднань, що забезпечувало систематичне нарощування сили удару аж до завершення прориву всієї тактичної глибини.

Наступали в широких смугах, що досягали в 1919 р. 20–40 км стрілецької дивізії чисельністю 5–6 тис. вояків. Тактичні щільності у цей період коливались у межах 50–150 багнетів і шабель, 2–5 кулеметів на 1 км фронту та 1 гармата на 2 км фронту. Стрілецька бригада наступала в смузі від 10 до 25 км. Стрілецький полк, як правило, смуги не отримував. Йому вказувався для наступу лише напрям.

У 1920 р. смуги наступу стрілецьких дивізій на напрямі головного удару звузилися до 8–10 км, що призвело до підвищення тактичних щільностей. Так, при наступі 15-ї армії Західного фронту РСЧА проти поляків у липні 1920 р. середня щільність у стрілецьких дивізіях досягала 750 багнетів та шабель, 18 кулеметів і 3–4 гармати на 1 км фронту. Відповідно, тактична щільність бойового шикування

у 1920 р. збільшилась у порівнянні з 1919 р. у 5–7 разів. Обмежені сили та засоби і широкі смуги наступу викликали необхідність діяти на окремих напрямках. До того ж, підрозділам, що діяли на найважливіших напрямках, виокремлювалося 30–60 % усіх наявних сил і засобів.

На відміну від пасивної тактики військ у Першій світовій війні, бойові дії підрозділів українських збройних формувань та РСЧА мали активний, рішучий та маневрений характер. У наступальному бою широко застосовувався обхід і охоплення з метою виходу у фланг і тил противника у комбінації із одночасними діями із фронту.

Бойові дії піхоти підтримувалися вогнем кулеметів та артилерії. Після розгрому противника частини і підрозділи, що наступали, переходили до фронтального й паралельного переслідування, намагаючись вийти на шляхи відходу противника. Головним засобом переслідування була кіннота. Одним із важливих маневрених вогневих засобів підтримки піхоти і кінноти стали бронепотяги.

Важлива роль у наступі відводилася також бронезагонам, що спочатку застосовувалися самостійно для ведення розвідки або діяли на флангах стрілецьких дивізій або бригад. Потім їх закріплювали за цими з'єднаннями, що сприяло поліпшенню взаємодії між ними і забезпечувало ощадливіше використання моторесурсів. У цілому ж броневійська були малочисельними і тоді ще не перетворились у самостійний рід військ.

Танків у той період було обмаль, і тому в бойових діях вони використовувалися лише в окремих випадках. У наступі вони діяли спільно з піхотою, іноді самостійно чи у взаємодії з кавалерією. Наприклад, для прориву РСЧА рубежу оборони лівого флангу військ 1-ї польської армії у смузі наступу 33-ї стрілецької дивізії 15-ї армії у липневій операції Західного фронту у 1920 р. спільно діяли танковий загін (три трофейних танки), автобронезагін та бронепотяг. Танки прорвали дротяні загородження і вогнем забезпечили наступ піхоти та висування бронезагону. Для забезпечення бойових дій танків командуванням дивізії виокремлювалися спеціальні загоони прикриття (до чоти піхоти на танк). Бронеавтомобілі використовували в обороні військ противника, який був створений танками, і разом із кавалерією та піхотою переходили у наступ проти ворожих підрозділів, а потім переслідували їх. Бронепотяг підтримував ці бойові дії наступаючих частин дивізії вогнем артилерійських гармат.

у наступі РСЧА при штурмі оборонних позицій врангелівських військ на Перекопському пересипі 8 листопада 1920 р. бойовий порядок штурмових бригад 51-ї стрілецької дивізії був глибоким, він складався із шести хвиль: перша укомплектована з гранатометників та різників дроту; друга була штурмовою; третя – резерв першої; до складу четвертої входили вояки для закріплення захоплених позицій; п'ята та шоста хвилі наступаючих військ – резерви.

Відстань між хвилями – 150-200 м. На флангах другої та третьої хвиль рухались гарматні броньовики. Артилерія підтримки піхоти була об'єднана у три артилерійські та одну протитанкову групи і нараховувала 51 гармату. Противник (білогвардійці) виявляв жорстокий опір, неодноразово переходив у контратаки. Незважаючи на це, військові частини та підрозділи 51-ї дивізії РСЧА у результаті третього штурму захопили Турецький вал.

У ході бойових дій важливе значення мала оборона, її застосовували, у разі необхідності утримати територію, виграти час, створити умови для переходу в наступ.

В обороні стрілецькі з'єднання отримували смуги, а частини – бойові ділянки. Стрілецький полк нерідко оборонявся на ділянці 10-20 км (при статутних вимогах – 3 км). Бойова ділянка стрілецького полку складалася з батальйонних бойових ділянок, які, у свою чергу, розподілялися на ротні та чотові ділянки. Резерв полку розташовувався за 1-2 км від переднього краю, ближче до флангу, якому загрозувала небезпека. Головний вогневий засіб піхоти складався із кулеметів, що розміщувалися на схилах висот у готовності зустріти атаку противника фланговим чи перехресним вогнем. Основою оборони були опорні пункти, обладнані груповими та індивідуальними окопами, між якими забезпечувалася вогнева взаємодія.

Артилерійські батареї, чоти і гармати розташовувались у глибині бойових порядків у готовності вести вогонь прямою наводкою чи з-за закритих позицій. У свою чергу, піхота мусила прикрити артилерію, забезпечивши її захист від атак противника.

При створенні польової позиційної оборони з використанням елементів досвіду “Великої війни” цікавим прикладом є організація оборони Каховського плацдарму на лівому березі Дніпра частинами 51-ї стрілецької дивізії РСЧА проти ЗСПР у серпні – жовтні 1920 р.

Каховський плацдарм дозволяв “червоним” нанести удар у фланг і тил угрупованню ЗСПР у Північній Таврії та відрізати їм шляхи відходу у Крим. На цій ділянці місцевості під керівництвом військового інженера Д. М. Карбишева вперше створили глибоко

ешелоновану позиційну оборону з трьох смуг, обладнаних системою стрілецьких окопів, кулеметних майданчиків, бліндажів, укриттів, ходів сполучень. Усю цю систему інженерних споруд прикривали з фронту дротяні та мінно-вибухові загородження. Бойовий порядок 51-ї стрілецької дивізії РСЧА (під командуванням В. К. Блюхера) мав значну глибину у 12–15 км. Війська посіли всі три рубежі оборони, частина артилерії знаходилася на правому березі Дніпра. Три стрілецькі бригади дивізії розміщувались у своїх секторах на передовому й основному рубежах оборони, четверта бригада складала резерв і забезпечувала утримування передмістного (третього) рубежу оборони. Під Каховкою вперше на території України виникли окремі елементи оборони у вигляді протитанкових фугасів і окремих артилерійських батареї та гармат, що виокремлювалися саме для боротьби з танками противника.

У цей час важливими рисами тактики українських військових формувань в обороні були завзятість, витривалість, висока маневрова діяльність. Кількісній та технічній перевагам противника вояки Наддніпрянської армії та УГА протиставляли творчу ініціативу, активність, самозречення і масовий героїзм.

Один із головних гірких історичних уроків періоду існування різних форм українських державних формувань (1917–1921 рр.) полягає у тому, що неможливо побудувати державу, відстояти її незалежність без регулярної, могутньої, боездатної армії. На думку начальника 2-го генерал-квартирмейстерства штабу Наддніпрянської армії генерального штабу полковника М. О. Капустянського, причинами поразки Наддніпрянської армії (із спогадів, написаних взимку 1919–1920 рр. у польському таборі для інтернованих) були, зокрема, неможливість одночасної збройної боротьби на два чи три фронти (“боротися ж на всі фронти, не маючи надій на перемогу, дуже героїчно, але не розумно”).

Після поразки Німеччини та руйнування Австро-Угорщини через “короткозорість” Антанта не зуміла оцінити роль України у боротьбі з більшовизмом. Як незалежна держава, Україна не мала союзників, а історична належність її території різним імперіям призвела до відмінності інтересів, наприклад, галичан і наддніпрянців. Також, на думку М. О. Капустянського, в армії УНР панували анархізм, конфлікти між кадровими старшинами і призваними із запасу молодшими старшинами, політизація (навіть симпатії частини селянства і робітників до більшовиків) тощо. Національні ЗС були практично позбавлені належного постачання військового майна, продовольства, зброї та боєприпасів.

Ускладнення М. О. Капустянський пояснював і тим, що "з'явилась сила авантюристів, часто повністю не компетентних у військових справах, людей без жодної моральної сталості, частенько і не старшин. Вони домагалися посісти вищі командні та штабні посади (видаючи себе за отаманів) і завдавали великої шкоди справі. Багато з таких отаманів "примазувалося" до якої-небудь партії".

Усе це не дозволило українським ЗС у період визвольних змагань 1917-1921 рр. перемогти і досягти успіхів у справі національного державотворення. У той історичний період перемогла РСЧА, і це призвело до утвердження в Україні радянської влади.

Досвід будівництва збройних формувань у період існування Центральної Ради, гетьманату, Директорії, ЗУНР та ведення бойових дій для захисту цих форм державності України мають велике історичне значення. Досвід будівництва РСЧА та ведення бойових дій для захисту радянської влади в Україні у той історичний період мають також велике значення. Практика військового будівництва, принципи стратегії й тактики у бойових діях у період 1917-1921 рр. в Україні стали основою для подальшого розвитку воєнного мистецтва, зберегли цінність і значення у сучасних умовах не лише для нашої держави, але й для інших країн, які стали на шлях незалежності.

Протягом подій 1918-1921 рр. значно змінилася структура ЗС, зокрема, співвідношення і роль родів військ. Так, основним родом залишилася піхота, але її частина з 70 % зменшилася до 50 % від загальної чисельності сухопутних військ. Разом із тим вогнева потужність піхоти зросла у 2-3 рази за рахунок збільшення кількості станкових кулеметів, а також надходженням на її озброєння нових вогневих засобів (ручних кулеметів, мінометів, легких артилерійських гармат, протитанкових рушниць, гранатометів, ручних гранат).

Кавалерія в умовах позиційної війни втратила роль одного з основних родів військ. Її чисельність скоротилась у 2-3 рази.

Частка артилерії, як основного засобу вогневого враження противника, до кінця війни зросла більше ніж у 1,5 рази. З'явилися нові види артилерії (зенітна і протитанкова), стрімко збільшилася кількість важких систем (в окремих арміях - до 40 %). Далекобійність основних артилерійських систем до кінця війни зросла до 11-13 км. Застосовувались окремі зразки далекобійної артилерії (стріляла на понад 100 км). Широко застосувались нові види артилерійських боеприпасів - хімічні, димові, бронебійні, запальовальні. Якщо на початку "Великої війни" основними видами

артилерійського снаряду були граната і шрапнель, то вже до 1920 р. ця роль перейшла до фугасного снаряду.

У 1918–1921 рр. виникли і набули швидкого розвитку нові роди військ – бронетанкові й авіація. Основною зброєю бронетанкових військ став танк. До 1918 р. швидкість танку досягла 13 км/год. при запасі ходу 100–150 км. Були розроблені організаційні форми бронетанкових військ.

Окремої уваги потребує розвиток у 1918–1921 рр. досвіду військових дій у середньому та великому місті, що набув особливого значення під час наступних десятиліть та є актуальним і дотепер.

У 1920–1940 рр. у світі швидкими темпами накопичувалися гострі економічні, соціально-політичні і національні проблеми. Є. Коновалець відновив систему воєнного виховання націоналістично налаштованої української молоді у “Пласті”, “Соколі” та інших дитячо-юнацьких організаціях. Формування майбутніх активістів РУН відбувалось і в сім’ях. Наприклад, дід відомого діяча РУН М. Д. Боровця (“Бульби”, “Тараса Бульби-Боровця”) розповідав онуку про часи гетьмана І. Мазепи та організував для маленького Максимки екскурсії на уклін до могил вояків шведського короля Карла XII. Не випадково, вже у 1922 р. у віці 14 років гідний вихованець свого діда виконує завдання колишнього полковника УНР І. Литвиненка зі збору розвідувальної інформації на території Радянської України. Через декілька років польська поліція заарештовує підлітка за зв’язок з Організацією українських націоналістів – ОУН. У 1930 р., зрозумівши небезпеку організації “Пласт”, польська адміністрація її заборонила. Але вже через її лави пройшли майбутні лідери РУН. За оцінками В. Кука (“Леміша”), саме у лавах “Пласту” формувалися його військовий вишкіл і національна свідомість.

Оскільки досвідчені українські військовики ставили за мету збройний виступ проти Другої Речі Посполитої, котра, на їх думку, зрадила умови угоди 21 квітня 1920 р. з УНР, то першочергове значення надавалося збиранню відомостей про польські збройні сили, військово-промисловий потенціал, засоби транспорту і зв’язку. Добицтву й обробці підлягала інформація про дислокацію військових з’єднань і частин, їх озброєння, систему підготовки, командний склад і морально-політичний стан військовослужбовців, систему постачання. Конфіденти української Військової організації (ВО) фотографували мобілізаційні плани, таємні накази Міністерства оборони Польщі, іншу документацію. Співробітниками ВО ретельно вивчалася військово-навчальна література, польська та

іноземна преса. У свою чергу, польська влада усвідомлювала небезпеку таємної діяльності ВО. Як ішлося у підручнику "Розвідка", підготовленому Генеральним штабом Польщі, "розвідча мережа української ВО була найбільшою і найкраще зорганізованою цього роду мережею в Європі".

До заснування української ВО та її діяльності мали відношення колишні співробітники Евіденцбюро (воєнної розвідки) Австро-Угорщини, наприклад, Я. Чиж, а також агентура кайзерівської розвідки. Не випадково із 1921 р. розпочинаються контакти Військової організації (пізніше офіційно - УВО) з військовою розвідкою Німеччини - Абвером. У 1922 р. А. Гітлер особисто познайомився з лідером українських націоналістів Є. Коновальцем і запропонував йому об'єднати зусилля у захопленні України під час "майбутньої війни". Від німецької сторони співробітництвом з ВО (УВО) опікувалися, зокрема, радник Абверу та А. Гітлера - полковник В. Ніколаї, співробітники розвідцентру, що діяв у Львові під прикриттям гданської фірми "Хартвіг", офіцери розвідувального відділу штабу 1-ї німецької піхотної дивізії у Східній Пруссії та інші представники спецслужб Веймарської республіки.

У 1923 р. керівник німецької контррозвідки підписав з керівником ВО угоду про ведення націоналістами розвідки у Польщі на користь Рейхсверу та здійснення, у разі війни між Польщею та Німеччиною, диверсійних актів. В обмін на збір розвідувальних даних і підривну роботу проти Польщі ВО одержувала грошові субсидії, інші види матеріальної допомоги, підтримку в підготовці кадрів "таємної війни". Лише через передаточний пункт у Гданську, окрім грошей, націоналістичному підпіллю надійшло від німців 200 револьверів, 500 кг. вибухівки тощо. У відповідь, нарада керівників УВО в Берліні 6 липня 1926 р. ухвалила рішення поширити розвідку, окрім Другої Речі Посполитої та СРСР, і на інших потенційних противників Німеччини - Велику Британію, Канаду, США, Францію тощо. На початку січня 1923 р. у Мюнхені запрацювали навчальні курси для членів ВО, із 1924 р. - аналогічні курси в Нідерландах. Протягом 1924-1928 рр. Абвер підвищував кваліфікацію "шефів українських розвідчих бригад" у Берліні, Гданську та Східній Пруссії. У Берліні для ВО (УВО) видавалася навчально-методична література з розвідувально-диверсійної справи і конспірації: "Техніка партизанської війни", "Дещо про залізницю", "Хімічна і бактеріологічна війна", "Методи конспірації" тощо.

Посередником між українськими націоналістами і німецькою стороною тривалий час виступав агент Абверу "Консул-II" - Ріхард Ярі (Ріко Ярий) Франц Марьян. Як і значна частина націоналістичної

української діаспори, він декларативно дотримувався висновку Д. Донцова, що Україна визволиться “у тіні німецького нападу”.

Р. Ярі народився у 1888 р. у Лембергу (Львові) в сім'ї майора цісарської армії, чеха за національністю. Мати Р. Ярі – польська єврейка. У 1912 р. Р. Ярі закінчив військову академію у Нойштадті та у званні поручика служив у цісарському 9-му драгунського полку в Коломиї. Колишній офіцер австро-угорської армії та УГА, він став платним негласним співробітником німецької розвідки та розробляв у її інтересах інтернованих українських вояків. Згодом він виконував роль контролера матеріально-фінансових розрахунків між УВО, ОУН та німецьким спецслужбами до початку війни фашистів проти СРСР у 1941 р. За словами сучасників, це була “людина військового фаху, веселої вдачі, зручний та хитрий дипломат, репрезентативний, коректний у поведінці, <...> у зносинах з людьми – симпатичний”. У 1922 р. без батьківського благословення Р. Ярі одружився на Рейзель Шпільфогель, єврейці, яка втекла до нареченого з родини. Зважаючи на необхідність забезпечувати побут сім'ї, потреби якої все зростали, Р. Ярі почав спекулювати казенними кінями, через що потрапив під німецьке слідство, але за допомогою своїх кураторів unikнув покарання.

У 1926–1929 рр. Р. Ярі продовжував привласнювати гроші, які мусили йти на потреби розвідки. Ще у 1925 р. Р. Ярі придбав для сім'ї розкішну віллу із садом у Берлін-Фалькензеє. Німецька сторона надпрагматизм “Консула-II” добре розуміла, але не вважала за доцільне вживати якісь контрзаходи. На Р. Ярі робилася ставка, його називали “корисним унтерменшем”. Навіть задокументовані начальником розвідки УВО Й. Думіним спроби “корисного унтерменша” заробити гроші шляхом зради польській стороні німецької агентури з числа членів УВО не призвели до відповідного результату. Дізнавшись від своїх німецьких джерел про ці дії Й. Думіна, Р. Ярі, котрий вже відкрито називав себе “українським Гітлером”, запросив “бойового соратника” на пікнік до чехословацького кордону, де планував фізично знищити небажаного свідка та видати загибель Й. Думіна за “прикру випадковість”. Коли ж замах зірвався, Р. Ярі написав на адресу кенігсберзької поліцай-президії наклеп на Й. Думіна.

Після 1924 р. за Військовою організацію офіційно затвердилася назва – Українська військова організація (УВО). В УВО виокремили розвідувальні та диверсійно-терористичні підрозділи, що орієнтувалися на роботу, передусім, на території Радянської України. На Київщину з розвідувально-диверсійними завданнями відбули емісари УВО І. Андрух та М. Опока, які, не врахувавши

реальну ситуацію в СРСР, потрапили до поля зору радянської контррозвідки та загинули. У 1928 р. Є. Коновалець відвідав Канаду, де відкрив чергову філію УВО.

На початку 1920-х рр. українські осередки розкололися на два табори. Один визнавав основним ворогом СРСР, а другий – Польщу. у Варшаві знали про це та, щодо перших, вирішили їх використати. Другі ж потрапили під репресії. У 1924 р. поляки заарештували та засудили на чотири роки ув'язнення А. Мельника, а антипольській табір знищили. А. Мельника врятував від в'язниці, призначивши на посаду свого лісничого, митрополит А. Шептицький. Польські чиновники різного рангу мусили поважати графа, бо його підтримував Ватикан. Однак вже у березні 1925 р. за ініціативою Варшави відбувся суд над членами УВО за звинуваченнями у розвідувально-підривної діяльності (“справа басарабівців” – від імені зв'язкової УВО О. Басараб, що загинула у в'язниці під час слідства). За ним проходило 10 осіб на чолі з А. Мельником.

До 1926 р. у польській армії сформували штаб із офіцерів українського походження. У подальшому Варшава планувала їх використовувати з метою створення антирадянських підрозділів. Лише укладення угоди про ненапад між СРСР і Польщею у 1932 р. примусило Другу Річ Посполиту переглянути погляди на використання українців. Варшава взяла курс на “таємну війну” проти Москви.

У травні 1926 р. внаслідок перевороту у Варшаві до влади прийшов Ю. Пілсудський з політикою “прометеїзму” (об'єднання “поневоленних Росією народів” проти Москви, плацдармом для наступу на яку розглядалась окупована у порядку “відновлення історичної справедливості” Правобережна Україна). З метою приховування авторства, Ю. Пілсудський подав політику “прометеїзму” як ініціативу уряду УНР в екзилі. У 1926 р. виникла “Прометеївська ліга”, що об'єднала представників “Дону, Грузії, Інгрії, Азербайджану, Карелії, Комі, Криму, Кубані, Ідель-Уралу, Північного Кавказу, Татарстану, України”. Головні осередки ліги розташувались у Варшаві та Парижі, де у 1926–1938 рр. виходило періодичне друковане видання антирадянської спрямованості “Promethee”, а у 1938–1940 рр. – “La Revue de Promethee”.

“Очільник держави” – Ю. Пілсудський дозволив відтворити Генштаб (ГШ) військового міністерства ДЦ УНР, куди зголосилися ввійти понад 100 офіцерів армії УНР. Стратегічна мета польської сторони зводилася до того, щоб за підтримки Німеччини не лише відновити Польщу в кордонах 1772 р., але й побудувати Балто-Чорноморську федерацію із центром у Варшаві. До цього

об'єднання мусила би ввійти і Україна. Не випадково у 1933 р. Ю. Пілсудський наголошував, що погляд поляків протягом століть звернений на Схід, насамперед, у бік Чорного моря.

У 1935 р. Друга Річ Посполита зобов'язалася нацистській Німеччині "забезпечити вільне проходження германських військ своєю територією у випадку, якщо ці війська призначатимуться відвернути провокацію зі Сходу чи Північного Сходу". Достатньо навести і такий польський документ, датований 1938 р.: "Розчленування Росії лежить в основі польської політики на Сході, тому наша позиція зводиться до наступної формули - хто буде брати участь у розділі? Польща не повинна залишатися пасивною у цей знаменний історичний момент. Завдання полягає у тому, щоб заздалегідь добре підготуватись і фізично, і духовно. Головна мета - ослаблення й розгром Росії".

Після вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 р. розвиток РУН призвів до об'єднання УВО та окремих молодіжних організацій в єдину Організацію українських націоналістів (ОУН). Установчий конгрес ОУН, що відбувся у Відні 28 січня - 3 лютого 1929 р., обрав Провід ОУН (ПУН) на чолі з Є. Коновальцем, ухвалив основні підвалини політичної лінії ОУН. Її головною метою оголошувалися встановлення Української самостійної соборної держави (УССД) на всій українській етнічній території та курс на "союз з народами, які вороже ставляться до окупантів України".

За розгортання державотворчої роботи на західноукраїнських землях в ОУН відповідали Ю. Головінський, С. Охримович і С. Бандера. Після ліквідації молодіжних організацій вони використовували можливості польської армії для підготовки майбутніх бойовиків ОУН. Так, у 1929 р. в секретному документі під назвою "Хлопці" провід ОУН пропонував молодим українцям: "Ідіть до польського війська і не дезертуйте, присягайте на вірність Польщі, але у своєму серці складіть іншу присягу - боротьби за волю українського народу. Вчіться добре володіти зброєю, ознайомтесь з усім, що могло б колись придатися українській армії. Прийде слухний час, і Ви обернете свої знання проти Польщі. Серед найтяжчих терпінь в польських касарнях хай Вам сниться золотий сон боротьби за волю українського народу, аж поки той сон справдиться".

Широкі співробітництва налагоджуються між УВО та розвідувальним відділом Генерального штабу Литви. Частину території цієї держави (Віленський край) Польща окупувала у 1920 р. Є. Коновалець домовився з прем'єр-міністром Литви Е. Галваунаскасом у 1923 р. щодо обміну інформацією про Польщу

та СРСР. Дану домовленість підтримав і А. Вольдемарас, перший прем'єр-міністр Литви, котрий потім ще тричі обіймав цю високу посаду. У 1920-ті рр. керівництво УВО отримувало від Литви 2 тис. доларів США (за курсом того часу) щоквартально. У 1925 р. гданська філія УВО надала допомогу литовській розвідці в організації транспортування до порту Клайпеди двох закуплених в Німеччині для Литви підводних човнів.

Наступного року українські націоналісти спромоглися добути план польської агресії проти Литви. Про деталі наступальної операції Є. Коновалець попередив уряд цієї країни, а через зв'язкового УВО А. Федину відповідну інформацію довів урядам Великої Британії та Німеччини, що ставило Польщу перед загрозою можливої інтернаціоналізації конфлікту. Співробітництво закріпило підписання у квітні 1928 р. в Берліні угоди між УВО та представником Литви, колишнім керівником зовнішньополітичного відомства Й. Пуріцкасом. УВО зобов'язувалася надавати відомості про військово-політичні плани Польщі. Укладанню цієї угоди також активно сприяв А. Вольдемарас, який з грудня 1926 до 18 вересня 1929 р. об'єднував дві посади в уряді Литви – прем'єр-міністра та міністра закордонних справ і виконував роль куратора литовської зовнішньої розвідки.

Як і в XIX ст., однією з головних геополітичних проблем Європи залишалося прагнення значної частини німців, що історично мешкали в Австрії, Чехословаччині, Франції, Польщі, об'єднатися у єдиній національній державі. До того ж Німеччина, що пережила після поразки в Першій світовій війні “національне приниження”, прагнула повернути втрачені позиції світової держави. Отже, склались особливо сприятливі умови для нової хвилі зростання німецького реваншизму.

Зберігалось і поглиблювалось суперництво інших світових держав, а особливо їхнє прагнення до переділу сфер впливу, ринків сировини та збуту. Одним із потужних геоглобальних акторів стала Японія. Так, з грудня 1925 р. японська розвідка зосередила увагу на національних меншинах СРСР з метою можливості їх використання, в тому числі й у випадку можливих бойових дій. Також була спроба встановити контакти зі своїми колишніми агентами з числа соціал-демократів. Так, військовому аташе у Туреччині майору Хасімото було доручено відновити контакти з Л. Д. Троцьким, який свого часу отримував гроші з Токіо. Також планувалася підтримка пантюркістського руху, що декларував розбудову “Великого Турану” від Балкан до Великого Китайського

муру. Показовою є назва доповіді з Туреччини, яка надійшла в ті роки до Токіо: "Про можливість використання Кавказу у політико-диверсійних цілях проти СРСР". У березні 1934 р. вже існувало чотири групи агентів з числа кримських татар, азербайджанців, представників народів Північного Кавказу (передусім нахчі) і середньоазіатів, готових активно протидіяти "більшовикам". Філія японської резидентури запрацювала в Ірані, де формувалися диверсійні загони. Однак вони зіграли свою роль лише під час Другої світової війни, коли до Кавказу підійшли передові німецькі загони.

Для роботи з послідовниками ісламу було створено Японську мусульманську організацію, яку активно фінансувала зовнішня розвідка. Вивчалось питання про створення у Маньчжурії "другої Мекки", яка б знаходилася під повним контролем Токіо. За допомогою радикальних ісламістських і пантюркістських груп японці намагалися зашкодити не лише СРСР, але й Китаю і Монголії. Японські емісари працювали у Сіньцзяні та намагалися створити там маріонетковий уряд на кшталт Маньчжурського і перетворити цю територію на плацдарм проти СРСР. У результаті в 1937-1945 рр. Сіньцзянь фактично був незалежним від уряду Чан Кайші. Лише авторитет СРСР і вдала робота радянської розвідки унеможливили реалізацію японського сценарію.

Під керівництвом військового міністра Угакі Кадзусіге з клану Сацуме у 1930-х рр. відбулася докорінна реорганізація ЗС. Було створено мережу японських військових місій, переважно на території Маньчжурії. Справу Угакі Кадзусіге продовжив Аракі Садао, колишній командувач Квантунської армії та великий знавець СРСР. Було обрано курс на максимальну дестабілізацію ситуації в Радянському Союзі. На сусідні території засилялися спеціально підготовлені банди білоемігрантів і диверсантів китайської національності, повітряним шляхом через кордон переправлялася література антирадянського спрямування.

За сприяння японців у 1932 р. Маньчжурія відокремилася від Китаю та оголосила себе державою Маньчжоу-го. Її імператор Пу І доручив Японії захист дипломатичних, торговельних та інших інтересів своєї держави. До того ж, де-юре російські білоемігранти визнавалися її автохтонним населенням і призивалися до ЗС імперії. Одним із авторів цих законів був полковник японської розвідки Макото Такасі Асано. За його ініціативою розформували Далекосхідний відділ Російської загальновійськової спілки, а на його базі у 1934 р. сформоване Бюро зі справ російських емігрантів (БРЕМ), яке й очолив Макото Такасі Асано. БРЕМ контролювало

діяльність таких організацій, як Російська фашистська партія та Братство руської правди.

Після 1935 р., коли СРСР продав Маньчжоу-го Китайсько-Східну залізницю (КСЗ), на радянську територію повернулася велика кількість росіян, серед яких було багато агентів японської розвідки. Розвідники й агенти японського походження використовували прикриття дипломатичних працівників, журналістів, персоналу нафтових і риболовних концесій. Активно вербувалися китайці й корейці, перевербовувалися агенти радянської розвідки.

У серпні 1937 р. у віденському готелі "Брістоль" відбулася зустріч Є. Коновальця, В. Курмановича та М. Капустянського з японським воєнним аташе у Берліні, радником посольства Японії у Парижі – кадровим розвідником Іто та двома офіцерами японського Генштабу. Обговорювалися перспективи розвідувальної роботи проти СРСР з позицій української діаспори в Маньчжурії. Зносини між японською розвідкою та українськими націоналістами в Маньчжурії, де мешкало понад 70 тис. політичних емігрантів з колишньої Російської імперії, активізувалися після виходу в 1927 р. меморандуму прем'єр-міністра Танака з рекомендаціями щодо війни проти СРСР. На початку 1930-х рр. розробляється план бойових дій Квантунської армії проти СРСР – "Оцу", що передбачав широкі розвідувально-підривні акції.

Із травня 1938 р. японці заснували у Харбіні спеціалізовану розвідувальну школу для російських білоемігрантів, яку назвали на честь Макото Такасі Асано "Асано-бутай" ("загін Асано"). У результаті "загони Асано" дислокувалися у Маньчжоу-го та успішно здійснювали розвідку проти СРСР. У 1944 р. "загони Асано" ввійшли до складу Особливого розвідувально-диверсійного загону № 377 ("Хмара-900").

Окремою ціллю залишалася Монголія. Поширювалися ідеї "расової єдності монголів і японців", згадувалося японське походження батька Чингізхана. Ця "історична пам'ять" спрацювала і монгольське буддійське духовенство (ламство), яке складало понад 40 % населення країни, рішуче стало на бік Японії. У провінціях Жехе і Чахар запрацювали японські резидентури, які почали формувати загони з монголів для боротьби проти СРСР і Китаю. Поширювалася мережа монгольських японофільських організацій.

Японці відкрито йшли на підкуп радянських посадових осіб. Частково "Країна Сонця, що сходить" постачала інформацію до Польщі, яка сприяла створенню японської радіотехнічної розвідки "Току-джо" ("Спеціальна розвідка"). У Японії консультантом був капітан польської армії Ян Ковалевський, а у Польщі проходили

навчання чотири японських офіцери. У 1934 р. у Квантунській армії працював Спеціальний відділ радіорозвідки (8 станцій радіоперехоплення, 1 тис. – особовий склад). З 1934 до 1945 рр. цей підрозділ обробляв понад 50 тис. радіоперехоплень на рік. У 1936 р. поляки передали японцям ключ до шифру РСЧА “ОКК5”. Завдяки цьому японська сторона успішно викрила код радянських прикордонників “ПК1”. У 1939 р. фіни, зацікавлені у втягуванні СРСР у війну з Японією, передали до Токіо ключ до нового шифру РСЧА “ОК40”.

З початком репресій з’явилася тенденція переходу кордону радянськими офіцерами та політичними біженцями, з яких було створено відділ аналізу інформації з відкритих джерел. Було упорядковано, зокрема, банк досьє на 4 000 радянських штабних офіцерів, налагоджено постійний моніторинг радянських ЗМІ. Це, наприклад, дозволило японцям передбачити вторгнення СРСР до Польщі у вересні 1939 р. Однак, підтримуючи А. Гітлера, Токіо не попередив про це свого партнера (для японців того часу всі іноземці розглядалися як “варвари”).

Першим об’єктом нападу було обрано Північно-Східний Китай, із захопленням якого Японія безпосередньо підступала до кордонів СРСР. У вересні–грудні 1931 р. японські ЗС окупували Маньчжурію. Уряди західних країн, стурбовані посиленням національно-визвольного руху в Китаї, не вжили жодних заходів щодо протидії японській агресії. Японські правлячі кола посилювали підготовку до нових агресивних актів. Збільшувалася чисельність ЗС, удосконалювались їхнє озброєння, організаційна структура й підготовка, зміцнювався плацдарм у Маньчжурії та Кореї для нападу на СРСР. Одночасно створювалися бази ВМС для ведення бойових дій проти США й Англії. 17 жовтня 1935 р. командуючий японськими військами в Північному Китаї виступив з меморандумом, у якому проголосив, що на Японію покладена божественна місія “звільнення народів Сходу, які стогнуть під ярмом білої раси”. Японський уряд цим почав безпосередню підготовку до світової війни, про що особливо чітко говорилося в прийнятому в серпні 1936 р. кабінетом міністрів “Курсі зовнішньої політики Японії”.

Агресивність японської доктрини виявилася в теорії “*кодो сорекусен*” (“загальна війна відповідно до імператорського шляху”), що являла собою різновид теорії тотальної війни. Вище командування вважало, що майбутня війна буде світовою, коаліційною, за участю багатомільйонних армій, оснащених новітніми озброєннями. Військова доктрина Японії виходила з

необхідності будувати ЗС із двох видів збройних сил: сухопутних військ і військово-морського флоту, до складу яких як рід військ включалася авіація.

Авіації приділялася досить важлива роль в операціях на суші й морі. У сухопутних військах, що складалися з трьох груп армій, з'єднань і частин, на кінець березня 1939 р. налічувалося 1 240 тис. осіб і понад 2 тис. танків. Кількість дивізій довели до 41-ї, і вони поділялися на три типи: двохбригадного складу ("А-1") (29 400 осіб, 148 гармат, 81 танк); полкового складу – посиленого ("А") (24 600 осіб, 102 гармати й 7 танків) і звичайного (13–16 тис. осіб, 75 гармат). Основна маса сухопутних військ (25 дивізій) застосовувалась у бойових діях у Китаї. Армійські ВПС, що нараховували наприкінці 1939 р. 44 тис. осіб і мали на озброєнні близько 1 тис. літаків, організаційно поділялися на авіаційні дивізії, бригади й загони.

Особливу увагу японське командування приділяло будівництву лінійних кораблів з гарматами надвеликих калібрів, розглядаючи це як умову перемоги у війні на морі. Наприкінці 1939 р. у складі ВМС Японії налічувалося 10 лінкорів, 6 авіаносців з 396 літаками, 35 крейсерів, 121 ескадрений міноносець і 56 підводних човнів. До 1939 р. Японія завершила створення кільцевої системи ППО, що мала тризонну побудову на глибину 160–170 км.

Наприкінці 1930-х рр. у Японії перемогла ідеологія держави, спроможної вести "велику війну". Новим потужним союзником для "Країни Сонця, що сходить" стала гітлерівська Німеччина. Відповідно до укладеного сторонами 25 листопада 1936 р. "антикомінтернівського пакту" було ухвалено рішення про спільні операції японської та германської зовнішньої розвідки "на партнерських засадах". 6 листопада 1937 р. до цього пакту приєдналася Італія і виникла вісь "Берлін – Рим – Токіо". Японці очікували нагоди "схрестити мечі з Росією" (зокрема, так званий план "Кантокуен" 1941 р.).

Таким чином, до початку Другої світової війни Японія мала значні збройні сили, виховані в дусі шовінізму й готові виконати будь-який наказ. Японські ЗС навчалися, головним чином, способам ведення наступального бою, що вважався основним видом бойових дій. Поряд із цим опрацьовувалися також питання ведення оборони. Велика увага приділялася навчанню військ веденню бойових дій у складних умовах: уночі, у горах, лісі, джунглях і населених пунктах. Польовий устав японської армії рекомендував головну увагу приділяти організації взаємодії між родами сухопутних військ.

У 1938 і 1939 рр. Японія спровокувала військові конфлікти: проти СРСР – у районі оз. Хасан, проти СРСР і МНР – на р. Халхін-Гол, у яких, натомість, зазнала поразки.

Після 1919 р. німецьке суспільство в більшості вже не вірило в Бога, який немовито “зрадив Германію”. Відповідно до Версальської угоди 1919 р. країна втратила всі свої колонії та 73 тис. км² власної території, а також 10 % населення. За межами Веймарської Німеччини залишилося 75 % видобутку залізної руди й цинку, 20 % – вугілля, 20 % – виплавки чавуну. Переможці конфіскували 5 тис. паровозів, 150 тис. залізничних вагонів, 140 тис. молочних корів. Країна мала виплатити 132 млрд золотих марок репарацій (1 марка дорівнювала 4 тогочасним доларам США за курсом 1913 р.) тощо. Армію скоротили до 100 тис. осіб, а офіцерський склад – до 4 тис. Німеччину позбавили права мати важку артилерію, танки, підводні човни, військову і морську авіацію. ВМС обмежили шістьма броненосцями. При цьому людські втрати Німеччини в Першій світовій війні склали 1 млн 800 тис. загиблих. Якщо в 1920 р. за 1 долар США давали 65 німецьких марок, то в листопаді 1923 р. – 150 млрд марок. Восени 1923 р. зростання споживчих цін досягло 16 % на день. У країні налічувалося до 3,5 млн безробітних (у 1933 р. – 9 млн), кількість самогубств досягла десятків тисяч осіб на рік. Голод охопив близько 25 млн німців, країною блукали мільйони безпритульних дітей, жебраків і різноманітних злочинців. У цих умовах заклики правих радикалів (включаючи й фашистів) до наведення порядку ставали все популярнішими.

Ще одним джерелом популярності фашизму в Німеччині був тоталітарний режим, встановлений в Італії Беніто Муссоліні. Диктатор пишався тим, що не створював фашизм, а начебто “вилучив його з підсвідомості італійців”. Ще одна ключова теза Б. Муссоліні: “Натовп любить сильних людей. Натовп подібний до жінки <...>. Все залежить від уміння мистецьки маніпулювати нею”.

Своєрідним піком незадоволення німецького населення Веймарською Німеччиною став “Пивний путч” у Мюнхені 9 листопада 1923 р. Русійною силою цієї події були німецькі фашисти на чолі з Адольфом Гітлером. Коли ж він опинився в ув’язненні в місті Ландсберг-на-Лехе (південь Баварії) в одній камері разом із фанатично відданим йому Рудольфом Гессом, їх майже кожен день відвідував колишній бригадний генерал германської розвідки Карл Хаусхофер, котрий читав їм лекції з геополітики та питань світоустрою.

К. Хаусхофер вивчав спадщину товариств “Чорний дракон”, “Річка Амур”, “Чорний океан” тощо. Він був особисто знайомий із

прем'єр-міністром тогочасної Японії принцом Фумімаро Коноє й намагався сформувавати в його уявленні схильність до розвитку вісі "Берлін - Рим - Токіо". У результаті К. Хаусхофер написав дослідження "Японія", де розкрив геополітичні аспекти розвитку політики азійського регіону, вигідну відновленій Німеччині.

За ініціативи К. Хаусхофера у фортеці Ландсберг-на-Лехе А. Гітлер написав книгу "Чотири з половиною роки боротьби проти брехні, дурості й боягузтва" ("*4 1/2 Jahre Kampf gegen Lüge, Dummheit und Feigheit*"), яку видавець Макс Аман надрукував під назвою "Моя боротьба" ("*Mein Kampf*"). До 1939 р. книгу переклали на 11 мов, а загальний наклад сягав 5,2 млн примірників.

30 січня 1933 р. А. Гітлер став канцлером Німеччини. Переважну більшість його електорату склали німецькі жінки. 2 серпня 1934 р. він проголосив себе фюрером і канцлером Німеччини.

Нацистська Німеччина історично мала три форми, перша з яких - Третій рейх. Ідея виникла в німецького письменника Артура Меллера Брука, котрий надрукував у 1923 р. книгу "Третій рейх". Назва дуже сподобалася А. Гітлеру, а тогочасні німецькі науковці розробили теорію, згідно з якою Перший рейх - це або готська держава Германаріха (IV ст. н. е.), або Священна Римська імперія германської нації 962-1806 рр.; Другий рейх - імперія, заснована О. фон Бісмарком, 1871-1918 рр.; Третій рейх мав заснувати А. Гітлер. Фактично Третій рейх проіснував з 1933 р. до 1938 р. Наступними двома формами державності можна вважати Великогерманський Рейх (1938-1939) і Германську імперію (1940-1945).

Законодавчим оформленням початку Третім рейхом підготовки війни стало прийняття 21 травня 1935 р. у Німеччині закону про оборону імперії, який тримався аж до початку Другої світової війни в глибокій таємниці. Закон визначав обов'язки військової й цивільної влади при підготовці та в період ведення військових дій. Перед тим 2 серпня 1934 р. А. Гітлер був проголошений верховним головнокомандувачем ЗС та набув одноосібного права ухвалювати рішення щодо введення воєнного стану, загальної мобілізації й оголошення війни. У цьому контексті, створювалися оперативні об'єднання у вигляді польових армій, які передбачалося включати в групу армій. До складу армії включалися декілька армійських, один-два моторизованих корпуси. В свою чергу, армійські корпуси складалися з декількох піхотних дивізій, а моторизовані - з однієї-двох танкових або моторизованих дивізій. Показово, що ЗС готувалися, головним чином, до наступальних дій.

На противагу ОУН, реалізуючи механізм балансів і противагу, нацистський Абвер активно залучив до своєї діяльності

П. П. Скоропадського та людей з його оточення. У 1934 р. німецькі емісари попередили гетьмана, що Берлін вважає можливим створення незалежної України та порадили йому визначити своє місце у новій державі. Однак у цей час, обурений подіями під час "Ночі довгих ножів" (30 липня 1934 р.), коли есесівці фізично знищили верхівку штурмовиків і окремих опонентів нацистів, П. П. Скоропадський інтенсивно контактував з представниками японської розвідки і відрядив своїх емісарів до Харбіну для спонукання представників тамтешньої української діаспори до співпраці з Японією. Паралельно з японцями, гетьман активно підтримував контакт з британськими розвідниками, які досить критично ставилися до зв'язку П. П. Скоропадського з емісарами "Країни Сонця, що сходить". Також німецькій стороні стало відомо і про переговори гетьмана з російськими монархістами, під час яких П. П. Скоропадський підтвердив повну лояльність до відновлення Російської імперії, до складу якої мусила ввійти й Україна.

На замовлення Абверу та за нацистські кошти, члени ОУН брали участь в організації та вбивстві 9 жовтня 1934 р. югославського короля Олександра I та міністра закордонних справ Франції Л. Барту в Марселі. Операцією (кодова назва - "Тевтонський меч") керував Г. Геринг, а координував німецький військовий розвідник у Марселі Г. Шпейдель. Мета полягала в унеможливленні створення колективної безпеки у Європі. Після "Тевтонського меча" прем'єр-міністр Франції П. Лаваль обрав політику "заспокоювання" нацистів Німеччини та фашистів Італії, що повністю відповідало інтересам інтернаціонального фашистського руху - ІФР. Зрозуміло, що українські націоналісти за тих історичних умов не могли плекати надію на повалення власними силами "окупаційних" режимів. Репресії в СРСР, наслідки штучного голодомору 1933 р. і подальші утиски польської влади у національно-культурній та суспільно-економічній сферах лише додали радикалізму діям українських націоналістів, а політика "заспокоювання" допомагала їм в участі в ІФР.

Того ж року молоді радикали з ОУН ("бандерівці") ініціативно вбили міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. Берлін висловив невдоволення Є. Коновальцю. Більш того, М. М. Лебеда (псевдоніми "Ігор", "Максим Рубан", "Чорт", "Ярополк"), який намагався знайти притулок у нацистів після втечі зі Львова, гітлерівці депортували до Польщі. Ця подія відгукнулась і в Чехословаччині, що видала частину підпільників ОУН на суд до Варшави. Єдина країна, яка неофіційно схвально сприйняла цю подію, був Радянський Союз, де у газетах навіть надрукували

фотографію С. Бандери як українського незламного борця з польськими окупантами.

Від цієї неоднозначної ситуації Є. Коновалець мав свій зиск. Він отримав певну грошову суму з Москви "для продовження боротьби з польським імперіалізмом". У якості прикриття своєї діяльності, а також з метою отримання стабільних грошових надходжень від СРСР, Є. Коновалець почав використовувати Комуністичну партію Західної України - КПЗУ. "Комуністи" від ОУН перетинали кордон з СРСР, розгортали там розвідувально-диверсійну діяльність. Зважаючи на збільшення фінансування, при проводі ОУН створено Військовий штаб на чолі з А. Мельником (згодом - генералами В. Курмановичем та М. Капустянським). Завданням штабу полягало у вивченні збройного потенціалу іноземних армій. За розробленим М. Капустянським у 1934-1935 рр. "Нарисом плану військових дій", основним завданням у період підготовки антипольського повстання стало вивчення ЗС Польщі, їх мобілізаційної системи, організації постачання, комунікацій.

За наказом А. Гітлера, у 1937 р. офіс Абверу обшукали есесівці. Вони відчинили сейфи і вилучили документи про німецько-радянське співробітництво у військовій сфері. Документи планувалося передати Й. В. Сталіну для посилення його репресій проти керівництва РСЧА. Вилучені документи доповнили дезінформаційні повідомлення Є. Коновальця, передані раніше німцям, про симпатії деяких командирів РСЧА українського походження до ідеології українських націоналістів. Протягом року в СРСР піддано різним формам репресій 35 тис. офіцерів - майже половину офіцерського корпусу, 3 з 5 маршалів, 13 з 15 командармів, 57 з 87 комкорів, 110 зі 195 комдивів й 110 з 406 комбригів. Таким чином, спільна акція Абверу та ОУН призвела до значного послаблення армії потенційного противника нацистів.

У березні 1938 р. А. Гітлер приєднав до нацистської Німеччини Австрію (за офіційними даними, 99,59 % австрійців схвалили аншлюс). Поступово формувалася і стратегічна мета РУН - під "крилами орла Тисячолітнього Рейху" створення Української соборної самостійної імперії, яка б охоплювала 1 200 000 квадратних кілометрів - від Кракова у Польщі до берегів Каспійського моря з кордонами з Чечнею. При цьому, лідери ОУН сподівалися, що їх плани підтримає Берлін. Про це прямо заявляв Д. Донцов у 1939 р., підкреслюючи, що А. Гітлер вже нібито планує "незалежну Україну", до складу якої ввійде Кавказ. Але він радив фюреру залишити напад на Францію та Велику Британію на потім, а всією силою вдарити по СРСР. Натомість, гітлерівці щодо України мали

інші плани. "Самостійна українська держава" була потрібна Берліну лише як сировинний додаток. Лише наприкінці Другої світової війни А. Гітлер, під впливом міністра зі справ Східних територій А. Розенберга та усвідомлюючи негативний для його режиму перебіг подій, підтримав ідею створення союзної Української держави від "Карпат до Кавказу". Водночас особливу позицію А. Гітлер та А. Розенберг обрали стосовно Криму. Ними планувалося вивільнити півострів від "негерманського" населення, переселити туди німців з Південного Тіролю, перейменувати півострів на Готланд (Готенгау) зі столицею Готенбургом (Сімферополь) і основною військово-морською базою на Чорному морі – Теодоріхсхафенем (Севастополь).

Зважаючи на перебіг політичних подій після Мюнхенської угоди 25 травня 1938 р., 4 вересня 1938 р. з ініціативи ОУН пройшли збори делегатів молоді Закарпаття, утворюється "Українська національна оборона", з початку листопада 1938 р. реорганізована в "Карпатську Січ" з Генеральним штабом на чолі з полковником М. Колодзінським. У березні 1939 р. міністр національної оборони Карпатської України С. Клочурак доручив полковникові армії УНР Є. Камінському розробити, враховуючи світовий досвід військового будівництва, проект штату міністерства й організації ЗС як частини майбутньої армії "великої Української Держави".

У встановленні "Карпатської Січі" брав участь Р. Шухевич (1907–1950), колишній військовослужбовець польської армії (1927–1930), член бойової п'ятірки ОУН з 1930 р. Свою національну свідомість Р. Шухевич свого часу формував під впливом Є. Коновальця, який орендував помешкання у його бабусі та активно спілкувався з її онуком.

Спостерігаючи за подіями у Закарпатті, Друга Річ Посполита готувала інтервенцію у цей регіон. Безпосереднім бойовим діям передувала інформаційна операція. Весь комплекс польських заходів умовно називався "Лом". Завдяки тому, що референт Крайового проводу ОУН в Західній Україні Я. Гайвас вчасно отримав попередню інформацію про загрозу з боку Варшави, перевірити відомості про підривні плани Варшави лідери організації доручили Р. Шухевичу ("Щуці") – на той час вже досвідченому конспіратору й одному з організаторів бойової роботи ОУН. Діючи у Львові, "Щука" спромігся здобути інформацію про склад Львівського оперативного штабу з проведення операції "Лом", про роботу польських шовіністичних воєнізованих формувань, що набирали й готували диверсантів для проникнення в Закарпаття. Аби передати відомості про польську загрозу (попри

пильне стеження за ним польських поліції та контррозвідки), Р. Шухевич разом із І. Бутковським ("Гуцулом") наприкінці грудня 1938 р. нелегально перетнув польсько-чехословацький кордон і на Різдво Христове дістався столиці Карпатської України – Хусту.

Вночі з 13 на 14 березня 1939 р. до Закарпаття вдерлася 40-тисячна угорська армія. Сили оборонців "Карпатської Січі" підірвав і напад словацьких підрозділів на штаб "січовиків". Чехи ж не давали останнім заволодіти значними запасами зброї, а також 28 танками, що стояли у с. Березному. 15 березня президент Карпатської України Августин Волошин закликав населення до збройної відсічі нападникам. Перший Сойм Карпатської України оголосив її незалежною державою, а "Карпатську Січ" – її регулярними ЗС (головнокомандувачем став А. Волошин, війсьним міністром – С. Ключурак, командиром військових частин – С. Єфремов, начальником штабу – М. Колодзінський).

Незважаючи на опір "Карпатської Січі", агресорам удалося 18 березня захопити столицю Карпатської України – Хуст. 18 березня кордон Закарпаття подолали частини Війська Польського й захисники держави потрапили у повне оточення. За умов нерівного протиборства "січовики" з 23 березня розпочали формування партизанських загонів, що вели боротьбу з агресорами до середини червня 1939 р. Окремі групи "січовиків" не складали зброї упродовж всієї угорської окупації.

У 1939 р. А. Гітлер одягнув військовий кітель, прикрашений Залізним хрестом I ступеня, і заявив, що не зніме військову форму доти, доки Німеччина не переможе в боротьбі за "життєвий простір" (*das Lebensraum*).

У щільному зв'язку з нацистською ідеологією творили німецькі військові теоретики. Президент Німецького товариства військової політики й військової науки генерал Ф. фон Кохенхаузен писав: "Само собою зрозуміло, що дослідження й подальший розвиток військово-теоретичних і військово-наукових питань мусять здійснюватися в межах націонал-соціалістського світогляду". Військова теорія нацистів стала проповідувати війну як життєво необхідне явище. У ранг державної військової доктрини звели теорію тотальної війни, що найповніше презентована в книзі генерала Е. фон Людендорфа (1865–1937) "Тотальна війна" (1935 р.). Головною сутністю майбутньої війни проголошувався її винищувальний характер із застосуванням всіх засобів і методів. "Тотальна перемога означає повне знищення переможеного народу", – повторював Е. фон Людендорф.

Е. фон Людендорф підтримував контакти з В. Ніколаї. Однією з основних тем їхнього спілкування стала виключна роль німецької нації у світі, що й започаткувало ідеологію організації "СС-Аненербе" – "фабрики думки" нацистів, офіційно заснованої у 1935 р.

У 1945 р. міжнародна комісія з дослідження нацистської спадщини встановила, що за участі "СС-Аненербе" майже побудовано нову цивілізацію. Звіт комісії склав близько 300 сторінок, на яких згадувалася нова космогонія, ракетна техніка, детектори інфрачервоного випромінювання тощо. Отже, ця організація ще раз довела, що неможливе воєнне мистецтво без воєнної науки.

Нацистські військові теоретики й керівники, зважаючи на минулий досвід, розуміли, що затяжна війна може привести державу до краху, а тому розроблялась ідея "блискавичної війни".

Значний вплив на реформування нацистських ЗС і розвиток воєнного мистецтва здійснила теорія танкової війни. Щоправда її автори, зважаючи на танкові війська головною ударною силою сухопутних військ, певною мірою, переоцінювали роль танків і недооцінювали інші роди військ, особливо піхоту й артилерію.

Поряд з теорією танкової війни розроблялась теорія повітряної війни, яку висунув італійський генерал Д. Дуе. Як теорія танкової, так і теорія повітряної війни доповнювали теорію "блискавичної" і тотальної війни. Для її ведення створювалися численні ЗС, що склались із сухопутних, військово-морських і військово-повітряних сил, чисельність яких до 1 вересня 1939 р. в Великогерманському Рейху досягла 4,6 млн осіб. Водночас проблеми оптимізації ВМС нацисти вчасно не вирішили.

Так світ поступово рухався до Другої світової війни (1939-1945 рр.), що шестирічною кривавою смугою відбилася в історії загальнолюдської цивілізації, стала загальним лихом для населення 61 країни – 80 % земель, з яких понад 50 млн загинули. До того ж інженери-вбивці винайшли якісно нову за своєю руйнівною силою ядерну зброю, що додало підсумкам війни особливого трагізму. У війні також застосовувалися не лише нові види озброєнь, спрямованих на нанесення якомога більших втрат у живій силі, але й людожерські теорії, що закликали і обґрунтовували необхідність масового знищення цивільного населення – "етногенетичного шлаку" та вивільнення таким чином "життєвого простору" для поколінь "надлюдей".

Сухопутні війська Великогерманського Рейху до початку Другої світової війни нараховували понад 2,7 млн осіб у діючій армії

та у резерві було близько 1 млн. ЗС були оснащені новими зразками зброї. Питома вага танкових і моторизованих з'єднань становила 26 %, озброєних 3 195 танками Т-І – Т-ІV. Усього до середини 1939 р. нацисти сформували 51 дивізію (35 піхотних, 3 гірськострілецьких, 4 моторизованих, 5 танкових і 4 легких; 2 окремі танкові й кавалерійську бригади). У піхотну дивізію входили 3 піхотних і артилерійський полк (36 – 105-мм, 12 – 150-мм гаубиць), винищувально-протитанковий артилерійський дивізіон (36 протитанкових гармат і 12 зенітних кулеметів); батальйони саперний, зв'язку, польовий запасний, а також тилові служби. Танкова дивізія мала танкову бригаду (324 танки), моторизовану бригаду, артилерійський полк; батальйони мотоциклетно-піхотний, моторизований розвідувальний, саперний, зв'язку; винищувально-протитанковий дивізіон, а також тилові служби. Мотопіхотна дивізія відрізнялася від піхотної лише повною моторизацією й наявністю розвідувального батальйону, що складався з ескадрону бронемашин і мотоциклетного ескадрону.

ВПС Великогерманського Рейху до початку війни нараховували близько 4,1 тис. літаків, з домінуванням бомбардувальників. Питома вага винищувачів була значно нижчою, ніж в інших країнах, бо вони призначалися для безпосередньої підтримки сухопутних військ. Основною тактичною одиницею ВПС була ескадрилья (10 літаків). Ескадрильї поєднувалися в авіагрупи (30-40 літаків), які декількома зводилися в ескадри, що входили з 1938 р. до складу авіадивізії та повітряних флотів.

У розвитку ВМС вирішальну роль зіграло глибоко вкорінене серед вищого нацистського військово-морського командування переконання, начебто війна на морі вирішується головним чином надводним флотом, насамперед, лінійним і крейсерським. Ці кораблі й будувалися першочергово, але пізніше було розгорнуто також будівництво підводних човнів. Напередодні Другої світової війни ВМС Великогерманського Рейху мали 107 бойових кораблів, 86 з яких – новітні. У строю перебували 2 лінкори, 2 важких і 3 “кишенькових” крейсери, 6 легких крейсерів, 22 есмінця, 15 міноносців і 57 підводних човнів. Будувалося ще 35 бойових кораблів.

Виходячи із проголошеної концепції “блискавичної війни”, основними принципами підготовки й проведення операцій і кампаній були: згрупування сухопутних сил, і, насамперед, танкових і механізованих військ, а також авіації на напрямках головних ударів; швидкий прорив оборони і стрімке просування його в глибину; порушення зв'язку, управління й взаємодії; захоплення комунікацій,

важливих вузлів і пунктів; розсічення, оточення й знищення противника. Для наступу на головних напрямках, що виходили до життєво важливих центрів держави-жертви, повинні були використовуватися групи армій. Вони підтримувалися з'єднаннями повітряного флоту, що підпорядковувався головнокомандувачу ВПС. Глибина операції групи армій визначалась у 250–300 км. На таку ж глибину передбачалося проведення наступальної операції польової армії. Смуга наступу армії передбачалась у 25–40 км. Оперативна щільність – одна дивізія на 3–4 км. Головний удар планувалося наносити на вузьких ділянках фронту танковими й моторизованими з'єднаннями.

У зв'язку із цим, щільність мусила досягати до 100 танків на 1 км фронту. На піхотні з'єднання покладали в основному допоміжні функції, хоча й їм ставилися завдання якнайшвидшого просування вперед. Ширина смуги наступу піхотної дивізії становила 3–5 км, піхотного полку – 1,5–2 км, батальйону – 400–800 м. Бойовий порядок дивізії зазвичай будувався у два ешелони, а при наявності корпусних резервів дозволялося одноешелонне розташування. Головний удар планувалося наносити на напрямках найбільшої слабкості противника та з урахуванням сприятливих умов місцевості. Для досягнення ефективнішого управління, танкові й механізовані з'єднання рекомендувалося зосереджувати під орудою командувача армією.

Наступ передбачалося вести, зазвичай, з підходом до рубежу атаки, а із становища безпосереднього зіткнення він практично не розроблявся. У наступі війська в передбойових порядках мусили просуватися вперед до рубежу 2–2,5 км від переднього краю оборони противника, а потім піхота, використовуючи укриття, пересувалась ривками до рубежу атаки, який облаштовувався за 100–300 м від переднього краю. Перед атакою артилерія робила вогневий наліт по першій позиції противника. Користуючись цим, піхота й танки атакували. У свою чергу, артилерія переносила вогонь у глибину позицій противника. Вважалося, що наступ повинен вестися без зупинок, у високих темпах і на значну глибину.

Германська сторона була дуже занепокоєна ймовірністю витоку інформації щодо підготовки до великомасштабної війни, але до Берліну почали надходити небезпечні сигнали із Великої Британії, де мешкав німецький журналіст і військовий експерт Б. Якоб, що емігрував на початку 1930-х рр. Зокрема, у своїх публікаціях він проаналізував хід тогочасного германського переозброєння, дав характеристики вищому військовому керівництву і 168 генералам тощо.

За наказом А. Гітлера, В. Ніколаї організував пастку для Б. Якоба. Так, у м. Базелі (Швейцарська Конфедерація), поблизу німецького кордону, нацистська агентура відкрила книжкову фірму, котра й запросила Б. Якоба немовбито для обговорення видавничих справ.

Після прибуття Б. Якоба, "гостинні господарі" запросили гостя за стіл, де й підлили йому в бокал з вином снодійне. Після цього "сп'янілого друга" погрузили в авто і вивезли до Берліну.

Під час допиту Б. Якоб доповів В. Ніколаї: "Все, що надруковано у моїй книзі, я відшукав на сторінках газет. Підстави для того, що б стверджувати, що генерал-майор Гаазе очолює 17 дивізію, розташовану у Нюрнбергу, я відшукав у некролозі в місцевій газеті. В ній повідомлялося, що під час поховання небіжчика був присутнім генерал-майор Гаазе, командувач 17 дивізією. В ульмській газеті серед світських новин я відшукав дані про одруження доньки полковника Вірова з майором Штеммерманом. У замітці згадувалося, що Віров очолює 306 полк 25 дивізії. Майор Штеммерман був названий офіцером служби зв'язку цієї дивізії. На весіллі був присутнім генерал-майор Шаллер, котрого автор назвав як командира цієї дивізії. У газеті повідомлялося, що він приїхав із Штутгарту, де розташована його дивізія <...>". На цьому допит практично припинився.

Гітлерівці зрозуміли, що необхідну інформацію можна отримувати з відкритих джерел. Отже, в Німеччині за часів А. Гітлера існувало понад 380 інформаційних та наукових центрів, де, за словами начальника 1-го відділу Абвера полковника Г. Пікенброка, використовували "вміння читати проміж рядків" друковані видання, опитували мандрівників та інші методи "кабінетної розвідки".

ЗС фашистської Італії значно поступалися нацистським, а нові військові теорії не сприймалися Римом. Італія вийшла з "Великої війни" слабкою і значно обділеною, тому суспільство прагнуло до реваншу. Цим і скористалися фашисти, які прийшли до влади на початку 1920-х рр. Крім того, на формування військово-теоретичних поглядів вплинули низький рівень економічного розвитку, географічне й стратегічне розташування країни. Військова доктрина багато в чому копіювала германську. В ній також зацентровувався тотальний характер майбутньої війни, зазначалася необхідність швидкого розгрому противника, що було обумовлено відсутністю власних ресурсів для тривалого ведення війни й уразливістю італійської території з моря.

Основним видом бойових дій вважався наступ. Оборона розглядалася як тимчасовий вид бойових дій. Стверджувалося, що перемога у війні повинна досягатися об'єднаними зусиллями всіх видів ЗС і родів військ. Однак, в силу об'єктивних причин, пропорційного їхнього розвитку забезпечено не було.

ЗС Італії складалися із трьох видів: сухопутні сили, ВПС і військово-морський флот. Усього на літо 1939 р. фашистська армія налічувала 1 753 тис. осіб.

Сухопутні італійські війська, що були головним видом ЗС, складалися із армії метрополії й колоніальних військ. До середини квітня 1939 р. в армії метрополії налічувалося 450 тис. осіб. У неї входило 67 дивізій (58 піхотних, 2 танкові, 2 моторизовані й 5 гірськострілецьких) об'єднаних у 22 корпуси й 5 армій. Піхотна дивізія (12 979 осіб, мала на озброєнні 34 - 65-мм і 100-мм гармати, 126 - 45-мм і 30 - 80-мм мінометів, 8 - 47-мм протитанкових і 8 - 20-мм зенітних гармат) складалася із двох піхотних і артилерійський полків, мінометного батальйону, роти протитанкових гармат, легіону фашистської міліції, частин забезпечення й обслуговування. Танкова дивізія (7 439 осіб, 184 легких танків, 24 - 75-мм гармати, 8 - 47-мм протитанкових і 16 - 20-мм зенітних гармат, 581 автомашини, 1 170 мотоциклів і 48 тракторів) складалася із танкового, берсальєрського й артилерійського полків, мінометного батальйону, частин забезпечення. Колоніальні війська налічували близько 223 тис. осіб, сформованих у піхотні бригади.

Роль ВПС перебільшувалася у теорії самостійної повітряної війни, що виклав генерал Д. Дуе в книзі "Панування в повітрі". Італійські ВПС до початку війни нараховували 2 802 літаки. Організаційно вони зводилися в ескадри, що складалися із двох-трьох дивізій і однієї-двох бригад; у дивізії налічувалося три-чотири, у бригаді - два-три полки, у полку - дві-три групи по дві-три ескадрильї у кожній.

В силу свого географічного розташування Італія важливе місце приділяла ВМС. Їх головним завданням були боротьба із флотом противника й забезпечення комунікацій у Середземному морі. У складі італійського ВМФ до початку війни було 4 лінкори, 22 крейсери, 128 есмінців і міноносців, а також 105 підводних човнів. За чисельністю надводних бойових кораблів Італія посідала після Великої Британії й Франції третє місце у Європі, а за підводними човнами - перше місце у світі.

У військово-стратегічних поглядах італійського верховного командування на ведення війни, незважаючи на розробку новітніх концепцій, спостерігалася вичікувальна тенденція. Відповідно,

передбачалося, що з початком війни Італія не буде брати в ній участь. Але щойно німці розгромлять британців і французів, італійська армія повинна швидко захопити Ніццу, Савойю, Корсику, Балканський півострів, Мальту, Єгипет і Суецький канал, Британське Сомалі, Англо-Єгипетський Судан, Уганду і Кенію. Вважалося, що застосування бронетанкових військ на території Франції й Балканах через гірський рельєф місцевості буде носити обмежений характер, а в пустелях Північної Африки й Близького Сходу взагалі виключається.

На чільне місце ставилися самостійні дії ВПС. Проте вже після підписання в 1939 р. "Сталевого пакту", що ознаменував створення фашистсько-нацистського військового союзу, Рим вживає заходів до збільшення чисельності своїх ЗС. До літа 1941 р. вони вже нараховували 2,5 млн осіб, 2 950 літаків, 1,5 тис. танків, 16,4 тис. гармат і мінометів, 132 великих кораблів. Однак, як довела війна, італійські війська не виявили в ній високих бойових якостей, що було, поза сумнівом, пов'язано із низькою бойовою та морально-психологічною підготовкою вояків.

Зовнішньополітичні зусилля Франції спрямовувалися на "умиротворення" нацистів і спрямування їх агресії проти СРСР. Передбачалося можливість створення проти Німеччини та Італії коаліції європейських держав, основу якої склав би британсько-французький союз. Основні концепції французьких військових теоретиків базувалися на вже застарілому на той час досвіді Першої світової війни.

У більшості військово-теоретичних праць французьких авторів майбутня війна розглядалася як тривала і позиційна, на виснаження. Париж не приділяв належної уваги оснащенню ЗС новими видами зброї й техніки, особливо літаками й танками. Окремі погляди деяких військових теоретиків щодо створення невеликої моторизованої ударної армії не вважалися доцільними. Відкинули також і ідею створення самостійних танкових з'єднань.

Напередодні Другої світової війни французькі ЗС склалися із сухопутної армії, військово-повітряних і військово-морських сил. У сухопутній армії чисельність складала 2 438 тис. осіб (108 дивізій) і танків - 3 100. Вищим оперативним об'єднанням, як і в армії Великогерманського Рейху, була група армій, що мусила консолідувати кілька польових армій. Польова армія не мала постійного складу й могла включати два або три армійських корпуси та армійську авіацію.

Армійський корпус складався із двох-трьох піхотних дивізій і авіаційних частин. Піхотна дивізія мала три піхотних і два

артилерійських полки, протитанковий дивізіон; батальйони саперний та зв'язку, а також підрозділ обслуговування (усього 17,8 тис. осіб, 114 гармат, 8 протитанкових гармат). Основною одиницею в танкових військах вважався танковий батальйон, що призначався для дій у складі піхотних з'єднань. Танки мали на озброєнні 37-мм і 45-мм гармати, кулемети, а також броньовий захист 30–40 мм. Кавалерійські дивізії призначалися до дій спільно із легкими механізованими дивізіями. З озброєння сухопутних військ кращими були артилерія і стрілецька зброя. Хоча протитанкова й зенітна артилерія застаріла.

ВПС з урахуванням морської авіації нараховували 110 тис. осіб і 3 335 бойових літаків. Вищим об'єднанням ВПС була змішана повітряна армія (усього їх було три), що складалася з бомбардувальної дивізії й декількох винищувальних бригад.

ВМС нараховували 126 тис. осіб і понад 200 кораблів, у тому числі 7 лінкорів, 1 авіаносець, 19 крейсерів, 32 есмінця, 38 міноносців, 26 мінних тральщиків і 77 підводних човнів. Французький флот був одним із найсильніших у світу, який, до того ж, мав обладнані бази в Атлантичному океані і на Середземному морі.

У бойових діях чільне місце посідала піхота. Всі інші роди військ повинні були використовуватися в її інтересах. Вважалося, що авіація вестиме розвідку, здійснюватиме прикриття й убезпечуватиме наземні війська і тили від ударів ворожих ВПС. Здійсненню повітряних операцій з метою нанесення ударів по військах і тилових об'єктах противника належної уваги не приділялося. У використанні ВМС також домінували оборонні тенденції, а чільне місце посідав захист морських комунікацій.

Французький план ведення війни, розроблений генштабом у 1938 р., носив пасивний характер. Він передбачав забезпечити цілісність національної території й прикрити розгортання ЗС, захищаючи обладнані оборонні позиції вздовж кордонів або в безпосередній близькості від них, що повинні служити надалі базою для майбутніх операцій. Виходячи із цього, основним способом дій на початку війни вважалася оборона. Головною метою оборонних операцій було виснаження противника на задалегідь підготовлених рубежах, основу яких становили опорні пункти й вузли опору, та які утримувалися корпусами й дивізіями. Основою непереборності оборони вважалося створення суцільного фронту першого ешелону військ, що обороняються, і вогневого загородження. Належної уваги створенню глибини оборони й резервів, а також активності її ведення не приділялося. Для розгрому угруповання противника у період його підходу до головної позиції передбачалося проведення

контрпідготовки. Відбиття наступу перед переднім краєм планувалося здійснювати вогнем всіх видів озброєнь, основу якого становив загороджувальний артилерійський вогонь. Для враження груп, що вклинилися, передбачалося проведення контратак. Наставами з управління великими військовими з'єднаннями передбачалося наступати послідовно, поетапно, з попередньою тривалою й ретельною підготовкою. Раптові дії не схвалювалися.

Наступальні операції вважалися можливими лише після відбиття наступу противника і нанесення йому значних втрат, у силу яких він не зміг би продовжувати опір. У зв'язку із цим передбачалося наступати на широких фронтах без зосередження головних зусиль на вирішальних напрямках. Армійська наступальна операція планувалася на незначну глибину (40–50 км) із темпами наступу 10–12 км на добу. Наступ корпусу і дивізії уможлиблювався лише після попереднього підходу до противника. Смуга наступу дивізії досягала 3–5 км, також рекомендувалося створювати тактичні групи до трьох батальйонів, 10–12 гармат і 30–60 танків на 1 км фронту.

Піхотній дивізії могло додаватися кілька танкових батальйонів, які поділялися на дві групи – супроводу й загального призначення. Бойовий порядок піхотної дивізії в наступі рекомендувалося створювати із бойового ешелону (піхотні полки, посилені танками), артилерії й резервів (один-два батальйони). Перед початком наступу рекомендувалося проведення артилерійської підготовки. Піхотні підрозділи, що просувалися за танками, мусили послідовно опановувати об'єкти і рішуче переслідувати ворога до його остаточного розгрому.

Правлячі кола Великої Британії обрали позицію потурання й допомоги Німеччині у відновленні її військової потужності, чим сподівались обмежити гегемонію Франції у Європі. Британські концерни “Імперіал кемікл індастріз” і “Віккерс” забезпечували нацистську воєнну промисловість сировиною й матеріалами. З Великої Британії до Великогерманського Рейху ввозилися літаки, танки, кулемети. Генеральний штаб Об'єднаного Королівства встановив контакти з командуванням гітлерівського вермахту, а 19 червня 1935 р. Лондон уклав з Берліном морську угоду, що відкрило можливості нацистам для безмежного збільшення ВМС.

Загальне керівництво ЗС Великої Британії здійснювали морський міністр, міністр авіації й військовий міністр. Їхня діяльність адмініструвало міністерство координації оборони.

Безпосереднє керівництво армією, авіацією, й флотом здійснювали штаби видів збройних сил, очільники яких утворювали

комітет начальників штабів, що мусив здійснювати керівництво бойовими діями й готувати пропозиції уряду з воєнно-стратегічних питань.

У розвитку ЗС чільна увага приділялася ВМС й ВПС. Сухопутні сили після "Великої війни" стрімко скоротили і у 1920-ті роки мінімізували. Залишилися окремі піхотні й артилерійські полки, більшість з яких не була об'єднана в дивізії (до 1938 р. було всього дві піхотні дивізії). Де-факто, не було танкових військ. Єдиний танковий корпус включав 450 переважно легких і застарілих середніх танків.

Перед війною особлива увага приверталася до ГПЮ. Військові теорії Великої Британії базувалися головним чином на могутності ВМС, на які покладалися завдання унеможливити вторгнення противника в метрополію та у колонії. Сухопутні сили до наступальних дій не готувалися. У 1920-ті рр. військовий історик Д. Фуллер висунув теорію, що проповідувала чільну роль техніки в майбутній війні, але вона офіційно не визнавалася й не знайшла практичного втілення.

Найважливіші завдання покладалися на авіацію, що розглядалася як стратегічний засіб ведення війни. З 1923 р. була ухвалена наступальна доктрина повітряного залякування. Вважалося, що, спираючись на ВМС і ВПС, Об'єднане Королівство зможе підірвати військово-економічний потенціал ворога шляхом руйнування його життєво важливих центрів. Однак, у 1937 р. цю концепцію визнавали недолугою, а вже з 1938 р. ВПС вважалися головним видом ЗС, на який покладалося завдання оборони країни з повітря.

Напередодні війни ЗС Великої Британії нараховували 1 662 тис. осіб і склалися із сухопутних військ (армії), ВМС і ВПС. Роль сухопутних військ до 1939 р. в британській військовій доктрині практично не визначалася. Їхня участь у війні в Європі передбачалася досить незначними силами (1-2 дивізії). Головним їхнім завданням вбачалося забезпечення й захист баз для дій ВМС. Наприкінці 1930-х рр. почала розроблятися й опрацьовуватися на практиці тактика механізованих військ. У Єгипті організували філію іспитового центру механізованих військ, де в умовах пустелі проходила випробування бронетанкова техніка. Б. Ліддел Гарт у своїй праці "Роль армії" обґрунтував чільну роль мобільних танкових і механізованих військ. Однак через консервативність керівництва питання про збільшення кількості бронетанкових військ не було вирішено.

Британські ВМС до початку Другої світової війни нараховували 194,4 тис. осіб, 15 лінкорів і лінійних крейсерів, 7 авіаносців, 64 крейсера, 184 есмінця, 45 тральщиків і кораблів берегової оборони, 58 підводних човнів. Організаційно вони охоплювали флоти метрополії, Середземноморський, східний і резервний. У домініонах також були флоти й з'єднання кораблів. Флоти склалися з ескадр і флотилій.

ВПС, що розташовувалися в метрополії, нараховували 78 ескадрилій (1 456 бойових літаків). Близько 2 тис. машин перебувало в резерві, а у "заморських" ВПС було 34 ескадрильї (435 літаків).

Сухопутні війська Великої Британії, що нараховували напереддень війни 1 261,2 тис. осіб, підрозділялися на регулярну, територіальну армію і резерв. До початку війни було 9 регулярних і 16 територіальних дивізій, 8 піхотних, 2 кавалерійських і 9 танкових бригад.

Піхотну дивізію складали 3 піхотні бригади, механізований полк, 3 полки польової та полк протитанкової артилерії, 3 протитанкові роти, підрозділи забезпечення й обслуговування. До складу дивізії входило 14,5 тис. осіб, 140 бронетранспортерів, 28 легких танків, 156 тягачів, 147 гармат, 810 вантажних автомобілів, 644 легких і 56 важких кулеметів, 126 мінометів, 361 протитанкова рушниця та інша техніка.

Комплектування ЗС особовим складом в 1920-ті рр. здійснювалося шляхом вербування добровольців. Загальну військову повинність відразу після Першої світової війни скасували. Однак протиріччя між Великою Британією й Німеччиною змусили Лондон на початку 1939 р. запровадити її знову, для того, щоб забезпечити можливість розгортання масової армії. Агресивна нацистська політика давала підставу вважати, що Берлін не зупиниться перед захопленням європейських держав, і в першу чергу таких, як Франція, Польща, Чехословаччина. З огляду на це, британський уряд почав терміново створювати сухопутні сили для десантування на Європейський континент для допомоги Франції. Однак події розгорталися настільки стрімко, що Лондон не встиг створити таку сухопутну армію.

З огляду на географічне розташування країни, правлячі кола США приділяли основну увагу розвитку ВМС і ВПС. Цьому сприяли й теорії "морської сили" та "повітряної могутності". Одна проголошувала необхідність панування флоту США на морських комунікаціях, інша – необхідність забезпечення ВПС можливості проведення самостійних повітряних операцій з використанням мережі військово-повітряних баз, створених у різних районах

планети. ЗС США (544,7 тис. осіб) склалися із сухопутної армії та ВМС, а ВПС входили до складу як сухопутних військ, так і флоту.

До вересня 1939 р. ВМС США нараховували 154,7 тис. осіб, понад 300 кораблів, з них 15 лінкорів, 5 авіаносців, 26 крейсерів, 181 есмінець, 99 підводних човнів, 7 канонерських човнів, 26 мінних тральщиків. Тоді ж почалося будівництво так званого “москітного” (малогабаритного) флоту, менш уразливого для авіації, ніж великі кораблі. Розпочато будівництво 4 лінкорів, 4 крейсерів, авіаносця і 6 підводних човнів. Таким чином, США до початку Другої світової війни мали численні й добре оснащені ВМС. Організаційно кораблі були зведені у два флоти – Тихоокеанський і Атлантичний.

Стрімко розвивалися ВПС США. Організаційно вони поділялися на сухопутні й морські. У ВПС армії напередодні війни було 1 576 літаків, до складу морської авіації входило близько 300 літаків. Прийнятою в 1939 р. програмою виробництва літаків планувалося збільшити їхню кількість до 5 500 машин на рік. Головна увага приділялася створенню важких і швидкісних бомбардувальників, винищувачів і штурмовиків зі швидкістю 500-650 км/год. Розвивалася військово-транспортна авіація. Для базування авіації поза територією США будувалися об’єкти на Гавайських островах, у зоні Панамського каналу, на Алясці, на островах Тихого океану та в інших районах земної кулі. Перед війною створювалися перші з’єднання ВПС, оснащені стратегічним бомбардувальником B-17 (“Літаюча фортеця”).

Розвитку сухопутних сил належної уваги не приділялося. В їхньому складі перебували 3 повністю й 6 частково укомплектованих піхотних дивізій, 2 кавалерійські дивізії, окрема бронетанкова бригада і декілька окремих піхотних бригад. У національній гвардії налічувалося 17 дивізій. Всі військові з’єднання й частини об’єднували чотири армії. Піхотна дивізія включала 14 тис. осіб, 76 гармат, 110 кулеметів та інших засобів.

До 1938 р. штаб сухопутних військ США дотримувався теорії пасивної оборони своєї території. У 1939 р. вже домінувала теорія динамічної оборони, відповідно до якої оборона США починалася далеко від їх державних кордонів. У завдання армії США ввійшов “захист” усього геоглобального простору.

Формальним приводом до початку Другої світової війни став німецько-польський конфлікт через м. Данциг (Гданськ), яке відповідно до Версальської мирної угоди 1919 р. відійшло до Польщі разом з іншими територіями колишньої кайзерівської імперії. Внаслідок цього, Друга Річ Посполита отримала вихід до Балтійського моря (так званий “польський коридор”), що відрізало

Східну Пруссію від решти Німеччини. Портове місто Данциг, розташоване в цьому "коридорі", у листопаді 1920 р. отримало статус "вільного", але входило у митні кордони Польщі. У 1920–30-х рр. Данциг, заселений переважно німцями, став епіцентром тривалого міждержавного конфлікту.

Уже в жовтні 1938 р., після розчленування Чехословаччини, Берлін, послідовно здійснюючи політику "повернення відторгнутих від Рейху етнографічно германських територій", висунув вимоги до Варшави передати Німеччині місто Данциг і виділити екстериторіальну зону для будівництва залізниці та автостради через Польське Помор'я ("польський коридор") для сполучення Східної Пруссії з основною частиною Рейху. Уряд Польщі, заручившись підтримкою Франції та Великої Британії, відмовився навіть обговорювати ці вимоги.

Посилення тиску нацистів призвело до того, що у березні-квітні 1939 р. Лондон і Париж надали гарантії територіальної цілісності Греції, Польщі, Румунії та Туреччині. У відповідь Берлін розірвав німецько-польську угоду 1934 р. про ненапад, а влітку 1939 р. нацисти вже концентрували війська на кордоні з Другою Річчю Посполитою.

Спроби Лондону, Парижу, Москви, Берліну шляхом переговорів досягнути компромісу в "польському питанні" зазнали краху. Єдиним результатом стало укладення 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького пакту про ненапад, у додатковому таємному протоколі до якого Москва і Берлін домовилися про розподіл сфер впливу в Польщі та Прибалтиці, що фактично означало початок війни, бо таким чином, радянський уряд відкрив дорогу до нападу нацистів на Польщу.

У 1939 р. мапу Другої Речі Посполитої "доповнили" підписи Й. В. Сталіна та Й. фон Ріббентропа. А на світанку 1 вересня 1939 р. Великогерманський Рейх без оголошення війни напав на Другу Річ Посполиту з Півночі (Східна Пруссія), Заходу і Півдня (Словаччина). Сили вторгнення нараховували приблизно півтора мільйона солдатів та офіцерів, 2,5 тис. танків і 2 тис. літаків. Військо Польське поступалася агресору не лише кількістю особового складу (1 млн), але й озброєнням – 180 танків, 500 літаків застарілої конструкції. Вперше себе проявила нацистська армія, яка продемонструвала принципово нові методи ведення війни та види озброєння. Незважаючи на героїзм польських воїнів, німецькі бронетанкові та механізовані дивізії при взаємодії з ВПС потужними ударами прорвали оборону на головних напрямках, а піхотні частини оточували польські війська і знищували їх. До 8 вересня ЗС Другої Речі Посполитої було розбито.

З перших чисел вересня 1939 р. між Москвою і Берліном почалося непорозуміння. На вимоги Берліну швидше розпочати військові дії проти Польщі, Москва, добре обізнана у ситуації та попереджена щодо ймовірних провокацій з боку нацистів, відповідала, що час ще не настав. У відповідь німці розпочали активізувати своїх партнерів з ОУН піднімати повстання проти поляків, щоб пришвидшити початок наступу РСЧА. Таким чином Берлін сподівався зіштовхнути інтереси Москви з Парижем і Лондоном через Другу Річ Посполиту. Нацистськими ЗМІ поширювалася дезінформація стосовно неомовито потужних виступів українського населення у Східній Галичині. Радянська розвідка, у свою чергу, досить швидко цю акцію викривала і Москва обачливо тримала дипломатичну паузу. А в Берліні вже розпочиналась істерика, Й. В. Сталін отримував численні ноти від роздратованого А. Гітлера, який вже планував взагалі створити на території Західної України маріонеткову державу – плацдарм антирадянської діяльності на кшталт Словаччини.

3 вересня 1939 р. Велика Британія і Франція разом зі своїми колоніями і домініонами оголосили війну нацистам. Проте події у Польщі розгорталися надзвичайно стрімко, вже 11 вересня гітлерівці захопили Варшаву. Довершила знищення Другої Речі Посполитої “гуманітарна місія” РСЧА, яка розпочалася лише 17 вересня 1939 р., коли німецькі війська перейшли лінію розмежування, обумовлену в секретних протоколах до угоди Москви з Берліном.

Отже, РСЧА без оголошення війни перейшли кордон цієї вже майже знищеної держави. О 03:00 посол Польщі у Москві отримав ноту, в якій такі дії мотивувалися необхідністю надання допомоги братським народам – українцям і білорусам, зважаючи на безумовну поразку Другої Речі Посполитої. Така відповідь радянської дипломатії викликала ще більшу лють у Берліні, а також спонукала іронічні вислови нацистських лідерів щодо того, де була Москва останні двадцять років і чому не допомагала “своїм братам”?

Отже, СРСР виграв інформаційну війну. Саме завдяки потужній пропагандистській роботі радянських емісарів польські підрозділи намагалися скласти зброю перед РСЧА, водночас продовжуючи героїчний військовий опір нацистам. 6-й радянській армії здав Львів особисто командир гарнізону – генерал В. Лянґнер, мотивуючи свої дії тим, що краще піти назустріч слов'янам, аніж німцям.

У вересні 1939 р. 600-тисячне угруповання радянських військ з 4 тис. танків, 2 тис. літаків і 5,5 тис. гармат, майже не зустрічаючи опору, упродовж 12 днів просунулося вглиб території Другої Речі Посполитої на 250–300 км. В результаті операції РСЧА окупувала

територію загальною площею 190 тис. кв. км із населенням понад 12 млн. осіб. Радянські війська захопили у полон понад 230 тис. громадян Другої Речі Посполитої, значну частину з яких було фізично знищено у 1939–1941 рр. При цьому загальні безповоротні втрати РСЧА, з урахуванням померлих від ран і хвороб, становили понад 1,1 тис. осіб.

В останні дні вересня гітлерівські та радянські частини зустрілися на лінії рік Вісла, Сян і Нарев, як і передбачалося таємним протоколом. У запалі наступу передові частини РСЧА під Львовом 19–20 вересня 1939 р., захищаючи польський гарнізон і населення міста Лева, схрестили вперше у Другій світовій війні зброю з гітлерівцями. Врешті-решт з 20 вересня 1939 р., за наказом з Берліну, німці розпочали відведення своїх збройних сил за річку Сян.

За наполяганням нацистських політтехнологів, зустрічі гітлерівців і “більшовиків” ретельно документувалися німецькою стороною з метою долучити СРСР до “спільної відповідальності” за розв’язування Другої світової війни. Геббельсівська пропаганда інтенсивно поширювала міф про нібито спільні паради “переможців над Польшею”, але, як свідчать німецькі документи, кадри кінохроніки спільних парадів на окупованих територіях штучно доповнювалися зйомкою проходження підрозділів РСЧА під час парадів на території СРСР. Такий засіб PR-акції дав отруйні плоди вже напередодні Великої Вітчизняної війни, а також у наші дні. Мета – продемонструвати спільну відповідальність обох сторін за розчленування і окупацію незалежної європейської держави, поразка якої, окрім польської агресивно-самогубної політики 1918–1939 рр., пояснюється, насамперед, її економічною та військовою слабкістю, військово-технічною перевагою ЗС країн-агресорів, відсутністю дієвої допомоги з боку союзників – Франції та Великої Британії, а також неспроможністю ведення війни на два фронти.

28 вересня 1939 р. Москва і Берлін уклали угоду про “дружбу і кордон”, а також два таємні протоколи до неї. Зокрема Москва брала на себе зобов’язання постачати гітлерівцям нафту в обмін на відмову нацистів від зазіхань на Борислав і Дрогобич. Окремо обговорювалося питання про неприпустимість здійснення взаємної розвідувальної діяльності сторін. З метою в подальшому замаскувати обопільну розвідувальну діяльність, сторони використовували українців: Москва – комуністично налаштованих, Берлін – націоналістів. Фактично українські організації ставали заручниками у геополітичних іграх епохи “заліза й сталі”. Однак від дій СРСР виграла у першу чергу Україна, до складу якої повернулися

території, втрачені ще Київською Руссю, але мешканці яких добре усвідомлювали свою історію та належність до єдиного українства. Саме тому підрозділи РСЧА у вересні пересічні "західняки" зустрічали хлібом із сіллю та квітами, навіть не очікуючи, що згодом розпочнеться приривиджена трагічна "советизація" з її відомими хибними наслідками.

Новий кордон між Великогерманським Рейхом і Радянським Союзом визначався за "лінією Керзона" і проходив приблизно по етнографічному кордону мешкання поляків, з одного боку, українців і білорусів - з іншого. До Великогерманського Рейху відійшло 48,6 % території польської держави і 62,5 % її населення, до СРСР - 51,4 % території та 37 % населення. Нацисти анексували порт Данциг і Помор'я, а також деякі території вздовж західного польського кордону.

Напад нацистів на Польщу став для Європи потрясінням. Бельгія і Швеція ще проти ночі 1 вересня оголосили загальну мобілізацію, Норвегія - часткову мобілізацію, Нідерланди запровадили воєнний стан. Італійський уряд обрав вичікувальну позицію, заявляючи про свій нейтралітет. Японський уряд також 7 вересня оголосив, що він дотримуватиметься політики невтручання в європейську війну, однак це не завадило Токіо продовжувати агресію у Південно-Східній Азії. Президент США Ф. Рузвельт проголосив нейтралітет, до його заяви приєдналися Аргентина, Гватемала, Мексика, Уругвай тощо.

Одразу після оголошення 3 вересня 1939 р. Парижем і Лондоном війни Берліну, вона набула досить "дивного" характеру: війну оголосили, однак активних бойових дій не було, сторони дотримувалися тактики пасивної оборони.

Протягом вересня через Ла-Манш на Західний фронт було перекинуто британський експедиційний корпус кількістю майже 400 тис. осіб, який об'єднався з французькими ЗС. З кінця вересня на Західному фронті 76 британсько-французьких дивізій протистояли 100 німецьким дивізіям, однак до початку осінньо-зимових холодів сторони ніяких бойових дій на суходолі не здійснювали. Свою поведінку генерали союзників називали "стратегічним очікуванням", що пояснювалося необхідністю ретельнішої підготовки.

На відміну від суходолу, в Атлантичному океані вже у вересні 1939 р. розпочалися активні бойові дії. Європейські країни суттєво залежали від морського постачання сировини і продовольства. Велика Британія і Франція, сподіваючись на перевагу своїх ВМС, оголосили морську блокаду агресору. В свою чергу, Берлін

розгорнув морську війну проти торговельних суден, що прямували у порти, підконтрольні союзникам.

На кінець 1939 р. нацистські ВМС потопили 114 британських суден загальною тоннажністю 420 тисяч. Однак припинити постачання не вдалося. Розпочалася жорстока і виснажлива "битва за Атлантику".

Пасивність реакції європейських лідерів у війні з нацистами стала вирішальною і для країн Прибалтики. З одного боку, анексія нацистами Мемеля (Клайпеди), розгром Другої Речі Посполитої, анексія Данцигу і Помор'я свідчили про відродження традиційної німецької загрози із Заходу. З іншого боку, активна участь СРСР у війні, активізація російської національної меншості та місцевих комуністів у прибалтійських країнах уможлилювали їх небезпеку зі Сходу.

Долю Прибалтики вирішили у Кремлі 23 серпня 1939 р. Москва швидко скористалася досягнутою з Берліном угодою щодо розподілу сфер впливу. Вже 18 вересня радянські ЗМІ звинуватили Естонію в недотриманні нейтралітету і в акваторію порту Таллінн увійшли кораблі радянського Балтійського флоту. Як результат, один за одним керівники країн Прибалтики мусили прибути до Москви і укласти пакт про ненапад з СРСР: 28 вересня – Естонія, 5 жовтня – Латвія, 10 жовтня – Литва. Це були, власне, угоди стосовно взаємодопомоги. Естонія і Латвія віддавали СРСР морські та повітряні бази. Згідно з угодами, на території Прибалтики передбачалося розширення мережі баз ЗС СРСР. У відповідь на поступки, зокрема, Москва передавала Литві її давню столицю – м. Вільню та Віленську область, які з 1920 р. до вересня 1939 р. входили до складу Другої Речі Посполитої. В усіх угодах радянська сторона брала на себе зобов'язання не втручатись у внутрішні справи прибалтійських держав, але на практиці це фактично означало замасковану окупацію Прибалтики.

Наступною жертвою агресії РСЧА стала Фінляндія, яка традиційно розглядалася Кремлем як сфера "життєвих інтересів". У 1930-ті роки в умовах погіршення міжнародної ситуації та зростання агресивних спрямувань Москви значення території Фінляндії для СРСР постійно зростало. В ці роки фіни за допомогою західних країн побудували майже 80 аеродромів і посадкових смуг. Значний інтерес для СРСР являли фінські гідроелектростанції, бо Ленінградський економічний район тоді мав нестачу електроенергії. Фінляндія вирізнялася значними запасами міді, молібдену та нікелю, що було надзвичайно необхідно для військової промисловості. Окрім цього, кордон Фінляндії проходив усього за 35 км від північних околиць

Ленінграду, що створювало обстановку непевності у "північній столиці".

У 1930-ті роки Фінляндія за допомогою західних країн побудувала на Карельському перешийку так звану "лінію Маннергейму" – складну систему оборонних укріплень глибиною майже 90 км.

У 1932 р. між Фінляндією та Радянським Союзом було укладено договір про ненапад, продовжений у 1934 р. до 1945 р.

Ситуація радикально змінилася після укладення угоди Москви й Берліном про ненапад (23 серпня 1939 р.). Згідно із секретним протоколом до цього документа, Фінляндія входила до "сфери інтересів" СРСР. Отже, створивши бази у трьох Прибалтійських країнах, Кремль розпочав 12 жовтня 1939 р. переговори з Фінляндією з метою домогтись аналогічних поступок від неї. Водночас радянська сторона зажадала укладення угоди з Гельсінкі про дружбу і взаємодопомогу й передачі в оренду СРСР півострову Ханко та окремих островів у Фінській затоці, а також порту Петсамо; обміну 40–60-кілометрової смуги з м. Виборгом на Карельському перешийку (там знаходилася "лінія Маннергейму") з її демілітаризацією на вдвічі більшу територію, вкриту лісами та болотами, у радянській північній Карелії. Фінська делегація визнала радянські умови неприйнятними і 13 листопада переговори перервали. Після цього Кремль обрав військовий шлях розв'язання проблем. 28 листопада Москва денонсувала пакт про ненапад 1932 р. і розірвала дипломатичні зносини з Гельсінкі.

На світанку 30 листопада 1939 р. РСЧА атакувала ЗС Фінляндії. Угрупування РСЧА налічувало 240 тис. осіб, понад 1 900 гармат різних калібрів, 1 131 танк і 967 бойових літаків. 140-тисячна фінська армія мала на своєму озброєнні 400 гармат 60 танків і 270 літаків. Мотивуючи свої дії, Кремль звинуватив Гельсінкі у недружній політиці і навіть агресивних намірах проти СРСР.

З грудня 1939 р. новий фінський уряд звернувся до Ліги Націй і 14 грудня з її складу виключили СРСР за агресивні дії проти незалежної фінської держави. Лондон і Париж солідаризувалися з Гельсінкі та розпочали підготовку експедиційного корпусу для відправлення у Фінляндію. Однак, 25 лютого 1940 р. скандинавські країни заявили про свій нейтралітет і допомога Фінляндії була унеможливлена.

На цей час ситуація на фронтах складалася несприятливо для РСЧА. Вторгнення у Фінляндію здійснювалося зі Сходу та Південного Сходу, окремі частини десантувалися через Фінську затоку. Загальна кількість військ Ленінградського військового

округу, який брав участь в операції у листопаді 1939 р., становила 450 тис. солдатів та офіцерів, 1,5-2 тис. танків і майже 1 тис. літаків. Їм протистояли фінські ЗС кількістю 300-340 тис. осіб, з яких приблизно 80 % були мобілізованими резервістами. Вони мали на озброєнні 500 польових гармат, приблизно 100 літаків, 30 танків.

Кремль розраховував на "блискавичну війну" з метою окупації всієї Фінляндії, Гельсінкі основні надії покладало на "лінію Маннергейму", використання методів "малої війни", на високий морально-бойовий дух та індивідуальну підготовку особового складу, навченого бойовим діям в озерно-лісовій місцевості.

Уже в перші дні боїв стало зрозуміло, що плани радянського "бліцкригу" нереальні. Всі десантні атаки на південне узбережжя були відбиті. Зазнав поразки Балтійський флот СРСР. Основні частини РСЧА не змогли відразу взяти оборонні споруди "лінії Маннергейму". В умовах бездоріжжя танки і важка техніка загрузали в глибокому снігу і були неефективні. З початку грудня 1939 р. і до середини лютого 1940 р. РСЧА безрезультатно штурмувала "лінію Маннергейму", зазнаючи значних втрат. До кінця грудня радянський наступ на Карельському перешийку призупинився. Центр воєнних дій пересунувся на північ Карелії, де фіни здійснили низку успішних контратак. Тут бойові дії відбувалися на пересіченій місцевості, вкритій непроглядними лісами і незлічними озерами, де фінські військові заздалегідь підготували систему польових укріплень, дуже вміло пов'язаних між собою. РСЧА колонами повільно просувалася вузькими лісовими шляхами вглиб фінської території, зазнаючи значних втрат, у тому числі - не бойових, наприклад, через те, що радянські солдати не мали належного теплого зимового обмундирування. Крім того, на флангах колон добре організовані, дисципліновані фінські бойові підрозділи, знайомі з місцевістю, мобільні, звичні до самостійних дій у лісах з використанням маскхалатів та лиж, знищували тили.

У січні 1940 р. фронт стабілізувався. Це уможливило Москві довести кількість своїх ЗС до 1,2 млн осіб. Паралельно розроблялася нова тактика ведення боїв, що враховувала місцеві умови. Внаслідок поновлення наступу, 11 лютого РСЧА, яка сконцентрувала головний удар на оборонні споруди "лінії Маннергейму", прорвала її 13 лютого. Проте виснаженість обох сторін та перспектива втягування РСЧА у партизанську війну змусила Й. В. Сталіна піти на укладення мирної угоди, яку й було підписано 7 березня 1940 р. у Москві.

Використовуючи принцип "Розділяй та володарюй", гітлерівці сприяли створенню 10 лютого 1940 р. Революційного проводу ОУН

під керівництвом С. Бандери, що через інтриги Р. Ярі призвело до розколу організації на фракції "бандерівців" - ОУН (Б) і "мельниківців" - ОУН (М). Фракції розпочали боротьбу між собою за "німецькі гроші", чим активно користувався С. Бандера для посилення свого впливу. Подолати конфлікт намагався Р. Шухевич, референт зв'язку ОУН (Б) з А. Мельником. У результаті Р. Ярі, котрий отримував лише за документами до 8 тис. рейхсмарок на місяць (орієнтовно 2 тис. доларів США за курсом 1940 р.), організував новий фінансовий потік на користь ОУН (Б) в обсязі 2,5 млн рейхсмарок. Структура мусила витратити гроші на розвідувально-диверсійну діяльність на користь Берліну.

Навесні 1940 р. центр воєнно-політичної боротьби перемістився до Скандинавії. Важливе стратегічне значення цього регіону для Берліну полягало в тому, що металургійна промисловість Великогерманського Рейху значною мірою залежала від поставок залізної руди зі Швеції. Шлях постачання цієї сировини нацистам проходив двома каналами: через Балтійське море і через порт Нарвік у Північній Норвегії, потім - униз і уздовж узбережжя Норвегії. Останній маршрут ускладнювався британською морською блокадою. Дії британських ВМС проти рудовозів у норвезьких територіальних водах викликали протести з боку норвезького уряду. Велика Британія і Франція були вражені відмовою Норвегії дозволити пропустити їхні збройні сили у Фінляндію під час "зимової війни" (березень 1940 р.) через те, що це, начебто, "скомпрометує норвезький нейтралітет".

Берлін був зацікавлений не лише у норвезькій залізній руді. Контроль над норвезькою територією дав би нацистам можливість використовувати її незамерзаючі фіорди, аеродроми для наземного базування ВПС у боротьбі проти британської блокади і забезпечило б трамплін для повітряних атак Британських островів.

Лондон вирішив замінити норвезькі прибережні води, щоб домогтися зміни маршруту перевезення руди з Норвегії виходом у відкрите море, де торговельні судна ворога знищувалися на законних підставах. 8 квітня обидва союзницькі уряди вручили Норвегії ноту, в якій повідомляли, що мінуватимуть її територіальні води, аби перешкодити перевезенню нацистськими транспортними суднами шведської залізної руди. У відповідь норвезький уряд підтвердив свій нейтралітет і заявив протест. Незважаючи на це, того ж дня британські кораблі стали встановлювати мінні загородди у тримильній зоні Нарвіку.

Ці події Берлін використав як привід до нових агресивних дій. Вранці 9 квітня 1940 р. нацистські війська кількістю 40 тис. осіб

ввійшли у Данію. Того ж дня Берлін у двох ідентичних нотах заявив урядам Данії та Норвегії, що вимушений здійснювати "мирну окупацію" цих нейтральних країн з метою їхнього захисту від британсько-французької агресії. Технічно слабо озброєна 16-тисячна датська армія чинила опір. Однак уже 10 квітня о 06:30 датський уряд заявив про капітуляцію. За час блискавичної війни з датського боку налічувалося 36 убитих і поранених, з німецького – приблизно 20. Протягом кількох днів Данію окупували німецькі війська.

9 квітня нацистські морські й повітряні десанти висадилися і в портах Норвегії. Для завоювання цієї країни верховне командування вермахту спрямувало майже 100 тис. солдатів і офіцерів. Норвезька армія мирного часу становила 20 тис. осіб, а на 8 квітня 1940 р. вона мала мобілізованими лише приблизно 13 тис. осіб та 200 літаків.

Норвезький уряд і король Гаакон VII відмовилися від капітуляції. Норвезькі ЗС за підтримки населення і 25-тисячного британсько-французького експедиційного корпусу 62 дні чинили опір і завдали значних втрат гітлерівцям. Лише 10 червня король разом із рештками армії залишив країну на борту британського крейсера і вирушив до "Туманного Альбіону". Владу в окупованій Норвегії нацисти передали пронімецькому уряду на чолі з відставним офіцером і лідером націонал-соціалістичної партії Норвегії В. Квіслінгом.

Із захопленням скандинавських країн Берлін отримав важливі стратегічні бази для дій ВМС і ВПС. Для протидії акціям ворога зі Скандинавського півострова Велика Британія 5 травня 1940 р. окупувала Ісландію.

Великогерманський Рейх також опанував економічними ресурсами окупованих Скандинавських країн і міг тепер вільно використовувати ресурси нейтральної Швеції. Все це значно збільшило воєнно-економічний потенціал нацистів. Крім того, перемоги на півночі Європи сприяли зростанню престижу германських ЗС. Водночас, війна у Скандинавії спричинила і негатив агресору. Крім втрат у збройних силах (майже 6 тис. солдатів і офіцерів, 117 літаків), нацисти занадто розтягнули свій фронт на Заході. У Норвегії Великогерманському Рейху довелося залишити майже 300 тис. військовослужбовців, які виконували окупаційні функції.

Захоплюючи території Данії та Норвегії, нацистське командування продовжувало концентрацію військ на британсько-французькому фронті. 3 вересня 1939 р. по квітень 1940 р. гітлерівські ЗС тут були поповнені 680 танками новітніх

конструкцій, а також декількома тисячами одиниць артилерії та мінометів. У цілому ж особовий склад на Західному фронті нараховував у березні 1940 р. близько 3,3 млн.

10 травня 1940 р. Німеччина, скориставшись як приводом англійською окупацією Ісландії, перейшла до рішучого наступу на Заході. Стратегічний план розгрому британсько-французьких військ з кодовою назвою "Гельб" передбачав нанесення головного удару потужним угрупованням армій у центр союзних позицій, прорив оборони через розколювання фронту та витіснення північної групи союзних військ на північ до Ла-Маншу з подальшим її знищенням.

Відповідно до плану "Гельб" було розгорнуто три групи армій – "А", "Б", "Ц" в складі 136 дивізій, з яких – 10 танкових та 7 моторизованих із загальною кількістю танків у 2 580. Головний удар наносила група "А" через Арденни в обхід французької "лінії Мажино", на групу "Б" покладалося завдання захопити Нідерланди, група "Ц" мусила скувати французів, штурмуючи "лінію Мажино". Реалізуючи план, гітлерівці в обхід французьких укріплень на "лінії Мажино" вдерлися у Бельгію, Нідерланди, Люксембург. У ніч на 15 травня вони прорвали фронт під Седаном, що призвело до капітуляції того ж дня Нідерландів, 28 травня – капітулювала Бельгія. Германська група військ, підсилена танковими колонами, оточивши кращі французькі дивізії та британські війська, спрямовані на допомогу Бельгії, 20 травня вийшла до району Дюнкерка на узбережжя Па-де-Кале. Лише через наказ А. Гітлера, який на два дні призупинив танковий наступ, союзники евакуювали на Британські острови приблизно 340 тис. солдатів та офіцерів, включаючи 100 тис. французів. Майже 40 тис. французьких військ, які прикривали відхід британців, склали зброю. 4 червня гітлерівці окупували Дюнкерк. Боротьба за Фландрію закінчилася повною перемогою А. Гітлера.

Блискавичність, з якою вермахт реалізував "травневу" операцію, пояснюється не лише перевагою нацистів в озброєнні (вона була очевидною лише в авіації), скільки перевагами стратегічної доктрини Берліну, заснованої на масованому й самостійному використанні танків з постійною підтримкою з повітря. Саме нацистські ВПС знищили більшу частину французьких "панцерних дивізій" у момент їхнього розгортання. Незважаючи на нищівні поразки, французький генштаб все ще дотримувався класичних оборонних канонів.

У той час, як гітлерівці окупували Бельгію, Люксембург і Нідерланди, основна частина французької армії продовжувала сидіти у своїх зручних і міцних казематах та фортах "лінії Мажино".

Після евакуації британсько-французьких військ із Дюнкерку германські армії швидко й чітко перегрупувалися для завоювання Франції. 5 червня 1940 р. вони розгорнулися на Південь і почали наступ. На цей час армія Франції була вже деморалізована, а верховне командування на чолі з маршалом А. Ф. Петеном та генералом М. Вейганом уже планувало капітуляцію.

На початку червня французькі ЗС під загальним командуванням генерала М. Вейгана намагалися зупинити наступ нацистів на річках Соммі та Ені, але армія республіки почала розпадатись.

10 червня французький уряд залишив столицю. Того ж дня Італія оголосила війну Франції. На півдні виник італійсько-французький фронт, на якому воювали 32 італійські дивізії проти 6 французьких. 14 червня німці ввійшли до Парижу, а два дні потому французький уряд очолив 84-річний маршал А. Ф. Петен, який уночі з 16 на 17 червня сформував свій кабінет із прихильників припинення війни. 22 червня угоду про капітуляцію, за наполяганням А. Гітлера, було підписано сторонами у Комп'єнському лісі в тому самому залізничному вагоні ("вагоні перемир'я"), де в 1918 р. принизливу капітуляцію підписали кайзерівці. Після підписання капітуляції Франції вагон нацисти ритуально підірвали динамітом.

24 червня у Римі було підписано угоду щодо перемир'я між Італією і Францією. 25 червня ці документи набули чинності. Перемога Великогерманського Рейху була повною і він перетворився на Германську імперію.

За умовами Комп'єнського перемир'я північні та центральні райони Франції, все узбережжя Ла-Маншу і Біскайської затоки проголошувались окупованою зоною і передавалися під юрисдикцію гітлерівської військової адміністрації. Південні департаменти Франції (майже третина національної території) залишалися не окупованими. Вони називалися "вільною зоною".

Між окупованою і не окупованою зонами встановили демаркаційну лінію, що охоронялася гітлерівцями як державний кордон. "Вільна зона" залишалася під владою уряду А. Ф. Петена. Його влада зберігалася і над усіма французькими колоніями. Французька армія демобілізувалася. Частина ВМС залишалася в розпорядженні французького уряду. Решта мала бути переведена в спеціально визначені порти з метою "демобілізації" й роззброєння під контролем Германської імперії та Італії.

Прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчилль вже 22 червня засудив Комп'єнське перемир'я. Британський кабінет побоювався

захоплення гітлерівцями французьких ВМС, що забезпечило б державам "вісі" морську перевагу. Для того, щоб не допустити цього, британська ескадра 3 липня 1940 р. потопила більшу частину французького флоту, який знаходився у бухті Мерс-ель-Кебіра (Алжир). У відповідь уряд А. Ф. Петена 5 липня заявив про розрив дипломатичних зносин з Лондоном. Британський уряд, у свою чергу, зробив ставку на французького бригадного генерала Ш. де Голля, який після капітуляції Франції виїхав до Лондону, звідки закликав французів продовжити боротьбу за свободу республіки в союзі із Великою Британією.

Несподівано швидка поразка Франції, Бельгії, Нідерландів та британських експедиційних сил приголомшила світ. Самі німці були вражені легкістю перемоги. У боях за Францію гітлерівці зазнали порівняно незначних утрат (45,5 тис. загиблих та 111 тис. поранених). Швидка та нищівна поразка французьких ЗС може бути пояснена відсталістю стратегічних планів та недооцінкою Парижем сили противника.

Влітку 1940 р. Абвер поставив завдання ОУН розпочати на території Західної України створення спеціальних списків радянських громадян, які підлягали би першочерговому знищенню. Координував цю роботу спеціально створений "Штаб Валлі". Синхронно із цими подіями в окупованій гітлерівцями Празі "українські соціалісти" створили Українську націонал-соціалістичну спілку, яку очолив професор В. Щербаківський, а також започаткували її друкований орган "За незалежність". Організація діяла спільно з петлюрівцями та намагалася відігравати власну суб'єктну роль у Європі. Зокрема емісари організації розвивали контакти з італійськими фашистами, за допомогою яких планувалося створення "незалежної" України під протекторатом Італії.

У липні 1940 р. С. Бандера віддав вказівку підпіллю про збір розвідінформації в різних регіонах України та в Литві за спеціальним переліком питань, затвердженим Абвером. Перелік передбачав вивчення радянських підрозділів різних родів військ, транспортної системи, надбання топографічних мап тощо. Один із лідерів ОУН (Б) М. Лебедь пізніше згадував: "Обидві ОУН не розривали зв'язків з німецькими військовими колами просто тому, щоб мати можливість активно брати участь у боротьбі в Україні під час німецько-радянської війни, яка тоді називалася і була для всіх очевидною". ОУН (Б), за словами організаційного референта її Проводу В. Кука (відомого також як "Безіменний", "Інженер Лука Лемішка", "Коваль", "Кочегар", "Ле", "Леміш", "Лиманич" тощо), таємно від

Гітлерівців наставляла своїх розвідників, що після закиду на територію СРСР або у разі війни вони повинні зв'язуватися не з нацистами, а з місцевим підпіллям, його референтурами СБ, створювати мережу радіозв'язку на відстані до 500 км для потреб руху опору.

Після капітуляції Франції, Велика Британія залишилася практично єдиною європейською країною, яка не визнавала гегемонію Германської імперії та продовжувала збройну боротьбу проти нацистсько-фашистського блоку. Протягом року, з червня 1940 р. до червня 1941 р., британсько-німецьке протистояння визначало основний зміст Другої світової війни. У цей час британські ВМС переважали германський та італійський флоти. Однак британська сухопутна армія і ВПС поступалися перед нацистськими. Слабким місцем для Об'єднаного Королівства була його залежність від постачання сировини і продовольства з його колоній і домініонів. Улітку 1940 р. для Великої Британії склалася надзвичайно складна і небезпечна ситуація. Берлін вважав, що нарешті в Європі виникли сприятливі умови для того, щоб примусити Лондон визнати нацистське панування в Європі й погодитися на перерозподіл колоніальних володінь.

16 липня 1940 р. А. Гітлер підписав наказ про підготовку операції "Морський лев", що передбачала висадку на Британських островах 13 дивізій вермахту. Десантування призначалося на середину серпня 1940 р. План підготовки операції передбачав інтенсивні масовані бомбардування та активізацію дій германських ВМС. 1 серпня 1940 р. А. Гітлер віддав наказ розпочати "повітряну та морську війну проти Англії". Німецьке командування ставило собі за мету:

- руйнування промислових (насамперед авіаційних і суднобудівних заводів) та адміністративно-політичних центрів, військових об'єктів;
- ліквідацію або значне послаблення британських ВПС і ВМС;
- обмеження постачання сировини, продовольства, військових матеріалів із США, колоній і домініонів;
- злам морального духу британців та їхньої волі до боротьби.
- Вказані заходи повинні були остаточно підготувати умови до висадки експедиційного корпусу.

Улітку 1940 р. на морі й у повітрі розгорнулася "битва за Британію". Вже у серпні нацистське командування зрозуміло, що можливостей здійснити масову висадку військ на Британські острови у Германської імперії не було. Не вистачало необхідної

кількості плавучих засобів. Десант відклали. Берлін зробив ставку на масовані бомбардування і морську блокаду Великої Британії.

З середини серпня розпочався повітряний наступ. Для масованих ударів з повітря по Об'єднаному Королівству нацистське командування безпосередньо зосередило приблизно 2 800 літаків (понад 1 тис. бомбардувальників далекої дії, понад 300 важких і майже 800 одномоторних винищувачів). Британці змогли протиставити цій повітряній армادі приблизно 700 оперативних винищувачів і майже 500 бомбардувальників.

Протягом другої половини 1940 р. на міста Великої Британії впало майже 37 тис. бомб. Восени 1940 р. постійні повітряні тривоги, зруйновані будівлі, залізничні станції, величезні пожежі стали звичними у повсякденному житті британців. Багато лондонців у цей час воліли за краще ночувати на станціях метро, тому що кожен ніч приблизно 150 німецьких бомбардувальників завдавали ударів по столиці королівства.

Однак масовані бомбардування не підірвали моральний дух британців. За період з 10 липня до 1 жовтня 1940 р. гітлерівська авіація ("Люфтваффе") втратила приблизно 1 400–1 700 літаків, британська – 780–900. Водночас британська авіаційна промисловість нарощувала потужності: вересень 1939 р. – вироблено 93 винищувачі, у червні 1940 р. – 490, а в наступні три місяці під зливою бомб ворога британська авіаційна промисловість виробляла 460 машин щомісяця.

У той же час Германська імперія щомісяця виготовляла лише 200 літаків. Восени 1940 р. зростає ефективність британської ППО. Королівські ВПС вперше використали радіолокатори, що дало можливість вчасно виявляти германські літаки і знищувати їх на підльоті до об'єктів бомбардувань. Нацистській авіації не вдалося досягти контролю над повітряним простором. Берлін втратив вдвічі більше літаків, аніж Лондон. У другій половині вересня напруженість повітряних боїв над островами стала дещо спадати. У середині жовтня 1940 р. А. Гітлер відмовився від планів негайного вторгнення на "Туманний Альбійон", його увага дедалі більше зосереджувалася на планах війни проти СРСР та посиленні германського просування у Середземномор'ї.

Бомбардування британських міст продовжувалися до весни 1941 р. Як вважають деякі дослідники, їхня мета полягала в тому, щоб підтримувати у Й. В. Сталіна ілюзію подальшої концентрації німецьких зусиль на Заході. Хоча вже 16 травня 1941 р. основні сили "Люфтваффе" відправлено на Схід для підготовки до війни проти СРСР.

Усього ж за період з червня 1940 р. до червня 1941 р., в результаті нальотів ворожої авіації, вбито майже 43 тис. британців і приблизно 50 тис. тяжко поранено; зруйновано або сильно пошкоджено майже 500 тис. будівель. У ході цих операцій гітлерівські ВПС втратили приблизно 4 400 літаків.

Під час Другої світової війни значення Середземноморського ТВД визначалось, у першу чергу, через його розташування на стику Європи, Африки і Азії. Через Середземне море проходили морські і повітряні комунікації світового значення, оскільки це був найкоротший шлях з Європи до Індії та в Атлантику. Відносно обмежені розміри ТВД, наявність численних островів і розвиненої системи портів і баз дозволяли широко використовувати різномірні сили флоту і авіацію берегового базування. Найпотужніші позиції на ТВД мали Велика Британія та Італія. Першій належав Гібралтар, підпорядковувалися острови Крит, Кіпр і Мальта, узбережжя Єгипту і Палестини, Трансїорданія, Ірак і зона Суецького каналу. Друга мала позиції у центральній частині Середземного моря з базами в Лівії, на території власне Італії і на островах Сицилія, Сардинія, Пантеллерія.

До літа 1940 р. італійські ЗС в Африці були зосереджені в двох угрупованнях: у Лівії – для захоплення Єгипту і Суецького каналу (300 тис. солдатів і офіцерів, 813 гармат, 63 танки, 129 бронеавтомобілів, 150 бойових літаків) і в Абіссинії – для захоплення британських колоній в Східній і Центральній Африці (236 тис. солдатів і офіцерів, 1800 гармат, 315 літаків). У сухопутних військах знаходилися багато солдатів з місцевого населення, незадовільно підготовлених до військової служби.

Британські війська були розосереджені на значній території: 66 тис. – в Єгипті, 27,5 тис. – у Палестині, 9 тис. – у британсько-єгипетському Судані, 22 тис. – у Кенії, близько 1,5 тис. – у британському Сомалі, 2,5 тис. – у Адені. Всього в Африці британці тримали 253 бойові літаки. Танків і протитанкової артилерії не було.

На червень 1940 р. Велика Британія мала на Середземному морі 5 лінкорів і лінійних крейсерів, 2 авіаносці, 2 важких крейсера, 11 легких крейсерів, 4 ескадрених міноносців і міноносців, 18 підводних човнів. Італійський флот у своєму складі мав 4 лінкори, авіатранспорт, 8 важких крейсери, 14 легких крейсерів, 123 ескадрені міноносці та міноносець, 115 підводних човнів.

На початок бойових дій на Середземному морі та в Африці італійські збройні сили мали перевагу над британськими в чисельності сухопутних військ, легких силах флоту і сухопутної авіації, поступаючись у великих кораблях. Проте цим не визначалося

дійсне співвідношення сил. Правлячі круги Італії залучили країну у війну слабо підготовленою як у військово-економічному, так і в морально-політичному відношенні. Боездатність італійських ЗС та їхня оперативно-тактична підготовка знаходилися на низькому рівні.

Оскільки воюючі сторони уникали битв у пустелі, бойові дії в Північній Африці спочатку відбувалися на порівняно вузькій прибережній смузі, ширина якої не перевищувала 80 км.

У Східній Африці італійські війська розпочали бойові дії в червні 1940 р. В кінці серпня їм вдалося захопити Британське Сомалі, частину території Кенії та окремі важливі пункти Англо-египетського Судану. Британські колоніальні війська були евакуйовані морем до Адену. Подальший наступ італійських ЗС серйозно ускладнив антифашистське повстання, що спалахнуло в Абіссинії, Судані та Кенії. Використовуючи свої колонії в Африці, Лондон до 1941 р. збільшив чисельність військ до 150 тис. У травні 1941 р., зазнавши ряд поразок від британських військ і партизанів, італійські ЗС залишили захоплені території, у тому числі й в Абіссинії.

13 вересня 1940 р. італійські війська перейшли у наступ зі східної частини Лівії, щоб захопити головну базу британського флоту – Александрію і Суецький канал. Італійські війська рухалися в східному напрямі уздовж прибережної смуги шириною 60 км силами шести дивізій. Їм протистояли дві дивізії та дві окремі бригади британців, з яких лише одна знаходилася на лівійсько-египетській межі. Не розраховуючи на успішну оборону, британські війська почали відхід на Схід. Італійські дивізії 16 вересня досягли Сиді-Баррані. Проте перебої у постачанні військ, а також метеорологічні умови, що різко погіршилися, змусили Рим припинити наступ. Проте, британські частини продовжували відходити і зупинилися на задалегідь підготовлених позиціях у міста Мерса-Матрух. У результаті між воюючими сторонами утворилася "нічийна зона" шириною 130 км.

Із розгортанням військових дій в Північній Африці стрімко зросло значення середземноморських комунікацій для Об'єднаного Королівства. 11 листопада 1940 р. британські літаки з авіаносця "Ілластріес" завдали декілька ударів по італійських кораблях, що базувалися в Таранто. В результаті один лінкор затонув, два лінкори сіли на ґрунт, а важкий крейсер, авіаносець і есмінець отримали сильні пошкодження. Це був перший в історії випадок застосування авіаносної авіації для знищення ВМС противника в його головній базі.

9 грудня 1940 р. британська армія в Єгипті, поповнена силами до двох дивізій, перейшла у наступ. Завдяки таємно здійсненому обхідному маневру і раптовому удару з фронту, британці завдали поразки італійській армії. 5 січня 1941 р. вони захопили Бардію, а 22 січня – Тобрук. На початок лютого британці просунулися на глибину до 800 км, вийшли в район Ель-Агейлу. Тут Лондон припинив подальший наступ і почав перекидання військ до Греції, де уможливився наступ гітлерівців.

Поразка італійської армії в Північній Африці стурбувала Берлін. На початку 1941 р. нацисти розпочали перекидати до Лівії експедиційний корпус у складі двох дивізій ("Африканський корпус" під командуванням генерала Е. Роммеля) і декількох авіаційних частин. В кінці березня фашистсько-нацистські війська у складі двох танкових і однієї піхотної дивізії перешли в наступ і до середини квітня захопили всю територію Лівії. Їм не вдалося захопити лише фортецею Тобрук. Досягнувши лівійсько-єгипетської межі, фашистсько-нацистські війська вимушено припинили подальше просування: у Е. Роммеля не було достатніх сил для продовження операції, оскільки в цей час повним ходом йшла підготовка Берліну до нападу на СРСР. Таким чином, бойові дії в Північній Африці не принесли вирішального успіху жодній із сторін. Лінія фронту знову проходила тим самим рубежем, на якому війська знаходилися на початок війни.

Навесні 1941 р. стрімко зростає інтенсивність морських перевезень на Середземному морі. Операція Риму задля унеможливлення британських морських сполучень у східній частині Середземного моря привела до бою (27–28 березня) з'єднань британського та італійського флотів у мису Матапан (південна Греція). Британці мали перевагу в силах, завдяки наявності авіаносця і потрійній перевазі в лінкорах. За результатами бою італійці зазнали значних втрат, втратили три важкі крейсери, два ескадрені міноносці й на декілька місяців з ладу вийшов їх лінкор. Це був перший в історії нічний бій великих кораблів із застосуванням радіолокації.

На допомогу італійським ВМС Берлін перекинув до Сицилії 140 бомбардувальників, 22 винищувачі і 12 розвідувальних літаків. "Люфтваффе" завдала британцям значних втрат, а розташуванням мін гітлерівці унеможливили перевезення вантажів через Суецький канал. Проте незабаром "Люфтваффе" перебазували на Східний фронт (з СРСР), що стрімко змінило військово-політичну ситуацію на морських комунікаціях. Впродовж серпня 1941 р. британським ВМС і ВПС на комунікаціях Середземного моря вдалося потопити 33 %, в жовтні – 63 % і в листопаді 1941 р. – понад 70 % вантажів, що

прямували до Африки для посилення фашистсько-нацистських військ.

Проте і становище британських ЗС в східній частині Середземного моря значно ускладнилося в травні 1941 р. через захоплення нацистами Криту, який забезпечував оборону британських з'єднань ВМС у цій частині моря. Гітлерівці ж вважали цей острів своєрідним трампліном для дій на малоазіатському узбережжі і в Північній Африці, а також для забезпечення комунікації з Південно-Східною Європою. Германська Критська повітрянодесантна операція, що отримала умовне найменування "Меркурій", тривала з 20 травня по 1 червня 1941 р. У ній взяли участь 550 транспортних літаків, 60 вантажних планерів, 430 бомбардувальників, 180 винищувачів і 23,5 тис. осіб. Безпосередньо перед десантування чотири намічені пункти піддалися інтенсивному бомбардуванню з повітря. За цим транспортні літаки скидали парашутистів, а важкі планери здійснювали посадку. До 21 травня гітлерівці захопили аеродроми, на які сіли літаки з рештою частин десанту і важкої техніки, що значно прискорило і полегшило виконання операції. Спроба нацистів висадити одночасно десант із моря була відбита британськими ВМС, але вже 27 травня королівські війська почали евакуацію гарнізонів. Операція із захоплення Криту – найзначніша повітрянодесантна операція Другої світової війни, котра характеризувалася залученням значних людських ресурсів і бойової техніки. Операції охоплювали великі простори, міста і селища неодноразово переходили під контроль ЗС сторін конфлікту. До того ж, війна характеризувалася маневровістю, створенням і швидким пересуванням великих військових угруповань на певних ділянках фронту. В цих умовах розвідка почала відігравати неабияку роль. Перемога була за тією стороною, яка мала найкращу поінформованість.

Першим кроком в плануванні вторгнення в СРСР була нарада 29 липня 1940 р. в Бад-Райхенхале, на якій де-факто закладено основи директиви № 21, що була видана 18 грудня 1940 р. і в якій А. Гітлер визначив стратегічні цілі, а також оголосив вторгнення в СРСР операцією "Барабросса". Згідно плану, середина травня вважалася часом початку дій. Через військову кампанію на Балканах початок довелося відсунути на другу половину червня. Останній можливий термін відміни наступу встановили на 13:00 21 червня. У разі відміни, необхідно було дати кодовий сигнал "Альтона", а у разі початку наступу – сигнал "Дортмунд". Перехід кордонів повинен був здійснитися в неділю 22 червня о 03:30.

Для здійснення плану Германською імперією було підготовлено 152 дивізії, в цілому приблизно 5,5 млн солдатів і офіцерів, 47 тис. гармат і мінометів, 4,3 тис. танків і 5 тис. літаків. Це орієнтовно 75 % всіх наявних нацистських дивізій. Варто ще врахувати і те, що ті 25 % інших дивізій переважно не були повноцінними підрозділами. Війська на вихідні позиції перекидалися практично лише залізницею.

Розгортання військ йшло наступним чином: 1-й ешелон – до середини березня, 2-й ешелон – до початку квітня, 3-й ешелон (17 піхотних дивізій) – з 8 квітня по 20 травня, 4-й ешелон "А" (9 піхотних дивізій) – з 23 травня по 2 червня і 4-й ешелон "В" (12 танкових і 12 моторизованих піхотних дивізій) – з 3 по 23 червня. Окрім суто германських частин у вторгненні брали участь 17 румунських дивізій і 5 бригад, 3 угорських бригади, 2 болгарських піхотних дивізій і 1 моторизована піхотна бригада. На практиці ці формування не вирізнялися ефективністю, бо їхній рівень оснащення і морального духу залишав бажати кращого. Нацисти в подяку за допомогу в перемозі у громадянській війні отримали на підтримку від іспанського диктатора ще одну дивізію, 250-у піхотну або так звану "синю". Фінляндія також розв'язала війну з СРСР, бойові дії на радянсько-фінському напрямі розпочалися 29 червня.

Технічне оснащення гітлерівців підвищилось у порівнянні з кампанією у Франції в травні-червні 1940 р. Були зняті з озброєння легкі танки Panzer I, Panzer II і Panzer 35(t) чеського виробництва. На середніх танках Panzer III у свою чергу встановили потужніші гармати калібру 50 мм замість 37-мм. У війська надійшли зразки нового озброєння: зчетверенні 20-мм зенітні гармати, 50-мм протитанкові гармати, 150-мм шестиствольні хімічні міномети, установки для метання важких реактивних мін зразку 1940 р. і металеві станки для важких реактивних мін зразку 1940 р. (280/320 мм). У більш-менш масовому порядку на фронті з'явилися штурмові гармати. За організацією, підрозділи вермахту також зазнали деяких змін. Так з 1939 по 1941 р. середня кількість танків в танкових дивізіях постійно змінювалася. У 1941 р. це число склало 196, хоча на практиці кількість танків у дивізії дуже коливалася, від 147 до 299 машин. На Сході в червні 1941 р. проти СРСР діяло 47 танкових батальйонів у складі 19 танкових дивізій. Що ж до протитанкових засобів, то в червні 1941 р. в дивізіях, що діяли на Сході, було, як правило, по 70–80 протитанкових гармат.

Важким ударом стали репресії радянського командного складу, а місце професіоналів посіли некомпетентні люди, що не проявили згодом на полі бою належної інтелектуальної ініціативи.

Це перший недолік РСЧА перед початком Великої Вітчизняної війни.

Другим недоліком може служити технічне оснащення ЗС, особливо це стосується танків. Відомо, що в прикордонних військових округах на початок війни було 1 475 танків Т-34 і КВ, які значно перевершували за тактико-технічними характеристиками будь-який німецький танк. Однак, ці танки не могли потужно вплинути на хід військових операцій, оскільки не використовувалися масово. В основному ж, радянський бронетанковий парк складався із застарілих машин, до того ж, лише половина з них взагалі була на ходу.

На 22 червня 1941 р. на обліку перебувало усього 23 тис. танків, з них близько 16 тис. – в західних прикордонних округах, 29 % – потребували капітального ремонту, а 44 % – середнього ремонту. Основну масу танкових військ СРСР складали такі застарілі типи танків, як танкетки Т-27, Т-37а і Т-38, а також танки МС-1, БТ-2, двобаштові Т-26. Навіть новіші легкі танки БТ-7 в боях не виправдали себе (їх називали “сірниковими коробками”). Серед танків старих марок лише 27 % були повністю справними на початок війни. Нові танки і літаки зовсім недавно надійшли на озброєння у СРСР.

РСЧА перебувала на стадії переозброєння. Багато механізованих корпусів знаходилися лише у стадії створення.

Що ж до чисельності РСЧА, то гітлерівські аналітики перед вторгненням припускали, що вона складається з 175 стрілецьких, 33,5 кавалерійських, 7 танкових дивізій і 38 мотомехбригад не лише у західних округах. В оперативній зоні, тобто в західних округах, на думку нацистів, мусило бути 120 стрілецьких, 22,5 кавалерійських, 5 танкових дивізій, 33 мотомехбригади і 4 парашутних бригади. Після мобілізації очікувалося, що РСЧА збільшиться на 34 дивізії.

Насправді РСЧА налічувала 177 стрілецьких дивізій, 19 гірськострілецьких, 2 моторизованих і 3 стрілецьких бригади. Крім того, до 22 червня 1941 р. сформовано 9 механізованих корпусів і ще 20 механізованих корпусів перебувало у стадії формування. У другій половині липня – на початку вересня 1941 р. механізовані корпуси були розформовані через нестачу танків. Помилка германських експертів полягала в недооцінці мобілізаційних можливостей СРСР. Він зміг уже влітку 1941 р. посилити фронт 324 дивізіями (з урахуванням 222 раніше розгорнутих).

Згідно задуму Москви, стрілецьким військам першого ешелону армій прикриття ставилося завдання стримати натиск противника, в той час, як другий ешелон, до складу якого входили механізовані

корпуси, мусив перейти в контратаку для підготовки подальшого наступу всім фронтом. На 22 червня 1941 р. в першому ешелоні було 56 дивізій і 2 бригади, в другому ешелоні (50-100 км від кордону) – 52 дивізії, 62 дивізії знаходилися в резерві військових округів. Таке зосередження військ виявилось хибним. Війська не встигли вийти на позиції, а відійти й підготувати оборонні рубежі також виявилось неможливим через слабку моторизацію піхоти. РСЧА не була готова до нової концепції війни. Ще однією важливою помилкою було те, що Кремль нехтував повідомленнями зовнішньої розвідки через зазначення у них постійно змінюваних термінів початку війни. Не було дано відповідних розпоряджень стосовно приведення військ в бойову готовність і початку заходів щодо мобілізації.

Гітлерівцями із представників ОУН навесні 1941 р. у складі абверівського полку “Бранденбург-800” сформовано особливий розвідувально-диверсійний батальйон “Нахтігаль” (“Соловейко”). Підрозділ очолили від Абверу А. Герцнер, від НСДАП – Т. Оберлендер, від ОУН (Б) заступником останнього став крайовий провідник ОУН (Б) на Західній Україні компанієнфюрер шуму (пізніше гауптман) Р. Шухевич. А. Шептицького у підрозділі представляв вихованець митрополита – капелан І. Гріньох (“Всеволод”, “Герасимовський”, “Діброва”, “Коваленко”, “Костецький”, “Орлов”, “Пристер”, “професор Данилів”).

У травні 1941 р. за ініціативою полковника Р. Ярі та під контролем Абверу створено спецпідрозділ “Ролянд”, який очолив колишній офіцер польської армії Є. Побігущий (Р. Ярі обійняв посаду куратора батальйону з політичних питань).

18 червня 1941 р. бійці “Нахтігаль” прийняли присягу у німецькому однострої, на їх техніці були намальовані соколи, через що “нахтігалівців” ще називали “птахівниками”. Після цього частину вояків, переодягнувши у форму РСЧА, виведено у Львів для здійснення розвідувально-диверсійної діяльності.

Рано вранці 22 червня “Люфтваффе” завдало ударів по радянським аеродромам, місцям зосередження військ, штабам, вузлам повідомлень і іншим важливим об’єктам, тоді як важка артилерія відкрила вогонь по прикордонним районам. Так почалася Велика Вітчизняна війна.

29 червня 1941 р. “Нахтігаль” ввійшов у Львів, де взяв під контроль стратегічні об’єкти, у тому числі й радіостанцію. Це дозволило представникам ОУН (Б) 30 червня 1941 р. оголосити в ефірі “Акт про незалежність України”. Тоді ж, у червні 1941 р., відбулася зустріч очільника Абверу В. Ф. Канариса з А. Шептицьким.

Митрополит подивився на цього грека професійним оком та із сарказмом промовив: "Я вважав, що адмірالی на морі, а вони керують розвідкою".

Як зазначала газета "Вільне слово" від 16 липня 1941 р., зранку 30 червня 1941 р. Р. Шухевич і капелан підрозділу "Нахтігаль" І. Грінюх, прибули до А. Шептицького. Митрополит вислухав доповідь капелана і привітав особовий склад "Нахтігаль". На подвір'ї собору Св. Юра розпочалася служба на честь "непереможеної німецької армії" та її вождя. Після служби митрополит благословив "синів" на "священну боротьбу" і закликав: "Починайте з Богом!".

Декларативне відновлення державного суверенітету України, хоча це підтримав рейхскомісар Е. Кох особистою присутністю та у виступі на мітингу у Львові поблизу старого будинку "Просвіти", не входило до планів Берліну. У відповідь на Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. та наступні заходи ОУН (Б) (урочистий молебен 1 липня у соборі Св. Юра, вивішування портретів "українського фюрера" разом з німецьким тощо) 4 липня окупанти затримують С. Бандеру. Йому було чітко доведено, що у германської армії немає ніяких союзників на Сході. Користуючись військовою термінологією, українці – підкорений народ. Надалі, як засвідчив пізніше керівник 2 відділу Абверу полковник Е. Штольце, С. Бандеру звинуватили у привласненні значної суми грошей від німецької розвідки у 1940 р. 9 липня німецька поліція заарештувала Я. С. Стецька. У подальшому він і С. Бандера деякий час знаходилися під арештом у передмісті Берліну, звідки під контролем Абверу керували діяльністю ОУН (Б).

Після відмови задовольнити вимоги окупантів щодо скасування Акта відновлення Української держави, з 15 вересня німцями здійснюються масові арешти прихильників ОУН (Б) в Україні та на території Германської імперії (близько 1 500 осіб до жовтня 1941 р.). На початку вересня Абвер за вказівкою свого шефа В. Канариса розірвав офіційні зносини з "бандерівцями", а 16 вересня німці заарештували і координатора їх співробітництва - Р. Ярі, якому пригадали і його шлюб з єврейкою. До початку 1942 р. німці ліквідували 15 та відправили до концтаборів 300 керівних функціонерів ОУН. У цей самий час головний редактор газети "Волинь" У. Самчук (пізніше так званий "український Гумер") закликав українських націоналістів "усіма силами" допомагати нацистам "скінчити війну перемогою". У вересні 1941 р. він відверто наголошував: "Віriamo в перемогу зброї могутньої Німецької Армії, віriamo в творчий геній її Великого Вождя". Водночас націоналістів пересічне українське населення зустрічало із певною засторогою, за

зізнанням митрополита УАПЦ Іларіона (І. Огієнка), “немовбито монголо-татарів”.

З листопада 1941 р. німецькі спецслужби почали отримувати інформацію, що “рух Бандери готує повстання у Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого - створення незалежної України. Всіх активістів руху Бандери треба негайно арештувати і, після ґрунтового допиту, таємно знищити”. В документі від 8 грудня 1941 р. зазначалося: “Незаперечно встановлено, що <...> група Бандери не схильна дотримуватися наказів, звідки б вони не йшли, якщо вони не відповідають планам ОУН”. У січні 1942 р. С. Бандеру, Я. Стецька та їх заарештованих соратників з ОУН (Б) гітлерівці збирають у в'язниці “Целенбау” (Заксенхаузен).

Використовуючи власні можливості (приязні відносини з рейхскомісаром України Е. Кохом) та постійно інтригуючи проти А. Мельника, С. Бандера розгортав роботу з дискредитації ОУН (М) та його прихильників. Так званий “революційний трибунал” ОУН (Б) виніс смертні вироки сотням прихильників ОУН (М). Виконання вироків покладалося на СБ ОУН (Б), очолювану М. Лебедем. У відповідь похідні групи ОУН (М) розпочали фізично знищувати прихильників ОУН (Б). Саме на території, яку контролював Е. Кох, трагічно закінчувалася діяльність похідних груп ОУН (М) та їх очільників - М. Сціборського, О. Кандиби-Ольжича, М. Величковського, О. Теліги. Ініціативу в РУН, за підтримки Е. Коха, остаточно перехопив С. Бандера.

Особовий склад підрозділів “Нахтігаль” і “Ролянд” перевезли до Франкфурту-на-Одері, де воякам запропонували підписати контракти на службу в германській армії. Тих, хто відмовилися (15 осіб), німці відразу запроторили до трудових таборів. З числа інших сформовано 201-й охоронний поліцейський батальйон, який очолив Є. Побігущий, а Р. Шухевичу довірили командувати лише сотнею, що ця амбітна особа сприйняла як образу. Капеланом батальйону став І. Грінюх. Батальйон надалі передислоковано до Білорусі. Через деякий час 201-й охоронний поліцейський батальйон визнано кращою поліцейською частиною нацистської Германської імперії.

29 червня, бойові дії розгорнулися на кордонах з Фінляндією, а 1 липня і на межі з Румунією. Вранці 22 червня 1941 р. група армій “Північ” (18-а і 16-а армії, 4-а танкова група) перейшла кордон Литви. Група армій “Центр” (9-а і 4-а армії, 2-а і 3-а танкові групи) наступала обабіч “білостоцького виступу”, цілеспрямовано утвореного нацистами узгодженими з Берліном кордонами СРСР саме в цьому місці. На Південь від виступу йшла “лінія затишшя” завдовжки в 100 км. Південніше наступала відповідно група армій

“Південь”. У її склад входили три армії: 6-а, 17-а і 11-а, а також 1-а танкова група, 4-а румунська армія й угорський корпус.

У перші дні війни в РСЧА від несподіванки панував хаос. Як відомо, в окремих підрозділах було віддано наказ чистити зброю та організувати ремонт бойової техніки, котра так і не зрушила вчасно з місця. До того ж, зв'язку не було, радянські війська були роз'єднані, командування не уявляло собі реальної ситуації.

Працювала тактика “бліцкригу”. Вермахт концентрацією сил добивався значної переваги в окремих місцях для зламу оборони і оточення радянських угруповань. Наступаюча за танками піхота і артилерія добивали оточені частини РСЧА. Головну роль в наступі відігравала група армій “Центр”. Вісь її просування проходила уздовж автостради на Мінськ і далі на Москву.

Для того, щоб вийти на цей шлях, треба було спершу, обігнувши, минути Брест. Танкові війська обійшли фортецю у той час, як піхота розпочала штурм. Два мости через річку Буг на південь від Бресту були захоплені німцями з ходу і ними перейшло на інший берег 800 танків 2-ої танкової групи. На другий день танки просунулися на 60 км за Брест. Тут проти 7 танкових дивізій (майже 1 500 танків) групи армій “Центр” знаходилася з боку РСЧА 128-а стрілецька дивізія, стрілецькі полки з 4-х інших стрілецьких дивізій та неудокомплектована 22-а танкова дивізія. Таке зосередження на малій ділянці фронту носило назву “Schwerpunkt” у німецькій термінології.

Водночас, як на правому фланзі нацистські війська групи армій “Центр” досягли Кобріну (60 км за Брестом), війська лівого флангу захопили Гродно. Вихід із “білостоцького виступу” помітно звужився. З'явилася серйозна загроза для частин РСЧА потрапити в оточення на цьому виступі.

Для німців наступ радянською територією давався не так легко. Частини РСЧА билися дуже запекло, наполегливо, і замість здачі в полон вважали за краще прориватися до лінії фронту з кровопролитними боями. Варто зацентувати героїзм захисників Брестської фортеці, які трималися 4 тижні під атаками ворожих піхоти і нальотами авіації.

До 24 червня ВПС СРСР були практично знищені в ході нальоту на аеродроми і в подальших нерівних боях в повітрі, коли бомбардувальникам не вистачало винищувачів для прикриття, і вони вимушено виконували завдання без прикриття, що значно збільшувало втрати в літаках, а також і в льотному складі.

На Північно-Західному фронті 23 червня відбулася відчайдушна контратака на південному заході від Шауляю силами

тих танків (сумарна чисельність біля 4-х дивізій), що залишилися у розпорядженні фронту за підтримки дальньобомбардувальної авіації. Вона зазнала поразки, оскільки зіткнулася з 41-им танковим корпусом нацистів, розгорненим для наступу на Каунас. Після цієї невдалої контратаки військам Північно-Західного залишалось лише відступати з боями до Риги і далі.

Танковий корпус Е. фон Манштейна стрімко наступав на Даугавпілс. До 24 червня він досяг Вількомиру (приблизно у 180 км від кордону). А 26 червня німці вже були в Даугавпілсі та з ходу захопили міст через річку Даугава.

Західний фронт генерал-полковника Д. Г. Павлова був затиснутий між двома наступаючими німецькими танковими групами з Півночі (3-ю) та Півдня (2-ю). 23-24 червня силами 6-го і 11-го механізованих і 6-го кавалерійського корпусів за підтримки частини сил 3-ої армії на гродненському напрямі частини РСЧА контратакували, але безуспішно. З 25 червня Західний фронт почав відходити до Мінську і Слуцьку. 2-а танкова група "творця німецьких танкових військ" Х. В. Гудеріана пройшла за три дні близько 180 км на Слонім. 26 червня його 66-й корпус захопив Барановичі, а наступного дня – подолав відстань понад 70 км на Мінськ, завершивши оточення радянських частин, що залишалися на "білостоцькому виступі".

На Південно-Західному фронті було зосереджено радянських військ більше, ніж на інших напрямках. До складу фронту входили чотири армії – 5-а, 6-а, 12-а і 26-а. Танкові війська фронту налічували 6 механізованих корпусів: 4-й, 8-й, 9-й, 15-й, 19-й і 22-й. 23 червня на рівненському напрямі між 5-ою і 6-ою радянськими арміями утворився 50-км розрив, в який попрямували танки 1-ої танкової групи вермахту. 23-29 червня в районі Луцьку, Бродів, Рівного, Дубна відбулася велика зустрічна танкова битва, в результаті якої ціною великих обопільних втрат вдалось уповільнити просування ворога. Радянське командування вирішило контратакувати 1-у танкову групу нацистів силами шести механізованих корпусів і деяких стрілецьких частин фронту.

Механізовані корпуси вводилися в бій поступово, за їх прибуттям. Першими вступили в бій 22-й, 4-й і 15-й механізовані корпуси. Потім – 9-й, 19-й і 8-й. Корпуси ще на зазнали втрат. Вони здійснили 200-400-км марш під нальотами німецької авіації. 26 червня 9-й і 19-й механізовані корпуси з району Луцьку, Рівного і 8-й і 15-й механізовані корпуси з району Бродів нанесли удари по нацистському танковому угрупованню. 19-й механізований корпус відкинув 11-у танкову дивізію вермахту на 25 км, проте йому разом з

9-м мехкорпусом довелося до кінця 27 червня відійти до Рівного. Ефективніше діяв 8-й механізований корпус, який зумів розбити німецькі частини в районі північніше Бродів, потім 27 червня корпус розгромив частини 16-ої танкової дивізії, захопив Дубно і вийшов у тил 3-го моторизованого корпусу вермахту. На цьому наступальний порив корпусу вичерпався. Його успіхи частково можна пояснити наявністю в деяких полках нового танка Т-34, який за багатьма показниками перевершував будь-який німецький танк того часу. В результаті цієї танкової битви ворог не був розбитий, але РСЧА вдалося виграти час, щоб відвести війська, уникнувши оточення, і підготувати рубежі оборони на підступах до Києва.

У червні 1941 р. на всіх напрямках, на всіх фронтах відбувалися схожі дії: героїзм прикордонників, які гинули цілими заставами, але не здавалися в полон; плутанина й необізнаність керівництва; спроба нанесення контрудару силами механізованих корпусів. Лише на Південно-Західному фронті вдалося досягти певних результатів. Майже у всіх випадках це призводило до масового винищення радянських танків. До кінця червня 1941 р. у ЗС СРСР залишилася обмаль танків і літаків, а саме ця техніка відіграла вирішальну роль. Без переваги в техніці не могло бути й мови про перехід в контрнаступ. Такої переваги, хоча і не тривалої, вдалося досягти лише під час битви за Москву.

РСЧА залишила столицю УРСР 19 вересня 1941 р. Стояли заміновані житлові будинки на Хрещатику та інших центральних вулицях і майданах, а також споруди, серед яких потужні заряди 11-ю чотою спеціального призначення у складі інженерного управління 37-ї радянської армії було підкладено навіть під собори Св. Андрія, Св. Володимира і Св. Софії. Ще напередодні війни до помешкань киян приходили під виглядом робітників житлово-комунальних служб співробітники НКВС та радували мешканців, що за рахунок бюджету робитимуть ремонт. Не підозрюючи лиха, люди тимчасово залишали свої помешкання (переважно комуналки) і переселялися до гуртожитків. Після повернення у відремонтовані квартири радісні радянські громадяни навіть не мали гадки, що у цей час у стіни їх будинків "робітники" вмуровували великі заряди вибухівки. До того ж, на дахах споруд у центрі міста радянські військові зробили значні таємні схованки пляшок із запалювальною сумішшю для організації, у разі потреби, вуличних боїв. Відійшовши за Дніпро, радянські сапери підірвали переправи, а місто запалало. Заходи окупаційної німецької адміністрації з рятування Києва виявилися неефективними, окремі німецькі

підрозділи навіть вимушено залишили перетворене на вогняне пекло колись квітуче місто.

Окупанти - німці та угорці, котрі продовжували розмінювати місто, знаючи про підготовані до вибуху православні святині, вирішили на знак помсти за Велику київську пожежу та загибель своїх військовослужбовців здійснити акцію, а саме привести у дію заряд в одному із соборів та перекласти відповідальність за цей злочин на радянську сторону. Під загрозою спочатку була й Св. Софія, але німецькі сапери зі 113-го батальйону вермахту виявили несправність у радянському вибуховому пристрої. Свій вибір окупанти зупинили на лаврському соборі Св. Успія XI ст., тим більше, що під час диверсії 20 вересня 1941 р. саме у Св. Лаврі загинули від вибуху німецькі офіцери, які милувалися містом з улюбленого киянами оглядового майданчика "Вид". У режимі надтаємності нацистське керівництво доручило підрич собору Св. Успія обергрупенфюреру СС Ф. Еккельну. У коло осіб, котрі знали про цей злочин, входили, зокрема, рейхсляйтер М. Борман, міністр озброєнь А. Шпеер, рейхскомісар України Е. Кох, очільник групи релігійної політики міністерства окупованих східних територій К. Розенфельдер, євангельський священник і, водночас, офіцер вермахту Ф. Хейер та деякі інші високопосадовці. На місці собору Св. Успія вже планувалося звести новий культовий центр - "сакральний оплот арійського духу на завойованій землі".

13 жовтня 1941 р. у Берліні "доктор Бр." (у документі ім'я повністю не вказано) підготував доповідну записку, в якій заперечував необхідність знищення "найдавнішого монастиря України та Росії, що мусить бути висаджений у повітря". Але вже 3 листопада о 14:30 на мосту через Дніпро стояв "кореспондент" з числа німецьких офіцерів, на пряхці якого красувався напис "З нами Бог", та фотографував за наказом свого керівництва етапи вибуху собору Св. Успія у Св. Києво-Печерській лаврі. В цей час на лаврській території німці застрелили декількох "підпільників", які нібито вибігали із собору. Саме на радянських підпільників окупанти й поклали відповідальність за знищення цієї православної святині загальноосвітнього значення.

Після захоплення Києва, який німці вважали давньою готською столицею держави Германаріха (III-IV ст. н. е.), Г. Гімлер запропонував вивезти зі столиці УРСР та околиць міста населення й заселити звільнені території "нащадками готів" - фольксдойчерами, у тому числі й за рахунок німецької діаспори в Україні. Саме через ці розробки, починаючи з 10 жовтня 1942 р., до Німеччини

окупанти вивезли понад 10 тис. українців, вивільнені садиби яких перейшли у власність до німців і фольксдойчерів. Останні фанатично служили Германській імперії та сподівалися на ще більші дивіденди за свою лояльність від фюрера. Командування СС надало переселенцям необхідну допомогу з метою якомога швидшого вироблення ними сільськогосподарської продукції для гітлерівської армії. Така поведінка окупантів досить швидко сформувала серед українських землеробів опозицію до них, а лави партизанських загонів стрімко поповнювалися новими бійцями.

Напередодні відступу від Харкова, у місті розпочала свою роботу розвідувальна оперативна група, в якій брав участь О. П. Святогоров ("Зорич"). В місті було створено потужну підпільну та агентурну мережі. Фактично керувати ними було доручено С. О. Саєнку (1886–1973), який в 1919 р. очолював Харківську НК та ввійшов історію як один із найжорстокіших виконавців "червоного терору". Колишній кримінальний злочинець, у 1917–1921 рр. він користувався підтримкою та протегуванням голови Харківського військово-революційного комітету М. Л. Рухимовича та коменданта міста П. А. Кіна ("Андрія"). Останній входив до кола осіб, які розстріляли російського царя Миколу II із сім'єю.

Жорстко прагматичний цинік, якого поважав особисто Й. В. Сталін та вважав одним з найталановитіших кадрів власної "партійної розвідки", С. О. Саєнко під час Другої світової війни організовував і здійснював цілеспрямовані акції, через які німці розстрілювали з кожним роком окупації все більшу кількість харків'ян, викликаючи у їх родичів і близьких ненависть до гітлерівців. С. О. Саєнко побудував роботу за традиційно схемою - групами по п'ять бійців. Склад таких "п'ятірок" особисто перевіряв С. О. Саєнко. В разі виникнення підозри, людей знищували без зайвих розслідувань і замінювали переважно тими, кого переправляв в окуповане місто Центр. Завербовані С. О. Саєнком утримувачі "гаштетів" зобов'язувалися впокувати німців для того, щоб залучені до агентурних мереж професійні злочинці мали можливість вилучати у окупантів документи, роздягати солдатів і офіцерів, які були на підпитку. Так "п'ятірки" забезпечували себе формою окупантів та їх документами. Особлива місія відводилася пов'язаним, які мусили підбурювати німецьких вояків до дезертирства, занастити їх венеричними хворобами та всіляко сприяти розвалу дисципліни і моральній деградації. На С. О. Саєнка, який харків'яни лякали дітей ще з часів громадянської війни, працювали особи, котрі обслуговували окупаційних гарнізон (прибиральники, офіціанти тощо). Таким чином, у С. О. Саєнка концентрувалися

данні, що дозволяли не лише постійно інформувати Центр (зокрема завдяки каналам зв'язку кримінальних злочинців і харківських циганів), але й обслуговувати внутрішні потреби підпілля. Тих, хто не виконував накази чи неналежно ставився до доручень, люди С. О. Саєнка жорстоко карали.

Загальна ситуація, що склалася на радянсько-німецькому фронті наприкінці листопада – початку грудня 1941 р., була виключно напруженою для РСРС і його ЗС. До цього часу гітлерівці захопили ряд важливих економічних і стратегічних районів РСРС і, продовжуючи наступ на центральній ділянці фронту, безпосередньо загрожували Москві та всьому Московському промислового району. Ініціатива дій продовжувала залишатися у нацистів.

З першого дня війни Кремль намагався максимально можливо мобілізувати сили країни і забезпечити фронт усім необхідним. До 1 липня 1941 р. лави РСЧА поповнили 6,3 млн осіб. Згодом здійснювалися додаткові призови в армію. У жовтні того ж року загальна чисельність РСЧА перевершила 8 млн солдатів і офіцерів, з яких приблизно 3,5 млн воювали на радянсько-німецькому фронті. Восени з центральних і східних районів країни у район Москви прибували нові регулярні військові частини. Хоча вони й поступалися нацистським у вишколі, однак були свіжими і прагнули вступити у бій. На забезпечення фронту зброєю, боеприпасами, обмундируванням і продовольством було мобілізовано величезні матеріально-технічні засоби.

Водночас радянське керівництво вживало жорсткі заходи щодо стабілізації фронту. В наказі Й. В. Сталіна від 17 листопада 1941 р. містилася вимога руйнувати і спалювати дотла всі населені пункти в тилу окупантів на відстані 40–60 км углиб від лінії фронту і на 20–30 км обабіч шляхів. Спалена зона мала ускладнити життя агресорам в умовах холодів. Однак при цьому ніхто не зважав на місцеве населення, котре опинилось у надзвичайно важкому становищі.

15–16 листопада розпочався новий наступ нацистів на Москву. З фанатичним завзяттям радянські солдати обороняли позиції. У запеклих боях, долаючи опір РСЧА, німецькі війська підійшли до столиці РСРС на відстань 25–30 км. Опір РСЧА зміцнювався з кожним днем. Сотні й тисячі бійців демонстрували мужність і самопожертву. Усвідомлення, що за ними був міцний та стійкий тил, надавало їм сили і рішучості відстояти Москву. У другій половині листопада 1941 р. йшли запеклі, кровопролитні бої на ближніх підступах до міста. У той же час наставала надзвичайно холодна зима. Окупаційна ворожа армія не була готова до дій в

умовах суворої зими: солдати замерзали у літній формі, танки і вантажні машини не могли рухатися при сильному морозі. Розрахунки Берліну на "блискавичну війну" проти Росії, ігнорування потенційних можливостей ТВД було фатальною помилкою. Нацистські армії вичерпали момент витривалості. Наступ зупинився.

Після того, як в кінці листопада – початку грудня наполегливою обороною і контрударами були зірвані останні спроби агресора прорватися до Москви, ініціатива дії почала переходити до РСЧА. Ворожі війська несли важкі втрати в живій силі й техніці, їх бойовий дух був надломлений. Створилися умови для переходу РСЧА у контрнаступ. Задум Кремля полягав у тому, щоб розгромити і відкинути ударні угруповання противника якомога далі від столиці. Основне завдання в контрнаступі покладалося на Західний фронт (командувач – генерал армії Г. К. Жуков). Північніше і південніше завдавали ударів війська фронтів Калінінського (командувач – генерал-полковник І. С. Конев) і Південно-західного (командувач – Маршал Радянського Союзу С. К. Тимошенко, з 18 грудня 1941 р. – генерал-лейтенант Ф. Я. Костенко). Значну роль в контрнаступі зіграли авіація Резерву Верховного Головнокомандування і партизани, що діяли на окупованій території. РСЧА контратакувала в умовах, коли чисельна перевага в живій силі, артилерії і танках була ще на боці нацистів.

У радянських ЗС під Москвою на початок грудня налічувалося близько 720 тис. осіб, 5 900 гармат і мінометів, 415 установок реактивної артилерії, 670 танків (зокрема 205 важких і середніх) і 760 літаків (з них 590 нових конструкцій). Гітлерівці в цей час мали живої сили 800 тис., близько 10 400 гармат і мінометів, 1 000 танків і понад 600 літаків. Ставка Верховного Головнокомандування у своїх планах зробила розрахунок на виснаженість військ окупантів, відсутність у них підготовленої оборони і оперативних резервів, їхню розосередженість на 1 000-км фронті, непідготовленість до ведення бойових дій в зимових умовах, високий моральний дух РСЧА та вигідне оперативне положення радянських підрозділів проти крил гітлерівського угруповання. Скритне зосередження стратегічних резервів на напрямках головних ударів і правильний вибір часу їх нанесення мусили забезпечити раптовість контрнаступу і певною мірою компенсувати недолік сил і засобів.

Контрнаступ почався без оперативної паузи 5–6 грудня 1941 р. на фронті від Калініну до Єльця. Не дивлячись на відсутність переваги в силах і засобах, люті морози, глибокий сніговий покрив, війська лівого крила Калінінського і правого Західного фронтів вже

у перші дні контрнаступу прорвали оборону нацистів на Південь від Калініну і на Північний Захід від Москви, перерізали залізницю і шосе Калінін – Москва, а також звільнили населені пункти: Калінін (15 грудня) – на Північ від Москви і Калугу (26–30 грудня) – на Південь. До січня 1942 р. РСЧА відкинула гітлерівців від Москви на 100–250 км. Зимовий наступ тривав до квітня 1942 р. Незважаючи на відчайдушний опір, гітлерівців було відкинуто від столиці на 200–400 км.

Це була перша велика поразка Германської імперії в Другій світовій війні. Битва під Москвою остаточно зірвала гітлерівський план “блискавичної війни” проти СРСР. Незважаючи на поразки 1941 р., держава вистояла і збирала сили для продовження війни. Радянські воїни довели наявність волі до перемоги. Нацистські армії на Східному фронті опинилися перед перспективою тривалої, виснажливої війни.

На початок 1942 р., здійснивши загальну мобілізацію, ЗС СРСР поповнили приблизно 400 нових дивізій, фактично, нова армія. І хоча цим військам ще бракувало озброєння та бойового досвіду, Й. В. Сталін був упевнений у можливості повного розгрому гітлерівців уже в 1942 р. Наприкінці січня він видав директиву про початок загального наступу на всіх фронтах у смузі майже 2 000 км. Радянським військам у районі Ленінграду поставили завдання ліквідувати блокаду цього міста. На Півдні радянські ЗС мусли визволити Донбас і Крим, а на центральній ділянці фронту – оточити і знищити основні сили групи армій “Центр”. Зимовий генеральний наступ мав за мету підготувати умови для остаточного і повного розгрому нацистів у 1942 р.

У січні 1942 р. РСЧА розпочала наступ у районі Ленінграду. Однак, незважаючи на значні жертви, ліквідувати блокаду вимираючого міста не вдалося. Водночас десант у східній частині Криму, в районі Керчі, у запеклих боях визволив Керченський півострів. Усі спроби розвинути наступ з метою визволення всього Криму закінчилися невдачею. Після запеклих боїв німці знову захопили Керч. Залишки радянських підрозділів з великими втратами евакуювалися на Таманський півострів, залишивши чималу кількість бойової техніки ворогу. Приблизно 10 тис. червоноармійців, які не встигли переправитися через протоку, до кінця жовтня 1942 р. вели боротьбу в Аджимушкайських каменоломнях. Загальні втрати РСЧА у ході невдалої Керченської операції становили майже 180 тис. осіб. За німецькими даними, у Керчі було взято в полон 150 тис. радянських солдатів і офіцерів, велику кількість військової техніки.

Найзапекліші бої тривали взимку 1942 р. на центральній ділянці радянсько-німецького фронту. РСЧА вдалося відтіснити нацистів від Москви на відстань до 350 км.

Окупанти зберегли лінію фронту. Радянські війська, які прорвали на окремих ділянках оборону противника і заглибитися у його тил, невдовзі були оточені та знищені. Криваві, але безуспішні бої РСЧА вела в Донбасі та на південь від Харкова. До березня 1942 р. зимовий радянський наступ загальмувався. Жодної вирішальної перемоги досягти не вдалося. За цей час (грудень – березень 1942 р.) РСЧА втратила 1 250 тис. убитими і 1 600 тис. пораненими, контуженими і хворими. Втрати гітлерівців становили майже 80 тис. убитими, 300 тис. пораненими і 24 тис. зниклими безвісти. Це співвідношення втрат було одне з найбільш несприятливих для РСЧА за всю війну. У квітні радянські війська припинили наступальні операції і перейшли до оборони на досягнутих рубежах. Протягом грудня 1941 р. – квітня 1942 р. РСЧА втратила близько 3 млн солдатів і офіцерів.

Причинами провалу генерального радянського наступу 1942 р. були: відсутність достатніх резервів; нестача бойової техніки, зброї та боєприпасів; у командного складу – обмаль досвіду проведення наступальних операцій; слабка організація; розпорошення сил; недоліки у постачанні тощо. Все це свідчило, що ЗС СРСР ще не готові до вирішального контрнаступу.

Незважаючи на позитивну оцінку в Берліні українських розвідувально-диверсійних і поліцейських підрозділів, у 1942-1943 рр. тривали репресії окупантів проти обох гілок ОУН як в Україні, так і у великих містах Австрії, Німеччини, Польщі, Чехословаччини. Водночас, використовуючи протиріччя між ОУН (Б) і ОУН (М), гітлерівці проводять до влади в Галіції “мельниківців” та їх представників Українського центрального комітету (УЦК), громадської організації, яку очолював професор В. М. Кубійович. У відповідь розгортається широка підпільна мережа – Українська повстанська армія Полісся (“Поліська Січ”) зі своїм командиром М. Д. Боровцем (“Бульба”, “Тарас Бульба-Боровець”), створена ще у серпні 1941 р. в містечку Олевськ. Місто перетворилося на своєрідну столицю “Олевської республіки” у трикутнику Слуцьк – Гомель – Житомир.

Справжній митець воєнної справи, М. Д. Боровець на півроку забезпечив існування “Олевської республіки”, що перетворилася на своєрідне ядро України зі своїми збройними силами – Українською народно-революційною армією – УНРА з особовим складом у 10 тис. вояків. Однак конфлікт з рейхскомісаром України Е. Кохом

загострювався. М. Д. Боровець розпустив УНРА, а УГІА завершила розгром самопроголошеної республіки. "Бандерівці" захопили у полон дружину М. Д. Боровця – Ганну, яку катували, а потім вбили.

Проведена у квітні 1942 р. 2-а конференція "провідників-бандерівців" ухвалила: зберігаючи курс на уникнення до певного часу відкритого конфлікту з окупантами, готуватися до "збройної боротьби за українську державність в слушний час", "творення і розбудови власних політичних і військових сил", занурення інформаторів до різноманітних установ окупаційної влади, поширення власної розвідувальної мережі серед пересічних мешканців.

Навесні 1942 р. сили окупантів та СРСР були вже виснаженими. Сторони розуміли, що головні події відбудуться влітку. Кремль помилково вважав, що головний удар вороги знову завдадуть під Москвою й тому тримав тут основні сили. Насправді ж Берлін мав інший стратегічний план дій, що передбачав широкомасштабний наступ на південному фланзі фронту з метою захоплення Поволжжя, Кубані, Кавказу, а також нафтових родовищ Азербайджану.

В цей час Кремль, з метою поповнення бойових лав, приймає рішення формувати "національні армії" з естонців, латиських, литовців, поляків, чехословаків тощо. Почала формуватися польська армія під керівництвом генерала В. Андерса. З метою недопущення її доведення до бойового стану, нацисти розпочинають дискредитацію спецслужб СРСР шляхом публікацій в ЗМІ щодо розстрілів "радянськими катами" громадян Другої Речі Посполитої поблизу с. Катинь.

Кремль не зміг дати адекватну відповідь, куди у 1939–1941 рр. зникли понад 20 тис. громадян Другої Речі Посполитої. Скандалом скористалася Велика Британія. З метою тимчасово позбутися "Армії Андерса", Москва навесні 1942 р. приймає рішення відправити "поляків" до Ірану на навчання й тренування. Але там генерал В. Андерс самочинно перепідпорядковує свою армію Лондону. В лавах цього підрозділу розпочали службу й українці – вихідці із "західних територій", котрі також перебували в 1939–1942 рр. у засланні.

Під орудою британських радників "Польська армія на Сході" стає 2-м Польським корпусом ЗС Великої Британії чисельністю 50 тис. осіб і відбуває через Ірак і Палестину до Північної Африки.

У травні–червні нацистам за допомогою допоміжних татарських підрозділів удалося придушити рух опору кримських партизанів, розбити регулярні війська Кримського фронту і на початку липня

захопити Севастополь. Так закінчилася восьмимісячна оборона цього міста-героя (30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р.). Втрати ЗС СРСР під час боротьби за Севастополь перевищили 200 тис. осіб, з яких 95 тис. радянських воїнів улітку 1942 р. потрапили у полон.

У самому розпалі боїв у Криму 12 травня 1942 р. розпочався наступ РСЧА з району Ізюму – Балаклеї з метою визволення Харкова. Спочатку наступ розвивався успішно, але невдовзі через погану його організацію та брак досвіду проведення наступальних операцій, він захлинувся. Несподівано для себе радянські війська нашттовхнулися на запеклий опір. Саме на цій ділянці фронту нацисти зосереджували війська для літньої кампанії. 17 травня гітлерівці, маючи перевагу в силах, перейшли у контрнаступ і невдовзі три радянські армії опинилися в оточенні. В результаті цієї битви безповоротні втрати РСЧА становили 170 тис., 240 тис. червоноармійців опинились у полоні, втрачено понад 1 200 танків, 2 тис. гармат. При цьому безповоротні втрати у німців становили не більше 20–30 тис. осіб.

Поразки під Харковом і в Криму значно послабили південну ділянку радянського фронту, де Берлін готував генеральний наступ. Унаслідок цих поразок стратегічна ініціатива на Південно-Східному напрямі знову перейшла до окупантів.

Влітку 1942 р. ЗС Германської імперії вже не мали потужності для організації загального наступу всім фронтом. Всі ресурси спрямовувалися на забезпечення прориву на Півдні. Тут зосередилися й нові підкріплення з італійців, румунів, угорців та словаків. Група армій “Південь” мала наказ захопити сільськогосподарські райони Дону, Кубані та Північного Кавказу, а також нафтові родовища у Баку. Наступ на Сталінградському напрямі мав за мету перерізати головну водну артерію – Волгу, що з’єднувала центральні та південні райони країни.

Кремль продовжував вважати, що метою противника, як і раніше, залишається Москва. Саме тут було сконцентровано 80 % радянських танків і 60 % літаків.

28 червня 1942 р. з околиць Курська на Воронеж розпочався німецький наступ. Великі танкові з’єднання у взаємодії з піхотою та ВПС прорвали оборону, оточили кілька радянських дивізій і полонили приблизно 90 тис. червоноармійців. Після цього наступаючі дивізії вже неможливо було стримати. Кремль, щоб уникнути нових катастрофічних оточень, наказав РСЧА відступати. Хоча деякі військові частини на окремих ділянках фронту чинили запеклий опір, загалом радянський відступ був схожий на панічну втечу.

У середині липня 1942 р. ударні сили гітлерівців дійшли до Дону та його нижньої течії. Розгорнулася Сталінградська битва (17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р.). 24 липня нацисти без особливих зусиль форсували “казачу річку” і захопили Ростов-на-Дону. Виснажені у безперервних боях радянські війська відступали на Південь і Схід. Необхідно було вживати надзвичайних заходів і будь-якою ціною зупинити подальший відступ РСЧА. 28 липня Й. В. Сталін видав наказ № 227, що забороняв відступ без розпорядження командування. Віднині “кожну позицію”, “кожну п’ядь радянської землі” треба було захищати “до останньої краплі крові”. На фронті запроваджувалися жорстокі репресії. В тилу з’явилися спеціальні загороджувальні загони, що мали “розстрілювати на місці панікерів і боягузів”.

Вплив наказу № 227 на подальший розвиток подій був неоднозначний. З одного боку, він сприяв зміцненню жорсткої військової дисципліни. З іншого – наказ “Ані кроку назад!” демонстрував антигуманні методи ведення війни, знецінював людське життя. Він породжував необґрунтовані вирoki й показові розстріли багатьох солдатів та офіцерів. Окрім цього, наказ сковував ініціативу командирів у бойових ситуаціях, що стрімко змінювалися.

Наприкінці серпня, під час битви за Кавказ, німецькі війська, захопивши Кубань, форсували Терек і розгорнули наступ на м. Грозний. Окремі передові частини гітлерівців вийшли до Каспійського моря і Чорноморського узбережжя в районі Анапи. У центральній частині Кавказу нацисти захопили деякі гірські перевали і вийшли на південні схили Головного Кавказького хребту. 21 серпня спеціальний загін альпійського підрозділу підняв прапор зі свастикою над найвищою точкою Кавказу – Ельбрусом. Однак у жовтні 1942 р. наступ на Кавказі зупинився через жорстку оборону Сталінграду.

У серпні 1942 р. Сталінградський напрям привертав до себе основну увагу як німецького, так і радянського командування. 23 серпня частини 6-ї німецької армії вийшли до Волги на північній околиці Сталінграду. Окрім неї, на Сталінград наступала ще й 4-та танкова армія, яким протистояли ослаблені 38 радянських дивізій, 18 з яких були укомплектовані, а решта лише номінально вважалася дивізіями.

Наступні ночі “Люфтваффе” піддало місто масованим бомбардуванням. У надзвичайних умовах абсолютну більшість населення евакуювали за Волгу. 12 вересня розпочалися запеклі бої у самому Сталінграді. Обидві сторони вели їх із граничною завзятістю. До початку жовтня гітлерівці ціною неймовірних зусиль

захопили значну частину міста. На вузькій смузі міської території вздовж Волги, завширшки від 100 м до 2,5 км, продовжували чинити опір залишки 62-ї армії під командуванням генерала В. І. Чуйкова. За кількістю солдатів та зброї вона значно поступалася противнику.

Бої в Сталінграді точилися за кожну споруду. Серед примарних руїн безперервно точилися бої. Територія, яку обороняла армія генерала В. І. Чуйкова, продовжувала зменшуватися. Ціною надлюдського напруження і великих утрат радянські війська втримували плацдарм на правому березі Волги. В запеклих вуличних боях захисники виснажували нападників. Однак сенс запеклої оборони Сталінграду полягав не лише у її політично-психологічному значенні, а й у планах Кремля, яке розглядало Сталінградську битву, як засіб виснаження агресора і вона мала "прикути противника до даної ділянки фронту на той період, який необхідно для підготовки вирішального контрнаступу".

У середині листопада 1942 р. наступальні можливості 6-ї німецької армії було вичерпано. А за Волгою завершувалася підготовка РСЧА до контрнаступу. На кінець 1942 р. воєнно-стратегічна ситуація на Східному фронті почала змінюватися на користь СРСР. Віддалені комунікації, розтягнутий фронт вимагали неабияких зусиль німецьких тилових служб і взагалі економіки Германської імперії. На той час стало зрозуміло, що військово-економічний потенціал окупантів не здатний забезпечити потреби довготривалої війни проти СРСР та його союзників за Антигітлерівською коаліцією. Водночас економіка СРСР у другій половині 1942 р. безперервно нарощувала випуск військової продукції. Люди старшого покоління, жінки, діти, які замінили біля верстатів мобілізованих на фронт воїнів, самовіддано працювали, згуртовані гаслом: "Усе для фронту, все для Перемоги!". Саме їхніми зусиллями у другій половині 1942 р. було випущено 15,8 тис. бойових літаків, 13,6 тис. танків і 15,6 тис. гармат. Таким чином, на кінець 1942 р. героїчною працею радянських людей створено передумови для початку перелому в ході Великої Вітчизняної та Другої світової війни, який був би також неможливим без героїчної боротьби союзників у басейні Середземного моря.

Керівництво СРСР також готувало й ряд акцій терористичного характеру з метою залякування ворога. Так, наприклад, завдяки вчасній інформації радянських розвідників і підпільників було достеменно з'ясовано, що у замінованому І. Г. Старіновим особняку в м. Харкові на вул. Дзержинського, 17 (об'єкт "Особняк") оселився командувач 68-ї піхотної дивізії, генерал-майор Г. фон Браун (близький родич інженера "зброї помсти" – штумбанфюрера СС

Вернера фон Брауна). Зважаючи також на отриману інформацію про час проведення штабних нарад, які так полюбляв "парткетний" німецький генерал, Кремлем було прийнято рішення активізувати радіокеровану міну. 14 листопада 1942 р. о 03:30 особняк, відповідно до розвідувально-диверсійної операції "Пастка", з усіма присутніми на нараді було висаджено у повітря.

Внаслідок розвідувально-диверсійної операції "Пастка" загинули також сотні харків'ян. Під час окупації міста окупанти встановили "тарифи". Так, за вбитого солдата німецької чи румунської армії знищували тридцять представників місцевого населення, за пораненого солдата – десять, за вбитого чи пораненого офіцера – двісті осіб. У Харкові під час вибуху загинули десятки генералів. Зрозуміло, що у Москві про це знали й подібні акції відшкодовувалися життям "трофейних", кинутих напризволяще представників місцевого населення, для яких не знаходилося місця в евакуаційному транспорті.

Зважаючи на таке ставлення з боку "своїх", у квітні 1943 р. харківське радянське підпілля залишилося без підтримки пересічних мешканців, тисячі яких у серпні 1943 р. залишали Харків в обози гітлерівців, прямуючи з ними на Захід. У зруйнованому місті радянських вояків зустрічали повішені трупи, якими окупанти на останок "прикрасили" балкони та ліхтарі центральних вулиць, а також знесилені війною люди. З грудня 1941 р. з 456, 6 тис. мешканців Харкова до кінця окупації міста 23 серпня 1943 р. залишилося 190 тис.

На Середземноморському ТВД для надання допомоги італійському флоту в боротьбі на комунікаціях в східній частині Середземного моря Берлін перевів з Атлантики 17 підводних човнів і частину торпедних катерів. У листопаді – грудні 1941 р. ці сили спільно з італійськими ВМС завдали ряд ударів по кораблях британців. До кінця листопада в Східній частині Середземного моря у Лондона залишилися дієздатними всього три крейсери і декілька ескадрених міноносців. Панування на морі перейшло до фашистсько-нацистських ЗС. Крім того, "Люфтваффе" завдало ряд ударів по об'єктах Мальти, фактично вивівши з ладу портові споруди і аеродромну мережу. Британські ВМС на Середземному морі опинилися не в змозі підтримувати наземні війська в наступальних і оборонних операціях. Ускладнилися проблеми постачання британських військ, що діяли в Північній Африці.

Перенацілювання основних сил Германської імперії проти СРСР призвело до докорінних змін. Якщо після захоплення окупантами Греції та Криту і значних поразок британської армії у Північній

Африці виникла безпосередня загроза повного вигнання Об'єднаного Королівства із Середземноморського басейну, то відтепер така загроза стала примарною. Берлін вже не мав можливості підсилювати війська в Північній Африці. Використовуючи ситуацію, війська 8-ї британської армії за підтримки авіації 27 листопада деблокували Тобрук і до 10 січня 1942 р. вийшли на рубіж Ель-Агейли. Проте британці не змогли закріпити досягнутий успіх. Фашистсько-нацистські війська 21 січня 1942 р. раптово перейшли в наступ і відкинули королівські ЗС на рубіж Ель-Газала, Бір-Хакейм, де з лютого до кінця травня розташування сторін стабілізувалося. У червні фашистсько-нацистські війська захопили Тобрук, вдерлися на територію Єгипту і на початок липня досягли рубежу у Ель-Аламейну. Проте розвинути наступ на Александрію і Суец їм не вдалося: не вистачило сил і засобів.

Лондон вирішив розгромити ворога в районі Ель-Аламейну і захопити Лівію. Одночасно планувалося здійснити десантування у Марокко і Алжирі, де фашистсько-нацистських військ не було. До жовтня 1942 р. у складі 8-ї британської армії було 10 дивізій і 4 окремих бригади (230 тис. осіб, 1 440 танків, 2 311 гармат, 1 500 літаків). Фашистсько-нацистська армія під командуванням Е. Роммеля складалася з 4 німецьких дивізій, 1 німецької бригади і 8 італійських дивізій (80 тис. живої сили, 540 танків, 1 219 гармат, 350 літаків).

У результаті величезних втрат на Східному фронті, особливо на Сталінградському напрямі, Берлін і Рим до осені 1942 р. вимушено стрімко скоротили допомогу своєму об'єднаному "африканському" війську. Це відкривало сприятливу можливість для британців перейти в наступ проти фашистсько-нацистських військ, з тим щоб вигнати їх з Африки. Задумом операції передбачалося, скувавши сили противника на лівому фланзі, завдати головного удару з району Південно-Західніше Ель-Аламейну на Сизі-Хамід, притиснути до узбережжя і розгромити приморське угруповання неприятеля. Британцям вдалося ввести ворога в оману щодо напрямку головного удару і часу початку наступу. В ході Ель-Аламейнської операції (23 жовтня - 4 листопада) італійські дивізії зазнали великих втрат. Побоюючись розгрому, Е. Роммель почав відведення гітлерівців на укріплені позиції у Ель-Агейли. Залишені напризволяще чотири італійські дивізії капітулювали.

Перемога під Ель-Аламейном - перший значний успіх британської армії в Африці, ця битва - поворот в Північно-Африканській кампанії на користь союзників. Ворог втратив 55 тис.

убитими, пораненими і полоненими, 320 танків і близько 1 тис. гармат.

Ель-Аламейнська операція характеризується низьким темпом прориву тактичної зони оборони противника, який не перевищував 1,5 км на добу, що не дозволило притиснути неприятеля до узбережжя. Нерішучий характер носило також переслідування, що дозволило ворогу організовано відходити на заздалегідь підготовлені рубежі.

У період наступу 8-ої британської армії в Єгипті та Лівії об'єднане командування Великої Британії та США здійснило десантну операцію в Північній Африці. Майже безперешкодно з 8 листопада по 1 грудня 1942 р. в районі портів Касабланка, Орану і Алжиру десантовано понад 253 тис. бійців (близько 107 тис. британців і понад 146 тис. солдатів і офіцерів ЗС США). Британсько-американські війська почали просування до туніських кордонів. У свою чергу, фашистсько-нацистське командування почало перекидати війська до Північної Африки повітрям і морським шляхом із Сицилії (танкова і піхотна дивізії, а також декілька окремих частин). У грудні 1942 р. неприятельські війська були зведені в 5-у танкову армію. З 14 по 21 лютого 1943 р. ця армія завдала контрудар по 2-му корпусу армії США і відкинула його на 150 км на Захід. Проте для розвитку успіху сил не вистачило. В цілому військо союзників значно перевершувало фашистсько-нацистське. Спроби Б. Муссоліні домогтися додаткової допомоги від А. Гітлера успіху не мали, оскільки у цей час нацистські війська бідували під Сталінградом.

Восени 1942 р. радянські війська мали вже значну перевагу над противником в озброєнні та бойовій техніці. У Сталінградській битві, яка тривала на той час вже 3 місяці, брали участь майже 2 млн. бійців, приблизно порівну з обох сторін. Співвідношення у бойовій техніці було на користь РСЧА.

19 листопада 1942 р. радянські війська під Сталінградом перейшли у рішучий контрнаступ. Розумно спланована, ретельно підготовлена й вміло проведена атака (з урахуванням міцності льоду на Волзі, який давав можливість рухатися по ньому військам і техніці, й моменту висадки союзників у Північній Африці) дала можливість чотирьом радянським фронтам під загальним командуванням Г. К. Жукова, розпочати подвійний наступ проти німців, які скупчилися навколо Сталінграду, з Півночі й Півдня. Саме тут оборону тримали менш боєздатні італійські, румунські та угорські війська. В авангарді наступальних радянських частин рухалися броньовані з'єднання і великий потік кавалерії.

Противник не витримував натиску. Лінію оборони прорвали, і вже 23 листопада радянські війська, що наступали з Півдня і Півночі, зустрілися в тилу 6-ї німецької армії.

Вперше за час Другої світової війни в оточенні опинилися 20 німецьких і 2 румунські дивізії загальною кількістю 330 тис. осіб з великою кількістю бойової техніки та озброєння. Більше двох місяців оточене військо під загальним командуванням генерал-фельдмаршала Ф. Паулюса чинило запеклий опір. А. Гітлер наказав триматися до останнього солдата і чекати, поки їх деблокують штурмові нацистські танкові колони з району Котельниково.

У грудні 1942 р. – січні 1943 р. бої в оточенні для німецьких і румунських солдатів перетворилися на трагедію. Радянська артилерія цілодобово й методично обстрілювала противника. Якщо до всього цього додати люті морози й голод, то стає зрозуміло халепа ворогів, які опинились у кільці. “Люфтваффе” виявилось неспроможним постачати оточеним необхідну кількість вантажів. Військо відчувало нестачу боєприпасів і пального. 30 січня 1943 р. залишки армії Ф. Паулюса (93 тис. осіб), вичерпавши запаси продовольства і боєприпасів, капітулювали. Окремі групи гітлерівців продовжували боротьбу до лютого 1943 р. Сталінградська битва закінчилася повною та переконливою перемогою РСЧА.

Видатний успіх під Сталінградом був забезпечений не лише завдяки перевазі РСЧА над противником в живій силі, озброєнні та бойовій техніці, але й наявністю у складі радянських ЗС на момент контрнаступу чисельних свіжих військ, тоді як неприязельські частини таких резервів не мали. На кінець 1942 р. радянські бійці та командири вже набули бойовий досвід, а генерали і маршали поступово засвоювали мистецтво великих операцій. Далися взнаки і значні прорахунки Берліну під час боротьби за Сталінград. Допомогло й те, що поразка фашистсько-нацистських військ у Північній Африці, десантування союзників у Північно-Західній Африці на початку листопада 1942 р. змусили гітлерівське командування зняти з-під Сталінграда основну частину ВПС й перекинути їх у Північну Африку, що дуже ускладнило відбиття радянського наступу в районі Сталінграду і налагодження повітряного мосту до оточеної армії Ф. Паулюса.

Стратегічна ініціатива перейшла до РСЧА. Виникли сприятливі умови для розгортання наступу всіма фронтами на Південно-Західному напрямі та інших ділянках. Сталінградська битва серйозно підірвала моральний стан ворога. Розгром румунських та італійських армій у битві на Волзі поклав початок внутрішньополітичній кризі у цих країнах і наблизив розпад

нацистсько-фашистського блоку. Зріс міжнародний авторитет СРСР. Зміцніла Антигітлерівська коаліція. Активізувався рух опору в Європі й Азії.

Ще у ході операції зі знищення оточеної під Сталінградом армії Ф. Паулюса 6–12 січня 1943 р. радянські ЗС розпочали великий наступ на Захід. У цей час становище нацистсько-фашистської армії було надзвичайно складним. Армія СРСР мала абсолютну перевагу в людських і матеріальних ресурсах. Берлін вживав надзвичайні заходи для зміцнення своїх ЗС на Східному фронті. На початку 1943 р. було оголошено тотальну мобілізацію. На Східному фронті скасували відпустки для всіх військовослужбовців. А. Гітлер видав наказ № 7 про зміцнення дисципліни, який надавав право офіцерам розстрілювати на місці всіх, хто не виконує їх розпорядження.

Однак зупинити загальний наступ ЗС СРСР було вже неможливо. У січні 1943 р. радянські війська здійснили прорив блокади Ленінграду на невеличкій ділянці фронту. У лютому – березні 1943 р., в результаті наступу на Центральному напрямі, лінію фронту було відсунуто приблизно на 150 км на захід у район Смоленську. А 12 січня 1943 р. розпочався наступ з-під Воронежа на Харків. 7 лютого визволено Курськ, 9 лютого – Белгород. 16 лютого ворог тимчасово залишив Харків. Нацистсько-фашистські війська відступили з Північного Кавказу, Кубані, Дону. У другій половині лютого ситуація змінилася. В результаті контрнаступу гітлерівці повернули собі Харків, Белгород і ще декілька інших міст. У районі Белгорода, Курська й Орла лінія фронту вигнулася у вигляді величезної дуги.

У ході великого зимового наступу в січні – лютому 1943 р. радянські війська визволили значну частину території СРСР. Ворог втратив понад 2 млн осіб, 5 тис. літаків, 9 тис. танків, 2 тис. гармат.

Навесні 1943 р. із настанням відлиги фронт від Ленінграду й до Чорного моря стабілізувався. Обидві сторони накопичували сили для літнього наступу.

У квітні 1943 р. британцям вдалося здійснити одну із найвдаліших операцій з дезінформування нацистів щодо місця чергового дестантування своїх ЗС у Середземному морі. В історію воєнного мистецтва цей захід ввійшов під назвою “М’ясний фарш” (“Мінсмїт”).

30 квітня 1943 р. біля берегів Іспанії рибалки виловили труп в однострої британського офіцера і з документами на ім’я майора Вільяма Мартіна. У кишнях відшукали купон від театрального квитка, грошові купюри, дріб’язок, довідку про тимчасову

лондонську прописку тощо. Але основне – до посинілої руки залізним ланцюжком було причешлено портфель з документами, з-поміж яких знайшли особистий лист від заступника начальника імперського штабу сухопутних військ у Лондоні Арчібальда Ней (псевдонім “Арчі”) генералу Г. Александеру в Північній Африці з натяками про намір десантування союзних сил у Греції та на Сардинії. Водночас британські газети (зокрема, впливовий часопис “Таймс”) оприлюднили повідомлення про загибель літака, що прямував до Гібралтару, та прізвища загиблих, серед яких був і майор Мартін.

Коли тіло повернули з Іспанії, британські розвідники впевнилися, що іспанці й німці портфель відкривали. Як стало відомо пізніше, гітлерівська розвідка дала інформації найвищу оцінку і розіслала висновки як надважливий документ для прийняття відповідних заходів.

Ідея операції “Мінсміт” належала офіцерові британської морської розвідки Юен Едварду Семюелю Монтагю. Її мета – щоб Берлін переконався, що союзники десантуватимуться на Балканах (насправді ж ця подія планувалася на Сицилії).

Патологоанатоми, з урахуванням легенди, ретельно підібрали труп людини, яка нещодавно померла від запалення легень і з родичами якої вдалося домовитися. За легендою, цей “герой” мусив “зіграти” роль загиблого капітана на посаді майора з Королівської морської піхоти. Місцем “десантування” обрали Уельву тому, що цей населений пункт знаходиться на достатній відстані від Гібралтару, куди, на британську військову базу, іспанці змогли б відправити знахідку, що спричинило би непотрібні розмови серед британських військовослужбовців. Для фото на посвідчення знайшли людину, дуже схожу на померлого (на одній з нарад Ю. Монтагю побачив офіцера, дуже схожого на померлого). При цьому, зважаючи на те, що особистий документ був новим, в ньому зробили запис, що посвідчення видане взамін загубленого (ця риса додатково посилила легенду, бо офіцер не міг бути зосередженням лише добротності). Прізвище обрали серед найбільш частого у списках офіцерів морської піхоти, а ім'я – серед британських антропонімів з підвищеною частотністю.

Текст згаданого листа, що був у “майора Мартіна”, був опрацьованим кращими фахівцями британської розвідки з метою максимально досягти тих результатів, на які й вона розраховувала. Важливо було з'ясувати, які висновки з тексту зробить саме гітлерівський, а не британський фахівець під час інтерпретації

листа. Які підтверджені довідки і посилання можуть бути потрібні ворожій стороні для того, щоб ввести в оману не лише окремих фахівців, але й весь германський генштаб. Автори тексту пішли на більш значний ризик, коли в нього вставили натяки на можливість дезінформації Берліну щодо десантування на Сицилії. При цьому враховувалося, що неприятель може розглядати ситуацію зовсім інакше та робити щось таке, що на перший погляд видається нерозумним.

Груп одягли у зношені білизну та однострій, продумали кожну дрібницю у його кишнях. Слабке місце у легенді – ланцюжок, таким чином, можна було пояснити, що майор нещодавно потрапив у халепу – втратив службове посвідчення через візит у нічний клуб (потерте запрошення та довідка з банку стосовно перебільшення витрат кредиту лежали також у різних кишнях). Також співробітниця розвідки написала листа “невісти”, а літній розвідник – лист від батька. Ю. Монтагю особисто деякий час носив підроблені документи і листи “майора” у своїх кишнях, щоб все виглядало правдоподібно.

Вся операція могла зірватися через недбалість водія, який через необачність і втому зіткнув з деревом машину з контейнером.

“Майора Мартіна” обгорнули сухим льодом, поклали в герметичний сталевий контейнер, і британська субмарина “Сераф” 19 квітня 1943 р. о 18:00 взяла курс на Іспанію. Командир субмарини і найближчі йому старші офіцери зобов’язалися мовчати про цю операцію, а команді повідомили, що на борту – таємний метеорологічний прилад (на контейнері було написано: “Поводитись обережно – оптичні інструменти – особливе відправлення”).

29 квітня 1943 р. о 04:30 субмарина випливла поблизу м. Уельва. Контейнер відрили, “героя” одягнули в рятувальний жилет, прочитали 39-й псалом з Біблії та опустили у воду. Наступним спустили надувний човен, котрий перекинули, щоб інсценувати нещасний випадок.

До середини 1943 р. гітлерівці посилювали ЗС на Балканах, Сицилію залишили навіть бойові кораблі. Занепокоєного “дуче” А. Гітлер заспокоював тим, що британські документи свідчать про наміри противника нанести удар по Сардинії та Пелопоннесу. Генерал Гастінгс Л. Ісмей пізніше згадував: “Результат перевершив усі наші найсміливіші сподівання”. 10 червня 1943 р. союзники десантувалися в Сицилії, але А. Гітлер продовжував вірити “британським документам” і навіть до кінця червня посилював свої війська у Греції.

З метою недопущення екстумації та нової експертизи "майора Мартіна" поховали на цвинтарі Уельви, а для закріплення легенди на меморіальній дошці написали:

"Вільям Мартін

19 березня 1907 – 24 квітня 1943

Улюблений син Джона Гліндери Мартіна і покійної Антоні Мартін з Кардіффа (Галлес). Вічна пам'ять тому, хто віддав життя за Батьківщину".

Автора ідеї Ю. Монтагю нагородили орденом, а після війни, у 1953 р., вийшла його книга "Людина, якої не було" ("The Man Who Never Was"). За мотивами цієї книги було створено художній фільм.

Стратегічна пауза навесні 1943 р. на Східному фронті тривала до початку липня. До середини 1943 р. Кремль завершив перебудову тилу, який повністю забезпечував потреби фронту. Значна військово-технічна допомога надходила із США і Великої Британії. Берлін розумів, що у нього вже немає сил для широкомасштабного наступу. Нарешті А. Гітлер затвердив план операції на "Курсько-орловського виступу", який утворився в ході зимово-весняного наступу ЗС СРСР. Гітлерівські генерали сподівалися повернути втрачену стратегічну ініціативу.

Наприкінці червня 1943 р. нацисти зосередили в районі Орел-Белгород значні сили: дві армії групи армій "Центр", одну танкову армію та оперативну групу "Кепф" групи армій "Південь". У їх складі було майже 900 тис. солдатів та офіцерів, до 2,7 тис. танків і штурмових гармат, приблизно 10 тис. гармат і мінометів, понад 2 тис. бойових літаків. Особливу надію німецьке командування покладало на нові танки "Пантера" і "Тигр", штурмові гармати "Фердинанд", що переважали радянські Т-34 і Т-70 за силою вогню й броньовим захистом, а їх оптичні прилади забезпечували високу точність стрільби з танкової зброї. Початок наступу на Північній (Орловській) і Південній (Белгородській) ділянках фронту гітлерівські генерали запланували на 5 липня. Великі надії вони покладали на раптовість удару.

Кремль, дізнавшись заздалегідь про підготовку наступу в районі Курську, підготував на Північній та Південній ділянках "Курсько-орловського виступу" багатосмугову систему оборонних укріплень. У травні-червні 1943 р. війська Центрального та Воронезького фронтів були зміцнені бойовою технікою. Загальна кількість цих фронтів наприкінці червня того ж року становила понад 1,3 млн осіб, їх озброєння складало понад 3,4 тис. танків і САУ, понад 19 тис. гармат і мінометів, майже 2,2 тис. бойових літаків. Окрім цього, на Схід від Курську сконцентрували значні

резерви в межах Степового військового округу: майже 600 тис. осіб, понад 1,5 тис. танків і САУ, майже 7,5 тис. гармат і мінометів, понад 800 бойових літаків. До початку ворожого наступу радянське військо привели у повну бойову готовність, а на ворога несподівано для нього посипалися бомби й снаряди.

Наступ гітлерівців з-під Белгороду і Орлу на Курськ із затримкою після радянських бомбардувань і артобстрілу розпочався 5 липня. Протягом перших чотирьох днів понівечений ворог зміг заглибитися на 12–40 км. Далі просування уповільнилося. Радянські війська демонстрували стійкість і масовий героїзм. Сторони несли величезні втрати у живій силі й техніці. 12 липня під селищем Прохорівка відбулася найбільша танкова битва Другої світової війни. З обох сторін у ній брало участь 1 200 танків і САУ. За результатами бою гітлерівці втратили приблизно 300–400 танків. Радянські втрати становили понад 450 бойових машин. Прохорівську танкову битву виграли радянські війська. Це був переломний момент Курської битви.

12 липня розпочався радянський контрнаступ. Співвідношення сил вже переконливо схилилося на користь ЗС СРСР. Впродовж липня 1943 р. в районі Курську вони поповнилися на майже 400 тис. осіб, понад 2 тис. танків і САУ, 2 тис. літаків. У ході виснажливих боїв, незважаючи на величезні втрати, Армія СРСР фронтальними ударами буквально витіснила неприятеля з Орловського та Белгородсько-Харківського плацдармів. 5 серпня визволили Орел і Белгород, а 23 серпня – Харків.

Таким чином, Курська битва (5 липня – 23 серпня 1943 р.) закінчилася повною перемогою ЗС СРСР. Берліну не вдалося повернути втрачену стратегічну ініціативу. Нацистсько-фашистські війська остаточно перейшли до оборони. Завершився корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни. Нова поразка ворога засвідчила безповоротність перелому на користь Антигітлерівської коаліції.

Наступ ЗС СРСР, який розпочався 12 липня 1943 р. з району Курсько-Орловської дуги, переріс у загальний наступ на Південній ділянці Східного фронту. У серпні-жовтні 1943 р. радянські війська визволили Донбас і Лівобережну Україну. Розвиваючи наступ, радянське військо наприкінці вересня вийшло до Дніпра.

20 березня 1943 р. в Південному Тунісі в наступ перейшла 8-а британська армія. Пізніше, із Заходу, – головні сили союзників. Угрупування ворога 13 травня 1943 р. капітулоувало на мисі Бон. Союзники захопили все Північно-Африканське узбережжя й відновили комунікації через Середземне море і Суецький канал.

Збройна боротьба в Північній Африці і в басейні Середземного моря, не дивлячись на обмеженість масштабів, виявила необхідність застосування тут всіх родів сухопутних військ, ВПС і ВМС.

Характерною особливістю операцій, здійснених сторонами, був великий масштаб за глибиною і незначний за фронтом, при порівняно невеликій кількості сил і засобів, що брали участь в них. Ширина фронту наступу армії коливалася від 20 до 45 км, глибина просування в ході наступу досягала 500-900 км, темп - 25-30 км на добу. Це переміщення фронту боротьби на великі відстані пояснювалося як своєрідністю ТВД, так і відсутністю у сторін достатніх сил і можливостей, щоб здійснити рішучий розгром противника.

Розгром великого стратегічного ворожого угруповання під Сталінградом, в тому числі 8-ї італійської армії, поразка в Північній Африці, посилення руху опору на Апеннінах створювали сприятливу можливість для висадки союзних військ в Сицилії. "Дуче" вже не міг сподіватися на допомогу А. Гітлера, оскільки у цей час тривала битва під Курськом.

З 10 липня по 17 серпня 1943 р. об'єднане командування США та Великої Британії здійснило Сицилійську десантну операцію. Мета її полягала в захопленні острова, створенні плацдарму для вторгнення в континентальну Італію й утвердження панування союзників у центральній частині Середземного моря. Оперативним задумом передбачалося, що після завоювання переваги в повітрі та на морі, висадити повітряні й морські десанти на Південне узбережжя острова і, розгорнувши наступ, захопити його. Вторгнення на Сицилію покладалося на 15-у групу армій союзників, в яку входила 8-а британська і 7-а американська армії (478 тис. осіб). ВМС союзників налічували 1380 бойових кораблів і десантних суден, понад 1800 одиниць транспортних засобів, понад 4 тис. бойових і 900 транспортних літаків. Ця операція - одна з перших масових застосувань спеціальних десантно-висадкових засобів. Крім того, у ній спостерігається прагнення до створення максимальної переваги, особливо в технічних засобах боротьби. Ця особливість стає чільною відмінною рисою воєнного мистецтва ЗС США і Великої Британії на всіх ТВД.

В ході Сицилійської операції італійські війська фактично не чинили опору, а гітлерівських сил явно бракувало для оборони острова.

Напередодні десантування 7-ї армії США на о. Сицилію представники спецслужб США, реалізуючи пропозицію американського гангстера Віто Дженовезе, зуміли домовитися про

співпрацю з мафією і, більш того, досягти, щоб 15 осіб зі 100 солдат 7-ї армії були сицилійського походження. Також, ще за півроку до операції, на острів був відряджений полковник розвідки США Чарлз Полетті та його консультант – відомий нью-йоркський мафіозі Вінченце Коллурі з гангстерами “Коза ностри” – Джо Пічі, Джозефом де Лука, Антоніо Скулаччі, Марчелло ді Карло, Джованні Капуто тощо. Тому визволення острову від фашистів і нацистів відбувалося за умов безпосереднього сприяння воякам США з боку сицилійського кримінального угруповання “Товариство честі” та його керівника – “генерала мафії” дона Кало. Цікаво, що завдяки сприянню мафії більшість міст, включаючи й Палермо, 7-ма армія США брала майже без втрат у той самий час, коли британсько-канадські підрозділи гинули у жорстоких боях на східному узбережжі Сицилії, “вигризаючи” шлях до Мессіни. Після визволення острову вдячні американці (не без власної участі) дозволили мафії перетворити його на центр нелегальної торгівлі усього басейну Середземного моря, а також затвердили на керівних посадах осіб, запропонованих доном Кало та його братом Джованні.

25 липня, коли йшла боротьба за Сицилію, замість Б. Муссоліні головою заново сформованого уряду був призначений маршал П. Бадольо, відомий військовими злочинами при захопленні Ефіопії.

Катастрофічний для нацистсько-фашистської армії результат битви під Курськом, втрата Сицилії й італійський антифашистський опір змусили новий італійський уряд підписати 3 вересня з союзниками угоду про перемир'я, що передбачала беззастережну капітуляцію Італії. Того ж дня 8-а британська армія за підтримки крупних сил флоту і авіації переправилася через Мессінську протоку і висадилася на Півдні Апеннінського півострову. Берлін терміново перекинув до Італії додаткові 10 дивізій, а гітлерівці роззброїли майже всю італійську армію. Натомість, майже всі кораблі італійських ВМС здалися союзникам.

3 грудня 1943 р. до квітня 1944 р. 2-й Польський корпус брав участь у боях на Апеннінах. На відміну від вояків із США, котрі вшало використовували транснаціональні організовані злочинні угруповання та просувалися швидко, британцям та їх союзникам доводилося витримувати найважчі бої.

До 10 вересня гітлерівці окупували Північну і Центральну Італію. 13 жовтня 1943 р. Італія оголосила війну Германській імперії. Після невдалих спроб прорвати оборону противника, союзники припинили наступ, і наприкінці листопаду 1943 р. фронт стабілізувався. У вересні – жовтні союзники визволили південну частину на рубежі, що проходив річками Сангро і Гарільяно (на південь від Риму).

У 1942 – першій половині 1943 рр. активізувалися зіткнення підрозділів УПА з німецькими військами, що викликало занепокоєння у Берліні. В нацистському документі від 10 квітня 1942 р. наголошувалося: “Український націоналізм повинен розцінюватись, як найсильніша політична течія. Рух Бандери, найбільш активний й найважливіший з усіх націоналістичних груп, став організацією головним чином антинімецькою”. В документі від 18 вересня 1942 р. доповідалося: “Групу Бандери завжди треба розглядати як найбільш радикальний незалежницький рух... Саме рух Бандери найбільш проявляє озлобленість щодо німців. Він неодноразово наполягав, що необхідно винищити німців геть”. Потрібно було приймати якесь нестандартне рішення і Берлін вихід відшукав.

Зважаючи на досвід Першої світової війни з використання українських підрозділів проти Російської імперії, бригадефюрер СС австрієць О. Вехтер, губернатор Лембергу (Львова), звернувся 24 грудня 1942 р. до Г. Гімлера з вітальним різдвяним листом, у якому наполягав на необхідності залучення українців до боротьби проти СРСР у кількватері гітлерівців і прохав про особисту зустріч, щоб висловити міркування. Зустріч О. Вехтера із Г. Гімлером прискорила інформація про 3-ю конференцію ОУН (Б) 17–21 лютого 1943 р., що ухвалила курс на збройну боротьбу з окупантами. 2 березня 1943 р. у польовій резиденції Хохланд (Східна Пруссія) О. Вехтер запропонував об'єднати дистрикти Краків і Львів у єдиний гау (округ) Велика Галіція з метою оптимізації протистояння польській “Армії Крайовій” та українським підрозділам повстанців, що не підконтрольні Берліну. Для того, щоб юнаки українського походження відшукали власне місце у боротьбі з більшовизмом, О. Вехтер оголосив ідею створення українського військового підрозділу в складі СС. У березні 1943 р. А. Гітлер затвердив проект добровольчої дивізії СС “Галіція” (*SS-Freiwilligen Division “Galizien”*). До того ж, щоб не допустити об'єднання антинімецьких формувань УПА і “Армії Крайової”, з використанням етнічного чинника, розпочалося підбурювання цих сторін до взаємного знищення. На цьому наполягав і міністр східних територій А. Розенберг у своєму виступі від 28 січня 1943 р.

На території УРСР на правому березі Дніпра гітлерівське командування створило так званий “Східний вал”. Радянські війська ціною значних утрат (понад 417 тис. осіб) форсували Дніпро, захопили плацдарм на правому березі, а 6 листопада визволили від загарбників Київ. У тилу відступаючих армій ворога розгорталася партизанська війна. У січні 1944 р. ЗС СРСР вийшли

на державний ("керзонівський") кордон із колишньою Другою Річчю Посполитою.

30 липня 1943 р. вояки СС "Галіції" зі своїм капеланом І. Грінюхом відбули до колишнього навчального об'єкту польської кавалерії поблизу містечка Дембіца. У 1918–1920 рр. тут, на австро-угорському військовому полігоні та місці утримання військовополонених російської армії, знаходився один із найжорстокіших за станом і режимом утримання концентраційних таборів "для українців і більшовиків", а у 1920–1921 рр. – об'єкт використовувався Варшавою для утримання білогвардійців – "бредовців", хворих тифом. З 15 березня 1943 р. об'єкт мав іншу назву – навчальний полігон СС "Хайделагер". Це був один із надтаємніших об'єктів, де фахівці з "СС-Аненербе" розробляли нову військову техніку. Для забезпечення робочою силою гітлерівці влаштували на місці старих бараків, безпосередньо поблизу колишнього полігону, концентраційний табір Пустков.

Вояки СС "Галіції" під час навчання виконували, по-перше, функцію прикриття справжнього призначення СС "Хайделагер". По-друге, тут вони вчилися різними способами вбивати людину (трупи загиблих вони ж і спалювали на спеціально обладнаних цегляних майданчиках). Таким чином, пересічні українські селяни та міщани ставали справжніми "машинами війни".

Для закріплення вірності вояків всі етапи формування дивізії документувалися на фото і кіношлівку. Наприклад, мітинг 23 травня 1943 р. у Коломій, з якої вийшла значна частина цього підрозділу та інших національних структур ваффен-СС, присяга 1 серпня 1943 р. німецькою мовою на вірність фюреру ("перед Богом цією святою клятвою") під нацистськими прапорами. Під загрозою жорстокого покарання дивізійникам заборонили використовувати слова "Україна", "українець", "український" тощо. Як відомо, ще 14 липня 1943 р. Г. Гімлер підписав циркулярного листа, в якому, зокрема, зазначалося: "У контексті Галіційської дивізії я забороняю будь-яку згадку про майбутнє Української дивізії чи Української державності".

22 грудня 1943 р. український підрозділ отримує назву 14 *Galizische SS-Freitwilligen Division* – 14-та Галіційська добровольча дивізія СС. Очільником 1-го полку став "Рен" – ваффенштурмбаннфюрер СС Є. Побігущий (1901–1995), колишній рядовий УГА, капітан польської армії, який воював проти німців у 1939 р., член ОУН (Б), з 15 травня 1941 р. до 5 січня 1943 р. – командир батальйону "Ролянд". Однак, за спогадами дивізійників, їх головна мета тоді полягала у бажанні підвищити власну військову

компетентність, розуміючи майбутню війну за незалежність України на трьох фронтах – антирадянському, антигітлерівському та антипольському. Остаточна й офіційно стратегія збройної “двофронтної боротьби” з “московським і німецьким імперіалізмом” закріпив III Надзвичайний великий збір ОУН у серпні 1943 р.

У 1943 р. збільшилася кількість дезертирів з німецької військової служби, які поповнювали лави УПА. Під їх виглядом Абвер та інші гітлерівські спецслужби комплектували особовий склад повстанських підрозділів відповідним контингентом. По-перше, Берлін намагався унеможливити виступ УПА проти нацистів і залучити до своєї “кишенькової” армії СС якомога більшу кількість невдоволених окупаційним режимом. По-друге, взяти під контроль діяльність “повстанців” та спрямувати її, передусім, проти ЗС СРСР і радянських партизанських підрозділів. По-третє, використати агентурні мережі УПА для отримання розвідувальної інформації.

Серед впроваджених “дезертирів” був Р. Шухевич, який 14 квітня 1943 р. обійняв посаду політичного керівника ОУН (Б), а 27 січня 1944 р., після остаточного розгрому УПА (М), очолив об’єднану бандерівською ідеологією УПА. Надалі Р. Шухевич (“Тарас Чупринка”) визначив офіційною датою заснування УПА - 14 жовтня 1942 р., тобто день Покрови Святої Богородиці, свято українського козацтва.

Приплив нових кадрів до розвідки УПА та наявність у її лавах високопрофесійних фахівців з числа кадрових офіцерів Абверу та СС сприяли оптимізації її діяльності. Документи та методична література УПА щодо воєнного мистецтва, починаючи з другої половини 1943 р., вирізняються високим професіоналізмом і відповідною змістовністю. У листопаді 1943 р. створюється Головний військовий штаб (ГВШ) УПА.

Практика УПА успадкувала військову справу УНР від часів 1917–1921 рр. Так, у навчальній роботі бійців використовувалися Статут Армії УНР, затверджений у 1921 р. Головним отаманом С. Петлюрою, а також радянські бойові статuti та інструкції з партизанської війни.

Із наближенням фронту до кордонів Німеччини зростала роль стратегії так званого “кляйнкірґа” (“малої війни”), що передбачало активізацію розвідувально-підривних заходів у тилу радянських військ. 12 лютого 1944 р. у складі Головного управління імперської безпеки створюється 8-е управління (організація “п’ятої колонії” в тилу противника). Завдання розвідувальної діяльності проти

ЗС СРСР обговорювалися на нараді під Берліном у квітні того ж року між керівником таємних операцій вермахту О. Скорцені та батажками ОУН С. Бандерою і Я. Стецьком.

З боку німців постійно збільшувалася матеріальна й технічна підтримка "повстанців". Налагоджувалися повітряні мости, за допомогою яких лояльні Берліну підрозділи УПА отримували зброю та військове спорядження. Випадкові зіткнення сторін, спричинені прифронтовими непорозуміннями, були. Також окремі підрозділи УПА здійснювали напади на комори і садиби з метою здобути товари чи продовольство. Це призводило до збройних сутичок із окупаційними жандармами. Підрозділам УПА доводилося відстрілюватися від німецьких карателів, які здійснювали зачистку територій, де ховалися не лише українські націоналісти та радянські партизани, але й озброєні організовані злочинні угруповання. Останні без будь-якої ідеології грабували й тероризували місцеве населення. В подальшому співпраця УПА з гітлерівцями набула таких масштабів, що у Берліні високо цінували, навчали й всіляко підтримували грошима та зброєю помічників. Все частіше після розгрому розвідувальних і розвідувально-диверсійних структур УПА бійці ЗС СРСР брали у полон німців з Абверу та гестапо, котрі начебто сприяли у "визвольних змаганнях" та будівництві союзної Берліну України "від Карпат до Кубані". На полях боїв з радянськими підрозділами залишалися сотні трупів німецьких фахівців, котрі мусили сприяти УПА та брати участь у дестабілізації радянського тилу.

За прикладом союзника, спецслужби Угорщини та Румунії почали шукати порозуміння з УПА. Вже на початку 1943 р. між угорською стороною та лідерами повстанців досягнуто угоду про взаємний ненапад. Це дозволило угорцям успішно розпочати будівництво у Карпатах оборонної "Лінії Арпада". При штабі 1-ї угорської армії був представник УПА, котрий контактував з командиром відділу 1-Б (розвідка) К. Мольнаром. У подальшому сторонами досягнуто домовленості про спільні дії проти ЗС СРСР та обмін розвідувальною інформацією. Один з лідерів УПА Д. Клячківський прямо наголошував, що УПА не веде бойових дій з союзними А. Гітлеру військами. Активно розвивалися контакти УПА і з представниками Служби спеціальної інформації (СІ) - військовою розвідкою Румунії, котра взяла на себе зобов'язання готувати кадри для повстанців у спеціальних школах під Бухарестом та у Галаці.

14 січня - 29 лютого 1944 р. відбулася успішна радянська наступальна операція під Ленінградом. Місто повністю визволили

від ворожої блокади. Під час цієї операції було завдано нищівного удару гітлерівській групі армій "Північ", визволено Новгород, Ленінградську та Калінінську області. Радянські війська вступили на територію Естонії. У ході Ленінградсько-Новгородської наступальної операції ЗС СРСР втратили понад 314 тис. бійців.

Майже водночас з наступом у районі Ленінграда розвивалася операція із визволення Правобережної України від гітлерівців, їх союзників і пронацистських колабораціоністів. У першій половині лютого відбулася Корсунь-Шевченківська битва. В її ході вбито або поранено 55 тис. ворожих солдатів та офіцерів, а 18 тис. разом з бойовою технікою та озброєнням взято у полон. У результаті цих боїв навесні 1944 р. ЗС СРСР визволили більшу частину Правобережної України, 26 березня радянське військо вийшло до державного кордону СРСР з Румунським королівством і окупувало його Північно-Східні райони. Загальні радянські втрати в боях за визволення Правобережної України з 24 грудня 1943 до 17 квітня 1944 рр. становили понад 1,1 млн осіб.

У квітні розпочалися бої за Крим, а уже 12 травня ЗС СРСР остаточно визволили Крим.

У 1944 р. у найтяжчі бої на Апеннінах втягнувся 2-й Польський корпус. Особливо кровопролитні сутички сталися на "лінії Густава", ключовим опорним пунктом якої стало абатство Монте-Кассіно на *Via Latina*. Саме підрозділам 2-го Польського корпусу, в складі якого воювало багато українців, довелося стати основною ударною силою під час штурму твердині, на камінні якої серед червоних маків замайорів польський двоколор 18 травня 1944 р., а мак перетворився на символ перемоги. Отже, шлях на "Вічне місто" став відкритим.

4 липня 1944 р. союзники ввійшли до Риму і, продовжуючи наступ, на початку січня 1945 р. вишли на рубіж Равенни, на Південь від Спеції, де, не дивлячись на перевагу в силах, їх зупинили гітлерівці. На початок квітня 1945 р. американсько-британські війська мали перевагу над противником: в особовому складі - 3:1, танках - 7,8:1, гарматах і мінометах - 4,1:1, а також мали абсолютну перевагу в повітрі (30,8:1).

Кремль вирішив розпочати літню кампанію 1944 р. наступом на Карельському перешийку і в Південній Карелії. На той час діюча фінська армія нараховувала майже 270 тис. осіб, приблизно 2 тис. гармат і мінометів, 110 танків і 250 літаків. Війська Ленінградського та Карельського фронтів - до 450 тис. осіб, близько 1 тис. гармат і мінометів, понад 800 танків та САУ і понад 1,5 тис. літаків. Наступ радянських військ підтримувала артилерія та авіація Балтійського флоту. Москва, однак, чекала на відкриття "Другого фронту", і вже 6 червня це сталося.

План Нормандської десантної операції (6 червня – 24 липня 1944 р.; умовне найменування “Нептун” – складова частина плану “Оверлорд”), затверджений у лютому 1944 р., передбачав висадку повітряного і морського десантів на узбережжі Сенської бухти між портами Шербур і Гавр, захоплення плацдарму на двадцятий день операції шириною 100 км фронтом і завглибшки до 110 км. Після накопичення на цьому плацдармі сил і засобів планувалося визволення Північно-Західної Франції та, надалі, у взаємодії з військами, що висадилися в Південній Франції, – наступати до кордонів Німеччини.

Для захоплення стратегічного плацдарму і ведення у подальшому наступу, союзники зосередили на Британських островах 39 дивізій, 12 окремих бригад і 10 загонів “командос” і “рейнджерів” (британські та американські десантно-диверсійні частини), а також значні сили авіації та флоту. Союзні сухопутні, військово-морські й військово-повітряні експедиційні сили на 6 червня 1944 р. налічували 2,87 млн осіб.

Безпосередньо для проведення операції залучалася 21-а група армій (1-а армії США, 2-а британська, 1-а канадська) – всього 32 дивізії та 12 окремих бригад (1,6 млн осіб), 6 тис., танків і самохідно-артилерійських установок, 15 тис. гармат і мінометів, 10,8 тис. бойових літаків, 2,3 тис. транспортних літаків, 2,6 тис. планерів, 1213 бойових кораблів і катерів, 4126 десантних судів і висадочних засобів, 736 допоміжних судів і 864 торгових судна. Організація командування, із урахуванням об’єднання сил різних держав і різноманітності самих сил, передбачала зосередження всієї повноти влади в руках верховного головнокомандувача союзними експедиційними силами в Західній Європі – генерала 3С США Д. Ейзенхауера.

Гітлерівська оборона на Атлантичному узбережжі була слабкою. Між Кале і Булонью розташовувалися чотири батареї калібром гармат від 280 до 406 мм. Також, у 50 км від узбережжя знаходилися стартові майданчики безпілотних літаків-снарядів Фау-1 і балістичних ракет Фау-2. Щоправда, гітлерівці не встигли завершити будівництво стартових майданчиків до моменту вторгнення союзних військ.

Оборона ділянок узбережжя складалася із смуги укріплень, що мали незначну щільність у глибину. В першій лінії, що проходила уздовж берегу, були міновані ділянки, протидесантні та протитанкові перешкоди, винесені у море на відстань до 400 м від берегу. Ця лінія прикривалася вогнем ручної зброї, легких і важких

кулеметів, а також протитанкових гармат. Друга лінія складалася із довготривалих опорних пунктів. У обох лініях розміщувалися до 32 батарей польової та застарілої берегової артилерії калібром 150-170 мм. Середня щільність артилерії досягала 1,5 гармат на 1 км фронту. На початок червня 1944 р. прийнятий Берліном план інженерних оборонних робіт на узбережжі Північної Франції на Схід від гирла Сени був виконаний на 68 %, а на Захід від нього - всього на 18 %.

Гітлерівське командування мало в Західній Європі (Франція, Бельгія, Нідерланди) 58 не повністю укомплектованих дивізій, які підтримував 3-й повітряний флот (160 бойових літаків). Узбережжя Північної Франції, Бельгії та Нідерландів обороняли 38 дивізій. Їхні основні сили зосереджувалися на узбережжі протоки Па-де-Кале, де нацисти чекали висадки противника. На значній ділянці затоки Сени, визначеної союзниками для вторгнення на континент, тримали оборону лише 3 німецьких дивізії. У портах Біскайської затоки, протоках Па-де-Кале і Ла-Манш базувалися надводні кораблі групи ВМС "Захід": 5 есмінців, 6 міноносців, 116 сторожових кораблів, 309 тральщиків, 34 торпедних катери, 42 артилерійських баржі. Крім того, для перешкодження десанту, патрулювали 49 підводних човнів, що базувалися в Бресті, Лор'яні та в інших портах Біскайської затоки.

Союзне командування велику увагу приділило підготовці сил і засобів, що задіявалися для участі в операції. З метою оперативного маскування з кінця березня 1944 р. у Великій Британії місця зосередження ЗС оголосили забороненими зонами, запровадили сувору цензуру, заборонили листування, ретельно маскували розташування військ, здійснили заходи щодо радіомаскування і встановлені станції радіоперешкод. Вдалими були дезінформаційні акції з метою оману ворога про намір десантування союзників у районі Булонь або Кале.

Берлін був обізнаним, що готується десантування союзників, але ці данні вважалися дезінформацією. Навіть 4 червня командування ВПС поінформували, що зараз немає небезпек несподіваного вторгнення великих сил противника. Таким чином, гітлерівці у Північній Франції не були своєчасно приведені в бойову готовність.

У ніч на 6 червня почалося десантування двох повітрянодесантних дивізій США, а в другій половині ночі - британської повітрянодесантної дивізії. Авіація союзників завдала масованих ударів по німецькій береговій обороні, а також районами Кале і Булоні, щоб відволікти увагу нацистів від дійсного району висадки.

Наприкінці 6 червня на берег десантувалося біля 158 тис. осіб, 900 танків і 600 гармат. Успіху висадки багато в чому сприяло повне панування ВПС і ВМС союзників, які завдавали безперервних ударів із моря і повітря. Впродовж першої доби операції лише стратегічна авіація зробила 14 тис. літако-вильотів. За цей же час в районі висадки було зареєстровано всього 50 літако-вильотів "Люфтваффе".

На Прибалтійському ТВД наступ військ Ленінградського та Карельського фронтів розпочався 10 червня 1944 р. В ході цієї операції укріплення "лінії Маннергейма" прорвали за тиждень, а 22 червня радянські передові частини ввійшли на вулиці Виборгу. До 9 червня фінські війська в Південній Карелії було відкинуто на 200–250 км. Кремль, враховуючи досвід війни 1939–1940 рр. з Фінляндією, зупинив наступ військ на фінському кордоні 1940 р. 25 серпня фінський уряд звернувся з проханням до Кремля розпочати мирні переговори. 19 вересня у Москві укладено угоду про перемир'я. Воєнні дії припинилися. Фінляндія відмовилася від угод з нацистами. Фінський уряд визнав фінсько-радянський кордон 1940 р.

Головні події літа 1944 р. розгорнулися в Білорусії. На її території діяли 1-й, 2-й, 3-й Білоруські і 1-й Прибалтійський фронти. Проти них виступала група армій "Центр". Проти неї, що налічувала, згідно із радянськими даними, 1,2 млн осіб з 900 танками і штурмовими гарматами, 1 350 літаками і 9,5 тис. артилерійськими гарматами і мінометами, сконцентрували радянське військо кількістю 2,5 млн осіб., 5,2 тис. танків і САУ, 5,3 тис. бойових літаків, 36,4 тис. гармат і мінометів. Отже, ЗС СРСР мали абсолютну перевагу в артилерії. Перевага у літаках пояснюється тим, що "Люфтваффе" переважно знаходилися на Західному фронті. Перевага в танках надала можливість використати в Білорусії тактику танкового клину.

23–24 червня ЗС СРСР розпочали операцію "Багратіон". Двома зустрічними ударами було оточено 100-тисячне угруповання ворога на Схід від Мінську в районі Вітебську й Бобруйську. В 400-км розрив у гітлерівському фронті просунулися радянські війська. 3 липня визволено столицю Білорусії. До 4 липня війська чотирьох фронтів просунулися вглиб на 280 км. 13 липня визволено столицю Литви – Вільнюс. До кінця липня ЗС СРСР визволили Білорусію, вступили на територію Другої Речі Посполитої, підійшли до передмістя Варшави – Праги, широким фронтом вийшли на правий берег Вісли і, не зупиняючись, розпочали її форсування. Фронт було прорвано протяжністю 400 км. Отже, у червні – липні 1944 р. в ході Білоруської наступальної операції ЗС СРСР розгромили групу армій "Центр" і

просунулися до кордонів Німеччини на 500–600 км. Було визволено повністю Білорусію, більшу частину Литви, частину Латвії й польські землі на Схід від Вісли і Нарева.

Успішний наступ в Білорусії створив сприятливі умови для визволення Західної України. 13 липня війська 1-го Українського фронту розпочали наступ на Раво-Руському напрямі, 17 липня вони ввійшли на територію Другої Речі Посполитої й 27 липня визволили від нацистів Львів. У середині серпня ЗС СРСР впритул підійшли до кордонів Словаччини, однак 15 серпня в передгір'ях Карпат наступ було призупинено. 8 жовтня 1944 р. радянські війська вийшли до кордону зі Словаччиною.

Після боїв у серпні 1944 р. частина вояків дивізії СС "Галиція" почала приходити до радянських підрозділів і здавати зброю. Радянські розвідники вирішили використати окремих дивізійників в розвідувальних і розвідувально-диверсійних акціях. Так, наприклад, разом із ними (у формі вояків СС "Галиція") вдавалося знищувати високоповажних нацистів і розгорнути полювання на гауляйтера Східної Пруссії та рейхскомісара України Е. Коха.

Окрім руху українського опору "советам", підрозділи ЗС СРСР на Західній Україні вступали у боєзйткнення з вояками польської "Армії Крайової" (АК), створеної 14 лютого 1942 р. і підпорядкованої уряду Другої Речі Посполитої в екзилі у Великій Британії. Вдало розпропагований гітлерівцями, котрі звинуватили СРСР у цинічному вбивстві громадян Другої Речі Посполитої у 1939–1941 рр., особовий склад АК опинився в умовах, коли йому довелося вести надзвичайно жорстоку боротьбу проти німців, ОУН, УПА, ЗС СРСР і навіть проти прокомуністично налаштованих польських підрозділів.

Сили АК спочатку були значними. Лише в одному Львові лави "аківців" налічували 4 тис. активних бойовиків і 12 тис. резервістів. У липні 1944 р. вони зробили невдалу спробу встановити контроль над містом. Показово, що знаючи про репресії сталінського режиму, бійці АК так само, як і вояки УПА, вважали його таким самим злочинним. Отже, під час боєзйткнень і "аківці", й "бандери" поважали один одного, розуміючи, що вони виборюють майбутнє теренів України, які перші бачили у складі відродженої Польщі, а другі – незалежними, українськими. До того ж, Берлін і Москва робили все можливе для того, щоб ці повстанські підрозділи не знайшли спільну мову та не об'єдналися для боротьби проти тоталітарних режимів.

Після перших зіткнень з радянськими частинами у 1943–1944 рр., у жовтні 1944 р. керівництво АК отримало наказ із Лондону

“зареєструватися у командування РСЧА, а політичним діячам законспіруватися, щоб у потрібний момент розпочати роботу, ворожу до Радянського Союзу, та діяльності, спрямованої проти Червоної Армії”. Мета – не допустити потрапляння Польщі у сферу радянського впливу. Це завдання (забезпечення успіху операції “Бужа” – “Буревій”), зокрема, покладалося на розвідувальний і “8-й відділ” – розвідувально-диверсійний підрозділ (“Кедів”).

Лише за 1945 р. радянські спецслужби ліквідували 152 польські націоналістичні організації. У результаті, незважаючи на героїчну боротьбу за незалежність своєї держави, АК була на довгі роки поза законом в СРСР і Польській народній республіці. Щодо Катинської трагедії, то, зокрема, після аналізу документів “СС-Аненербе”, стає зрозумілим, що німці, які захопили у полон значну частину польських військовослужбовців у 1939 р., використовували їх для будівництва підземних бункерів (наприклад, ставок А. Гітлера “Бервольф” поблизу Вінниці, “Беренхалле” неподалік від Смоленську поблизу Катині; бункера “Рьоре” на території Галиччини тощо), а потім розстрілювали “нових рабів” на місцях таємних поховань жертв НКВС і з пропагандистською метою звинувачували у 1943–1944 рр. виключно радянську сторону в порушенні правил ведення війни. Водночас, зважаючи на радянські документи (зокрема, протокол № 13/114 від 5 березня 1940 р. засідання Політбюро ЦК ВКП (б), а також службове листування з польського питання НКВС), можна з усією відповідальністю стверджувати, що польських громадян у 1940–1941 рр. розстрілювали й співробітники радянських спецслужб. Отже, цей brutальний злочин щодо населення Другої Речі Посполитої здійснили й гітлерівці, й сталіністи.

1 листопада 1944 р. у Львові помирає митрополит А. Шептицький, який після приходу військ ЗС СРСР встиг привітати “більшовиків” та закликати УПА припинити опір. На поховання небіжчика прибув М. С. Хрущов. Він демонстративно поклав біля труни померлого вінок від Й. В. Сталіна. В середовищі українського національного опору поширювалися чутки, що у цій смерті є щось загадкове. Це припущення зближувало різні українські осередки опору “москалям”.

Розуміючи значення РУН, в якому верхівка Германської імперії вже вбачала надійного союзника у боротьбі проти СРСР, 12 листопада 1944 р. Г. Гімлер видав наказ перейменувати українську дивізію на 14-ту гренадерську дивізію військ СС (Українську № 1). 19 листопада 1944 р. командир дивізіоніків Ф. Фрейтаг замовив поминальний молебень і відверто визнав заслуги

померлого графа А. Шептицького перед Германською імперією. Змінився й текст присяги, вперше оголошений 24 листопада 1944 р., в якому вже згадувалася Україна. У грудні 1944 р. рейхсфюрер СС Г. Гімлер запросив до себе С. Бандеру та звільнив його з-під арешту, котрий тривав з липня 1941 р.

У цей час на "Другому фронті", не дивлячись на велику чисельність висаджених військ і техніку, захоплені на березі ділянки були вкрай малі, в перший день вони не перевищували 3-5 км в глибину. Просування військ (США - на Шербур і британських - на Кан) здійснювалося зі значним гальмування термінів оперативного плану. 1-а армія США визволила Шербур лише 27 червня. Кан узятий британцями лише 9 липня, хоча його планувалося взяти в перший день операції. Середній темп просування союзників не перевищував 600-700 м за добу. Впродовж липня вони продовжували розширювати плацдарм і до 25 липня вишли на рубіж південніше Сен-Ло, Комон, Кан. Вони посіли у Нормандії плацдарм близько 100 км фронтом і до 50 км у глибину, тобто приблизно в два рази менше того, який передбачалося створити на двадцятий день операції. Проте абсолютне панування союзників у повітрі та на морі дозволяло зосередити тут велику кількість сил і засобів для подальшого наступу в Північно-Західній Франції.

Бойові дії в Прибалтиці розпочалися ще в ході Білоруської операції. У липні - серпні 1944 р. радянське військо, до складу якого входили естонські, латиські та литовські підрозділи, визволило значну частину Литви, Латвії та Естонії. Прибалтійське угруповання гітлерівців чинило впертий опір. Бої в Прибалтиці мали особливо жорстокий характер і затягнулися до кінця 1944 р. Залишки групи армій "Північ" переможці затисли на невеликій території Латвії, де вони оборонялися до травня 1945 р.

Просуваючись територією Німеччини, підрозділи радянської армії все частіше мусили долати ворожі оборонні споруди - своєрідні шедеври воєнного мистецтва. Найбільшим і найзначнішим об'єктом, побудованим з урахуванням рекомендацій фахівців із "СС-Аненербе", було "Вольфшанце" (нім. *Wolfschanze* - "вовче лігво") у Східній Пруссії під Растенбургом (Кенштіном). Об'єкт становив комплекс з понад 80 споруд, включаючи бункери зі склепіннями товщиною від 6 до 12 м (товщина мурів - до 6 м), який обслуговувався власною електростанцією, водогоном і системою каналізації. Уздовж "Вольфшанце" проходила вузькоколійка із залізничною станцією Герліц.

Незважаючи на відомий замах на фюрера в 1944 р., протягом Другої світової війни жодна бомба не потрапила на територію

“Вольфшанце”. Крім того, жодна з тогочасних розвідувальних служб ворогів Германської імперії так і не змогла встановити місцезнаходження цієї ставки. У січні 1945 р. гітлерівський саперний батальйон знищив “Вольфшанце”. Того ж року в Польщі був знищений ще один підземний об’єкт – “Табір дощового хробака”, в проектуванні та будівництві якого також брали участь фахівці із “СС-Аненербе”.

Бункери та інші складні підземні споруди нацисти зводили в різних куточках планети. Наприклад, в Африці (в країнах Магрибу, Намібії, Південній Африці), Ісландії, Норвегії, на тимчасово окупованій території СРСР тощо. Особливо великі кошти були спрямовані на підземну базу в Антарктиді. Проект мав назву “Корал” на честь однойменної штаб-квартири німецьких підводників, яка знаходилась у лісовій місцевості Коралле (*Koralle*) поблизу Берліну.

Для розбудови підземних укриттів німецькі вчені проектували спеціальні снаряди, спроможні в керованому режимі долати під землею великі відстані. Розроблялися моделі субтеррин – підземних реактивних човнів. Серед них особливу увагу привертає так і не реалізований у той час проект “Змія Мідгарду” (“*Midgardschlange*”), що за досить великої маси та з екіпажем у 30 осіб міг би розвивати швидкість понад 5 км на годину. Задля маневровості човен мав складатися з окремих, об’єднаних між собою, частин – відсіків. Озброїти “Змія Мідгарда” планувалося спеціальними гарматами й підземними торпедами, які також потрібно було створити. Пристрій рухався б на кшталт дощового хробака, розширюючи свою “нору” у відносно м’якій породі завдяки спеціальному гідравлічному устаткуванню.

Ще одним відомим проектом “СС-Аненербе” були літаючі диски – “кугельблітци” (нім. *der Kugelblitz* ‘кульова блискавка’). Їхньою перевагою був вертикальний зліт. В основі “кугельблітцу” закладено ефект Коанди, завдяки якому над диском виникала область низького тиску, що втягувала його вгору. На початку 1930-х рр. ідею створення таких літальних апаратів розробляв авіаконструктор Ірман Майер у співтворстві зі своїм колегою Генріхом Ціммерманном. Цим питанням у контексті операції “Уранус” наприкінці 1942 р. опікувалося спеціалізоване “Зондербюро-13”.

Протягом 1936–1945 рр. створено 4 апарати “Vril 1–4”. Перші диски мали лише гарматне оснащення, а “Vril-4” – башту танку Pz-V Panther. Випробовування відбувалося ще в лютому 1941 р. поблизу Праги, а пізніше – в Пенемюнде (*Peenemünde*), що

обслуговували в'язні спеціалізованого концентраційного табору KZ-4A. Ще один полігон знаходився поблизу міста Бранденбургу. Там навесні 1944 р. проходили випробовування дискольоту "Vril-7" ("Odin").

Останнім проектом німецьких інженерів був "кугельблітц" Курта Танка (або "Фокке-Вульф 500"). Цей дискольот начебто міг би пересуватися у повітрі як звичайні літак або гелікоптер, рухатися в будь-яких напрямках і зависати у повітрі. На озброєнні він повинен був мати шість 20-міліметрових гармат і чотири ракети K100B8 класу "повітря-повітря". Однак реалізувати цей проект, запланований на 1946 р., не вдалося через поразку нацистів.

"СС-Аненербе" активно сприяло Вальтеру Дорнбергеру (1895-1980) і Вернеру фон Брауну (1912-1977) в реалізації їх проекту "Фау" (створення ядерної зброї, а також міжконтинентальних керованих балістичних ракет). Цей проект (Fi-103) мав неофіційну назву "Зброя помсти" ("Vergeltungswaffe", або "V-1"). Основні потужності для дослідження й розробки цієї зброї розташовувалися в Пенемюнде. До експерименту залучали фахівців, котрі розпочали роботу ще за веймарських часів. Фахівці "СС-Аненербе" брали участь у створенні центрального цеху підземної фабрики, де для збирання останніх ракет "Фау-2" ("Vergeltungswaffe-2", або "V-2") використовували в'язнів концентраційних таборів. Штурмбанфюрер СС В. фон Браун зізнавався, що давні рукописи на санскриті й давньокитайській мові, перекладені фахівцями із "СС-Аненербе", сприяли виникненню конструктивних ідей для його робіт. Мова йшла, зокрема, про середньовічний тибетський рукопис, в якому досить яскраво проілюстровано літаючі диски та інші зразки ракетної техніки. Також увагу в цьому контексті привертають тексти упанішад і давньоіндійський манускрипт "Вайманіка шастра" (IV ст. до н. е.), де описано повітряні колісниці - вімани. Навіть у зведенні епосу давніх індіців ("Махабхараті") за поетичними гіперболами вчені побачили раціональний опис повітряних кораблів і пального, "двоповерхові небесні колісниці з багатьма вікнами, що сяють червоним полум'ям", здатні "підійматися вгору, туди, де водночас видно Сонце й зірки", а також "стріли, які здатні помутити свідомість" тощо.

Починаючи із серпня 1944 р. нацисти реалізовували проект "Пінгвін" - застосування "Фау-2". До 23 березня 1945 р. 1 269 ракет впало на територію Великої Британії (1 225 - вибухнули в Лондоні), 1 739 випустили по цілях на континенті. Поступово база в Пенемюнде втратила своє значення і пробні пуски нової техніки здійснювалися в інших місцях.

Наступною розробкою стала зенітна ракета "Фау-3", або "Шметтерлінг" (нім. *der Schmetterling* 'метелик'). Ці проекти відтягнули значні кошти, потрібні для продовження протистояння під час початку війни на два фронти, що прискорило поразку А. Гітлера. Ще в 1941 р. нацисти апробували пуск ракети "Фау-3" на радіомаяк, встановлений у Західному Судані. "Фау-3" складалася з двох частин і мала можливість вийти у Всесвіт. Щодо її стратегічного використання, то вчені запропонували використати цю ракету для бомбардування Нью-Йорку, де на найвищому на той час шмарчосі – Емпайр Стейт Білдінг гітлерівські диверсанти намагалися встановити радіомаяк (проект "Америка"). Однак диверсантів захопили спецслужби США, а ракета з незрозумілих причин вибухнула відразу після старту. У перспективі планувалося зробити такі ракети пілотованими спеціально навченими смертниками (на кшталт японських камікадзе). Пробний запуск зроблено вже 14 лютого 1945 р., і ракета "A9/10", спрямована на Нью-Йорк, за своєю траєкторією вийшла у Всесвіт. Однак через паніку та неадекватні дії пілота (штандартенфюрера СС В. Альта) ракета впала десь у Атлантичному океані.

У найактивніший період своєї діяльності група в Пенемюнде нараховувала близько 6 000 співробітників, з яких 100 – інженерів, а інші – робітники.

Одним із напрямів діяльності "СС-Аненербе" було створення ядерної зброї в межах проекту "Ядерна зброя", або "Уран" ("*Kernwaffenprojekt*", або "*Uranprojekt*"). У 1938 р. два німецькі фізики О. Ган і Ф. Штраусманн розщепили атомне ядро. Вже в 1940 р. запрацював перший атомний реактор. Після окупації Франції до ядерних досліджень залучено професора Ф. Жоліо-Кюрі. Першим керівником атомного проекту в Німеччині був професор А.-Р. Езау, який особливої уваги до проблем своїх підлеглих не проявляв і страждав "комплексом пенсіонера". Проект очолив доктор В.-К. Гейзенберг. У його фактичному підпорядкуванні працювала група фізиків, серед яких особливої уваги заслуговують К. Вірц, Е. Багге і К.-Ф. фон Вейцеккер. Провідну роль у проекті відігравав відомий фізик К. Дібнер.

До створення ядерної зброї залучили понад 20 установ Німеччини. У складі "СС-Аненербе" започатковано Інститут перспективних озброєнь, який очолив на той час оберштурмбанфюрер СС Г. Ойле.

У 1943 р. Г. Гімmlер оглядав перший зразок ядерної бомби. Місцем її випробовування визначено Білорусь ("Біла Рутенія"). 3 березня 1944 р. об 11:00 за берлінським часом у прифронтовій зоні в

південно-західній частині Гомельської області вибухнув об'єкт "Локи". Окремі випробовування відбувалися на полігоні поблизу м. Ордруф (*Ohrdruf*) у південно-східній Тюрингії (березень 1945 р.), де піддослідними стали 700 радянських військовополонених, а також на острові Рюген (за даними німецького дослідника Р. Карлша, перше випробування там здійснили у жовтні 1944 р.).

У 1945 р. надтаємний завод у Рурі випустив першу серійну атомну бомбу, якою озброїли спеціальний 244 батальйон. Через деякий час подібних зарядів було вже десять. Усі вони на початку 1945 р. стали трофеями військ США. 19 травня 1945 р. в американському місті Портсмуті (штат Нью-Гемпшир) пришвартувався німецький підводний човен "U-234". На борту були креслення реактивних літаків і таємничі ящики, окуті золотом (цей метал частково поглинає гамма-випромінювання). Потім були Хіросіма й Нагасакі.

У жовтні 1944 р. розпочався наступ ЗС СРСР у Заполяр'ї. Вони вигнали ворога з Мурманської області, визволили незамерзаючі порти на Баренцовому морі, район Печенги. Після цього радянські війська надали допомогу Норвегії, визволивши від німецьких загарбників її Північно-Східні райони.

Улітку-восени 1944 р. визволено територію СРСР від окупантів та відновлено кордон 1940 р. від Баренцового до Чорного морів. Без зупинки на кордонах, радянське військо ввійшло на територію Словаччини, Угорщини, Румунії, а потім – Болгарії, Югославії, Австрії, а також Німеччини.

На "Другому фронті" до 25 липня 1944 р. союзне командування зосередило на плацдармі висадки 1-у американську, 2-гу британську і 1-у канадську армії (усього 32 дивізії). Сухопутні війська мали близько 2 500 танків, ВПС налічували 11 тис. літаків. Союзникам протистояли 24 гітлерівських дивізії, які зазнали великих втрат у попередніх боях. Вони мали 900 танків і незначну кількість літаків.

Головного удару завдали війська США на ділянці західніше Сен-Ло в південному напрямі, а далі на Авранш з метою визволення Бретані та розташованих там великих портів. Надалі передбачалося повернути основні сили на Схід, відкинути нацистів до р. Сена і визволити територію Північно-Західної Франції. З 25 липня по 9 серпня 3-а армія США визволила територією Бретані, за винятком портів Сен-Мало, Брест і Сен-Назер, і, просуваючись на Південний-Схід, 10 серпня захопила Ле-Ман. До цього часу війська 2-ї британської та 1-ї канадської армій просунулися вперед, зокрема, в районі на південь від Канн. У результаті виникла загроза обом

флангам в тилу нормандського угруповання гітлерівців. У цих умовах Д. Ейзенхауер вирішив оточити нацистів в районі на захід від міста Фалез.

З 10 по 25 серпня 1944 р. здійснена Фалезька наступальна операція, в ході якої ворог був оточеним. Проте повільність союзників і явно недостатня кількість військ, висунутих на внутрішній фронт оточення, стали основними причинами того, що фалезьке угруповання нацистів хоча і зазнало значних втрат (до 6 дивізій було розгромлено), але змогло вирватися із оточення. Наступальні дії американсько-британських військ значною мірою полегшувалися активною боротьбою французьких патріотів, які звільняли населені пункти ще до підходу союзників. Так, до 24 серпня патріоти майже повністю зачистили від нацистів Париж, а ввечері до міста ввійшли танки 2-ї французької бронетанкової дивізії.

Тоді як в Північно-Західній Франції розвивався успішний наступ експедиційних сил США і Великої Британії, 15 серпня 1944 р. 7-а армія США висадилася на Півдні Франції. Гітлерівське командування вимушено відвело війська з Південної і Південно-Західної Франції. Переслідуючи відступаючого ворога, до середини вересня 7-а армія США з'єдналася з 3-ю армією США: так утворився суцільний фронт союзних військ від Па-де-Кале до Середземного моря.

До кінця серпня 1944 р. стало очевидним, що гітлерівці у Франції не в змозі наявними силами утримувати рубіж і 26 серпня вони почали відводити війська на "лінію Зігфрида". Незважаючи на мобільність союзників, які мали значну кількість танків і автотранспорту, ворогу вдалося відірватися і вийти до західних кордонів "фатерлянду". Швидкий відхід нацистських військ був, значною мірою, наслідком нерішучості дій противника та відсутністю спроб з його боку вийти на шляхи відходу гітлерівців.

Спроби подолати "лінію Зігфрида" не вдалися. Війська, що вийшли до межі, розподілялися рівномірно всім фронтом. Сильних ударних угруповань для прориву оборони не було створено. З 17 вересня по 10 листопада проведена Голландська наступальна операція з метою обійти "лінію Зігфрида" з півночі через Нідерланди і вийти на узбережжя затоки Зюдерзее. За десять днів боїв 2-й британської армії вдалося просунути всього на глибину 80 км і розширити прорив від 25 до 40 км фронтом. У подальших боях мета операції також не була досягнута: гітлерівці у Нідерландах не були роз'єднані, сприятливих умов для наступу в обхід "лінії Зігфрида" з Півночі створено не було. Безуспішною

виявилася спроба прориву "лінії Зіґфрида" і на центральній ділянці фронту, де діяли 1-а і 9-а армії США, а також в районі Саару, де воювала 3-а армія США. На південній ділянці фронту 6-а американсько-французька група армій трохи просунулася вперед, що посприяло утворенню так званого "Кольмарського лантуху". На початку грудня командування союзників припинило активні дії та планомерно готувалося прорвати "лінію Зіґфрида" і форсувати Рейн.

У пошуках виходу із надзвичайно скрутного становища, Берлін ухвалив рішення провести наступальну операцію на Західному фронті, метою якої було раптовим ударом розгромити союзні війська на північній ділянці фронту і створити передумови для переговорів із США і Великою Британією про почесний для нацистів сепаратний мир.

У Берліні для контрнаступу обрали район Арденн. Завдавши тут удару, гітлерівці мусили стрімко просунутися на Антверпен, відрізавши союзні війська в районі Аахену від інших сил, що діяли у Франції. Берлін таємно зосередив на Арденнській ділянці 21 дивізію, яким протистояло лише 4 союзних дивізії. Впродовж перших трьох днів наступу, який почався 16 грудня, гітлерівцям вдалося просунутися на глибину до 30-40 км, а до 26 грудня - на 90 км.

У грудні 1944 р. О. Скорцені зібрав 150 англомовних німців і сформував спецпідрозділ "Грифон". Після поповнення кількість "Грифону" досягла 3 500 осіб, які в однострої США та з відповідною зброєю на джипах дестабілізували тил військ США. Також спецпідрозділ "Грифон" мусив захопити під час Арденнської наступальної операції генерала Д. Ейзенхауера (операція "Грейф"), але цього зробити не вдалося. Есесівці вбивали неозброєних людей, розстріляли понад 70 полонених американців. За ці та інші злочини, союзники також розстрілювали захоплених диверсантів, з числа яких живими залишилися менше тисячі.

Д. Ейзенхауер почав терміново перекидати до ділянки прориву значні сили військ з інших напрямів, особливо ВПС. Вимушені тимчасово припинити наступ на напрямі головного удару, нацисти вирішили нанести удари й на інших напрямках, щоб змусити союзників розпорошити свої сили. 31 грудня почалася операція нацистів в Ельзасі, план якої полягав у тому, щоб на Північ від Страсбургу оточити і знищити з'єднання 7-ї армії США, а потім розгорнути наступ у західному напрямі. Наступу передував раптовий масований удар по аеродромах в Бельгії і Нідерландах.

Втрата Арденнського виступу, дії значних сил ворожої авіації, наступ гітлерівців в Ельзасі – все це значно погіршувало становище союзників і змусило їх лідерів звернутися за допомогою до СРСР. Через тиждень після цього, 12 січня 1945 р., раніше наміченого терміну, ЗС СРСР почали потужний наступ на широкому фронті від Балтики до Карпат. У зв'язку із цією несподіванкою Берлін перекинув ЗС із Заходу на Схід. Лише з 15 по 31 січня нацисти туди спрямували 8 дивізій, 800 танків і штурмових гармат. Гітлерівці вимушено не лише відмовилися від відновлення наступу в Арденнах, але й почати відведення своїх сил з Арденнського виступу. До кінця січня 1945 р. нацисти відступили на приблизно ті ж рубежі, на яких вони знаходилися в середині грудня 1944 р.

На початку січня 1945 р. Східний фронт проходив кордонами Східної Пруссії, передмістями Варшави, через центральну Словаччину, Будапешт, Сараєво. На 1 січня 1945 р. 3,7 млн гітлерівців билися проти 6,7 млн радянських, тобто співвідношення сил було 1:1,8 на користь Радянської Армії. У цей час ЗС СРСР в артилерії й танках переважали ворога більш ніж утричі, у бойових літаках – у 7 разів.

12 січня 1945 р., після майже піврічного стояння під знекровленою невдалим повстанням АК Варшавою, радянське військо перейшло в наступ. Розпочалася Вісло-Одерська операція. Бої розгорнулися на 1 200-кілометровому просторі від Східної Пруссії до Карпатських гір. Це був найбільший за період війни зимовий наступ ЗС СРСР. Маючи значну перевагу над противником, радянські війська завдали йому раптового нищівного удару. У результаті до середини січня 1945 р. оборону ворога було прорвано на 500-кілометровому фронті. Основні сили німецької групи армій "А" були розгромлені й відступали на Захід. 17 січня частини 1-ї армії Війська Польського, за підтримки військ 1-го Білоруського фронту, вступили у Варшаву, а вже 29 січня радянські війська перетнули кордон Німеччини та вийшли на р. Одер. В ході Вісло-Одерської операції, за неповними підрахунками, гітлерівці втратили 500 тис. вбитими, пораненими, полоненими. Радянські втрати становили понад 193 тисячі осіб. Наслідком цієї операції було також захоплення значних територій у Східній Пруссії.

Навесні 1945 р. фіксувалися непоодинокі випадки, коли бійці УПА відкривали вогонь по відступаючих гітлерівських частинах. Ці постріли у спину від "союзників" надовго залишалися у спогадах посивілих німецьких ветеранів Другої світової війни. Керівники УПА вже активно контактували з представниками Антигітлерівської коаліції. Повстанцям британці скидали з повітря зброю, а

представник британської розвідки MI-6 при УПА - пресвітер Л. Бучак схилив повстанців до примирення з "Армією Крайовою" для спільної боротьби проти СРСР (у Лондоні добре розуміли значення своїх "робочих інструментів" на континенті).

Зневірившись в УПА, 12 березня 1945 р. імперський міністр А. Розенберг повідомив лідера Українського національного конгресу (УНК) П. Шандрука, що відтепер саме ця організація визнається Берліном уособлювачем українського народу. Вже через декілька днів створили Українську національну армію (УНА), яку і очолив колишній штабс-капітан РІА та генерал-хорунжий УНР П. Шандрук.

Користуючись все більшим хаосом, у якому опинилися нацисти у другій половині квітня 1945 р., П. Шандрук прибув до 14-ї гренадерської дивізії військ СС (Української № 1) та оголосив її 1-ю дивізією УНА. 25 квітня 1945 р. частина дивізійників (усього два полки з п'яти) прийняли нову, суто "українську" присягу.

6 травня розпочалися переговори П. Шандрука з британськими офіцерами поблизу Клагенфурту. Врешті-решт УНА розпалася, 9 травня 1945 р. потрапила під обстріл радянських військ. Окремі вояки здалися підрозділам Великої Британії та США. П. Шандрук після війни мешкав у США, де й помер у лютому 1975 р.

Взимку 1945 р. С. Бандера опинився в Кракові і міг потрапити до радянського полону. А. Гітлер особисто відрядив О. Скорцені для рятування провідника. Квітень 1945 р. С. Бандера зустрів у Берліні, де створив загони українських націоналістів для оборони міста, але сам попрямував до м. Веймар з метою здатися армії США, залишивши гинути своїх "побратимів" у "Берлінському пеклі" квітня-травня 1945 р.

Лідери ОУН (Б) Я. Стецько, В. Стахів та І. Гріньох в останні тижні агонії гітлерівців намагалися примкнути до нацистського проекту "Вервольф" ("Перевертень"), який полягав у створенні руху опору на територіях, що потрапили до зони окупації ЗС СРСР та його союзників. Під час нальоту радянських ВПС на заході Чехії Я. Стецько постраждав. Зі шпиталю, з метою унеможливлення витоку інформації, пораненого викрала група Служби безпеки ОУН, до складу якої входила Ганна Музика, котра стала дружиною цього лідера і через багато років - депутатом Верховної Ради України Ярославою Стецько.

Після стабілізації становища в Арденнах, американсько-британське командування запланувало поетапне здійснення наступальних операцій: спочатку масштабний вихід до Рейну, потім форсування його і до травня 1945 р. створення декількох плацдармів

на східному березі річки північніше і південніше Руру, а потім планувалося захоплення Руру і далі – на Берлін.

В ході Рейнської операції (8 лютого – 22 березня 1945 р.) союзні війська до 25 березня вишли на Рейн. 1-а армія США з району Ремагену (на південь від Бонну) переправилася через Рейн мостом, який німці не встигли висадити, і створила плацдарм розміром до 40 км фронтом і до 15 км в глибину. Цей плацдарм зіграв виключно важливу роль для подальших успішних наступальних дій вояків США. Інший плацдарм (до 12 км фронтом і до 10 км в глибину) був захоплений в районі Оппенгейму. До 24 березня союзне командування збільшило своє угруповання військ на Західному фронті до 91 дивізії і 21 окремої бригади. Тепер головні зусилля зосереджувалися на Гурському напрямі.

Наприкінці березня 1945 р. радянські війська вступили в Австрію, а 13 квітня ввійшли у Відень.

9 квітня 1945 р. на загальному напрямі на Трієст наступали війська 8-ої британської армії, а з 14 квітня – 5-а армія США. Основні сили союзників просувалися на Верону, а частина – на Турін. 25–26 квітня у Північній Італії повстали антифашисти звільнили Мілан, Турін, Геную та деякі інші міста. До кінця квітня союзники та італійські патріоти цілком визволили від “коричневої чуми” Північну Італію. 29 квітня 1945 р. нацистсько-фашистські війська там капітулювали.

Задум наступальної Гурської операції союзників (23 березня – 18 квітня) полягав у завданні головного удару силами 21-ої групи армій на північ від промислового Гурського району, а допоміжного – в смузі 12-ої групи армій з Ремагенського і Оппенгеймського плацдармів. Двома ударами на Кассель планувалось оточити нацистів у Рурі, а потім розвивати наступ вглиб Німеччини. 18-й повітрянодесантний корпус союзників вирішено було висадити в 10–15 км на Схід від Рейну із завданням не допустити підходу резервів ворога.

Маючи величезну перевагу в силах і засобах, при переконливому пануванні у повітрі, 1 квітня війська 1-ої армії США в районі Ліпштадту з'єдналися з військами 9-ої армії США, завершивши оточення Гурського угруповання нацистів (близько 325 тис. осіб), яке незабаром капітулювало. Після цього, практично не зустрічаючи опору, союзники рухалися до Ельби. 25 квітня передові частини 1-ої армії США в районі Торгау зустрілися з радянськими військами 1-го Українського фронту. Таким чином, Німеччину союзники розрізали навпіл. До кінця квітня на широкому

фронті до Ельби вийшли війська 2-ої британської армії. Ще до 20 квітня 1-а канадська армія звільнила майже всі Нідерланди. Інші союзні армії (3-а і 7-а армії США і 1-а французька армія), не зустрічаючи опору, окупували Південну Німеччину і Верхню Австрію.

Заключним етапом війни на Східному фронті стали дві стратегічні операції – Берлінська і Празька. Здійснення Берлінської операції покладалося на війська трьох фронтів – 1-го та 2-го Білоруських та 1-го Українського, які налічували 2,5 млн осіб; 41,6 тис. гармат і мінометів; 6 250 танків та САУ, а також 7,5 тисяч літаків. Їм протистояла німецька група армій “Вісла” та залишки групи армій “Центр”, у складі яких було 1 млн осіб; 10,4 тис. гармат і мінометів; 1,5 тис. танків і 3,3 тис. літаків.

Наступ ЗС СРСР розпочався 16 квітня одночасно всією протяжністю Східного фронту, що дозволило вже 25 квітня, прорвавши оборону ворога, оточити Берлін і вийти на рубіж р. Ельба, де в районі Торгау відбулася зустріч із 1-ю армією США.

Відповідно до плану “Валькірія” А. Гітлер віддав наказ принести в жертву “тих, хто програв війну”. Одним із мотивів такого вчинку фюрера була теза германського містика Г. фон Ліста (1848–1919), який вважав, що для відродження німецької нації їй потрібно загинути. У берлінське метро запустили води річки Шпрее. У результаті цієї акції, здійсненої 20 квітня 1945 р., загинуло понад 200 тис. людей.

Підбиваючи підсумок діяльності “СС-Аненербе”, слід зазначити, що ця структура продемонструвала доцільність створення альтернативних офіційним державним установам аналітичних центрів і експертних груп (“фабрик думок”), спроможних пропонувати шляхи та методи оптимізації як військового озброєння та воєнного мистецтва, а також державного апарату і суспільства в цілому.

Незважаючи на екзотичність окремих проєктів, головним є те, що нацистське керівництво намагалося всіляко підтримувати інноваційно-венчурні напрями. У результаті з них органічно було виокремлено найперспективніші, на які й спрямовувалися значні грошові суми.

При штурмі Берліну ЗС СРСР застосовували тактику лобових ударів та фронтальних атак укріплень, що завдавало значних втрат. Зокрема, лише при штурмі Зееловських висот втрати склали близько 500 тис. вбитими і пораненими. 30 квітня штурмом було взято Рейхстаг, а 2 травня бої в Берліні фактично припинилися. 7 травня 1945 р. о 02:41 в Реймсі було терміново підписано Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини.

Користуючись ситуацією розгубленості зацікавлених сторін, голова держави і головнокомандувач ЗС Німеччини К. Деніц (*Karl Dönitz*) віддав наказ всім нацистським підрозділам терміново перекинути на Захід якомога більше військ для складання зброї союзникам. К. Деніц категорично заборонив застосовувати зброю проти ЗС Великої Британії та США, натомість, у разі необхідності, продовжувати бойові дії проти ЗС СРСР.

Зважаючи на інтриги союзників і керівництва поваленого нацистського режиму, за наполяганням Й. В. Сталіна, сторони Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини перепідписали у передмісті Берліну – Карлхорсті 9 травня 1945 р. о 00:43 за московським часом. Таким чином, 9 травня 1945 р. став де-юре та де-факто Днем Перемоги всіх справжніх антинацистських і антифашистських сил.

Окремою сторінкою у Другій світовій війні були події в басейні Тихого океану та у Південно-Східній Азії (1941–1945 рр.), що розпочалися 7 грудня 1941 р. зі збройного конфлікту між Японією з одного боку; США, Великою Британією і Нідерландами – з іншого.

Початок війни і військові дії в 1941–1943 рр.

Тихоокеанський ТВД за своєю протяжністю був найбільшим у Другій світовій війні (з півночі на південь – 10,5 тис. миль, із Заходу на Схід – 8,5 тис. миль). Проте військові дії велися переважно в Центральному і Південно-Західному районах ТВД. Сторони мали розвинену систему базування, але більшість опорних пунктів були розкидані на великих просторах. Постійні переміщення корабельних і авіаносних з'єднань із одного напрямку на інший, розгортання і зосередження сил у різних районах призводили до швидкоплинних змін, визначали маневрений характер дій, ускладнювали отримання достатньо повної та своєчасної інформації, організацію взаємодії різнорідних сил та їх матеріально-технічне забезпечення.

На початок грудня 1941 р. японські ЗС налічували 2,4 млн осіб (51 піхотну дивізію і 58 піхотних бригад). ВМС Японії склалися з 235 бойових кораблів основних класів, зокрема 10 лінкорів, 10 авіаносців, 38 крейсерів, 112 ескадрених міноносців, 65 підводних човнів, 3 175 літаків базової та армійської авіації.

Союзні ЗС на Тихоокеанському ТВД мали 22 дивізії (понад 370 тис. живої сили), 218 кораблів, зокрема 10 лінкорів, 3 авіаносці, лінійний крейсер, 35 крейсерів, 100 есмінців і 69 підводних човнів, понад 1 500 літаків. Японські ВМС значно перевершували ВМС союзників за кількістю авіаносців, що давало переваги ворогу у веденні операцій у відкритому морі. Японія мала і вигідніші стратегічні позиції. Висунуті далеко в океан бази на островах Бонін,

Волкано, Маріанських, Маршаллових і Каролінських уможливили активні дії в центральній частині Тихого океану. Ще кращими були позиції Японії в районах Південних морів, де існувала мережа баз на Тайвані, в Китаї та Індокитаї, що дозволяло завдавати потужних ударів по американським Філіппінам, Британській Малайї та Бірмі, Голландській Індії.

7 грудня 1941 р. ЗС Японії, без оголошення війни, раптово завдали удару по основних базах США і Великої Британії в басейні Тихого океану і в Південно-Східній Азії.

Особливо нищівної втрати зазнала від удару авіаносного з'єднання японців - військово-морська база США Перл-Харбор (Гавайська операція). В результаті японцями знищені або виведені з ладу всі лінійні кораблі, 6 легких крейсерів, есмінець, велика кількість дрібних суден і 272 літаки. Ці втрати значно послабили ВМС США і дозволили Токіо захопити панування на морі та в повітрі. Японські ЗС розгорнули потужний наступ в Південно-Західному районі Тихого океану, де окупували значні території та захопили важливі стратегічні пункти.

До травня 1942 р. японці окупували Гонконг, Малайю, Філіппіни, Голландську Індію, Бірму; острови Нова Британія, Нова Ірландія, Адміралтейства, Гуам, Уейк, Гілберта, а також частину островів Соломона; Таїланд і вийшли на підступи до Австралії та Індії. Бойові дії набули величезного просторового масштабу - від Гаваїв до півострову Малакка. Дії японських ЗС - система повітряних, морських і сухопутних операцій армії та флоту, об'єднаних загальною метою, єдиним задумом і планом.

У відповідь командування США терміново посилило ВМС і ВПС на Тихому океані. В той же час японські ЗС виявилися розосередженими на величезних просторах.

7-8 травня 1942 р. при спробі японського десантування в Порт-Морсбі (Нова Гвінея) відбулася морська битва у Кораловому морі. Тут, як головна ударна сила з обох боків, брала участь авіаносна авіація, що діяла поза межами видимості з'єднань кораблів. За два дні боїв кораблі не обмінялися жодним пострілом. Наявність значних ВМС США в районі Коралового моря змусила японське командування відмовитися від захоплення Порт-Морсбі з моря. До середини 1942 р. Японія опинилася перед необхідністю тривалої війни з коаліцією держав, що перевершували її за економічним і військовим потенціалом.

У червні 1942 р. було ухвалено рішення японськими десантними військами захопити атол Мідуей. ЗС США вдалося перехопити і розшифрувати радіоповідомлення та своєчасно

підготуватися до відбиття удару. В результаті морської битви біля атолу Мідуей (3–6 червня) японські ВМС втратили перевагу в авіаносцях.

Подальші бойові дії в 1942 р. носили обмежений характер і велися невеликими силами сторін в Північній і Південно-Західній частинах Тихого океану. На півночі японські ЗС у червні 1942 р. без боїв окупували острови Атту і Киска (Алеутський архіпелаг). У Південно-Західній частині Тихого океану бої тривали в основному за острів Гуадалканал і Південно-Східну частину острова Нова Гвінея.

Таким чином, за грудень 1941 р. і 1942 р. ЗС США, Великої Британії та Нідерландів на Тихому океані і в Південно-Східній Азії зазнали чутливої поразки. ВПС союзників, що були на ТВД, були майже повністю знищені, а сухопутні війська розгромлені. Японія захопила, окрім Гавайських островів, всі найважливіші військово-морські і військово-повітряні бази союзників в західній частині Тихого океану.

Не у кращому становищі опинилася й сама Японія. Її розрахунки на перемогу Германської імперії над СРСР, і у зв'язку з цим на можливість укладення компромісного миру з США, виявилися примарними. Японські ЗС, і головним чином – ВМС, зазнали значних втрат, особливо в авіаносцях. Ці втрати обмежували маневрені можливості японських ВМС, поставивши їх у залежність від базової авіації, що значно ускладнило ведення війни. Крім того, в країнах Південно-Східної Азії та на інших захоплених японцями територіях розпочався потужний національно-визвольний рух, що приводило до розосередження і ослаблення сил Японії. Ця обставина і розпорошеність японських сухопутних і військово-повітряних сил змусили Токіо відмовитися від подальших захоплень на Тихому океані і розпочати термінове закріплення досягнутих рубежів.

План імператорського командування, прийнятий на початку 1943 р., передбачав посилення позицій Японії на Азіатському континенті і перехід до стратегічної оборони на Тихому океані. У свою чергу, командування США зосередило зусилля на поповненні своїх ЗС, особливо ВМС, на Тихому океані. До середини 1943 р. союзникам вдалося мінімізувати наслідки поразки 1941–1942 рр. і змінити співвідношення сил на свою користь. Стратегічна ініціатива на Тихому океані перейшла до союзників.

У 1944–1945 рр. союзні збройні сили наступали на Тихому океані та у Бірмі. Головних ударів завдавали японським військам, що діяли в Центральній і Південно-Західній частинах Тихого океану. Співвідношення сил до кінця 1943 р. змінилося на користь

американсько-британських військ: за особовим складом - у 1,5; за авіацією - у 3; за лінійними кораблями - у 2; за авіаносцями - у 3 рази.

ЗС США на Тихому океані діяли двома оперативно-стратегічними угрупованнями: у Центральній частині Тихого океану - під командуванням адмірала Ч. Німіца (5-й флот, 7-а повітряна армія, 3-й і 5-й корпуси морської піхоти, декілька піхотних дивізій, спеціальні частини і плавучий тил флоту); у Південно-Західній частині - генерала Д. МакАртура (6-а армія США, 1-а і 2-а австралійські армії, 7-й флот США, 5-а і 13-а повітряні армії, окремі з'єднання сухопутних військ, ВМС і ВПС США). Всього ЗС союзників на Тихому океані мали 13 дивізій сухопутних військ, 3 дивізії морської піхоти, 13 лінкорів, 28 авіаносців, 32 крейсери, 188 ескадрених міноносці, 57 ескортних міноносці, 123 підводні човни, 6 676 літаків.

Планом союзників передбачався наступ у Центральній і Південно-Західній частинах Тихого океану з метою витіснення японців з Маршаллових, Каролінських, Маріанських островів і з архіпелагу Нова Гвінея, з тим, щоб до кінця року створити сприятливі умови для дій проти японських угруповань на Філіппінах і островах Рюкю.

Основні сили сухопутних військ Японії знаходилися в Маньчжурії, метрополії та Китаї. Острови Центральної частини Тихого океану оборонялися в основному охоронними військами. У березні 1944 р. японське командування дещо підсилило війська у Центральній частині Тихого океану, але їх явно бракувало для ведення успішної оборони. Головні сили японських ВМС зосереджувалися на базах метрополії та Південно-китайського моря. Вони захищали морські комунікації й блокували Китай з моря. Для забезпечення бойових дій наземних військ на островах Тихого океану був введений так званий "Об'єднаний флот" із головною базою в районі островів Трук (6 лінкорів, 6 авіаносців, 11 крейсерів, значна кількість есмінців і підводних човнів).

У 1944 р. японці спрямували зусилля на захоплення Центрального і Південного Китаю, щоб зміцнити свої позиції на континенті й залучити додаткові ресурси для продовження війни, а на островах Тихого океану - вести оборонні дії. На бірманській ділянці фронту японці в лютому-березні 1944 р. досягли деякого успіху, перенесли військові дії на територію Індії, але потім вимушено відступили і до кінця 1944 р. втратили велику частину Індії.

Значного успіху японці досягли лише в Китаї. Захопивши до кінця 1944 р. території в Центральному і Південному Китаї, вони

забезпечили собі комунікацію від Пекіну до межі з Індокитаєм. Їм також вдалося окупувати окремі бази ВПС США в Китаї.

Протягом 1944 р. союзні війська за підтримки бірманських патріотів контролювали значну частину Північної Бірми і перерізали найважливішу залізничну магістраль, що прямує від Рангуну на Північ, а також бірманську шосейну дорогу, яка пов'язує Бірму з Південним Китаєм. Характерним для проведення союзниками бойових дій було те, що постачання їх всім необхідним велося переважно повітрям.

Впродовж лютого 1944 р. союзні війська у центральній частині Тихого океану визволили від японців Маршаллові острови. США отримали захищені якірні стоянки для свого флоту, а також території для будівництва аеродромів. ВПС США через перевагу в повітрі відтепер могли встановити контроль над всією територією центральної частини Тихого океану, що включала Каролінські й Маріанські острови.

У липні-серпні 1944 р. ЗС США захопили стратегічно важливі острови, що прикривали морські шляхи, які пов'язували Японію із зоною Південних морів. У вересні-жовтні 1944 р. захопленням островів Палау й Уліті ЗС США блокували ворожі гарнізони на Каролінських островах, а також підішли до Філіппінських островів.

У Південно-Західній частині Тихого океану протягом другої половини лютого і березня 1945 р. союзники визволили острови Адміралтейства, а в квітні перейшли у наступ на архіпелаг Нова Гвінея. Війська США, що висадилися тут, наступали на Маданг, проте просувалися вкрай повільно. Бої на Новій Гвінеї затягнулись, і окремі гарнізони ворога східніше Мадангу продовжували опір до кінця війни.

Нейтралізувавши японські війська на Новій Гвінеї, командування США почало підготовку для дій на Філіппінах. У середині вересня десантні війська США висадилися на острові Моротай. Із захопленням його ЗС союзників, що діяли в Південно-Західній і Центральній частинах Тихого океану, з'єдналися поблизу Філіппінських островів. В цих умовах Токіо намагалось утримувати за собою Філіппіни.

До осені 1944 р. на Філіппінських островах оборонялися 14-а і 35-а імператорські армії, що мали в своєму складі близько 180 тис. осіб. Їх підтримувало до 980 літаків. Захоплення Філіппін командування США вирішило почати з Лийте, центрального острова архіпелагу, щоб роз'єднати японську оборону на дві частини. Висадка почалася 20 жовтня 1944 р. Японське командування ухвалило рішення завдати раптового удару по силам вторгнення і

розгромити їх. У найзначнішій у Другій світовій війні Філіппінській битві в морі Сибуян, в протоці Сурігао, у мису Зиганьо і в районі о. Самар японський військово-морський флот зазнав поразки. Битва тривала 4 доби. В ній взяли участь з обох боків понад 330 бойових кораблів основних класів, зокрема 39 авіаносців, 21 лінкор і понад 2 тис. літаків. Співвідношення сил за авіаносцями було 8,8:1 і за авіаносною авіацією - 11,6:1 на користь США. Надводні кораблі США, підводні човни і літаки були оснащені новітніми радіолокаторами, тоді як японські ВМС мали вельми недосконалу техніку радіолокації. Крім того, літаки США перевершували японські за льотно-тактичними характеристиками.

У січні-лютому 1945 р. ЗС США захопили острів Лусон, а в березні-квітні - інші острови Філіппінського архіпелагу. До середини травня бойові дії на Філіппінах фактично припинились, але повне очищення їх від дрібних японських загонів продовжувалось аж до 5 липня 1945 р.

Маючи величезну перевагу на морі та в повітрі, десантні війська США в лютому-березні окупували острів Іводзіма, а в квітні великий десант - острів Окінава. Бої за цей острів тривали з 1 квітня по 21 червня 1945 р. Операція із захоплення о. Окінава була останньою масштабною операцією ЗС США на Тихому океані. Надалі, до моменту капітуляції Японії, військові дії обмежувалися бомбардуванням об'єктів на Японських островах силами авіаносних з'єднань і стратегічних ВПС, що базувалися на Маріанських островах, а пізніше - на о. Окінава.

Таким чином, у 1945 р. ЗС США наблизилися до островів власне Японії, перервали морські комунікації, що пов'язують її з районами, звідки вивозилися нафта та інша стратегічна сировина.

Незважаючи на значні успіхи, досягнуті об'єднаними силами на Тихому океані в 1944-1945 рр., командування США розраховувало, що вторгнення на острови метрополії Японії можна здійснити не раніше 1946 р. Японія мала у метрополії та Маньчжурії сухопутну армію, чисельність якої сягала 5,5 млн осіб.

Ще в лютому 1945 р. на Кримській конференції на прохання США і Великої Британії уряд СРСР погодився розпочати війну з Японією через два-три місяці після капітуляції Берліну. Проте 6 і 9 серпня 1945 р., за наказом правлячих кіл США, були скинуті атомні бомби на міста Хіросіма і Нагасакі. Застосування їх можна вважати варварським актом і це не мало суттєвого військового значення. До того ж, атомні бомби не стали вирішальним чинником, що схилив Токіо до капітуляції. Лише рішучий наступ ЗС СРСР у взаємодії із ЗС Монгольської Народної Республіки

призвело до розгрому Квантунської армії – основної ударної сили Японії та втраті нею найважливіших економічних баз в Маньчжурії й Кореї. Це й примусило Токіо капітулювати.

2 вересня 1945 р. розпочався новий період в історії Японії. Як відомо, під документом про капітуляцію цієї країни від імені СРСР стоїть підпис радянського генерала, нашого співвітчизника – генерал-лейтенанта К. М. Дерев'янка (1904–1954), який народився на Уманщині у рік початку війни Імператорської Японії та Російської імперії та де-юре закінчив Другу світову війну з боку СРСР. Він також одним із перших (через декілька днів після події) особисто побачив і задокументував жахливі наслідки бомбардувань Хіросіми та Нагасакі нацистськими ядерними бомбами з літаків США. 7 травня 2007 р. К. М. Дерев'янку присвоєне звання Героя України (посмертно).

Задля ще більшого приниження японців, американський генерал Д. МакАртур під час церемонії вивисив той самий прапор, що 8 липня 1853 р. був на кораблі командора Меттью Перрі, котрий свого часу “відкрив” Японію “цивілізованому світу”.

Японію очолив маріонетковий до США уряд на чолі з принцом Хігасікуні Нарухіко, а у 1947 р. в країні прийняли конституцію, відповідно до якої роль імператора знизили до “символу держави і єдності народу”. Вищим органом влади і єдиним законодавчим органом визнали парламент. Здійснення виконавчої влади конституцією покладено на кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

Підбиваючи підсумок, можна визнати, що в основі планів війни Японії на Тихому океані та в Південно-Східній Азії лежала теорія “блискавичної війни”. Передбачалося підготовленим раптовим нападом захопити стратегічну ініціативу і послідовно, поодиноці, розгромити в швидкоплинних кампаніях противників, захопити нові території. Ці плани, як і вся загарбницька стратегія Токіо, напередодні Другої світової війни, була авантюрою. Вирішальними умовами успіху японських ЗС на початковому періоді війни були раптовість нападу і висока ефективність перших ударів.

Панування на морі та в повітрі, досягнуте японцями на початку війни, забезпечило проведення у великих масштабах десантних операцій без значної протидії противника. Ці операції стали основним способом ведення наступальних дій в приморських і острівних районах. Через накопичення й вдалі дії союзних сил японське командування вимушено перейшло до стратегічної оборони.

Військові дії на Тихому океані характеризувалися боротьбою армій і флотів сторін за захоплення островів. Досвід війни показав нездатність існуючої в США й Великій Британії теорії щодо панівної ролі лінійних кораблів у морській війні. Їхнє місце посіли швидкохідні авіаносці, що стали основною ударною силою ВМС. Вони не лише вели успішну боротьбу за панування на морі та в повітрі, але й забезпечували ведення інших морських операцій.

На Тихому океані домінували десантні й протидесантні операції. Більшість із них здійснювалася в районах, віддалених на багато тисяч миль, як від основних баз союзників, так і від японської метрополії. У них брали участь ВМС, сухопутні війська та різні види авіації. Всього у роки Другої світової війни ЗС США на Тихому океані висадили 2 стратегічних, 25 оперативних і понад 100 тактичних десантів. При захопленні островів командування США виходило, перш за все, із необхідності та можливості створення на них військово-морських і авіаційних баз, розширення оперативної зони ВМС на користь подальших дій.

У 1943 р., після переходу в наступ ЗС союзників, командування США керувалося стратегією "крок за кроком". Це був метод наступу "від острова до острова" або "від пальми до пальми", при якому противник витіснявся послідовно з одного острова на інший. Темпи просування при веденні подібних бойових дій були повільними, водночас після накопичення відповідних сил і засобів союзники перейшли до стратегії так званих "жаб'ячих стрибків", сенс якої полягав в окупації найважливіших і ключових островних позицій. Їх захоплення мусило примушувати ворожі гарнізони до капітуляції.

Характерною особливістю всіх десантів ЗС США є досягнення значної переваги в силах і засобах. Так, для забезпечення висадки десанту на Каролінські острови в цілому залучили 11 лінійних кораблів, 37 авіаносців, 22 крейсери, 108 ескадрених і ескортних міноносців.

У 1938 р. США належали 14 військових баз за національними кордонами. Після закінчення Другої світової війни військові бази США розташовувалися у 30 тис. точках (від невеликих пунктів до великих об'єктів базування) приблизно у ста країнах світу.

22 травня 1945 р. прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчилль в умовах суворой таємності підписав проект початку 1 липня 1945 р. інтервенції проти СРСР силами 47-и британсько-американських дивізій із загальною кількістю 500 тис. британсько-американських, а також 100 тис. сформованих із-поміж військовополонених нацистів і фашистів. Пізніше кількість "трофейних" формувань довели до 3 млн осіб під командуванням колишніх гітлерівських генералів. 26 травня

1945 р. до У. Черчилля прибув спеціальний посланець нового президента США Г. Трумена з метою обговорення найближчих перспектив початку війну, тому що "росіяни майже стекли кров'ю". Але, враховуючи відомості розвідок США та Великої Британії, 29 травня 1945 р. на таємному засіданні об'єднаних штабів ЗС союзників план операції відхилили. Курс взяли на "таємну війну", метою якої було розчленування території СРСР на підконтрольні "демократичним країнам" маріонеткові псевдодержавні утворення. В цих умовах стало актуальним створення глобальної "центральної розвідувальної організації". Після протестів Москви, "трофейні" формування у 1946 р. були розпущені.

Ще більше проблеми між колишніми союзниками загострила жорстка відмова Й. В. Сталіна у серпні 1945 р. надати США територію для створення військової бази у центрі Курильської гряди, а також на вимогу Д. Маршалла вивести Чорноморський флот із Севастополя через ймовірність створення Кримської єврейської республіки.

Вищезгаданий контекст і пояснює, чому 6 серпня 1945 р., передусім з метою саме залякування Москви, літак ВПС США В-29 "Суперфортрес" скинув ядерну бомбу "Малюк" на японське місто Хіросіму, що призвело до загибелі 140 тис. осіб. 9 серпня того ж року американська ядерна бомба впала на м. Нагасакі, де загинули 70 тис. Зважаючи на небезпеку подальших бомбардувань, 29 серпня 1945 р. американський літак В-29 був атакований радянським винищувачем і зробив вимушену посадку поблизу Хамхіну (Корея). 5 березня 1946 р. У. Черчилль від імені "Заходу" виступив у м. Фултоні (Канада) і оголосив СРСР "холодну війну".

Документ "Основа для формулювання військової політики США", ухвалений комітетом начальників штабів 19 вересня 1945 р. і поданий на розгляд президентові Г. Трумену, рекомендував проводити "всю підготовку для того, щоб у разі необхідності завдати першого удару", використовуючи ядерну зброю. Відомо про створення планів "Пінчер" (червень 1945 р., передбачено скинути 50 ядерних бомб на 20 міст СРСР), "Бройлер" (березень 1948 р., 34 бомби на 24 міста) та "Сізл" (грудень 1948 р., 133 бомби на 77 міст). Пізніше, у 1949 р., іноземні військові фахівці розробили план "Дропшот", який передбачав скинути на СРСР у 1957 р. 300 атомних бомб і 200 тис. тонн звичайних. Однак, військові експерти застерегли колишнього гангстера Г. Трумена про небезпеку такого сценарію і для США.

Надалі упродовж "холодної війни" більшість війн та військових конфліктів були так чи інакше пов'язані із загальною стратегією

протиборства між двома ідеологічними системами (військовими блоками), що сформувалися навколо двох супердержав – США та СРСР. Відносна симетрія сил і усвідомлення samozгубності прямого збройного конфлікту стримували від прямого протиборства і змушували суперників воювати опосередковано, через підтримку союзників у локальних війнах.

В перші роки після закінчення Другої світової війни теорія і практика воєнного мистецтва розвивалася значною мірою на основі глибокого вивчення і втілення в життя її досвіду. Яскравим підтвердженням даного висновку став перший великий воєнний конфлікт цього періоду – громадянська війна у Китаї 1945–1953 рр., людські втрати якої перевищили 7 млн.

В цій війні, крім Гоміньдану та Комуністичної партії Китаю, щільно зіптовхнулись інтереси США і СРСР. Воєнні дії протиборчих сторін у конфлікті мали переважно класичний характер, тривали у відносно стійких формах застосування військ (бій, бойові дії, удари, битви, операції). Основним способом виконання завдань військ вважався послідовний розгром угруповань противника шляхом завдання одного або декількох потужних ударів військами, розсікання його головних сил на частини, їх оточення і знищення. Пріоритет у вогневому враженні противника з боку Народно-визвольної армії Китаю (НВ АК), яка базувалась на засадах радянського військового мистецтва, традиційно віддавався вогню артилерії та стрілецької зброї, авіація ж переважно прикривала дії сухопутних угруповань. Зважаючи на те, що військову підтримку Гоміньдану надавали США, основний обсяг завдань із вогневого враження противника також традиційно покладался переважно на авіацію.

Значною мірою під впливом досвіду Другої світової війни розгорталися воєнні дії й у наступному воєнному конфлікті зазначеного періоду – під час війни в Кореї 1950–1953 рр. (загальна кількість втрат становить понад 4 млн осіб).

В цій війні Корейську Народно-Демократичну Республіку (КНДР) підтримували СРСР і Китай, а Республіку Корея – США та їх союзники. Як і під час громадянської війни в Китаї, основними формами ведення воєнних дій сторін також були операції військ (наступальні, оборонні, контрнаступальні, морські десантні, протидесантні, повітряні), а також битви, удари, бойові дії, бої. Разом із тим, показова поява в характері дій конфліктуючих сторін певних відмінностей від попередніх конфліктів, зародження нових тенденцій в розвитку воєнного мистецтва. Слід зазначити, що це був перший масштабний воєнний конфлікт, в якому широко

застосовувалися війська під прапором ООН: 5-та повітряна армія США (835 найновіших бойових літаків), 7-й флот США (чисельністю близько 300 кораблів), об'єднані в два армійські корпуси чотири піхотні дивізії США, один авіаносець, два крейсери і п'ять есмінців ВМС Великої Британії, а також кораблі Австралії, Канади і Нової Зеландії (всього 15 одиниць).

Важливою відмінною рисою стала безпрецедентна боротьба сторін за завоювання й утримання панування в повітрі. Вперше після закінчення Другої світової війни масштабне застосування реактивних літаків протиборчими сторонами під час війни в Кореї переконливо започаткувало революцію в маневрових можливостях авіації, був зроблений новий якісний стрибок у швидкості, висоті та дальності польотів. Саме у цій війні остаточно визначилася закономірність, що без переваги в повітрі перемога ні на суші, ані на морі не можлива.

Без перебільшення, одним із найвдаліших морських десантів за всю історію збройної боротьби можна сміливо назвати операцію в районі Інчхона (Чемульпо). Для її здійснення залучався 10-й армійський корпус США чисельністю 69 450 осіб, а безпосередньо брали участь у висадці близько 45 тис. Незважаючи на те, що основу десанту складали ЗС США, у складі союзників був і загін британських "командос", а також частини морської піхоти південнокорейської армії, що дає можливість стверджувати про коаліційний характер сил цього десанту. У даній операції, як ніколи раніше, командуванням США широко застосовувались заходи оперативного, а в деяких випадках і стратегічного маскування. Ретельно підготовлена і проведена операція стала своєрідним піком у розвитку подій другого етапу цієї війни, перетворивши майже неминучу поразку ЗС США в їх блискучу перемогу на даному етапі воєнних дій.

З переходом північнокорейським командуванням стратегічної ініціативи, завдяки появі на фронті "китайських народних добровольців" та масовим постачанням озброєння із СРСР, для підвищення стійкості оборони ЗС США почали широко застосовувати споряджені напалом боеприпаси, реактивні протитанкові гранатомети, вогонь танків із закритих вогневих позицій. Слід зазначити, що війна в Кореї вперше стала для СРСР і США своєрідним полігоном для випробування в реальних умовах нового озброєння і військової техніки. Всього обома сторонами було застосовано дев'ять невідомих раніше зразків зброї.

Панування ВПС США призвело до появи цікавої закономірності в тактиці дій піхоти північнокорейської армії, яка

практично зводила ефективність дій ВПС на полі бою нанівець. Так, піхота, перебуваючи вдень у бліндажах, бункерах тощо, з настанням темноти невеликими групами, інколи й за підтримки танків, здійснювала напади на позиції південнокорейських військ, намагаючись проникнути якомога глибше в розташування противника. Ці бої, надзвичайно запеклі вночі, вдень, як правило, знову згасали.

Важливою особливістю війни в Кореї є й створення США, вперше в історії війн, аварійно-рятувальної служби для евакуації пілотів збитих літаків з території противника за допомогою принципово нового засобу – гелікоптеру.

Одним із важливих уроків цієї війни є й те, що переваги часто легко зводяться нанівець навіть вогнем із легкої автоматичної зброї, бездоріжжям, складним рельєфом місцевості або діями невеличких підрозділів. Разом із тим, незважаючи на те, що ядерна зброя в даному конфлікті застосована так і не була, загроза її використання практично постійно відіграла роль основного стримуючого чинника для конфліктуючих сторін, стаючи для них нездоланною перешкодою на шляху максимального використання результатів досягнутих успіхів. Саме із цього моменту ядерна зброя почала відігравати роль в історії війн і воєнних конфліктів, насамперед, як зброя стримування.

З початком Корейської війни окупаційна адміністрація США пішла на відновлення ЗС Японії, котрі мали назву “резервний поліцейський корпус” з особовим складом у кількості 75 тис. У 1951 р. окупація Японії військами США де-юре була припинена і країна розпочала рух на перетворення в одного із сучасних світових лідерів.

До початку 1960-х рр. тривала партизанська війна УПА проти СРСР. Показово, що до 1955 р. вона була досить ефективною, але у цей час загострилися зносини між С. Бандерою (“Бийлихом”) та його контактами у Великій Британії. Як політичний діяч, С. Бандера вів своєрідну подвійну гру – з одного боку, вимагав від підпілля постачати британцям розвідувальну інформацію про СРСР, а з іншого – закликав робити акцент на виборюванні самотужки незалежності України. Коли співробітники МІ-6 зрозуміли тактику “Бийлиха”, а також навмисне фальсифікування ним окремих “розвідповідомлень”, то відсторонили його від операції, припинили розвідувальне співробітництво з ОУН і заборонили в’їзд провіднику до “Підступного Альбіону”. Однак у листопаді 1955 р. С. Бандера спромігся сам відновити кур’єрський, а з лютого 1957 р. – і радіозв’язок.

Із травня 1957 р. залишених британцями "бандерівців" підхопила італійська Служба воєнної розвідки (SISMI). Тоді ж в Україну з Італії направили групу з чотирьох осіб. Двоє загинули при перетині державного кордону з СРСР, а решта дісталася до Західної України. Зв'язок із підпіллям встановити їм не вдалося, і при спробі повернутися емісари натрапили на прикордонників. Один з іноземних візитерів встиг покінчити з собою, а другий від пережитого шоку збожеволів і потрапив до радянської психіатричної спецлікарні.

12 жовтня 1957 р. у ФРН агент КДБ СРСР Б. М. Сташинський ("З. Дрегер", "Й. Леман") допоміг піти з життя одному з ідеологів української діаспори Л. Ребету, а 15 жовтня 1959 р. відправив "на той світ" С. Бандеру. Поступово "гаряча фаза" протидії з боку ОУН Москві зійшла нанівець, але "прихована" не припинилася.

Окремої згадки заслуговує специфічна підпільна робота осередків українських націоналістів у радянських таборах для засуджених. Там виникали численні організації в'язнів-українців (інколи інтернаціональні), що ставили за мету націонал-патріотичне виховання й моральну підтримку співвітчизників, організацію акцій протесту, вивчення методів роботи 3-їх відділів (оперативних) табірної адміністрації, здійснення контррозвідувальних заходів, ліквідацію оперативних джерел правоохоронних органів, збір розвідувальної інформації в інтересах підпілля України. Особливу активність виявляли подібні організації у "виправно-трудовах закладах" (ВТЗ) та спецпоселеннях Воркути та Інти (Комі АРСР), Норильську, гірничо-металургійних вузлах північного і центрального Казахстану.

Серед табірних організацій з різних джерел відомі "Заполярний провід ОУН", "Провід ОУН північних територій", "Центральний комітет ОУН", "Український козачий фронт", "Українська визвольна організація" ("УВО"), "Заполярні соколи України", "Гамалія" (Іркутська область) тощо. В 1950-х рр. на будівництві Куйбишевської ГЕС 33 табірники створили "Братство вільної України". Організовано чи навіть ініціативно заарештовані українці в найнесприятливіших соціальних і природних умовах збирали інформацію, що би стала у нагоді антирадянських сил, переправляли її за межі колючого дроту (іноді для цього використовувалися кримінальні злочинці, які традиційно вважалися в СРСР "близьким до пролетаріату соціальним елементом").

Чимало осередків "табірного підпілля" мали структури розвідки та безпеки, творенню яких сприяла наявність великого

контингенту осіб з досвідом підпільної та бойової роботи, у тому числі – за лініями СБ в ОУН та УПА, а також повстанської розвідки.

Розвідувальна робота спеціальних структур табірних нелегальних організацій спрямовувалася на збір інформації про промислові об'єкти, новобудови стратегічного призначення, порти, систему сухопутних комунікацій, місцеві військові частини тощо. Зрозуміло, що відомості про віддалені регіони СРСР необхідні були підпіллю в Україні не для власних потреб, а для використання у співробітництві із закордонними розвідками, на випадок війни між Заходом і СРСР.

Так, у ході оперативної розробки “Вузол” співробітники МДБ СРСР встановили існування серед спецпоселенців Воркути організації “Заполярні соколи України” на чолі з М. Сорокою, чоловіком керівника зв'язкових Р. Шухевича К. Зарицької (“Монети”). Через неї у 1948 р. М. Сорока отримав завдання на збір інформації для ОУН силами в'язнів.

Налагоджувалися канали передачі набутих відомостей. Варто згадати про прибуття до Львову (серпень 1952 р.) посланця “Заполярних соколів України” В. Тереха з розвідувальною інформацією (була написана кодом на папіросному папері, він же привіз ще й викрадену секретну топомапу). У 1953 р. органи МВС перехопили канал зв'язку через провідників-українців потягу “Львів–Новосибірськ”, який проклали учасники ОУН з Омської та Новосибірської областей для сполучення з підпіллям України та Закордонними частинами ОУН. У 1955 р. члени ОУН передали на Захід через німецьких військовополонених, котрі поверталися на батьківщину, підставні адреси для конспіративного листування із закордоном. Колишні гітлерівські вояки, які за маскою лояльності до СРСР і дружніми посмішками приховували, як правило, звирячу ненависть до “унерменшей”, радо допомагали РУН у його боротьбі за незалежність України.

Історія українського опору більшовикам і СРСР у 1918–1960-х років остаточно довела, що що найбільш потужною зброєю у протиборстві нового постіндустріально-інформаційного покоління та на локальних ділянках “таємних війн” є саме людина. Чим якісніше підготовлений фахівець, тим вагомішим є його внесок у спільну перемогу, яка де-юре закінчилася у 1991 р. зі створенням незалежної України, визвольні змагання за яку тривають і досі.

У післявоєнний час намітилася й розвивалася ще одна цікава тенденція: об'єднання зусиль українських націоналістів і сіоністів у боротьбі проти СРСР. На V Великому Зборі керівник мельниківського проводу О. Штуль-Жданович заявив про необхідність встановлення з

Ізраїлем зносин "за лінією співпраці і взаємної інформації". Його підтримав В. М. Кубійович, висунувши гасло: "Євреї і українці навіки разом проти арабів і комуністів". Зі свого боку, впливові єврейські функціонери, в цілому погоджуючися на співробітництво сторін, поставили питання про необхідність надання з боку українських націоналістів підтримки еміграції євреїв з України до Ізраїлю. В результаті сторони досягли домовленості про координацію дій на території України, передусім, зі сприяння переселенню єврейської молоді до Ізраїлю, який у той час виборював собі "життєвий простір" і потребував живої сили для чергових бойовищ.

Оголошення незалежності Ізраїлю відбулося в ніч з 14 на 15 травня 1948 р. на основі резолюції № 181 від 29 листопада 1947 р., ухваленої Генеральною асамблеєю ООН про розподіл Палестини на дві держави - арабську і єврейську (остання була штучно створена, оскільки держава з назвою Ізраїль фактично припинила своє існування ще у 722 р. до н. е.). Резолюцію активно відстояли представники СРСР, й тому першого посла СРСР в Ізраїлі зустрічали як національного героя цієї країни. Натомість, згодом, зокрема через обопільну підтримку Москвою євреїв і арабів, зносини сторін значно погіршилися.

В ході арабо-ізраїльської війни в листопаді 1956 р., СРСР відкрито використав ядерну зброю як стримуючий чинник проти Великої Британії, Франції та Ізраїлю. Так, у процесі операції "Мупкетер" із захисту економічних інтересів у зоні оголошеного Єгиптом націоналізованим Суецького каналу, користуючись перевагами завойованого панування в повітрі, менш ніж за тиждень ізраїльські ЗС окупували Синайський півострів, а сили коаліції практично без опору висадили десанти в районі каналу. Мету операції майже досягли, Єгипет вже знаходився на межі повної поразки, коли керівництво СРСР звернулося до глав урядів держав коаліції з попередженням, що їх війна проти Єгипту може перекинутися на інші країни та перерости в Третю світову війну, в якій може бути використана ракетно-ядерна зброя. До того ж, Москва заявляла про готовність не зупинятися навіть перед тим, щоб застосуванням сили знищити агресора і поновити мир на Близькому Сході.

Розцінені як своєрідний "ядерний ультиматум", ці звернення, безумовно, визвали блискавичну реакцію глав урядів держав - учасників конфлікту, війну негайно припинили, але водночас отриманий керівництвом СРСР перший досвід ядерного шантажу, який дав нечуваний досі позитивний ефект, значною мірою

посприяв зростанню почуття всездозволеності і в подальшому, під час так званої “Карибської кризи”, реально міг призвести до Третьої світової війни.

Так звана “шестидобова війна” 1967 р., як і попередня, розпочалася масованими ударами ізраїльських ВПС по авіабазах та аеродромах Єгипту і Сирії, радіотехнічних постах ППО, позиціях ЗРК, а також мостах через Суецький канал. Внаслідок повітряної операції ВПС Ізраїлю вже в перший день єгипетська авіація була практично знищена ще на аеродромах, тим самим убезпечивши ізраїльтянам панування в повітрі. Однією із важливих особливостей цієї війни є зростання можливостей авіації з ураження невеликих за розмірами цілей на поверхні, у тому числі – броньованої техніки.

Досвід війни досить оригінально вирішив тривалу суперечку між тим, що важливіше: висока рухомість на полі бою бронемашин, і в першу чергу танків, чи їх бронезахист. Панівна в тих умовах думка щодо пріоритету маневреності та мобільності над бронезахищеністю свого підтвердження в ході війни не знайшла. Більш того, досвід показав протилежне: маневреність і мобільність танку на полі бою обов'язково повинна бути щільно пов'язана із високим рівнем його бронезахисту. На полі бою маневр високошвидкісних, але із недостатнім бронезахистом танків, як правило, закінчувався біля першого ж укриття, тоді як менш швидкісні, але зі значно вищим рівнем бронезахисту, бойові машини на полі бою ставали, безумовно, більш ефективними.

Саме в ході даного конфлікту успішним застосуванням трьох крилатих протикорабельних ракет радянського виробництва П-15 по ізраїльському есмінцю “Ейлат” вперше в історії збройної боротьби було започатковано застосування високоточної зброї.

Важливою особливістю “шестидобової війни” 1967 р. була реальна загроза з боку Ізраїлю застосування за певних обставин деяких видів зброї масового ураження, наявність якої в арсеналах армії офіційне керівництво Ізраїлю навіть не робило спроб заперечувати. Отже, ізраїльські війська завдали серйозної поразки ЗС Єгипту, Сирії, Йорданії та палестинським збройним формуванням. Всього за шість днів ізраїльтянами було окуповано Синайський півострів, сектор Газа, Голанські висоти і Західний беріг річки Йордан.

Втрати арабської сторони конфлікту були величезними, арабські держави знову опинилися на грані воєнного розгрому, але, як і минулого разу, їм на допомогу прийшла Москва. Вже на шостий день війни, коли повний розгром Ізраїлем арабських держав, незважаючи на велетенську допомогу їм з боку СРСР, став справою

найближчого часу, Кремль, у черговий раз використовуючи "право сидіти", заявив, що у разі не відмови Ізраїлю від воєнних дій, СРСР "не зупиниться перед застосуванням заходів воєнного характеру", чим і примусив ізраїльтян припинити вогонь.

Поразка арабських держав у цій війні за наявності у них більш ніж достатньої кількості наданого СРСР сучасного озброєння та бойової техніки переконливо довела, що перемога в сучасній війні залежить не лише і не стільки від кількості озброєння і військової техніки, які знаходяться на озброєнні тієї або іншої армії, як від вміння вірно, грамотно їх застосовувати, від наявності добре навченого особового складу, ініціативних командирів, здатних самостійно і миттєво реагувати на мінливість оперативної та бойової обстановки, не очікуючи вказівок вищої інстанції. Нехтування з боку арабського керівництва цими простими правилами й призвело до того, що арабська авіація переважно згоріла ще на аеродромах, сучасні танки, як правило у справному та боєздатному стані, були кинуті на шляхах відступу. Так, лише на Синайському півострові єгипетські вояки залишили у справному стані або з мінімальними ушкодженнями 291 танк Т-54; 82 - Т-85; 251 - Т-34, 72 важких танки ІС-3М, 29 плаваючих танків ПТ-76, 51 САУ СУ-100.

Розпочата за ініціативою Єгипту чергова війна (березень 1969 - серпень 1970 рр.) проти Ізраїлю, що відома як "війна на виснаження", мала на меті інтенсивний воєнний вплив на Ізраїль і характеризувалася, головним чином, двосторонніми обмінами авіаційними ударами, артилерійськими обстрілами та прикордонними сутичками, але при цьому продемонструвала значне зростання бойової могутності національних ЗС Єгипту. Ця обставина, значною мірою підігріта великими обсягами озброєння і військової техніки із СРСР, восени 1973 р. призвела до четвертої арабо-ізраїльської війни за повернення захоплених Ізраїлем територій. Початок цієї війни, відомої як "жовтнева війна" або "війна «Судного дня»", єгипетським командуванням був спланований і організований досить детально.

Було враховано очікуваний рівень води в каналі, припливи і відливи, час нападу - субота 6 жовтня, коли боєготовність ізраїльської армії через пов'язаний із святкуванням "Судного дня" відхід великої кількості військовослужбовців до своїх домівок та сімей була значно понижена, а крім того, у зв'язку із святкуванням арабами свята Рамадан ізраїльтяни просто не очікували атаки. Загальна перевага арабських союзників над ізраїльтянами на початок війни становила приблизно 2,5:1 за чисельністю особового складу, 2:1 - за танками і 1,5:1 - за літаками. Завдяки цьому, вже в

перші день-два ретельно продумана акція форсування Суецького каналу за допомогою ешелону прикриття в складі парашутистів і "командос" із найсучаснішими для того часу протитанковими і зенітними переносними засобами забезпечила прорив лінії "Бар Лева". Вперше за всю історію арабо-ізраїльського протистояння ізраїльтяни зазнали нищівної поразки. Кровопродитні бої розгорнулися і в районі сирійських Голанських висот, де воєнні дії відбувалися у формі фронтових наступальних операцій, були великі танкові бойовища, в яких брали участь сотні танків, бронемашин, десятки бойових літаків, широко застосовувалися ПТУРС та зенітні ракети різних типів. Завдяки завчасно розгорнутій на території Сирії за радянською допомогою сучасній системі ППО, вперше ізраїльтянам у цьому районі не вдалось досягти панування у повітрі.

Водночас, зосередивши основні воєнні зусилля проти Сирії, ізраїльтяни творчим поєднанням позиційних та маневрових дій зуміли знищити значну кількість сирійських танків і перейти в контрнаступ на Дамаск. У зв'язку із цим привертає до себе увагу відсутність елементарної взаємодії між вищими військовими штабами арабських союзників і стає незрозумілою повна бездіяльність у цей час єгипетського керівництва, яке після взяття лінії "Бар Лева" вже святкувало перемогу. Змарнований єгиптянами час сповна використали ізраїльтяни, і друга фаза наступу, яка розпочалась через декілька днів після першої, закінчилася поразкою єгиптян. Ізраїльтяни встигли за цей час підготувати нову лінію оборони із вкопаними танками, артилерією та ПТРК. Могутнім протитанковим засобом вперше проявили себе бойові гелікоптери, озброєні ПТУР. Через непомірно великі втрати у бронетанковій техніці (264 одиниці проти 43 у ізраїльтян) єгипетські війська відійшли на вихідні позиції.

В ці буремні дні, у разі критичної ситуації, Ізраїль був готовий до застосування наявної у нього ядерної зброї (13 ядерних бомб) і лише перелом ситуації на користь ізраїльтян унеможливив цей цілком реальний сценарій.

З переходом ізраїльських військ у контрнаступ група в складі семи трофейних, захоплених під час "шестидобової війни", плаваючих танків ПТ-76 і восьми плаваючих бронетранспортерів БТР-50 із піхотою форсували Суецький канал ("Велике Гірке озеро") і розпочали стрімко просуватися в напрямку Каїру. Важливою особливістю наступальних дій ізраїльтян у цей період стало широке застосування невеликих танкових груп (до роти) з піхотою на бронетранспортерах, оснащених ПТУР. Ці групи, діючи на

широкому фронті, часто автономно, у відриві від основних сил, відшукували слабкі місця в обороні єгипетських військ і виходом їм в тил завдавали втрат у живій силі й техніці, знищували РЛС і ЗРК на стаціонарних позиціях, тим самим створюючи сприятливі умови для дій своєї авіації.

Втрати обох сторін були величезними, але найбільш показовим є не стільки їх обсяг, скільки інтенсивність і розподіл за засобами враження. Цих втрат як в особовому складі, так і в озброєнні та військовій техніці сторони зазнали практично всього за два тижні бойових дій, при цьому більше половини танків було знищено вогнем ПТУР, авіацією, РПГ та застосуванням протитанкових мін – понад 28 %, і лише незначна частка припадає на танковий вогонь. Звідси стає очевидним, що від танку, який до цього заслужено вважався головною ударною силою сухопутних військ, вирішальним тактичним чинником в бою, перевага на полі бою перейшла до протитанкових засобів, і, насамперед, ПТУР.

У ході всіх єгипетсько-ізраїльських війн отримала підтвердження тенденція до намагань сторін застосовувати нові, невідомі раніше види зброї, кількість яких, порівняно із війною в Кореї, зростає більш як втричі й становила вже близько 30 зразків.

За результатом дипломатичного тиску СРСР, Генеральна асамблея ООН 10 листопада 1975 р. на пленарному засіданні XXX сесії своїм рішенням за № 3379 визнала домінуючу в Ізраїлі ідеологію – сіонізм формою расизму й расової дискримінації.

Аналізуючи державотворчу війну євреїв, а також опір цьому з боку місцевого арабського населення, у 1991 р. ізраїльський вчений М. ван Кревельд визначив характерний тип війн як “нетринітарні” – такі, що не вкладаються в традиційну потрійну схему: “уряд-армія-населення”. Так, ймовірними з боку сторін стали узгоджені цілеспрямовані удари по ключових елементах безпеки країни всією її територією різновидовими угрупованнями, керованими з єдиного центру або декількох взаємопов’язаних чи автономних центрів прийняття рішень, які можуть залучати регулярні частини, іррегулярні збройні формування, приватні військові компанії, цивільні структури (хакерські групи, організовані злочинні угруповання, “громадські активісти” різних профілів тощо). Саме така нескінчена війна триває між Ізраїлем і так званим “арабським світом” і досі.

Війна у В’єтнамі, з точки зору визначення тенденцій розвитку воєнного мистецтва, є цікавою, переважно, починаючи із 1965 р., тобто із безпосередньої участі в ній ЗС США і радянських

військових фахівців. На кінець 1965 р. чисельність військ США у В'єтнамі нараховувала близько 148 тис. осіб. До цього необхідно ще додати і близько 200 тис. сайгонської армії та близько 72 тис. військовиків Австралії, Нової Зеландії, Таїланду, Філіппін та Південної Кореї.

Цьому угрупованню протистояли партизанські загони Народного фронту визволення (НФВ) Південного В'єтнаму та три полки добровольців зі складу Народної армії ДРВ (Північного В'єтнаму), загальна чисельність яких становила понад 100 тис. Военну та матеріальну допомогу партизанам НФВ та Демократичній Республіці В'єтнам надавали СРСР і КНР.

Із аналізу характеру воєнних дій сторін стає очевидним, що війна в Кореї мало чому навчила вояків США: на першому етапі вони просто не сприймали особливостей ведення війни з партизанами, часто не розуміючи її політичних наслідків. Класичні принципи ведення бойових дій з "противником, що знаходиться в окопах напроти", виявилися непридатними. В'єтнамці діяли головним чином за двома основними правилами: по-перше, удар завдавати у вигідний час, у ними ж обраному місці та за сприятливих обставин; по-друге, політичний ефект від акції вважався важливішим, ніж суто військовий. Внаслідок цього армія США була втягнута у війну на виснаження, а зона впливу її сухопутних угруповань практично обмежувалась лише територією дислокування. Партизани ж вкрай рідко намагалися утримувати захоплену територію, важливішим вони вважали для себе постійне напруження й виснаження противника з одночасним нагадуванням мирному населенню, кому належить реальна влада на цій землі.

Враховуючи високі можливості США щодо маневру військами, ударами ВПС і вогнем артилерії, партизани практично завжди намагались атакувати об'єкти зненацька, у мінімально стислі терміни, як правило, у нічних умовах. Разом із тим, використання американськими і південно-в'єтнамськими військами тактики завдання по партизанам раптових ударів шляхом перекидання піхоти бойовими гелікоптерами з широкою її підтримкою авіацією, яка вперше була застосована французами проти алжирських повстанців у 1959 р., показало досить високу ефективність. Партизани дійсно почали зазнавати значних втрат, що, у свою чергу, дало поштовх до широкого застосування як ефективної протигелікоптерної зброї станкових (СТ або СТМ) та великокаліберних (ДШК) кулеметів китайського і радянського виробництва.

Значна роль приділялася діям у засідках, які партизани вдало влаштували у найбільш несподіваних місцях, у тому числі й на відкритих ділянках місцевості, та ретельно маскували. Нерідко засідки поєднували з нападами на укріплені об'єкти противника й тоді викликана атакованими підмога, як правило, потрапляла в підготовлену для неї пастку. У разі сильного опору з боку атакованих, партизани зазвичай негайно відходили у джунглі.

Ухиляючись від прямих зіткнень із добре озброєними і технічно оснащеними підрозділами регулярних військ противника, партизани навіть під час проведення американцями пошуково-каральних операцій дотримувались обраної тактики дій, але, щойно підрозділи противника після завершення рейду поверталися до місць постійної дислокації, партизани негайно окупували райони, що контролювалися ними до початку операції.

Постійне поширення і в подальшому злиття цих районів призвело до виникнення значних зон, контрольованих партизанами, прикритих за периметром своєрідними, майстерно замаскованими укріпленими районами. Основу цих укріплень складала, як правило, розвинута система підземних ходів, вогневих точок, позицій мінометів, станкових реактивних гранатометів, підземних сховищ тощо. При цьому деякі тунелі мінувались, у деяких встановлювалися так звані "зуби дракону" – загострені та змазані отрутою бамбукові кілки або металеві шипи, а в окремі, при проникненні в них противника, випускалися отруйні змії та скорпіони. Проти такої тактики "підземної війни" вся технічна оснащеність США, все їх могутнє озброєння і найсучасніша техніка практично ставали безпорадними.

З метою підриву воєнно-економічного потенціалу Демократичної Республіки В'єтнам, придушення морально-психологічного стану населення, примушення керівництва ДРВ відмовитися від надання допомоги південнов'єтнамським партизанам, керівництво США у серпні 1964 р. прийняло рішення щодо початку повітряної війни проти ДРВ. До початку лютого 1965 р. ВПС США завдавали переважно окремі групові удари лише по визначених об'єктах на території ДРВ, але у подальшому бомбардування стали систематичними і під масованими ударами опинилася вже практично вся територія ДРВ. Це, в свою чергу, визвало масовану підтримку Північного В'єтнаму з боку СРСР і Китаю шляхом постачання озброєнь, бойової техніки, спорядження й продовольства. Особлива увага приділялася засобам ППО. Поява у північнов'єтнамських військах ЗРК радянського виробництва С-75 "Двіна" із бойовим обслуговуванням спочатку радянськими

військовими фахівцями, а потім підготовленими ними в'єтнамцями, започаткувала тривале і криваве змагання в небі між ВПС та зенітно-ракетними військами ППО.

З метою підвищення оперативно-тактичних можливостей своєї авіації США у червні 1965 р. було прийнято на озброєння всепогодний палубний штурмовик А-6 "Інтрuder", призначений для дій на малих і надмалих висотах. Важливу роль у протидії північно-в'єтнамській авіації зіграла поява восени 1965 р. першого у світі літака дальнього радіолокаційного виявлення (ДРЛВ) Є-2А "Хокай", що вже з перших днів успішно застосовувався як повітряний командний пункт. Вперше за всю історію війн у цей же час, з метою підвищення ефективності застосування авіації при завданні нею ударів по наземних об'єктах, командування США для ведення метеорозвідки використало штучні супутники Землі. Це давало можливість визначати стан погоди в районах об'єктів ударів і, відповідно, ефективніше здійснювати планування дій ВПС на наступну добу.

Постійно вдосконалювалася тактика застосування зенітно-ракетних військ (ЗРВ) Північного В'єтнаму, і, як похідна від неї, - методика застосування ВПС США.

Безумовно, масованими авіаційними ударами, артилерійськими обстрілами і блокадою з моря США певною мірою змогли підірвати економіку ДРВ й понизити її можливості надання допомоги південно-в'єтнамським партизанам, але досягти значного успіху так і не вдалося. Не призвела до успіху і боротьба США за контроль над комунікаціями. Не в силах зупинити постачання південно-в'єтнамським партизанам зброї, воєнного спорядження і продовольства так званою "стежкою Хо Ши Міна", командування США прийняло рішення про знищення джунглів, де переховувалися партизани, за допомогою отрутохімікатів. Особливо активно гербіциди та дефоліанти, які знищували все живе, розпилялись над районами базування партизанів і "стежкою Хо Ши Міна". У цілому, незважаючи на враження близько 45 % площі лісів (25 тис. кв. км джунглів) Південного В'єтнаму, а також втрату 3С США у боротьбі за контроль над "стежкою Хо Ши Міна" 2 445 літаків і гелікоптерів різних типів, постачання тривало.

Остаточно безперспективність участі США у війні проти В'єтнаму проявилася з початком стратегічного наступу Народної армії ДРВ та південно-в'єтнамських партизанів, відомого під назвою "наступ Тет". Цей захід, прийшовши на зміну партизанським діям, розпочався 30 січня 1968 р. південніше демілітаризованої зони завданням головних ударів по Сайгону та дельті річки Меконг. У

військовому вимірі операція "наступ Тет", зважаючи на занадто великі втрати і незначне збільшення контрольованої території, безумовно, може вважатися невдалою, але водночас, враховуючи політичні наслідки цього наступу, можна стверджувати про стратегічну перемогу. В подальшому вже ні масовані авіаційні удари, ані жорстокі бої за панування в повітрі, ні блокування з моря, ані мінування підходів до портів ДРВ не змогли врятувати США від поразки.

У ніч на 30 березня 1972 р. на фронті шириною понад 1 000 км розпочався черговий, третій стратегічний наступ сил Національного фронту визволення В'єтнаму, що проводився трьома оперативними угрупованнями військ, який поставив південнов'єтнамську армію на межу розгрому, а ЗС США, показавши їм безперспективність подальших воєнних дій, змусив розпочати евакуацію з В'єтнаму.

У найнапруженіші періоди війни в бойових діях з обох сторін брали участь близько 3 млн осіб, понад 600 танків, понад 7 тис. гармат і мінометів, до 5 тис. літаків і гелікоптерів. Протягом конфлікту сторонами застосовано понад 25 нових, невідомих раніше, зразків зброї. Війна у В'єтнамі – початок революції в засобах ураження, що почали надходити на озброєння реактивної авіації. Вперше у масовому масштабі було використано керовані ракети (КР). Застосуванням ракет класу "повітря – земля" був зроблений значний крок у дальності й точності враження наземних об'єктів, а використання КР класу "повітря – повітря" суттєво змінило тактику ведення повітряного бою.

На зміну ближньому бою прийшов дальній дистанційний бій. Саме під час війни у В'єтнамі почали використовуватися літаки радіоелектронної боротьби (РЕБ), на літаках типу "Фантом" встановлювалася система пеленгації працюючих станцій наведення ракет ЗРК, а в комплект озброєння увійшли перші протирадіолокаційні ракети "Шрайк". Вже на заключному етапі війни, у 1972 р., США вперше застосували керовані авіабомби (КАБ) "Уоллай" із телевізійною головкою самонаведення, тим самим започаткувавши еру застосування високоточної авіаційної зброї.

США програли війну у Південно-Східній Азії, але, водночас, ця поразка мала більш політичний та психологічний, аніж воєнний характер. Військова присутність США за кордоном збереглася, незважаючи на те, що В'єтнам і Уотергейт значно звузили можливості Вашингтону в "третьому світі". З іншого боку, і Москва зазнала політичних поразок у Чилі та Єгипті. Кремль намагався компенсувати їх успіхами в інших країнах, що розвивалися, але значною перешкодою ставали кризові явища в таборі соціалізму.

Крім того, із середини 1970-х рр. СРСР вже не вважався єдиним, офіційно визнаним в світі лідером соціалістичних країн. На політичну арену як самостійна сила вийшла КНР, керівництво якої претендувало на ідеологічне панування в афро-азіатському та латиноамериканському регіонах.

У 1964 р. уряд Японії дозволив собі де-факто не підтримувати США у війні з В'єтнамом. У країні навіть виник громадський рух "Бехейрен" ("Мир В'єтнаму"), члени якого налагодили мережу переправлення дезертирів з армії США до Європи територією СРСР.

Відносини між Вашингтоном і Токіо загострилися, виникла атмосфера недовіри (особливо після візиту в 1971 р. президента Р. Ніксона до Китаю, результати якого увійшли в історію Японії як "шок Ніксона"). Проамериканськи налаштованих урядовців поступово замінила нова генерація японських прагматичних політиків, уособленням яких став голова кабінету міністрів Танака Какуей. З його приходом до влади у 1971 р. було запроваджено нову політику "багатобічної дипломатії". Держава почала діяти відповідно до національної мудрості:

Мої очі бачили,
і я став рішучим.
Хто може зупинити вітер?

Кукай, VIII-IX ст. н. е.

"В'єтнамський синдром", який стримував керівництво США у проведенні активної конфліктної політики, діяв майже до 1991 р. У той самий час в Латинській Америці й Африці суттєву політичну роль почала відігравати Куба. Тому Кремль зміг послабити свою військову присутність у зоні воєнних конфліктів, забезпечуючи лише маневр кубинських військових контингентів в Африці.

Таке становище значно підвищило статус ЗС інших країн Азії, Африки та Латинської Америки. Вони значно частіше стали виконувати провідну, а головне – самостійну роль у воєнних конфліктах, при цьому форми участі ЗС країн зазначених регіонів у цих конфліктах були різні. По-перше, це бойові дії проти сусідніх держав або протистояння великим державам. По-друге, бойові дії проти антиурядових військових формувань на власній території. І, по-третє, участь у воєнних діях на чужій території, що характеризувалося збройним втручанням у військово-політичні конфлікти (тобто підтримка власними ЗС іррегулярних збройних формувань) чи надання військової допомоги (підтримка уряду

іншої країни у його боротьбі з антиурядовими іррегулярними збройними формуваннями). Часто ці форми поєднувалися в одному воєнному конфлікті, наприклад, у ефіопсько-сомалійській війні 1977–1978 рр., чи в ізраїльсько-сирійському конфлікті 1982 р. У першій регулярна армія Сомалі діяла проти Ефіопії, одночасно здійснивши збройне втручання у військово-політичний конфлікт у цій країні. Водночас ЗС Ефіопії воювали як проти зовнішнього, так і проти внутрішніх ворогів. Сирійська армія з 1975 р. надавала військову допомогу Лівану, а влітку 1982 р. вела бойові дії проти Ізраїлю в Лівані. Пізніше, у 1983–1984 рр., ЗС Сирії ще й протистояли великим державам.

У 1969 р. світ опинився на межі катастрофи через імовірність розгортання повномасштабної війни між СРСР і КНР.

У березні розпочався конфлікт сторін через острів Даманський (кит. Чженьбао-дао) на р. Уссурі загальною площею до 1 кв. км. Керівництво КНР керувалося юридичною колізією, що склалася через недосконалість Пекінського трактату від листопаду 1860 р. між Російською імперією та імперією Цін, відповідно до якого водний простір та острови на р. Уссурі не були належно розмежовані. Фактично, у порушення чинних норм міжнародного права, за яким річкові кордони проводяться по фарватеру, Росія затвердила лінію розмежування вздовж китайського берега Амуру, Уссурі і протоки Казакевича.

Зважаючи на ймовірний розвал соціалістичного блоку через повстання у країнах Центрально-Східної Європи, передусім, в Чехословаччині у 1968 р., уряд КНР вирішив перейти у наступ. Для цього уздовж кордонів із СРСР Пекін зосередив ЗС у кількості особового складу у 814 тис. проти 658 тис. радянських військ. 2 березня ЗС СРСР і КНР, після взаємних звинувачень, розпочали боєзйткнення прикордонних підрозділів, до якого долучилися регулярні війська, танки та артилерія. США, у свою чергу, вкрай були занепокоєні цим конфліктом, який міг набути геоглобальних масштабів із непередбачуваними наслідками для людства.

ЗС КНР під час конфлікту мали на меті розгорнути реалізацію більш потужного за метою стратегічного плану "Відплата", розробленого у січні 1969 р. за прямою вказівкою міністра оборони КНР маршала Лінь Бяо. Безпосереднє виконання плану Пекін покладав на заступника командувача Шеньянського військового округу Сяо Ценьфу.

Відповідно до плану "Відплата", комплекс операцій китайські військові підрозділи мусили виконати раптово, застосовуючи швидкий маневр силами й засобами.

З боку СРСР основне керівництво протидією провокаціям виконував Комітет державної безпеки (КДБ), якому підпорядковувалися прикордонні війська. Спільно з Міністерством оборони СРСР Іманському прикордонному загону терміново передали ланку гелікоптерів Мі-4, мотоманеврені групи Гродековського та Камінь-Рибальського загонів із 13 бронетранспортерами. Далекосхідний військовий округ посилив кордон двома мотострілецькими ротами, двома танковими чотами і батареєю 120-мм мінометів 135-ї мотострілецької дивізії.

Зі свого боку, керівництво ЗС КНР зосередило на Даманському та Кіркінському напрямках 24-й піхотний полк (5 тис. особового складу), посилений артилерією, мінометами та протитанковими засобами. В 10–15 км від радянського кордону китайці розгорнули до десяти батарей далекобійної артилерії великого калібру.

Подальший перебіг подій характеризувався взаємним залякуванням сторін і накопиченням ЗС, а також боєзіткненнями, котрі нагадували, скоріше за все, випробування потенціалів.

На Даманському ТВД 15 березня з боку СРСР відбулося перше бойове застосування реактивної системи залпового вогню БМ-21 "Град". Так, дивізіон БМ-21 "Град" наносив удари вглиб території КНР на 20 км, що значно деморалізувало китайські ЗС та завдало їм великих втрат.

Вперше радянські ЗС застосували нові на той час танки Т-62, один з яких затонув в р. Уссурі та став прототипом китайського танку WZ-122A ("San Ye"). Також вперше у боях взяли участь БТР-60ПБ, котрі мали на озброєнні кулемети КПВТ і ПКТ.

Сторони під час цього першого бойового зіткнення країн соціалістичного табору використовували зброю радянського виробництва, що дозволяло їм "обмінюватися" трофейними боєприпасам. До того ж, АК-47 (китайський ліцензійний аналог - М-22) став основним видом зброї та почав поширюватися різними країнами світу, зображення якого навіть подекуди ввійшло у державну символіку.

Під тиском світових лідерів, 20 жовтня 1969 р. сторони сіли за стіл переговорів та досягли домовленості повернутися до світових норм прецедентного права щодо розмежування. Остаточню проблему вдалося вирішити у 2004 р., коли під час зустрічі лідерів КНР і Російської Федерації лінію кордону визначили по головному фарватеру р. Уссурі. Отже, всі острови, південніше цієї лінії (у тому числі й найбільший Великий Уссурійський острів - *Хейсяцзі-дао*) відійшли під юрисдикцію КНР. У 2008 р. російські війська остаточно залишили ці острови, а вже з 2009 р. на них почали розгортатися китайські прикордонні застави.

Інший ТВД між СРСР і Китаєм виник у серпні 1969 р. на берегах озера Жаланашколь, що на сході Казахстану (в КНР цей конфлікт має назву "Інцидент на річці Теректи"). Там, на ділянці застави "Жаланашколь" радянським прикордонникам шляхом вдалого обхідного маневру вдалося відбити спроби підрозділів армії КНР перетнути радянський кордон і закріпитися на території Казахстанської РСР. Лише у 1999 р. ділянка, на яку претендувала китайська сторона, була передана КНР за результатами переговорів із Казахстаном. Отже, в результаті згаданих вище конфліктів Пекін досягнув визначеної мети, а його тактика "наполегливого очікування" цілком себе виправдала.

У 1960-ті роки, коли Китай став на антирадянські позиції й це підтвердили емісари РУН в цій країні, емісари українських націоналістів попрямували у Пекін. В ці роки націоналістична преса оприлюднила нову концепцію: "Краще буде для українського діла, якщо ми будемо прагнути до союзу з Мао Цзе-дуном, тобто з червоним Китаєм. Червоний Китай – це, по-перше, сила, а по-друге, він готується до війни з Москвою". В газеті "Українське слово" від 7 липня 1974 р. надрукований такий висновок: "Конфлікт між СРСР і Китаєм мусить послужити базою для сформування фундаментальних завдань української політики... Було б наївним думати, що Китай «визволить» Україну, як було наївним очікувати того від Гітлера. Проте є ясным, що Китай стоїть в конфлікті з... ворогом, і через це може бути базою для співпраці". В перспективі планувалося взяти активну участь у збройному конфлікті Китаю з СРСР і формувати розвідувально-диверсійні підрозділи із захоплених китайцями у полон неросійської національності солдатів і офіцерів Радянської Армії.

Завдяки агентурі впливу в СРСР та Афганістані, ЦРУ США вдалося реалізувати план втягування радянських військ на територію останнього (у тому числі, щоб відволікти ЗС СРСР від загострення антирадянських виступів у Польщі). Метою було, як згадував пізніше З. Бжезинський (на той час – керівник Російського інституту Колумбійського університету), помститися за В'єтнам, де американці за 3,5 років війни втратили 54 тис. вбитими. 24 грудня 1979 р. Радянський Союз втрутився у події в Афганістані, а через декілька днів відбувся штурм палацу Тадж-Беку, в результаті якого 27 грудня було вбито президента Афганістану Х. Аміна.

Бій у палаці тривав 43 хвилини. Охорона організувала несподівано жорстокий супротив і 20 радянських бійців загинуло. З боку афганців, розчарованих агресією "шуварів", виник рух опору,

під час якого його бійцям з боку США постачалася зброя радянського виробництва, котру ЦРУ закупало в СРСР через підставні фірми у "третіх країнах". Наприклад, за радянськими оперативними даними, у 1985 р. потік зброї досягнув 65 тис. тон; душмани отримали, зокрема, 10 тис. гранатометів та 200 тис. ракетних снарядів виробництва СРСР. Водночас, для проведення більш важливих військових операцій для ЦРУ США постачалися гроші з метою забезпечення повстанців зброєю, типу "Стінгер". Так, протягом війни афганці одержали 1 200 "Стінгерів", невитрачений боєзапас яких (приблизно 700) викупили представники ЦРУ США у польових командирів після виведення радянських військ.

Спецслужби США і Великої Британії задля підтримки джихаду в Афганістані здійснили операцію "Фарадей". Вона передбачала створення спеціалізованих таборів з підготовки моджахедів до диверсій, терактів і саботажу, засилання вояків з елітних частин спецназу (британської SAS, Розвідувального управління МО США) для ведення розвідки у передмістях Кабулу, Кандагару, Баграму, організацію постачання озброєнь через Пакистан. Спецназівці із США та Великої Британії особисто брали участь у боях проти радянських військ, проводили диверсійні акції, підвищуючи свою бойову підготовку.

Крім того, в Афганістані спостерігалась активна розвідувально-підривна діяльність спецслужб Пакистану, Ірану, США, країн НАТО, КНР, Японії, яка велася з позицій дипломатичних і консульських представництв в Кабулі та інших великих містах ДРА. Основні зусилля при цьому зосереджувалися на створенні агентурних позицій в партійному і державному апараті, командному складі МО, МВС, МДБ Афганістану.

Під час Афганської війни ЦРУ США разом із ДЖСЕ Франції, із якомога ширшим залученням радянських громадян, розвивали наркотрафіки, кінцевими пунктами яких іноді були великі міста СРСР. У якості контейнерів використовувалися й труни загиблих радянських військовослужбовців (так звані "вантаж 200"). Скомпрометованих радянських громадян залучали до співпраці з розвідслужбами США, Франції та ФРН. Окремі вихідці з України із часом поповнили лави повстанців - талібів, де продемонстрували належну якість радянської військової школи та свій бойовий козацький дух і неабияку звитягу.

На першому етапі (грудень 1979 р. - лютий 1980 р.) радянські війська розташовувалися уздовж найважливішої магістралі

Афганістану, таборувалися гарнізонами, організовували охорону пунктів дислокації та різних об'єктів.

На другому етапі (березень 1980 р. – квітень 1985 р.) ЗС СРСР здійснювали широкомасштабні операції спільно з підрозділами ЗС Демократичної Республіки Афганістан.

На третьому етапі (травень 1985 р. – грудень 1986 р.) ЗС СРСР перейшли до тактики підтримки ЗС Демократичної Республіки Афганістан, зокрема із застосуванням ВПС СРСР і саперних підрозділів.

На четвертому етапі (січень 1987 р. – лютий 1989 р.) ЗС СРСР були зорієнтовані на підтримання політики керівництва Демократичної Республіки Афганістан до національного примирення. Одночасно відбувалася підготовка виводу ЗС СРСР із Афганістану. Протягом 14–15 лютого радянські підрозділи залишили територію Демократичної Республіки Афганістан.

Протягом війни афганська опозиція на релігійно-патріотичній основі тимчасово об'єднала до 30 військово-політичних організацій з різним етноплеменним складом, зовнішньополітичною орієнтацією та поглядами на майбутнє країни, всі з яких мали власні озброєні підпільні групи й фракції. Провідною організуючою силою опору став "Ісламський союз моджахедів Афганістану" або "Пешаварський союз семи". До нього увійшли Ісламський рух Афганістану, Союз восьми (проіранських шіїтських угруповань), Об'єднаний фронт Ісламської революції, Рух Ісламської революції, Організація борців за іслам Афганістану та інші формування, разом сім організацій ісламської традиціоналістської або ісламської фундаменталістської спрямованості.

Стратегічною метою афганської опозиції виступала послідовна дестабілізація військово-політичної та оперативної обстановки в окупованій країні з маріонетковим прорадянським урядом шляхом локалізованих і ретельно підготовлених розвідувально-підричних, диверсійно-терористичних і повстансько-бойових акцій, спрямованих на паралізування діяльності партійно-державного апарату, руйнування економічного потенціалу, деморалізацію проурядових силових структур та радянських окупантів.

У близько сотні навчальних таборів пройшли підготовку десятки тисяч спеціалістів з партизанської війни, диверсійно-терористичних акцій. На підці активності моджахедів до їх послуг було розгорнуто 178 таборів у Пакистані та 34 в Ірані, де за рік силами понад 1 500 інструкторів (у тому числі й іноземних) можна було підготувати 75 тис. різнопрофільних фахівців партизанської

війни. В Афганістані велася масштабна терористична війна проти окупантів – “шуваві” та кабульського комуністичного режиму. За ініціативою пакистанської розвідки з 1982 р. почалося інтенсивне вербування ісламських елементів, що бажали воювати проти “невірних” в Афганістані, а також радянських полонених із мусульманським віросповіданням, або таких, які виявили бажання стати мусульманами. У 1982–1992 рр. досвід в Афганістані набуло 35 тис. мусульманських радикалів із 43 країн.

Основними об'єктами диверсійних заходів озброєної опозиції виступали важливі господарські та військові об'єкти, державні установи, кадрові працівники партійного і державного апарату, активісти, співробітники силових структур. Активна диверсійна тактика моджахедів спричинила так звану “перегорнуту структуру втрат” серед радянських вояків. Втрат зазнавали, насамперед, не бойові частини, а інженерні, тилові й допоміжні підрозділи.

Особливу увагу моджахеди приділяли терору, ліквідації й деморалізації ворожих керівних кадрів. Один із ватажків руху опору Абу Музафер спеціально видав посібник із партизанської війни, де підкреслював важливість терору проти представників партійних, державних і силових структур, активістів. “Серед населення створювати атмосферу тваринного жаху, паралізуючи нормальну роботу влади” – закликав розроблений в Ірані один з інструктивних документів повстанців. За один лише 1987 р. було скоєно до 800 терактів. В Кабулі та інших великих містах розгорнули мережу ретельно законспірованих терористичних груп.

Широких масштабів набула інформаційно-психологічна війна: до 1985 р. обсяг трансляції понад 50 зарубіжних радіостанцій на Афганістан досяг 200 годин на тиждень. Було створено “Радіо вільного Кабулу” із 11 стаціонарним передавачами уздовж афгано-пакистанського кордону, в Пешаварі і Кветті працювали “мобільні інформаційні центри” із фабрикації різноманітних пропагандистських матеріалів.

За підтримки афганської опозиції перед Москвою постала проблема поширення ісламського фундаменталізму. Так, осередки ваххабітизму утворюються в Узбекистані і Таджикистані, встановилися зв'язки між ними і “Братами-мусульманами”. Поширення радикального ісламу з Афганістану до середньоазіатських республік СРСР настільки прискорилося, що вже 25 серпня 1981 р. ЦК КПРС змушений був ухвалити постанову № 29/27 “Про заходи з протидії спробам противника використати «ісламський фактор» у ворожих цілях”. Водночас спецслужби США, Саудівської Аравії і Пакистану запровадили так звану “Програму «М»”, яка спрямовувалася на

поширення підривної діяльності в регіонах традиційного поширення ісламу в СРСР. Про те, що вона давала плоди, свідчить рішення Колегії КДБ СРСР від 25 серпня 1987 р., яким передбачалися заходи з максимального послаблення негативного впливу ісламського фактору на населення СРСР.

На момент остаточного виводу Обмеженого контингенту радянських військ у лютому 1989 р. ісламський рух опору контролював до 80 % території країни. В його лавах нараховувалося 85 тис. бійців постійних збройних формувань та понад 90 тис. ополченців, які мали на озброєнні до 700 ПЗРК, 1 тис. РСЗВ, 3 тис. мінометів, 1,5 тис. безвідкатних гармат, до 800 зенітних артиллерійських установок, понад 4 тис. великокаліберних кулеметів, тисячі одиниць протитанкових засобів.

Хоча ареною протиборства військ офіційного режиму під політичним проводом Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА) та Обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані (ОКРВА) переважно виступали гірські та пустельні місцевості, комунікації (на середину 1980-х рр. влада контролювала у країні повністю лише 46 повітів, 134 – частково, а 105 перебували під контролем повстанців), доля протистояння вирішувалася і в містах цієї специфічної країни.

Ця війна тривала дев'ять років, один місяць і дев'ятнадцять днів. Через Афганістан пройшло понад півмільйони громадян СРСР. У військах, що знаходилися на території Афганістану, пройшли військову службу 620 тис. осіб. Загальні людські втрати радянських ЗС склали 15 427 осіб вбитими та 313 зниклими без вісті, понад 130 тис. поранених. Також ЗС СРСР втратили 147 танків, 1 314 – БТР і БМП, 15 400 – автомобілів, 333 – гелікоптери та 107 літаків.

Протягом війни в Афганістані участь у ній взяли 160 тис. вояків із території УРСР. З них 2 378 загинули, в тому числі 60 вважаються зниклими безвісті або тими, що потрапили в полон. 11 вихідців із УРСР удостоєнні звання Героя Радянського Союзу.

Під час більшості воєнних конфліктів, що проходили без участі великих держав, сили противників виявлялися приблизно рівноцінними. Виключенням став іраксько-кувейтський конфлікт 1990 р. Для вторгнення в Кувейт призначалося 7 іракських дивізій. Загальна чисельність іракських ЗС (без ВПС та ВМС) становила 100 тис. військових. Водночас всі ЗС Кувейту нараховували 20 500 вояків. Сухопутні війська складали 4 бригади й 1 ракетний дивізіон.

Іракська агресія розпочалася зненацька, коли кувейтці в черговий раз опановували нову техніку (танки М-84, БМП-1, ракетні системи "Місяць"). Більше того, уряд Кувейту навіть уявити

іракську агресію не міг. Під час двосторонніх переговорів позиції кувейтської сторони були досить потужними, а досвід історії до уваги не брався. З початком нападу кувейтці практично не чинили опору іракцям. Бої розгорнулися лише біля казарм Шувайх, де базувалися танкова й механізована бригади. При першій нагоді остання прорвалася в Саудівську Аравію. Туди ж, майже одночасно із початком іракського вторгнення, перебазувалася й авіація Кувейту.

Вимоги ООН вивести війська з Кувейту іракське керівництво практично залишило без уваги, через що було санкціоноване силове вирішення проблеми.

Безумовно, посилення контролю за природними багатствами в зоні Перської затоки давно увійшло до переліку пріоритетних життєво важливих національних інтересів США, тому відмова Іраку від виконання вимог ООН стала чудовим приводом для силового втручання і, як результат, закріплення присутності США у цьому районі.

Ставши на чолі коаліції, до складу якої увійшли 34 держави, у тому числі й колишні члени Варшавської угоди (Польща, Угорщина, Румунія, Чехословаччина), США розгорнули підготовку до проведення широкомасштабної операції багатонаціональних сил проти Іраку.

Планом війни передбачалося завчасне перекидання військ і створення ударних угруповань на заокеанському ТВД, а також безпосереднє проведення воєнних дій з метою розгрому ЗС Іраку. У межах операції "Щит пустелі" американцями було переведено частини регулярних військ з мирного на воєнний стан, стрімко активізовано всі види розвідки із особливим застосуванням космічних засобів, перекинуто в зону конфлікту спочатку передовий ешелон сил швидкого реагування США, а в подальшому, після вибіркового відмобілізування резервних формувань, - перебазування в зону Перської затоки і головних сил. Після розгортання в зоні конфлікту ЗС США та їх союзників було здійснено масштабні заходи щодо освоєння нового ТВД і підготовки до воєнних дій проти Іраку. Головними з них були командно-штабні й тактичні навчання з уточнення оперативних планів і відпрацювання методики дій в умовах пустелі.

17 січня 1991 р. багатонаціональні сили розпочали повітряну наступальну операцію "Буря в пустелі", що складалася з трьох етапів.

Перший - завоювання переваги в повітрі, порушення державного і військового управління в Іраку, знищення його ракетної, хімічної і бактеріологічної зброї. Основними об'єктами

враження стали об'єкти системи ППО Іраку, його авіабази, важливі пункти державного і воєнного управління, стартові позиції оперативного-тактичних ракет, ядерні та хімічні центри й склади зберігання зброї масового ураження.

Другий – ізоляція угруповання іракських військ у Кувейті, зниження воєнно-економічного потенціалу агресора. Об'єктами ударів були, головним чином, ключові елементи інфраструктури, насамперед, основні вузли і лінії комунікацій, склади боєприпасів та інших засобів матеріально-технічного забезпечення, а також підприємства із виробництва зброї та бойової техніки.

Третій – за умови продовження завдання ударів по воєнно-промислових об'єктах, перенесення основних зусиль на враження південного угруповання ЗС Іраку.

Повітряній наступальній операції передувало проведення спеціальної розвідувальної операції, що передбачала безперервне комплексне ведення розвідки, насамперед, повітряної та космічної, території Іраку і Кувейту.

Незважаючи на масоване застосування багатонаціональними силами високоточної зброї, у планові терміни мета першої повітряної наступальної операції повною мірою досягнута не була, умови для проведення операції наземних сил щодо звільнення Кувейту створити не вдалося. Виникла необхідність проведення наступної повітряної наступальної операції, за результатами якої, у поєднанні із систематичними діями авіації союзників по сухопутних угрупованнях Іраку, іракські ЗС були поставлені на межу повного розгрому.

Під час здійснення повітряної наступальної операції союзниками:

- масовано застосовувалися КР “Томагавк” із звичайним бойовим зарядом для завдання ударів по малорозмірних цілях, прикритих сильною ППО;
- авіаційні удари завдавались із високою інтенсивністю (на окремих етапах операції близько 2-3 тисяч літако-вильотів на добу);
- використовувалися розвідувальні літаки з метою контролю повітряної обстановки і наведення винищувальної авіації;
- застосовувалися стратегічні бомбардувальники B-52G і малопомітні літаки F-117.

В ході операції відбувалося широке маскування сил і засобів Розвідки і РЕБ за рахунок перекидання в район конфлікту майже 95 % літаків EF-111 від їх загальної чисельності в складі ВПС США, 13 % літаків стратегічної розвідки і 90 % літаків тактичної авіації у

сукупності із застосуванням наземних засобів РЕБ за складом залучених сил, просторовим розмахом і завданнями, що виконувалися, дають змогу стверджувати про здійснення вперше в історії війн "електронної битви".

Під час наземної фази операції "Меч пустелі" двома охоплюючими ударами (перший – по Кувейту, блокуючи відступ іракських військ з південної частини Кувейту та із самого міста Кувейт; а другий – на північ від Кувейту з висуванням союзних військ в долину річки Євфрат у напрямку м. Басра з метою недопущення відходу Республіканської гвардії Іраку) війська багатонаціональних сил майже за чотири доби, практично без особливого опору оточивши майже всю 500-тисячну іракську армію в Кувейті, завершили війну.

Втрати Іраку становили близько 150 тис. солдатів і офіцерів. Багатонаціональні сили, порівняно із минулими війнами, одержали перемогу з мінімальними втратами (147 осіб, у тому числі армія США – 88; об'єднані сили Єгипту, Саудівської Аравії і Кувейту – 41; Великої Британії – 16; Франції – 2). Подібні втрати за таких просторових масштабів війни, кількості сил і засобів, що брали участь у ній, а також досягнутих результатів в історії війн спостерігалися вперше.

Основну, вирішальну роль у війні в зоні Перської затоки відіграли засоби повітряного нападу. У двох повітряних наступальних операціях авіація і крилаті ракети союзних військ завдали іракським ЗС такого ураження, що визначило не лише хід, але й кінцевий результат війни. Сухопутному угрупованню відводилася переважно допоміжна роль.

Вперше участь у бойових діях взяли літаки F-117A, що виготовлені за технологією "Стелс"; ракети загального призначення "Слем"; ПРП "Алярм"; літаки Є-8 системи "Джістарс" тощо. Всього союзники (головним чином США) застосували близько 50 зразків нової зброї. Саме завдяки високоточній зброї, у поєднанні із широким використанням космічних засобів розвідки, навігації, зв'язку і передання даних, об'єднаних єдиною автоматизованою системою управління військами, ця війна показала зародження важливої тенденції переходу від концепції застосування "керованої зброї" до концепції "керованої збройної боротьби".

Абсолютна технологічна перевага багатонаціональних сил над ЗС Іраку дала змогу союзникам у мінімальні терміни і з мінімальними втратами розгромити одну з найсильніших, як на той час вважалось, армій Близькосхідного регіону. У свою чергу, дані обставини започаткували тенденцію до пріоритетності вогневих ударів над діями сухопутних угруповань. Війна в зоні Перської

затоки переконливо довела, що у високотехнологічних війнах мета за певних умов може досягатися взагалі без застосування сухопутних угруповань військ.

Якщо на кінцевому етапі війни у В'єтнамі ЗС США вперше в історії війн використали штучний супутник Землі виключно для визначення очікуваної погоди в районах планованих авіаційних ударів, то союзники у війні в зоні Перської затоки залучали космічні апарати різноманітного призначення (розвідка, навігація, зв'язок, передання даних), і з цією метою в стратегічному угрупованні військ мали вже повнокровний космічний ешелон у складі двох груп об'єктів: група супутників (орбітальна група) і наземні об'єкти космічної інфраструктури (групи управління, контролю, одержання і передання інформації).

Однією із характерних рис війни, безумовно, є проведення союзниками (насамперед силами США) широкомасштабної інформаційної операції, що призвела до панування їх у просторі ноосфери. Інформаційна боротьба з цього моменту стала важливим і невід'ємним компонентом збройної боротьби в цілому.

Отже, війна у зоні Перської затоки певною мірою завершила еру класичних війн, ставши переломною, перехідною, вона знаменувала початок війн нового типу (некласичних), із характерним широким застосуванням високоточної зброї, виходом збройної боротьби в нові сфери – космос і ноосферу.

Багатолітня глобальна конфронтація між геополітичними противниками (цивілізаційними конкурентами) впродовж "холодної війни" і численні війни за повалення колоніальної залежності, локальні конфлікти та штучне творення (або підтримка) великими державами радикальних і терористичних організацій як знаряддя асиметричного протистояння у глобальному протистоянні, призвели до поширення у світі повстанських рухів, радикальних організацій та екстремістських угруповань, терористичних осередків найрізноманітнішої ідейної або етноконфесійної спрямованості, розвитку відповідних доктринальних поглядів, тактики деструктивної діяльності, накопиченню величезних контингентів "професійних заколотників". Все це створило колосальний резерв для рекрутування в сучасних вже умовах "піхоти" для неконвенційних війн, котрі, зокрема, розв'язуються центрами глобальної наддержавності для утримання контролю над ресурсними й стратегічними регіонами світової кулі. Саме це мав на увазі директор ЦРУ США Дж. Вулсі, коли зауважував: "Протягом 45 років ми билися з драконом – Радянським Союзом і врешті рещт вбили його, але з'ясувалося, що знаходимося в

джунглях, що кишать отруйними зміями. Із сотнею змій боротися значно складніше, ніж з одним драконом, дії якого можна передбачити. Однак і зміями можна керувати за допомогою тих людей, котрі у нас є”.

До серпня 1991 р. проти СРСР спецслужбами різних країн-опонентів реалізовувалася “стратегія підриву”, яка охоплювала:

- стимулювання й роздмухування антирадянських настроїв всередині Варшавського блоку;
- активізацію допомоги сучасною зброєю, фінансами, підготовленими кадрами афганській збройній ісламській опозиції, перенесення нею бойових дій в радянську Середню Азію;
- ракетно-ядерний шантаж, мілітаристську пропаганду, акції залякування тощо з метою втягування Москви у надмірну гонку озброєнь;
- серію заходів із зменшення валютних надходжень від продажу СРСР нафти і газу;
- обмеження доступу радянських фахівців до передових технологій та технічна дезінформація противника;
- всебічну психологічну війну та підтримку ідейно-політичної опозиції в країнах соціалістичного табору.

Конкретні настанови політики підривних дій викладалися в цілком таємних президентських директивах США з національної безпеки (NSDD), які попередньо обговорювалися президентом (подекуди, лише у колі 2-3 високопосадовців та найближчих радників). Зокрема, підписана у березні 1982 р. NSDD-32 визначала таємні підривні інформаційно-психологічні заходи та підтримку опозиції (творення нелегальних антикомуністичних організацій) з метою “нейтралізації” радянського впливу в Східній Європі. У січні 1983 р. президент США Р. Рейган підписав директиву NSDD-75, спрямовану на досягнення “фундаментальних змін радянської системи”, шляхом прямого втручання у внутрішні справи соціалістичних країн та підриву їх політичних режимів. Наголос робився на творенні й підтримці “внутрішніх опозиційних сил” на основі реалізації “Програми демократії і публічної дипломатії”.

Аналізуючи серпневий успіх 1991 р. з розвалу СРСР, директор ЦРУ США Р. М. Гейтс наголошував, що відокремлення Росії від республік - це лише початок процесу. Потім потрібно демонтувати армію, зробити так, щоб населення впало в “індиферентне сугесто” - гіпнотичний стан. З. Бжезінський у згаданому контексті запропонував остаточно знищити “російське православ’я”. 20

серпня 1992 р. президент США Дж. Буш-старший зазначив: "Так, не сумнівайтесь, повалення комунізму не було чимось таким, що само собою сталося. Для цього добре попрацювали команди кількох американських президентів від обох партій".

Після завершення згаданих вище конфліктів, що тривали після 1945 р. і які окремі експерти трактують як "Третя світова війна" (її умовною граничною межею вважається Паризька хартія миру від листопада 1990 р.), в різних регіонах світу залишилася потужна військово-політична інфраструктура з численними професійними вояками, котрі фактично втратили роботу і не змогли соціально адаптуватися до нових реалій. Достатньо згадати озброєний СРСР палестинський рух опору або афганських моджахедів, яких озброювали й навчали не тільки держави НАТО, але й арабські режими, Китай, Пакистан, Іран. "Споживачем" військових і диверсійно-терористичних навичок цих "ветеранів Третьої світової" стали численні військові та кримінальні формування, у першу чергу - ісламські радикально-фундаменталістські угруповання. Яскравою ілюстрацією згаданому став конфлікт між РФ і Чеченською Республікою Ічкерією, що почався у 1994 р. з Першої Чеченської війни 1994-1996 рр.

Під час цієї війни проявився у всьому обсязі цинізм сучасних збройних конфліктів. У підсумку втрати мирних мешканців склали 120 тис. осіб, значна частина з яких - діти. Понад 200 тис. було поранено.

Нехтування святами проявилось у тому, що в новорічну ніч з 31 грудня 1994 р. на 1 січня 1994 р. війська РФ розпочали штурм чеченської столиці. План командування РФ із захоплення Грозного полягав у тому, щоб просувати свої війська чотирма бронетанковими колонами у напрямку до Президентського палацу. Водночас нехтування методикою війни у місті призвело до повної поразки Москви. Чеченські бойовики вдало нищили бронетанкову техніку із верхніх поверхів будинків та підвалів, а також шляхом ведення мінометного та гранатометного вогню через сусідні будівлі. Російські вояки, що вижили після невдалої атаки, намагалися згуртуватись та, відступивши, в порушення всіх правил бою в місті, організували оборону в будинках, без врахування ймовірних шляхів відступу. До 3 січня майже всі ці "гарнізони смертників" були знищені, а решта (яка відчувала нестачу не лише в боєприпасах, а й в їжі та навіть у питній воді) здалася в полон. Загальні втрати ЗС РФ становили до 4 тис. вояків, 400 танків і бронетранспортерів. Щодо бронетехніки, її застосування на вулицях, котрі не були задалегідь належно зачищені від ворога силами спецпризначення, виявилось взагалі повною безглуздністю.

Із 7 січня 1995 р. ЗС РФ подовжили штурм Грозного силами угруповань "Північ" і "Захід". Тривали кровопролитні і довготривалі бої за кожні квартал і споруду. В результаті загинула велика кількість мешканців міста, але на їх загибель уваги не звертали. Незважаючи на те, що бої у Грозному тривали, ЗС РФ перейшли до наступного етапу військової операції – встановленню військового контролю над всією територією Чечні. Водночас населення цих територій героїчно протистояло ЗС РФ, завдаючи їм нищівних втрат у живій силі та техніці. В свою чергу, кремлівські вояки використовували антигуманні методи ведення війни. Так, 14 березня 1996 р. ЗС РФ блокували селище Самашкі, оборону якого тримав чеченський гарнізон під керівництвом Х. Хачукаєва. В порушення попередніх угод, російські солдати, використовуючи "живий щит" із мешканців селища, застосували бронетехніку, артилерію, гелікоптери, фронтову авіацію та бомбардування вакуумними бомбами. В результаті цієї та аналогічних операцій головний муфті Чечні Ахмад Кадиров оголосив "Священну війну" ("Джихад") проти "невірних".

6 серпня 1996 р. чеченський підрозділ до 1 тис. бійців зміг подолати 20 тис. гарнізон РФ та визволити Грозний. Водночас чеченці визволили від окупантів Аргун, Гудермес і Шалі. 31 серпня 1996 р. в мирній угоді, укладеній у Хасав'юрті, Москва вимушено визнала незалежність Чеченської Республіки Ічкерії та розпочала виведення ЗС РФ із її території. Отже, керівництво РФ визнало свою поразку.

Перша Чеченська війна характеризувалася обопільно:

- нанесенням системи зосереджених за часом і місцем невійськових ударів з неочікуваним для противника результатом і неприйнятним для жертви збитком;
- нав'язуванням ворогу протиборства в принципово новій системі координат;
- відсутністю звичної лінії фронту;
- приховуванням реальних політичних і бізнесових цілей;
- застосуванням нових, неочікувано дикунських засобів і форм насильства, у тому числі й до пересічного населення, на долю якого вже ніхто не зважав.

У тактиці під час Першої Чеченської війни сторонами використовувалися у комплексі:

- "пряма атака проти прямої оборони": систематичні запеклі бойові дії за досягнення класичних військових результатів, з мінімізацією утисків населення;
- "пряма атака проти партизанів" (з боку ЗС РФ): спроби класичними бойовими діями придушити асиметричну,

гнучку, підступну та вмотивовану силу опору, що врешті-решт змушує вдатися до репресій проти некомбатантів із затягуванням протиборства;

- "дикунські дії проти прямої оборони": цинічне тероризування цивільного населення з метою примусити його відмовитися від підтримки агресора або руху опору;
- "дикунські дії проти руху опору" (з боку ЗС РФ): відмова сильної сторони від обмежень на насильницькі дії проти цивільного населення і партизанів.

Цікавим пам'ятником цій війні став потяг із загиблими російськими вояками, "забутий" на декілька років на залізничних колеях у тупиках станції Грозний. Отже, й до загиблих "героїв" вже ніякої уваги не було, "нічого особистого"...

Своєрідним продовженням війн нового типу стала і найбільш масштабна акція у світі після війни проти Іраку в 1991 р. та безпрецедентна в історії НАТО військова операція альянсу проти Союзної Республіки Югославія у березні-червні 1999 р., що увійшла в історію під умовною назвою "Союзнницька сила".

Основними завданнями для досягнення стратегічної мети запланованої в три етапи операції були:

- на першому - виведення із ладу системи ППО СРЮ та знищення основних військово-стратегічних об'єктів на її території, що є ключовими в плані забезпечення боєготовності з'єднань і частин югославської армії і поліції; ізоляція району бойових дій югославських ЗС проти Визвольної армії Косово (ВАК) на території краю з метою недопущення постачання зброї, боєприпасів і введення резервів;
- на другому - максимальне послаблення військово-економічного потенціалу СРЮ, руйнування основних промислових об'єктів, систем життєзабезпечення, транспортних комунікацій тощо;
- на третьому - подальше виведення із ладу військових об'єктів на всій території СРЮ, завдання враження її основним угрупованням військ (сил), руйнування військової інфраструктури СРЮ.

Крім того, Верховне головнокомандування збройних сил НАТО за результатами операції передбачало також удосконалити системи управління військами (силами) і зброєю, організаційно-штатну структуру військ, відпрацювати нові способи бойового застосування і взаємодії військ (сил) НАТО в новому коаліційному складі, відповідно до положень нової стратегічної концепції НАТО, а також

перевірити ефективність нових видів зброї в бойових умовах в інтересах подальшого розвитку технологій їх виготовлення.

Важливою особливістю операції "Союзницька сила", що характеризує її не стільки як військову, скільки, насамперед, як поліцейську, стало широке використання союзниками принципу гнучкого планування: передбачалося не масоване застосування сил і засобів об'єднаних ЗС НАТО, а головним чином вибіркоче, послідовне враження окремих об'єктів, пріоритетність яких визначалася метою операції, реакцією воєнно-політичного керівництва СРЮ та діями її ЗС.

При визначенні об'єктів ураження військового призначення головна увага приділялася виведенню з ладу тих із них, які найбільшою мірою визначали обороноздатність СРЮ (сили і засоби ППО, пункти управління військами, аеродроми, склади озброєння і військової техніки тощо). В адміністративно-промисловому секторі враженню підлягали, передусім, об'єкти, що безпосередньо впливали на стан боєздатності та маневреності військ (залізничні та автомобільні мости на річках, нафтопереробні заводи, нафтосховища, склади паливо-мастильних матеріалів, електростанції, лінії електропередач, ремонтні підприємства тощо). З метою дестабілізації внутрішньополітичної обстановки, створення паніки серед населення СРЮ, удари завдавались і по виключно цивільних об'єктах (хімічні та фармацевтичні підприємства, центри теле- і радіотрансляції, школи, лікарні тощо).

Операція розпочиналась мінімально необхідними силами, що у разі швидкого успіху (ймовірність якого розцінювалась як дуже висока) надавало змогу заощадити значні кошти. Нарощування сил здійснювалось паралельно із веденням активних бойових дій протягом усього періоду операції гнучко, з урахуванням поточних змін ситуації та розширення кола об'єктів ураження.

В операції застосовувались найсучасніші зразки озброєння країн НАТО, авіаційної та корабельної техніки, серед яких понад 100 невідомих раніше зразків і систем озброєння. Незважаючи на широке представництво країн-членів НАТО в операції (14 держав), левову частку об'єданого угруповання військ складали сили і засоби ЗС США.

Незважаючи на удари високоточною зброєю, початкова мета кампанії досягнута не була. Психологічний ефект від бомбардувань виявився прямо протилежним очікуваному. Далася взнаки і недооцінка з боку фахівців НАТО впливу природнокліматичних умов на характер бойових дій, через що лише 30 % літаків виявилися придатними до застосування високоточної зброї вночі та в складних

метеоумовах, що значно знизило ударні можливості авіаційного угруповання. Перебіг другої фази виявив гостру нестачу сил і засобів авіаносне угруповання, збільшена кількість бойових і забезпечувальних літаків, а також кораблів-носіїв крилатих ракет.

Невисока ефективність повітряної розвідки змусила керівництво НАТО шукати шляхи її підсилення, і в першу чергу за рахунок широкого застосування безпілотних літальних апаратів (БПЛА).

Внаслідок значного зростання потужності повітряних ударів по об'єктах югославської економіки, завдання економічному потенціалу СРЮ величезного збитку, політична мета операції була досягнута і 9 червня 1999 р. повітряна кампанія була припинена.

За 78 днів повітряної операції НАТО проти Югославії застосували до 1 000 крилатих ракет, здійснили понад 20 тис. бойових вильотів, використали 37 тис. боеприпасів, значну частину яких становили керовані авіабомби і ракети. Для порівняння, серед застосованих вже в Іраку у 2003 р. ракет і бомб 63 % відносилися до високоточної зброї, на Ірак тоді впало 12 тис. "розумних" бомб і 955 крилатих ракет.

Таким чином, операція "Союзницька сила" стала безпрецедентною акцією, військові та політичні цілі якої були досягнуті, за незначним винятком, шляхом авіаційно-ракетних ударів. Як завершальний воєнний конфлікт ХХ ст., вона остаточно викристалізувала тенденцію революційних змін у теорії та практиці воєнного мистецтва. Ця тенденція превалює і у перших десятиліттях ХХІ століття.

У 1999 р. Москва вирішила взяти реванш у Чечні. Так розпочалася Друга Чеченська війна (1999–2009 рр.), у контексті якої здійснювалася Дагестанська війна (7 серпня–14 вересня 1999 р.).

Під час цих подій активно проявила себе радикальна ісламська течія – ваххабізм. Війна закінчилася черговим примиренням Дагестану та Чечні, але ваххабізм почав свій поступ.

У 2001 р. із радикальним ісламізмом зіткнулися Міжнародні сили сприяння безпеці в Афганістані, що перетворилося на справжню війну (англ. *War in Afghanistan*). Цей збройний конфлікт розпочався 7 жовтня 2001 р. із вторгнення підрозділів ЗС США та Великої Британії до Афганістану за планом "Непохитна свобода" у відповідь на терористичні акти 11 вересня 2001 р. на території США. Цей конфлікт триває й дотепер і характеризується апробацією і реалізацією концепції ведення наземних бойових дій "зграєю", що у сучасній її інтерпретації запропонована фахівцями "фабрики думки" із США Д. Аркуїлом і Д. Ронфельдтом, та передбачає

“систематичне пульсуюче використання сили і вогню різноманітними, але взаємно пов’язаними підрозділами, що діють проти ворога одночасно зі всіх напрямів”. Зокрема, концепцією передбачено:

- наявність централізованої єдиної стратегії при децентралізованій тактиці дій автономних або напівавтономних підрозділів;
- дії всіх підрозділів проти єдиної цілі;
- “аморфні”, але скоординовані дії (атаки) зі всіх напрямків;
- відсутність поняття “фронт”;
- досконалу систему управління, розвідки, інформації, комп’ютерного забезпечення;
- дії як на відстані, так і в безпосередньому контакті з противником;
- зосередження головних зусиль на підриві згуртованості противника.

Запровадження концепції передбачає відповідні організаційно-штатні зміни у структурі військ. Типова “бойова зграя” має складатися з “кластерів” (рій, куш) і “подів” (зграйок). “Под”, як низова ланка, може бути однорідним, або включати представників різних родів військ. Його приблизна чисельність дорівнюватиме мотопіхотній чоті (10 бойових машин і до 45 військовослужбовців).

Три “поди” об’єднуються у “кластери” (половина мотопіхотної роти армії США). Більш високі організаційні рівні – “батальйон-корпус” стають непотрібними. Один “кластер”, за розрахунками, має діяти “зграєю” проти батальйону противника, а десять таких одиниць – проти дивізії.

В основі використання таких “кластерів” лежить не лише їх відмінна озброєність, а, головне, інтегрованість до системи аерокосмічної розвідки та управління. Це дозволяє отримувати розвіддані в режимі реального часу, самостійно обирати найважливіші цілі, точно вражати їх, не ризикуючи наразитися на вогонь у відповідь.

У бойових діях неконвенційних війн зростатиме значення вогневого враження розвідувально-ударними комплексами високоточної зброї, реактивними системами залпового вогню, ствольною артилерією з керованими боеприпасами, насиченість піхоти ППРК та ПЗРК, безпілотними апаратами тактичної ланки, тактичними ПЕОМ, що у сукупності перетворює сухопутні підрозділи в єдиний інтегрований організм.

Отже, згадані концепції уособлюють та легітимізують новий тип війни, який передбачає комплекс військових дій “малих проти

великих" і "великих проти малих". У результаті все людство є залученим до такої війни, котра набула ознак геоглобальної. Нові війни набувають все більше таких ознак:

- непростійна й незначна чисельність збройних формувань ворогуючих сторін (до 30-60 тис. вояків), а простір бойових обмежується десятками - двома-трьома сотнями кілометрів;
- "клаптиковий" характер бойових дій, ведення протиборства при збереженні господарської діяльності населення;
- відсутність суцільної лінії зіткнення військ, "розмиті" обриси фронту і тилу, орієнтація дій військ на захоплення та утримання важливих населених пунктів, транспортних вузлів, шляхів, опора на мережу потужних блок-постів (чотових, ротних опорних пунктів з підтримкою танків і артилерії) тощо;
- розширення організаційно-управлінської самостійності підрозділів і частин;
- інтеграція на тактичному рівні різнорідних підрозділів за типом ротних, батальйонних, бригадних тактичних груп;
- створення міжвидових угруповань військ на оперативнотактичному рівні;
- стрімке зростання вогневої потужності підрозділів (частин) і зменшення щільності бойових порядків;
- вогневий зв'язок (взаємопідтримка) військ на значній відстані (30-70 км);
- поява нових тактичних прийомів - "вогневого обрамління", "вогневого прочісування" тощо;
- висока маневреність (аеромобільність) військ, зростання ролі ініціативних, рейдових, автономних дій;
- суттєве підвищення ефективності та значення розвідувально-диверсійних дій, спецпропаганди, встановлення співробітництва (забезпечення лояльності) місцевого цивільного населення;
- значна питома вага партизанських дій (влаштування засідок, диверсій, нальотів, терористична та мінна війна тощо), які здійснюються власне іррегулярними формуваннями, у т. ч. - створеними та підготовленими спецвійськами регулярних сил, та, відповідно - антипартизанських дій;
- повноправна участь у бойових діях найманців, співробітників приватних військових компаній;
- інтенсивне ведення радіоелектронної боротьби, забезпечення вельми оперативного надходження у війська

- даних космічної, повітряної, спеціальної (від військ спецпризначення та “партизанських” формувань, “пятої колони” у підпіллі), морської, стратегічної агентурної розвідки;
- широка та інтенсивна підтримка і розвідувальне забезпечення “пятої колони” з боку великих держав, що зацікавлені у певному розвитку неконвенційного конфлікту;
  - підготовленість ЗС до ведення бойових дій у будь-якому урбанізованому просторі;
  - нехтування пересічним населенням (“нічого особистого”), широкомасштабне порушень прав людини, неофіційне унормування традиційно визнаних військових злочинів, застосування протиправних методів ведення війна та жорстке й цинічне “умиротворення” або підбурення населення;
  - одночасне бойове застосування високотехнологічних і застарілих систем (зразків) озброєння.

Війна на сьогодні – це одна із форм унормованої у світі бізнесової діяльності, отже не диво, що новим потужним суб’єктом воєнного мистецтва стали приватні військові компанії – ПВК (англ. *Private military company*), котрі є де-юре приватними комерційними підприємствами, що надають фахові послуги замовнику. Фактично, це явище не є новим в історії війн, тому що протягом всієї їх історії хтось когось завжди наймав. Найманці ж працювали і працюють за принципом: *bellum se ipse alet* – “війна живиться війною”. Отже, вони завжди витребувані.

За класифікацією США поділяються ПВК на фірми – поставники контингентів; консалтингові фірми; фірми із забезпечення. Вони оптимально відповідають сучасній стратегії ведення бойових дій у локальних конфліктах, в яких провідним наземним компонентом операцій стали сили спеціального призначення і допоміжні формування із підготовленого місцевого населення. За ступенем навченості та оснащеності ПВК фактично стали різновидом сил спеціальних операцій (ССО), мало поступаючися регулярним ССО та експедиційним формуванням збройних сил провідних держав.

ПВК фактично є учасниками всесвітнього ринку військових послуг, утворюючи його специфічний сегмент, оперують у понад 100 країн світу, зареєстровані у США (55 % цих структур), 27 % – у країнах Євросоюзу і Великій Британії, 9 % у країнах Близького Сходу та Африки.

Характерним є те, що провідними замовниками послуг ПВК виступали уряди (62 % контрактів), 29 % – комерційні структури, решта – з неурядовими організаціями та фізичними особами. За даними Брукінгського інституту (США), прибутки ПВК щорічно сягають орієнтовно 180 млрд доларів США.

ПВК складаються, переважно, із висококваліфікованих, досвідчених армійських генералів, офіцерів, колишніх співробітників спецслужб та військ спеціального призначення, інших профільних спеціалістів, зокрема – психологів, комп'ютерників, фахівців із дестабілізації банківських систем. У загальний кадровий потенціал ПВК в сучасному світі обчислюється в 2 млн співробітників.

Перевагами приватних військових компаній є, зокрема:

- їх комерційний статус, котрий не викликає протестної реакції з боку громадянського суспільства, як це було би у разі застосування регулярних ЗС;
- беззастережно можуть застосовуватися для здійснення державних переворотів, у безпосередніх бойових діях, для проведення розвідки, диверсійно-терористичних акцій, бойової та спеціальної підготовки незаконних збройних формувань, охорони ватажків закатників, тероризування (залякування) населення, забезпечення незаконного постачання зброї та боєприпасів, організації брутальних провокацій тощо;
- вони є противагою місцевим ЗС у державах – об'єктах геоглобалістики;
- вони є професійними та спроможними до швидкого розгортання;
- їх втрати не враховуються в офіційних звітах урядів;
- гнучке оперативне керівництво.

Недоліками приватних військових компаній можна вважати відсутність:

- ідейної мотивації особового складу;
- єдиного плану заходів та єдиного центру адміністрування
- тощо.

ПВК класифікуються як ті, що надають кадри (*military provider companies*), консультації (*military consulting companies*), повністю забезпечують виконання замовлення (*military support companies*).

Отже, нові ситуації вимагають креативних підходів до теорії та практики воєнного мистецтва. За оцінками дослідників сучасна війна:

- інтегровано та креативно сполучає військові та невоєнні інструменти протистояння, “брутальну” і “м’яку” сили;
- охоплює не лише ТВД прямого конфлікту, але й за принципом мережі традиційно тилову зону, царину міждержавних зносин;
- постійно вдосконалює вельми інноваційні технології та засоби мобілізації (наприклад, інформаційно-комунікаційні технології), летальну і нелетальну зброю;
- комплексно використовує потенціал мережевих, моно- і поліцентричних форм (структур);
- охоплює дії дипломатичного, воєнного, інформаційного, економічного, екологічного характеру тощо;
- підвищує геоглобальну роль сил спеціальних операцій, партизансько-повстанських, терористичних, інших недержавних формувань, включаючи транснаціональну злочинність.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Охарактеризуйте практику військового будівництва, принципи стратегії й тактики бойових дій періоду 1918–1921 рр. в Україні.

2. Розкрийте особливості створення Української військової організації (УВО) та причини її розколу.

3. Проаналізуйте послідовність створення Організації українських націоналістів – ОУН (Б) та розкрийте головну її мету.

4. Охарактеризуйте особливості підготовки Японії до Другої світової війни.

5. Проаналізуйте прихід А. Гітлера до влади в Німеччині та концепцію “блискавичної війни” в боротьбі за “життєвий простір”.

6. Охарактеризуйте особливості Військової доктрини фашистської Італії та зовнішньополітичні зусилля Франції і погляди її військових теоретиків напередодні Другої світової війни.

7. Розкрийте позиції правлячих кіл Великої Британії та США щодо розвитку своїх ЗС напередодні Другої світової війни.

8. Проаналізуйте формальні причини нападу нацистів на Польщу та особливості початку Другої світової війни.

9. Охарактеризуйте особливості замаскованої окупації Москвою Прибалтики у 1939 р. та напад РСЧА на Фінляндію.

10. Розкрийте особливості захоплення А. Гітлером Данії, Норвегії та несподівано швидкої поразки Франції, Бельгії, Нідерландів і британських експедиційних сил у 1940 р.

11. Охарактеризуйте особливості операції “Морський лев” проти Великої Британії та значення Середземноморського ТВД під час Другої світової війни.

12. Проаналізуйте підготовку операції “Барбаросса” зі вторгнення фашистської Німеччини в СРСР та особливості початкового періоду війни з 22 червня до середини листопада 1941 р.

13. Охарактеризуйте першу велику поразку Німеччини в Другій світовій війні у битві під Москвою 1941 р.

14. Розкрийте причини провалу генерального радянського наступу у 1942 р. та поразок у битвах під Харковом і в Криму.

15. Проаналізуйте особливості Сталінградської битви (17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р.) та воєнно-стратегічну ситуацію на Східному фронті на кінець 1942 р.

16. Проаналізуйте передумови рішучого контрнаступу 19 листопада 1942 р. радянських військ під Сталінградом та успіхи ЗС по визволенню значної частини території СРСР.

17. Розкрийте подробиці британської операції "Мінсміт" квітня 1943 р. з дезінформування нацистів щодо місця чергового десантування своїх ЗС у Середземному морі.

18. Охарактеризуйте особливості Курської битви (5 липня - 23 серпня 1943 р.) як корінного перелому у Великій Вітчизняній війні та Сицилійської десантної операції об'єднаного командування США і Великої Британії (10 липня - 17 серпня 1943 р.).

19. Проаналізуйте роль та функції Української повстанської армії (УПА) у ході боротьби за незалежність України (1943-1945 рр.).

20. Охарактеризуйте особливості Ленінградсько-Новгородської наступальної операції, Корсунь-Шевченківської битви, Нормандської десантної операції та операції "Багратіон".

21. Проаналізуйте роль організації "СС-Аненербе" та сутність і значення її основних проєктів.

22. Розкрийте подробиці Фалезької наступальної операції (10-25 серпня 1944 р.), Голландської наступальної операції (17 вересня - 10 листопада 1944 р.) та Вісло-Одерської операції (12-29 січня 1945 р.).

23. Охарактеризуйте особливості Рейнської операції (8 лютого - 22 березня 1945 р.), Рурської операції союзників (23 березня - 18 квітня 1945 р.) і двох стратегічних операцій - Берлінської та Празької (початок 16 квітня 1945 р.).

24. Проаналізуйте особливості подій в басейні Тихого океану та у Південно-Східній Азії (1941-1945 рр.).

25. Розкрийте передумови початку "холодної війни", а також особливості громадянської війни у Китаї 1945-1953 рр., війни в Кореї 1950-1953 рр. та партизанської війни УПА проти СРСР до початку 1960 рр.

26. Охарактеризуйте особливості оголошення незалежності Ізраїлю в ніч з 14 на 15 травня 1948 р., арабо-ізраїльської війни в листопаді 1956 р., "шестидобової війни" 1967 р. Ізраїлю проти Єгипту, Сирії, Йорданії та палестинських збройних формувань.

27. Проаналізуйте особливості "війни на виснаження" Єгипту проти Ізраїлю (березень 1969 - серпень 1970 рр.) та війни у В'єтнамі (1965-1972 рр.).

28. Охарактеризуйте збройний конфлікт через острів Даманський між СРСР і КНР 1969 р., який міг перерости у повномасштабну війну.

29. Розкрийте передумови втягування СРСР у війну в Афганістані (24 грудня 1979 р. - 15 лютого 1989 р.), основні її етапи та особливості.

30. Проаналізуйте передумови іраксько-кувейтського конфлікту 1990 р. та розкрийте особливості операції “Буря в пустелі” (початок 17 січня 1991 р.).

31. Охарактеризуйте передумови, що призвели до розвалу СРСР у 1991 р., особливості Першої Чеченської війни 1994–1996 рр., військової операції альянсу проти Союзної Республіки Югославія “Союзнацька сила” у березні–червні 1999 р. та Другої Чеченської війни 1999–2009 рр.

32. Розкрийте особливості концепції ведення наземних бойових дій США та Великої Британії за планом “Непохитна свобода” в Афганістані у відповідь на терористичні акти 11.09.2001 р. на території США.

РЕКОМЕНДОВА ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ V

1. Арабо-израильские войны 1967–1973. – М.: АСТ, 2004. – 409 с.

2. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / гл. ред. М. М. Козлов. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.

3. Військово-політичний, стратегічний, оперативний і тактичний зміст локальних воєн і збройних конфліктів / під ред. В. Б. Толубко. – К.: Вид-во НАОУ, 2001. – 346 с.

4. Воєнне мистецтво в локальних війнах і збройних конфліктах 50–80-х років ХХ століття / під ред. В. Б. Толубко. – К.: Вид-во НАОУ, 2004. – 184 с.

5. Воєнне мистецтво в локальних війнах 90-х років ХХ – початку ХХІ століть / М. І. Рибак, Р. М. Факадей, С. П. Мосов, В. А. Колесник та ін.; під заг. ред. В. Б. Толубко. – К.: Вид-во НАОУ, 2004. – 175 с.

6. История Второй мировой войны 1939–1945 гг. / А. А. Гречко, Д. Ф. Устинов, Г. А. Арбатов и др. – М.: Воениздат, 1973–1982. – Т. 1–12.

7. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХст.). – Львів: Світ, 1992. – 704 с.

8. Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка) / Институт востоковедения РАН. – М.: ИВ РАН, 2015. – 504 с.

9. Локальні війни та збройні конфлікти другої половини ХХ століття (історико-філософський аспект) / О. І. Гуржій [та ін.]. – К.: Знання України, 2006. – 356 с.

10. Малая война: Организация и тактика малых подразделений: Хрестоматия / сост. А. Е. Тарас. – Минск: Харвест, 1998. – 512 с.

11. Українська дивізія “Галичина”: іст.-публ. зб. – вид. 3-е. – К.: Ярославів Вал, 2008. – 232 с.

12. УПА в світлі документів з боротьби за Українську самостійну соборну державу 1942–1950 рр.: збірка документів. – Мюнхен: Видання ЗЧ ОУН, 1957. – Ч. 1–2.

13. Аллан П., Дитер К. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. – М.: Международные отношения, 1999. – 464 с.

14. Алексеев В. М. Варшавское восстание. Варшава в борьбе против гитлеровских захватчиков (1939–1945). – СПб.: Гуманитарное Агентство “Академический Проект”, 1999. – 192 с.

15. Бадах Ю. Г. Флоти у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ століть. – К.: Вид-во НАОУ, 2003. – 168 с.

16. Биструхін Г. С., Веденеев Д. В. Війна в кам'яних джунглях. Міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності. 1945–2005 рр. – К.: Генеза, 2006. – 512 с.

17. Бок Ф. фон. Я стоял у ворот Москвы: Военные дневники, 1941–1945. – М.: Эксмо, 2006. – 511 с.

18. Боляновський А. Українські військові формування в Збройних Силах Німеччини (1939–1945). – Львів: Вид-во ЛНУ, 2003. – 688 с.

19. Валецкий О. В. Новая стратегия США и НАТО в войнах в Югославии, Ираке, Афганистане и её влияние на развитие зарубежных систем вооружения и боеприпасов. – М.: Арктика 4Д, 2008. – 344 с.

20. Волков С. В. Белое движение. Энциклопедия гражданской войны. – СПб: Изд. дом “Нева”; М.: Изд-во “ОЛМА-ПРЕСС”, 2003. – 672 с.

21. Гордієнко В. Українська Галицька Армія. – Львів: Меморіал, 1991. – 112 с.

22. Давыдков, В. И. Анализ Курской битвы: истор.-докум. эпопея. – Курск: Курск, 2005. – 703 с., карты.

23. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. – М.: Изд-во АПН, 1972. – 704 с.

24. Замулин В. Н. Прохоровское сражение. – М.: Вече, 2013. – 596 с.

25. Кальба М. "Нахтігаль" в запитаннях і відповідях. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2008. – 80 с.
26. Кейтель В. Мемуари фельдмаршала: Победы и поражения вермахта, 1938–1945 гг. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 352 с.
27. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 286 с.
28. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 234 с.
29. Конев И. С. Записки командующего фронтом. – М.: Воениздат, 1991. – 602 с.
30. Коновалов И. П. Солдаты удачи и воины корпораций. История современного наемничества. – Пушкино: Изд-во Центра стратегической конъюнктуры, 2015. – 230 с.
31. Коновалов И. П., Валецкий О. В. Эволюция частных военных компаний. – Пушкино: Изд-во Центра стратегической конъюнктуры, 2013. – 138 с.
32. Коновалов И. П., Шубин Г. В. Современная Африка: войны и оружие. – изд. 2-е. – М.: Изд-во Центра стратегической конъюнктуры, 2013. – 476 с.
33. Конышев В. Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории: монография. – СПб.: Наука, 2004. – 372 с.
34. Конышев В. Н. Военная стратегия США после окончания холодной войны: монография. – СПб.: Наука, 2009. – 178 с.
35. Крысин М. Ю. Латышский легион СС: Вчера и сегодня. – М.: Вече, 2006. – 284 с.
36. Лебедь М. Українська повстанська армія – УПА. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську самостійну соборну державу. – Мюнхен: Вид. пресового бюро УГВР, 1946. – 126 с.
37. Малкош В. М. Українська дивізія "Галиччина" в світлі "легіонової" політики ХХ сторіччя. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – 32 с.
38. Малай В. В. Гражданская война в Испании 1936–1939 годов и Европа. – М.: Наука, 2011. – 291 с.
39. Малеваный В. В. Советский спецназ в Афганистане. – М.: Кучково поле, 2009. – 380 с.
40. Маначинский А. Я. Ирак: тайные пружины войны. – К.: Румб, 2005. – 416 с.

41. Манштейн Э. фон. Утерянные победы. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 1999. – 896 с.
42. Мессенджер Ч. Энциклопедия войн XX века. – М.: Яуза, 2000. – 520 с.
43. Мураховский В.И. Война между Эфиопией и Сомали / под ред. Г.В. Шубина. – М.: Центр стратегической конъюнктуры, 2016. – 88 с.
44. Наврузов Б. Р. 14-я гренадерская дивизия СС “Галиция”. – М.: Вече, 2010. – 320 с.
45. Орлов А. С., Гаврилов В. А. Тайны Корейской войны. – М.: Вече, 2003. – 401 с.
46. Подберёзкин А. И., Харкевич М. В. Мир и война в XXI веке: опыт долгосрочного прогнозирования развития международных отношений. – М.: МГИМО–Университет, 2015. – 581 с.
47. Попов И. М. Война будущего: взгляд из-за океана. Военные теории и концепции современных США. – М.: АСТ, 2004. – 444 с.
48. Рибак М. І., Бадах Ю. Г. Воєнне мистецтво в локальних війнах після Другої світової війни: навч. посіб. – К.: Вид-во НАОУ, 2000. – 136 с.
49. Роттман Г. Л. Война в заливе 1990–1991. – М.: АСТ, Астрель, 2004. – 95 с.
50. Слипченко В. И. Бесконтактные войны. – М.: ИД “Гран-Пресс”, 2001. – 256 с.
51. Слипченко В. И. Войны шестого поколения. Оружие и военное искусство будущего. – М.: Вече, 2002. – 384 с.
52. Соколов Б. В. Тайны финской войны. – М.: Вече, 2002. – 436 с.
53. Таннер С. Афганистан: история войн от Александра Македонского до падения “Талибана”. – М.: Эксмо, 2004. – 432 с.
54. Тимохович И. В. Оперативное искусство советских ВВС в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1976. – 256 с.
55. Тихонов Ю. Н. Афганская война Третьего рейха. – М.: Олма-Пресс, 2003. – 383 с.
56. Ткаченко Н. С. Повстанческая армия (тактика борьбы). – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 512 с.
57. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Война и антивоина: что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. – М.: АСТ: Гранзиткнига, 2005. – 412 с.
58. Требин М. П. Войны XXI века. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2005. – 608 с.

59. Фомин В. Т. Фашистская Германия во Второй мировой войне: сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г. – М.: Наука, 1978. – 328 с.

60. Цибулькин В. В., Лисюк И. П. СС-Аненербе: розсекречени файли. – К.- Хмельницький: ВАТ "Видавництво «Поділля»", 2010. – 288 с.

61. Энгл Э., Паананен Л. Советско-финская война. Прорыв линии Маннергейма (1939–1940). – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 300 с.

62. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1973–2008. – Bd.1–10.

63. Auský S. A. Vojska generála Vlasova v Čechách / 2 roz. vydání. – Vyšehrad: Typografie Bob Rakušan, 1996. – 280 s.

64. Baer, R. See no evil. The true story of a ground soldier in the CIA's war on terrorism. – N.Y.: Crown Publishers, 2002. – 284 p.

65. Fremont-Barnes, G. The Soviet-Afghan War 1979–1989. – Oxford: Osprey Publishing, 2012. – 96 p.

66. Lannoy de F. Les Cosaques de Pannwitz 1942–1945. – Château de Damigny: Heimdal, 2000. – 288 p.

67. Razoux P.; Nicholas E. The Iran-Iraq War. – Cambridge, MA: Belknap Press, 2015. – 688 p.

68. Seidler F. W. Avantgarde für Europa: Ausländische Freiwillige in Wehrmacht und Waffen-SS. – Selent: Pour le Mérite Verlag, 2004. – 414 s.

69. Schwartz R. A. Encyclopedia of the Persian Gulf War. – Jefferson, NC: McFarland & Company, 1998. – 232 p.

70. Walker M. The Cold War: A History. – N.Y.: Henry Holt and Company, Inc.; 1995. – 416 p.

ВИСНОВКИ

Уся історія війн з найдавніших часів до наших днів переконливо свідчить, що воєнне мистецтво розвивалося в залежності від економічного ладу суспільства, способу виробництва, характеру війн, морального духу армій, а також залежно від особливостей історичного розвитку країн, етнічних та релігійних особливостей і традицій, якостей воєначальників, а також інших факторів. Досвід доводить, що кожна нова суспільно-економічна формація створювала якісно нові ЗС.

Зміцнення бойової могутності армії також безпосередньо пов'язана із суспільним і політичним ладом, рівнем промислового виробництва й науково-технічного потенціалу, що впливає на вдосконалювання озброєння й бойової техніки, організаційної структури військ, на підвищення їх вогневих, ударних і маневрених можливостей. На основі розробок воєнних митців виникали нові види ЗС і роди військ, змінювались їх роль та місце у веденні збройної боротьби, що, у свою чергу, впливало на розвиток воєнного мистецтва - теорію й практику підготовки й ведення війн, бойових дій на суші, морі, у повітрі, космосі та ноосфері. За розвитком засобів збройної боротьби перед стратегією, оперативним мистецтвом і тактикою повстають все нові й нові завдання. Сучасне воєнне мистецтво, творчо використовуючи досягнення інших епох і країн, має ряд докорінних принципових особливостей, його теоретичною основою є філософія, історія та філософсько-соціологічне вчення про війну, армію і військову справу.

Важливим етапом удосконалення воєнного мистецтва стали локальні війни та збройні конфлікти сучасності, досвід яких покладено в основу подальшого розвитку військової науки. Більша напруженість і розмах збройної боротьби в минулих війнах вимагають єдиного політичного й військового керівництва, централізації управління бойовими діями військ. Сформувався погляд на роль раптовості у війні, виявилася пряма залежність результативності дій ЗС на континентальних і морських ТВД від рішення завдань завоювання панування в повітрі, погодженості зусиль усіх видів ЗС. Мистецтво підготовки й ведення операцій та боїв розвивається шляхом збільшення потужності удару і глибини враження, підвищення маневреності військ, у тому числі й при вирішенні завдань своєчасного нарощування зусиль для досягнення високих темпів бою.

Неабияке значення має своєчасна розвідка, котра дозволяє вести війни та бойові дії на упередження, а також завчасно приймати необхідні та актуальні управлінські рішення.

Необхідно завжди пам'ятати, що доки існують протиріччя і складності у сучасному світі, не виключена загроза виникнення нових осередків напруженості, що можуть призвести до розв'язання нових війн та локальних конфліктів. Останні роки показали, що є ще окремі уряди та політичні лідери, котрі здатні своїми авантюрними й згубними діями та непомірними амбіціями втягнути держави у тривалі регіональні конфлікти, що можуть зашкодити розвитку та навіть поставити під питання існування усього людства.

У зв'язку із зазначеним, необхідне постійне поглиблене вивчення досвіду війн і воєнних конфліктів. Аналізуючи причини їх виникнення, методика розв'язання, особливості застосування сил та засобів, характер та способи ведення бойових дій, а також тенденції розвитку збройної боротьби, можна зробити відповідні висновки, які спрямовані на забезпечення обороноздатності нашої держави, підвищення бойової готовності ЗС України, а головне – розвивати їх на упередження.

Як свідчать події 2013–2016 рр., наша держава мусить зосередитися на науковому осмисленні наявних реалій. Так, неабиякої актуальності набуває війна у ноосфері, а саме агітація і пропаганда, спрямована проти агресора, котрий де-юре не визнає своєї участі на теренах нашої Батьківщини.

Серед найактуальніших комплексних заходів можна зазначити:

- формування та оптимізоване коригування національної стратегії безпеки України з інтелектоємним воєнно-політичним поетапно організованим контентом – основою для запобігання, унеможливлення, мінімізації та протидії потенційним і наявним противникам і ворогам;
- належне воєнно-професійне навчання української молоді із наймолодшого дитячого віку в дусі здорового патріотизму;
- створення ЗС нового покоління, спроможних до синергетичних ефективних дій в умовах війн нового покоління;
- озброєння нових ЗС надсучаснішою зброєю, традиційною і нетрадиційною (зокрема, спроможною завдавати шкоди противникам у ноосфері), летальною і нелетальною;

- переглянути стратегію і тактику, а також всі інші складові воєнного мистецтва; виходячи із реалій сьогодення;
- перекриття каналів фінансування і матеріально-технічного забезпечення підривних і деструктивних сил, різноманітних соціальних девіантів;
- підвищення відповідальності за антидержавницьку діяльність, юридичний зміст якої визначити чітко та безколізійно;
- ефективне використання зовнішньополітичних важелів і механізмів для протидії державам, що вдалися до агресивних дій;
- своєчасну розвідувальну та інформаційно-аналітичну роботу з метою виявлення підготовки агресії, безпосереднє розвідувально-інформаційне забезпечення професійного супроводження перебігу подій як всередині держави, так і за її межами;
- захист вітчизняних електронних мереж і ресурсів від кібератак, масової свідомості $\neq$ від деструктивних інформаційно-психологічних впливів, розвиток засобів інформаційного впливу на противника;
- забезпечення надійної охорони кордонів, зокрема - відвернення незаконної міграції;
- унеможливлення непідконтрольних владі етнорасових анклавів у великих містах, етнічних організованих злочинних угруповань;
- підтримання у належному функціональному стані мобілізаційної системи і територіальної оборони держави;
- інформаційно-просвітницька робота з населенням із роз'яснення сутності, форм і методів противників і ворогів, безпосередніх загроз антидержавних дій.

Для подальшого розвитку нашої Батьківщини актуальним є свідомо відмова від минулого шляхом вибудовування конструктивної концепції розвитку держави на далеку й середньострокову перспективу, об'єктивний професійний аналіз наявної ситуації задля примирення всіх еліт, залучених до тієї або іншої форм протиборства.

Україна мусить прокинутися, позбутися ілюзій та зосередитися на власних потенціалі та ресурсах. А для цього потрібно виховати нову генерацію політиків і управлінців, воля до

перемоги на фронті боротьби із деградацією та занепадом суспільства.

Неупереджений аналіз минулого – нагальний урок для сьогодення: серед пріоритетних напрямів становлення державності в нинішньому світі має бути професійне будівництво потужних і сучасних власних ЗС, здатних гарантувати незалежність, суверенітет і свободу. Без належної уваги до цієї проблеми найшляхетніші задуми можуть виявитись нездійсненими.

В давні часи, наші предки закінчували текст навчального посібника або підручника словами: *“По сему ж і прочая разумей”*. Отже, згаданий текст об’єктивно не може бути вичерпним, а головним вчителем, після закінчення навчання, залишатиметься життя. Воно ж і доповнить знання, а також сприятиме оптимізації воєнного мистецтва, відповідно до актуальних реалій сьогодення та майбуття.

СТИСЛИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ДОВІДНИК

АГОНАЛЬНІ ДІЇ (давньо-грецьк. *ἀγων* 'боротьба, змагання') - уособлення ідеї незакінченості й незавершеності протистояння або боротьби; характеризуються змаганням, переважно ненасильницькими методами, спрямованими на конструктивну взаємодію на багаторівневій основі, а не заснованими на приматі знищення суперника або конкурента.

АЛГОРИТМ - сукупність інформації, що покроково описує характер реалізації певного сценарію, план-сценарій певних дій, можливо, й поліваріантний.

"АЛЬБІОН (туманний, підступний)" - історична назва Англії (пізніше - Великої Британії). Назва походить від латинської назви білих скель південного узбережжя цієї держави.

АНТАНТА - під час Першої світової війни - союз понад 20 держав під проводом "чотиристоронньої згоди" - Великої Британії, Франції, Російської імперії та Італії, спрямований, передусім, проти "чотиристороннього союзу" - Австро-Угорщини, Болгарії, Німеччини й Туреччини.

АРХЕТИП ("колективне підсвідоме") - глибинна психологічна структура, що сформувалася поколіннями - попередниками на основі життєвого досвіду та міфології та стало характеризувати певного індивіда, рід, соціальну групу, етнос тощо.

БАГНЕТ (фр. *baionette*) - вид колючої та ріжучої зброї, винайдений у XVII ст. майстрами м. Байонна (Франція). Багнет кріпиться на дульній частині ствола ручної вогнепальної зброї та призначається для рукопашного бою.

БОЙОВИК - спеціально підготовлена й навчана особа, що здатна одинцем або у складі групи здійснювати силові (гострі) військові акції.

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО - вміння творчо і майстерно організувати війни та бойові дії на стратегічному, тактичному й оперативному рівнях, а також протидію їм. Включає в себе *військове мистецтво*.

ВІЙНА – суспільно-політичне явище, основою якого є збройна боротьба між державами (їх коаліціями) або між суспільними групами всередині однієї держави чи на транснаціональному рівні; це також соціальне явище, що є однією із форм розв'язання суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та інших протиріч між державами, націями, етносами і соціальними групами, а також окремими індивідуумами насильницькими засобами.

ВІЙНА ІНФОРМАЦІЙНА – форма ведення інформаційного протиборства між різними суб'єктами (державами, неурядовими, економічними або іншими структурами), що передбачає здійснення комплексу заходів із завдання шкоди інформаційній сфері конфронтуючої сторони й захисту власної інформаційної безпеки.

Інформаційне протиборство – це форма боротьби, що становить сукупність спеціальних (політичних, економічних, дипломатичних, технологічних, військових та інших) методів, способів і засобів вигідного впливу на інформаційну сферу об'єкта зацікавленості та захисту власної інформаційної сфери в інтересах досягнення поставлених цілей. Види інформаційного протиборства: інформаційно-технічне й інформаційно-психологічне.

ВІЙНА РЕГІОНАЛЬНА – воєнний конфлікт за участі декількох суб'єктів (держав) одного регіону.

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО – складова частина воєнного мистецтва; вміння творчо і майстерно застосовувати зброю і техніку особовим складом у збройній боротьбі, а також керувати військовими формуваннями при веденні боїв, операцій та інших дій військового характеру.

ВИКЛИК – реалізація інтересів, а також латентне чи явно виражене бажання певного контрсуб'єкта до дії або протидії, здатному нанести певну шкоду суб'єктивованому об'єкту. Виклики зазвичай явище об'єктивне і не потребує негайного реагування.

ВОЄННА БЕЗПЕКА – стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх воєнних загроз, пов'язаних із застосуванням військової сили або загрозою її застосування, характеризується відсутністю викликів, небезпек і загроз воєнного характеру.

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО – вища форма інтелектоємного ведення воєн або бойових дій, керування військовими підрозділами (воєнне мистецтво), що дозволяє суб'єкту – митцю результативно максимізувати перемогу над ворогами чи противниками (опонентами).

ВОРОГ – крайній та радикальний окремих чи груповий опонент – контрsub'єкт (соціальна група, держава), хто, як правило, не здатний на пошук компромісу (див. *противник*) та намагається об'єкту своєї ворожнечі нанести максимальну шкоду, навіть позбавити життя.

Ворога зазвичай знищують або примушують до безумовної капітуляції.

ГРУПА РЕФЕРЕНТНА – авторитетне у конкретному сегменті певного суспільства стале об'єднання людей, до якої звертаються інші індивідууми з метою визначення або підтвердження власної позиції; консорціум, що здійснює прямий чи опосередкований вплив на ставлення або поведінку конкретної людини, що співпадає з визнаними нею морально-етичними та поведінковими нормами, а також ціннісними орієнтирами.

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ – метод маніпулятивного впливу, що застосовується з метою введення у оману заздалегідь визначеного індивідуального або групового об'єкта задля прийняття останнім хибних рішень чи виконання запрограмованих маніпулятором дій.

ДЕСПОТІЯ (від д.-грец. *δεσποτεία* 'необмежена влада') – особлива форма монархії, що склалася на Стародавньому Сході. Східній деспотії притаманні необмежена влада правителя, освячення її релігією, а також надзвичайно централізована система адміністрування.

ДОМІНАНТИ ТЕОРІЯ – в класичному розумінні описує очаж збудження у корі головного мозку людини, котрий, з одного боку, накопичує імпульси, що спрямовуються у нервову систему. З другого боку, цей очаж одночасно пригнічує активність інших центрів, що підпорядковуються панівному, тобто домінанті. Водночас, розуміючи соціальні системи живим соборним організмом, теорію домінанти можна поширювати і на них. Завдяки такому розумінню теорія домінанти дозволяє досліджувати не лише фізіологічні, але й психологічні, соціально-психологічні та соціальні

процеси. Отже, теорія домінанти є підґрунтям для комплексної полідисциплінарної концепції людини та суспільства.

ЕТНОС – феномен ноосфери або системна соціальна цілісність дискретного типу; основна одиниця класифікації людства. Природне співтовариство людей, котрі об'єднані генетичним гармонічним зв'язком із певним регіоном, мають власну внутрішню структуру та свої характерні стиль поведінки, мову, культуру, звичаї, спільне минуле, конфесійну належність тощо.

ЗАГРОЗА – реальна можливість виникнення або висока ймовірність реалізації небезпеки, а також метод залякування чи обіцянка контрсуб'єктом нанести суб'єктивованому об'єкту певну шкоду.

ІНТЕРВЕНЦІЯ – один із видів противоправного застосування сили, що полягає у втручанні суб'єкта (інтервента) у внутрішні справи об'єкта (передусім, іншої держави) як шляхом застосування збройної сили, так і в іншій формі.

КОЛОНИЯ (лат. *colonia* 'поселення') – певна територія, позбавлена політичної та економічної самостійності, підконтрольна метрополії, котра й визначає порядок адміністрування на колонізованих теренах.

КОНВЕКЦІУМИ (лат. *convecto* 'звозити, привозити'; *convector* 'випадковий супутник у дорозі') – один із найнижчих рівнів самоідентифікації, ніж етнос; випадково зібрані групи людей, котрі об'єднані спільною територією, побутом (наприклад, виробничий або офісний колектив, сільська община, населення однієї вулиці чи кварталу тощо). Шляхом сталої кооперації (наприклад, завдяки міським комунам) конвекціуми, тобто формальні групи, спроможні перетворитися на неформальні – консорціуми.

КОНСОРЦІУМИ (у Л. М. Гумільова – консорції) – один із найнижчих рівнів самоідентифікації, ніж етнос; неформальні групи індивідуумів, об'єднаних ідеєю (служіння Богу – монастир, незаконне збагачення – злочинне угруповання тощо).

КОНТРСУБ'ЄКТ – індивідуальний або груповий опонент, противник, ворог.

КОНФЛІКТ - пряме або опосередковане зіткнення сторін - суб'єктів, їх тимчасове протиборство через різницю в інтересах, ідеології, прагненнях тощо. Крайньою та найрадикальнішою формою конфлікту є війна.

КОНЦЕПТ - сприйняття індивідуумом знаку, пізнавальна психо-семантична структура (ідеальне) стосовно комунікативно значущого об'єкту дійсності.

КОРПОРАТИВНІСТЬ - основа побудови консорціумів; природний процес об'єднання індивідуумів для реалізації сукупними зусиллями їх особистих цілей, амбіцій тощо.

ЛАКЕДЕМОН (д.-грец. Λακεδαίμων) - історично-міфологічна назва Давньої Спарти. Походить від імені міфічного сина Зевса та плеяди Таїгети, який одружився зі Спартою та народив дітей - Амікла й Еввідіку, а також побудував перше місто, яке назвав Спартою.

МИСЛЕННЯ ОСОБИСТІСНЕ - домінування у психотипі індивідууму, "того, що спрямовує та мотивує зсередини" людину, в залежності від його особистісних стереотипів, прагнень, ціннісних орієнтацій тощо, організованих за принципом "соборної цілісності". Цей тип мислення, як правило, характеризує нонконформіста, здатного до іноваційно-венчурної поведінки, створенню й реалізації "великих" і стратегічних за рівнем теорій і проєктів.

МИСЛЕННЯ РОДОВЕ - домінування у психотипі індивідууму, "того, що спрямовує та мотивує чи вмотивовує ззовні" (англ. "other-directed") людину, в залежності від зовнішніх факторів (перед усім, родичів, "своїх" референтної групи, моди тощо). Цей тип мислення, як правило, характеризує конформіста, спроможного до любых змін, щоб перебувати у відповідності ("в об'їмі") із оточуючим соціальним середовищем, здатного обрати тактику "малих альтернатив" аніж стратегію "великих" і стратегічних за рівнем теорій і проєктів.

МІСТО СЕРЕДНЬОВІЧНЕ - термін урбаністики, що означає стале укріплене поселення ремісників, комерсантів та представників інших не аграрних професій. Базовими ознаками є: наявність сталого торговельного майдану, бургомистра, магістрату, власних податкових і митних структур, воєнізованої (військової) охорони й правоохоронних підрозділів тощо, а також регламентуючих документів (передусім, міського статуту).

Може існувати у формах “передміста”, “урбанізованого поселення”, “міста-ембріону”, “міста-нуклеусу” тощо.

“М’ЯКА СИЛА” (англ. *soft power*) – сукупність акцій впливу, що дозволяють суб’єкту де-юре мирними шляхами досягати бажаних результатів під час де-факто протистояння з контрсуб’єктами або навіть війни з ними.

НОМАДИЗМ (англ. *nomadism* – кочування) – глибинний архетип людської свідомості, котрий за домінантою стимулює зміну місця життя, захоплення та привласнення нових територій та ресурсів; сприяє жорстко прагматичному ставленню до співвітчизників – “своїх” і, тим більше, до іноземців – “чужих”. Людина з “номадичним” архетипом – жорстка, цинічна, вузько прагматично налаштована на споживання ресурсів “м’язо-кісткова” машина. Психотипи такої людини або гнучкий, влєсливий, “склизкий”; або грубий, нахабний, брутальний. “Номадизм” є синонімом термінів “атлантизм”, “талассократія”.

ОПОНЕНТ – контрсуб’єкт, що протистоїть певному суб’єкту в ідеологічній, політичній, військовій площині, але намагається вирішити конфліктні ситуації мирним шляхом.

ОТТОМАНСЬКА ПОРТА (ВЕЛИКА ПОРТА, ОСМАНСЬКА ДЕРЖАВА/ПОРТА) – назви Туреччини, що використовуються у чинній документації в різні часи існування цієї держави.

ПЕДАГОГІКА ВОЄННА – специфічна, професійно зорієнтована галузь педагогічної науки, спрямована на формування гідних фахівців, спроможних грамотно й ефективно нанести шкоду окремому або груповому об’єкту впливу насильницькими або ненасильницькими діями, шляхом застосування “жорсткої” або “м’якої” сили, летальної або нелетальної зброї

ПЕРЕМОВИНИ – комунікативна діяльність суб’єктів, що спрямована на мирне вирішення певної проблеми (предмету перемовин).

ПРОТИВНИК – радикальний окремий чи груповий опонент – контрсуб’єкт (соціальна група, держава), хто намагається об’єкту своєї ворожнечі нанести шкоду, навіть позбавити життя, але,

водночас, здатний на певних умовах до пошуку компромісу (наприклад, укладання мирної угоди). Пор. *ворог, опонент*.

РАДЯНСЬКА АРМІЯ – збройні сили Радянської Росії – СРСР у 1918–1991 рр. В 1918–1943 рр. – Робітничо-Селянська Червона Армія (РСЧА). 1943–1955 рр. – Армія СРСР. 1955–1991 рр. – ЗС СРСР.

РИЗИК – імовірні загроза чи небезпека, враховуючи які (ризик) суб'єкт щось здійснює або приймає рішення, за наслідки чого несе повну відповідальність.

РІЧ ПОСПОЛИТА (лат. *Res Publica*; пол. *Rzeczpospolita*) – федеративна держава, що існувала у Європі у 1569–1795 рр. Друга Річ Посполита (пол. *II Rzeczpospolita, Rzeczpospolita Polska*) – офіційна назва Польщі з 1918 до 1939 рр.

СУБЕТНОС – нижчий щабель самоідентифікації, ніж етнос; стале об'єднання людей, сформована індивідуумами, конвекціумами, консорціумами тощо (наприклад, населення великого міста або певної території – земляцтва).

СУПРЕТНОС – вищий щабель самоідентифікації, ніж етнос; поліетнічне об'єднання людей, котре характеризують державотворчий потенціал, а також характерний стиль соціальної поведінки, інтегральні мова, культура, спільне минуле, конфесійна належність тощо (наприклад, італійці, німці, французи тощо).

ТЕЛЛУРИЗМ – термін, що уособлює глибинний архетип людської свідомості, котрий за домінантними ознаками пов'язаний із землею, твердю, суходолом, які уособлювала давня римська богиня на ім'я Теллус (пор. укр. *тіло*) або Теллура. Цей архетип людського мислення обумовлює пріоритетну постійність “місця життя” (рідного життєвого простору), прив'язку до нього. З теллуризмом невід'ємно пов'язані слова Батьківщина, Вітчизна, Земля-Мати (лат. *Terra Mater*) і т. п. Показово, що її чоловіком, Батьком-Ґрунтом, уособленням життєдайної сили, запліднення, вважався Теллумон (*Tellumo*), з яким глибинно пов'язане поняття патріотизму. Діти Теллус і Теллумона – чотири пори року, а онуки – місяці. Їх відлік спеціальними посадовими особами – понтифіками перетворювався на складний ритуал із землеробською домінантою.

Люди з домінуючим архетипом землі або ґрунту, як правило, помірковано консервативні, намагаються жити так, щоб не заважати іншим, виробляють більшість додаткових матеріальних і духовних

благ для усього людського суспільства. У сучасних теоріях геоглобалістики семантика терміна "теллуризм" щільно переплетена із значенням термінів "теллурократія", "континенталізм" тощо.

ТЕРОР – свідоме використання нелегітимного насильства з боку певної групи осіб (великої або малої), що намагається досягнути власних, важко досяжних цілей будь-яким незаконним шляхом і за будь-яку ціну.

ТЕРОРИЗМ – у власних цілях індивідуального або групового суб'єкта, свідомо незаконне використання сили або загрози її застосування задля залякування або шантажу об'єкта – обраної індивідуальної або групової жертви.

УДАР – одночасне враження військового угруповання противника або інших визначених об'єктів шляхом цілеспрямованого впливу на них всіма наявними засобами або військами суб'єкта.

УНІВЕРСАЛІЯ (лат. *universalis* 'загальний') – базовий мисленевий конструкт, що стосується цілісного (онтологічного) значення окремих понять і явищ та сприяє гносеологічному розвитку особистості й соціально-комунікативних систем у контексті ноосфери.

ФАКТОРІЯ (лат. *factori* 'контора, управління') – віддалена філія торговельної фірми, що являла собою стаціонарне поселення з коморами для товарів, а також підприємствами їх первинної переробки та пакування.

ХАРИЗМА (давньо-грецьк. *χάρισμα* 'милість', 'Божий дар') – справжні або ілюзорні виключні позитивні якості певного об'єкту за оцінками референтної групи або людського суспільства.

ШАНТАЖ – форма загрози, що полягає у залякуванні об'єкта з метою створення вигідного для суб'єкта маніпулятивного простору.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
2. Закон України “Про Збройні Сили України” від 06.12.1991 р. № 1934-ХІІ.
3. 1941 год /сост. Л. Е. Решин и др. – М.: Международный фонд “Демократия”, 1998. – Кн. 1-2.
4. Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – Львів: АСВ, 2010. – 27 с.
5. Александр Васильевич Суворов. К 250-летию со дня рождения. – М.: Наука, 1972. – 376 с.
6. Арабо-израильские войны 1967-1973. – М.: АСТ, 2004. – 409 с.
7. Афганские уроки: Выводы для будущего в свете идейного наследия А.Е. Снесарева. – М.: Военный университет, Русский путь, 2003. – 896 с.
8. Біблія/ Ukrainian Bible. – Ukrainian Bible Societies/ Українське біблійне товариство, 1993. – 296 с.
9. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия / гл. ред. М. М. Козлов. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.
10. Викинги: Набеги с севера. – М.: ТЕРРА, 1996. – 168 с.
11. Високоточна зброя та основи захисту від неї: навчальний посібник / В. В. Стрижевський, Д. В. Зайцев, В. П. Бабенко та ін. – К.: Вид-во НАОУ, 2004. – 76 с.
12. Військова топографія: навчальний посібник / Т. М. Гребенюк, П. І. Волчко, В. Ю. Жидков та ін. / під ред. П. П. Ткачука, І. С. Тревого. – Львів: Львівська політехніка, 2008. – 384 с.
13. Військово-політичний, стратегічний, оперативний і тактичний зміст локальних воєн і збройних конфліктів / під ред. В. Б. Толубко. – К.: Вид-во НАОУ, 2001. – 346 с.
14. Владимир Иванович Вернадский и Лев Николаевич Гумилёв: Великий синтез творческих наследий (коллективная научная монография). – Кострома: Изд-во КГУ им. Н. А. Некрасова, 2012. – 662 с.
15. Военная библиотека с высочайшего соизволения посвященная российской армии: Репринтное издание 1838-1840 гг. – СПб.: Альфарет, 2012. – Т. 1-6.
16. Военная мысль античности. Сочинения древнегреческих и византийский авторов: Аполлодор, Витрувий, Цезарь Гай Юлий, Полибий, Прокопий Кесарийский и др. – СПб.: Terra Fantastica; М.: АСТ, 2002. – 665 с.

17. Военная мысль в изгнании: Творчество русской военной эмиграции. – М.: Воен. ун-т, Русский путь, 1999. – 640 с.
18. Военная сила в международных отношениях: учебное пособие / В. И. Анненков, О. П. Иванов [и др.]; ред. В. И. Анненков. – М.: КноРус, 2011. – 493, [3] с.
19. Военная топография / А. А. Псарев, А. Н. Коваленка, А. М. Куприн, Б. И. Пирнак. – М.: Воениздат, 1986. – 384 с.
20. Воєнне мистецтво в локальних війнах і збройних конфліктах 50-80-х років ХХ століття / під ред. В. Б. Толубко. – К.: Вид-во НАОУ, 2004. – 184 с.
21. Воєнне мистецтво в локальних війнах 90-х років ХХ – початку ХХІ століть / М. І. Рибак, Р. М. Факадей, С. П. Мосов, В. А. Колесник та ін.; під заг. ред. В. Б. Толубко. – К.: Вид-во НАОУ, 2004. – 175 с.
22. Военное искусство античности / Аполлодор, Эней Тактик, Георгий Кантор и др. – М. : ЭКСМО; СПб.: Terra Fantastica; 2003. – 768 с.
23. Военно-морской словарь / гл. ред. В. Н. Чернавин. – М.: Воениздат, 1989. – 511 с.
24. Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности: сравнительный анализ концепций военно-теоретических школ Европы втор. пол. XIX – нач. XX века. – 2-е изд., доп. и перераб. – К. : Вид-во НАОУ, 2005. – 256 с
25. Военный энциклопедический словарь / ред. С. Ф. Ахромеев. – Изд. 2-е. – М.: Воениздат, 1986. – 922 с.
26. Военный энциклопедический словарь ракетных войск стратегического назначения / ред. И. Д. Сергеев. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1999. – 634 с.
27. Военный энциклопедический словарь. – М.: Эксмо, 2007. – 1024 с.
28. Война и армия: Философско-социологический очерк / под ред. Д. А. Волкогонова, А. С. Миловидова, С. А. Тюшкевича. – М.: Воениздат, 1977. – 415 с.
29. Война и мир в терминах и определениях: воен.-полит. словарь. – М.: Вече, 2011. – 635 с.
30. Войны второй половины XX века / авт.-сост. А. Н. Гордиенко. – Минск: Литература, 1998. – 544 с.
31. Вооружённые силы на Юге России. Январь-июнь 1919 года. – М.: Центрполиграф, 2003. – 672 с.
32. Вплив глобальних політичних, енергоресурсних та екологічних змін на воєнну безпеку держави / В. В. Зубарев, О. П. Кутовий, О. О. Свергунов, С. М. Химченко. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 256 с.

33. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. – К.: Либідь, 2000. – 488 с.
34. Грозное оружие: Малая война, партизанство и другие виды асимметричного воевания в свете наследия русских военных мыслителей. – М.: Военный университет; Русский путь, 2007. – 760 с.
35. Дорогами испытаний и побед / Н. М. Афанасьев, Н. К. Глазунов, П. А. Казанский и др. М.: Воениздат, 1986. – 272 с.
36. Дорогой тысячелетий: Экскурсии по Средневековому Крыму / В. П. Бабенчиков, Е. В. Веймарн, Т. Н. Высотская и др. – Симферополь: Крым, 1966. – 192 с.
37. За профессиональную армию: Идеи Шарля де Голля и их развитие в XX веке. – М.: Военный университет, Независимый военно-научный центр “Отечество и Воин”, Олма-Пресс, 1998. – 576 с.
38. Заграничные походы российской армии. 1813–1815 годы: энциклопедия / редкол.: В.М. Безотосный и др. ; Гос. ист. музей и др. – М.: РОССПЭН, 2011. – Т. 1-2.
39. Запорожці: До історії козацьк. культури. – К.: Мистецтво, 1993. – 400 с.
40. Искусство войны: Антология военной мысли. – СПб.: ЗАО ТИД “Амфора”, 2009. – 542 с.
41. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840–1890 гг.): сборник / сост. И. Ф. Павловский. – Полтава: Тип. Губернского правления, 1890. – VIII, 113 с.
42. История военно-морского искусства: учеб. пособие для академий и училищ / Гл. штаб воен.-мор. сил. Ист. отд.-ние. – М.: Воениздат, 1953–1954. – Т. 1-3.
43. История военного искусства. Учебник для слушателей академий / Б. В. Панов, В. Н. Киселев, И. И. Картавцев и др. – М.: Воениздат, 1984. – 535 с.
44. История военного искусства / М. М. Кирьян, А. И. Бабин, И. М. Кравченко и др.; под ред. П. А. Жилина. – М.: Воениздат, 1986. – 445 с.
45. История военного искусства: учебник / А. Г. Первов [и др.]; под общ. ред. А. Г. Первова. – Монино: Воен.-воздуш. акад., 1987. – 494 с.
46. История военной стратегии России / под ред. В. А. Золотарева. – М.: Кучково поле; Полиграфресурсы, 2000. – 592 с.
47. История Второй мировой войны 1939–1945 гг. / А. А. Гречко, Д. Ф. Устинов, Г. А. Арбатов и др. – М.: Воениздат, 1973–1982. – Т. 1-12.

48. История Золотой Орды: сборник материалов. - СПб.: Европейский Дом, 2003. - 224 с.
49. История русской армии. - М.: Эксмо, 2009. - 768 с.
50. Інформаційна безпека держави у контексті протидії інформаційним війнам: навч. посіб. / В. Б. Толубко та інш. - К.: Вид-во НАОУ, 2003. - 340 с.
51. Історія війн і воєнного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво) / під ред. В. Б. Толубко. - К.: Вид-во НАОУ, 2003. - 178 с.
52. Історія українського війська / І. Крип'якевич, І. Гнатевич та ін. - Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. - VIII, 568 с.
53. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). - Львів: Світ, 1992. - 704 с.
54. Китайская наука стратегии / сост. В. В. Малявин. - М.: Белые альвы, 1999. - 415 с.
55. Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка) / Институт востоковедения РАН. - М.: ИВ РАН, 2015. - 504 с.
56. Космос: оружие, дипломатия, безопасность / Моск. Центр Карнеги. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. - 175 с.
57. Легендарные полководцы и сражения / авт.-сост. В. Н. Сингаевский. - М.: Астрель; СПб.: Полигон, 2011. - 159 с.
58. Локальні війни та збройні конфлікти другої половини ХХ століття (історико-філософський аспект) / О. І. Гуржій [та ін.]. - К.: Знання України, 2006. - 356 с.
59. Локальные войны. История и современность / под ред. И. Е. Шаврова. - М.: Воениздат, 1981. - 304 с.
60. Малая война: Организация и тактика малых подразделений: Хрестоматия / сост. А. Е. Тарас. - Минск: Харвест, 1998. - 512 с.
61. Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса). - М.: Наука, 1987. - 570 с.
62. Международный терроризм: борьба за геополитическое господство / под ред. А. В. Возженикова. - М.: Эксмо, 2007. - 528 с.
63. О стратегии: Византийский военный трактат VI века. - СПб.: Алетейя, 2007. - 160 с.
64. Общая тактика: учебник / Ю. Б. Торгованов [и др.]; ред. Ю. Б. Торгованов. - Красноярск: Изд-во Сиб. федер. ун-та, 2013. - 340 с.
65. Оружие будущего: Тайны новейших военных разработок / Авт.-сост. В. Н. Соколов. - Минск: Литература, 1998. - 512 с.

66. Основы военно-морской науки: военно-теоретический труд / А. П. Рудометкин, Н. Н. Гетман [и др.]; ред. В. И. Куроедов [и др.]; М-во обороны РФ, Военно-морской флот. – М.: Воениздат, 2008. – 766, [2] с.
67. Основи планування операцій за стандартами НАТО: навч. посіб. / М. В. Гребенюк, С. М. Салкуцан, Ю. П. Остах, А. І. Шигида. – К.: Вид-во НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2015. – 120 с.
68. Основи стратегії національної безпеки та оборони держави: підручник / під. заг. ред. В. Г. Радецького. – К.: Вид-во НАОУ, 2009. – 596 с.
69. Основи управління і прийняття рішень у військовій справі: навч. посіб. / В. С. Полікашин, Ю. В. Полікашин, С. Ю. Поляков. – Харків: Вид-во Нац. юрид. акад. України, 2003. – 120 с.
70. Памятка солдату и матросу. Действия в условиях применения атомного, химического и бактериологического оружия. – М.: Воениздат, 1955. – 128 с.
71. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / упорядник В. Шевченко. – К.: ТОВ “Видавництво «Кліо»”, 2015. – 800 с.
72. Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов. – М.: Наука, 1968. – 707 с.
73. Постыжение военного искусства: Идейное наследие А. А. Свечина. – изд. 2-е. – М.: Русский путь, 2000. – 688 с.
74. Приготовительный курс военного искусства или руководство для изучения военной службы во всех её частях. – М.: Тип. С. Орлова, 1874. – 678 с.
75. Русско-японская война 1904–1905 гг. – изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Изд-во В. Березовского, 1909. – 288 с.
76. Сказание о Мамаевом побоище: лицевая рукопись XVII века из собрания Государственного исторического музея. – Л.: Советская Россия, 1980. – 272 с.
77. Скифия: история, хозяйство, быт, религия, военное дело / В. Ю. Мурзин, Н. А. Гаврилюк, С. С. Бессонова и др. – Николаев: Возможности Киммерии, 2004. – 148 с.
78. Словарь военных терминов / сост. А. М. Плехов. – М.: Воениздат, 1988. – 337 с.
79. Советская военная энциклопедия / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М.: Воениздат, 1976–1980. – Т. 1–8.
80. Срібна сурма. Спогади й матеріали до діянь Української Військової Організації. – Збірник перший. – Торонто: Срібна сурма, Б. р. – 128 с.

81. Стратегия духа: Основы воспитания войск по взглядам А. В. Суворова и М. И. Драгомирова. – М.: Русский путь, 2000. – 184 с.
82. Українізація Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Розбудова Українського військового флоту (березень 1917 – квітень 1918 рр.): зб. док. / упорядник А. В. Лубенець. – Севастополь: Вид-во СВМІ, 2007. – 210 с.
83. Українська дивізія “Галиччина”: іст.-публ. зб. – вид. 3-є – К.: Ярославів Вал, 2008. – 232 с.
84. УПА в світлі документів з боротьби за Українську самостійну соборну державу 1942–1950 рр.: збірка документів. – Мюнхен: Видання ЗЧ ОУН, 1957. – Ч. 1–2.
85. Философия войны / сост., авт. предисл. и прил. И. В. Домнин; общ. ред. А. Б. Григорьев. – М.: Изд. центр “Анкил-Воин”: Российский военный сборник, 1995. – 237 с.
86. Флоты Второй Мировой: энциклопедия / А. В. Дашьян, С. В. Патянин, Н. В. Митюков, М. С. Барабанов. – М.: Яуза [и др.], 2009. – 607, [1] с.
87. Хочешь мира, победи мятежевойну! Творческое наследие Е. Э. Месснера. – М.: Военный университет, Русский путь, 2005. – 696 с.
88. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: очерки края, общества, вооружённой силы и службы в двух частях. – Краснодар: Советская Кубань, 1998. – 192 с.
89. Чжунго гудай цю да цыдянь. Бинци. Синцзюй (Великий словник артефактів давнього Китаю. Зброя. Знаряддя покарання). – Шицзячжуань: Хэбэй цзяюй чубаньшэ, 2004. – 516 с. (китайською мовою).
90. Эволюция военного искусства: этапы, тенденции, принципы / под ред. Ф. Ф. Гайворонского. – М.: Воениздат, 1987. – 246 с.
91. Элитные вооружённые силы. – М.: Полярис, 1998. – 158 с.
92. Энциклопедия военного искусства. Военная символика. – Минск: Литература, 1997. – 542 с.
93. Энциклопедия военного искусства. Воздушно-десантные войска во второй мировой войне. – Минск: Литература, 1998. – 480 с.
94. Энциклопедия военной мысли. – М.: Эксмо, 2002. – 736 с.
95. Энциклопедия военных и морских наук / под общ. ред. Г. А. Леера. – СПб.: Тип. В. Безобразова и Комп., 1883–1897. – Т. 1–8.
96. А. фон Е. Откровенное слово об австро-венгерской армии в сравнении её с германской армией. – К.: Тип. Окружного штаба, 1891. – 102 с.

97. Абакумов А. А. Боевые слоны в истории эллинистического мира. – М.: Книга, 2012. – 116 с.
98. Азаров М. Е. Тайны Петра Великого. – М.: Деловой экспресс, 2001. – 311 с.
99. Акунов В. В. Грюнвальд. Разгром Тевтонского ордена. – М.: Вече, 2013. – 372 с.
100. Александер Б. Как выигрываются войны. – М.: ООО “Изд-во АСТ”; ООО “Транзиткнига”, 2004. – 604 с.
101. Аллан П., Дитер К. Афганский капкан. Правда о советском вторжении. – М.: Международные отношения, 1999. – 464 с.
102. Алексеев В. М. Варшавское восстание. Варшава в борьбе против гитлеровских захватчиков (1939–1945). – СПб.: Гуманитарное Агентство “Академический Проект”, 1999. – 192 с.
103. Алексеев С. В. Славянская Европа V–VI вв. – М.: Вече, 2008. – 448 с.
104. Амелькин А. О., Селезнев Ю. В. Куликовская битва в свидетельствах современников и памяти потомков. – М.: Квадрига, 2011. – 384 с.
105. Аммиан Марцелин. Римская история. – СПб.: Алетейя, 1996. – 268 с.
106. Ананьїн В. А. Філософсько-соціологічні проблеми миру, війни та армії: навч. посіб. – К.: Вид-во Київського військ. ін-ту управління та зв'язку, 1996. – 112 с.
107. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 224 с.
108. Апушкин В. А. Русско-японская война 1904–1905 гг. (с рисунками и планами). – М.: Тип. Русского Товарищества, 1910. – 216 с.
109. Ардашев А. Н. Огнеметно-зажигательное оружие: иллюстрированный справочник. – М.: АСТ, 2001. – 288 с.
110. Арквілла Дж., Ронфельдт Д. Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська Академія”, 2005. – 350 с.
111. Арриан. Тактическое искусство. – СПб.: Фак. филологии и искусств С.-Петербур. гос. ун-та; Нестор-История, 2010. – 286 с.
112. Артюшин Л. М., Мосов С. П., П'ясковський Д. В., Толубко В. Б. Аерокосмічна розвідка в локальних війнах сучасності: досвід проблемні питання і тенденції: монографія. – К.: Вид-во НАОУ, 2002. – 208 с.
113. Бабак Ф. К. Пулеметы. – М.: АСТ, СПб.: Полигон; 2006. – 336 с.
114. Бабулин И. Б. Битва под Конотопом 28 июня 1659 года. – М.: Цейхгауз, 2009. – 52 с.

115. Баграмян И. Х. Так шли мы к победе. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 582 с.
116. Бадах Ю. Г. Флоты у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ століть. – К.: Вид-во НАОУ, 2003. – 168 с.
117. Баиов А. К. Курс истории русского военного искусства. – СПб.: Тип. Гр. Скачкова, 1909–1913. – Вып. 1–7.
118. Байджент М., Лей Р., Линкольн Г. Священная загадка. – СПб.: Кронверк-Принт, 1993. – 368 с.
119. Балабанова М. А. Военное дело сармато-алан и гуннов по данным античных письменных источников // Вестн. Волгогр. гос. ун-та (Волгоград). – Сер. 4: История. – 2012. – № 1 (21). – С. 13–19.
120. Барадачев А. Г., Цыбулькин В. В., Рожен Л. Н. Кадетские корпуса XIX – нач. XX вв.: украинское измерение (система обучения и воспитания). – К.: Преса України, 2012. – 272 с.
121. Баранов А. Р., Маслак Ю. Г., Ягодинцев В. И. Военная топография в служебно-боевой деятельности оперативных подразделений: учебник. – М.: Академический проект, 2005. – 160 с.
122. Бартлетт Р. Становление Европы: Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры. 950–1350 гг. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 432 с.
123. Басовская Н. И. Столетняя война: леопард против лилии– М.: АСТ, Астрель; 2010. – 446 с.
124. Бегунов Ю. К. Тайные силы в истории России. – изд. 4-е, доп. – СПб.: Изд-во газеты “Патриот”, 2000. – 624 с.
125. Бегунов Ю. К. Тайная история масонства. – М.: Яуза, 2006. – 672 с.
126. Бегунова А. И. От кольчуги до мундира. – М.: Просвещение, 1993. – 232 с.
127. Белащенко Т. К. США: 200 лет – 200 войн. – М.: Воениздат, 1976. – 232 с.
128. Белов А. К. Искусство партизанской войны. – М.: Гранд; ФАИР-пресс, 2003. – 303 с.
129. Белов М. И. Борьба с вертолетами. – М.: Воениздат, 1984. – 180 с.
130. Беннет М., Брэдбери Дж. и др. Войны и сражения Средневековья 500–1500 гг. – М.: Эксмо, 2006. – 264 с.
131. Бережной С. С. Крейсера и миноносцы. Справочник. – М.: Воениздат, 2002. – 472 с.
132. Берхем Д. ванн. Римская армия в эпоху Диоклетиана и Константина. – СПб.: Акра, 2005. – 192 с.
133. Бескровный Л. Г. Военное образование в России в XIX веке. – М.: Наука, 1970. – 135 с.

134. Бескровный Л. Г. Русское военное искусство XIX в. – М.: Наука, 1974. – 365 с.
135. Бескровный Л. Г. Армия и флот в России в начале XX в. Очерки военно-экономического потенциала. – М.: Наука, 1986. – 238 с.
136. Бессонов В. А. Тарутинское сражение. – М.: Книга, 2008. – 114 с.
137. Бешанов В. В. Шестьдесят сражений Наполеона. – Минск: Харвест, 2000. – 514 с.
138. Биструхін Г. С., Веденєєв Д. В. Війна в кам'яних джунглях. Миська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності. 1945–2005 рр. – К.: Генеза, 2006. – 512 с.
139. Бишоп К. Стрелковое оружие. – М.: Омега, 2001. – 187 с.
140. Бишоп К., Уорнер А. Иллюстрированная энциклопедия немецкой военной техники. – М.: АСТ, Астрель; 2010. – 201 с.
141. Благовестов А. И. То, из чего стреляют в СНГ: справочник стрелкового оружия. – Минск: Харвест, 1999. – 656 с.
142. Блэр К. Пистолеты мира. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 443 с.
143. Бова А. А., Горохов С. С. Военная токсикология и токсикология экстремальных ситуаций: учебник. – Минск: Изд-во БГМУ, 2005. – 662 с.
144. Богданович М. И. Походы Суворова в Италии и Швейцарии. Репринтное издание 1846 г. – СПб.: Альфарет, 2012. – 232 с.
145. Богданович М. И. Восточная война 1853–1856 гг. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1876. – Т. 1–4.
146. Богданович П. Н. Вторжение в Восточную Пруссию в августе 1914 года: воспоминания офицера генерального штаба Армии генерала Самсонова. – Буэнос-Айрес: Изд. авт., 1964. – 272 с.
147. Бодански Й. Талибы, международный терроризм и человек, объявивший войну Америке. – М.: Вече, 2002. – 542 с.
148. Бок Ф. фон. Я стоял у ворот Москвы: Военные дневники, 1941–1945. – М.: Эксмо, 2006. – 511 с.
149. Боляновський А. Українські військові формування в Збройних Силах Німеччини (1939–1945). – Львів: Вид-во ЛНУ, 2003. – 688 с.
150. Бонапарт Н. Египетский поход. – СПб.: Азбука, 2012. – 429 с.
151. Бохан Ю. М. Вайсковая справа у Вялікім княстве Літоўскім у другой пал. XIV – канц. XVI ст. – Минск: Беларуская навука, 2008. – 463 с.
152. Бочарников И. В., Лемешев С. В., Люткене Г. В. Современные концепции войн и практика военного строительства. – М.: Эконинформ, 2013. – 144 с.
153. Бочкарёва М. Л. Яшка: Моя жизнь крестьянки, офицера и изгнанницы. – М.: Воениздат, 2001. – 446 с.

154. Боярский В. И. Партизанство вчера, сегодня, завтра. – М.: Граница, 2003. – 497 с.
155. Брусилов А. А. Мои воспоминания: воспоминания, мемуары. – Минск: Харвест, 2003. – 432 с.
156. Брусилов Д. В. Большая военно-морская энциклопедия. – М.: АСТ, 2015. – 158, [1] с.
157. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – Вінніпег: Тов. "Волинь", 1981. – 327 с.
158. Валецкий О. В. Новая стратегия США и НАТО в войнах в Югославии, Ираке, Афганистане и её влияние на развитие зарубежных систем вооружения и боеприпасов. – М.: Арктика 4Д, 2008. – 344 с.
159. Валецкий О. В. Партизанская война в Косово и Метохии в 1999 г. – Пушкино: Изд-во Центра стратегической конъюнктуры, 2013. – 70 с.
160. Васильев А. В., Автушенко М. Н. Загадка княжества Феодоро. – Севастополь: БибликсТМ, 2009. – 416 с.
161. Васильев В. Н. Вооружение и военное дело кочевников Южного Урала в VI–II вв. до н. э. – Уфа: Гилем, 2001. – 153 с.
162. Введенский Г. Э. Янычары. История, символика, оружие. – СПб.: Атлант, 2003. – 176 с.
163. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1913–1923. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – Т. 1–2.
164. Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: исторические очерки. – К.: К.И.С., 2008. – 432 с.
165. Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. "Повстанська розвідка діє точно і відважно...". Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940–1950-ті роки. – К.: К.И.С., 2006. – 568 с.
166. Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: монографія. – К.: К.И.С., 2007. – 568 с.
167. Веденеев Д. В., Биструхін Г. С., Семука А. І. Гострі кігті орла. Сили спеціальних операцій США: історія та сучасність. – К.: К.И.С., 2010. – 400 с.
168. Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. – середина III в. н. э.). – СПб.: Изд-во Филологического факультета СПбГУ, 2008. – 332 с.

169. Власов Н. А. Гельмут фон Мольтке – полководец индустриальной эпохи. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2011. – 356 с.
170. Волков С. В. Белое движение. Энциклопедия гражданской войны. – СПб: Изд. дом “Нева”; М.: Изд-во “ОЛМА-ПРЕСС”, 2003. – 672 с.
171. Волковский Н. Л. История информационных войн. – СПб.: Полигон, 2003.– Ч. 1–2.
172. Волковский Н. Л. Силы специальных операций: история, применение, вооружение, оснащение. – СПб.: Полигон; М.: АСТ, 1996. – 367, [1] с.
173. Воробьев И. Н., Гудым З. Е. Боевые действия ночью. – М.: Воениздат, 1970. – 160 с.
174. Волкогонов Д. А. Психологическая война: подрывные действия империализма в области общественного сознания. – изд. 2-е, доп. – М.: Воениздат, 1984. – 320 с.
175. Врангель П. Н. Главнокомандующий. – М.: Вагриус, 2004. – 672 с.
176. Врангель П. Н. Воспоминания. – М.: Вече, 2013. – 479 с.
177. Гагуа Р. Б. Грюнвальд в источниках: “Хроника конфликта Владислава, короля Польши, с крестоносцами в год Христов 1410”. – Пинск: Изд-во ПолесГУ, 2009. – 208 с.
178. Гальдер Ф. Военный дневник. 1940–1941. – М.: АСТ, СПб.: Terra Fantastica; 2003. – 765 с.
179. Гевара Че Э. Партизанская война. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 136 с.
180. Гейсман П. А. Краткий курс истории военного искусства в средние и новые века. – СПб.: Тип. С. Н. Худекова, 1893. – Т. 1–3.
181. Геродот. История. – М.: АСТ, 2007. – 700 с.
182. Гнаатовский Н. И., Шорин П. А. История развития отечественного стрелкового оружия. – М.: Воениздат, 1959. – 248 с.
183. Гнетнёв К. В. Карельский фронт: тайны лесной войны. – Петрозаводск : Острова, 2011. – 415 с.
184. Головин Н. Н. Исследование боя. Исследование деятельности и свойств человека как бойца. – СПб.: Экономическая типолитография, 1908. – 228 с.
185. Головин Н. Н. Из истории кампании 1914 года на Русском фронте: Начало войны и операции в Восточной Пруссии. – Прага: Пламя, 1926. – 436 с.
186. Головин Н. Н. Наука о войне: избр. соч. – М.: Астрель, 2008. – 1008 с.
187. Голубович В. С., Пресняков М. В. Действия взвода ночью. Сборник боевых примеров по опыту Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1957. – 168 с.

188. Гордієнко В. Українська Галицька Армія. – Львів: Меморіал, 1991. – 112 с.
189. Горелик М. В. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие – IV в. до н. э.). – СПб: Атлант, 2003. – 336 с.
190. Грант М. Крушение Римской империи. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 1998. – 224 с.
191. Григоренко Є. І. Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики. – Харків: Право, 2010. – 280 с.
192. Гриняев С. Н. Поле битвы – киберпространство. – Минск: Зарвест, 2004. – 448 с.
193. Громов Б. В. Ограниченный контингент (Советские войска в Афганистане). – М.: Прогресс: Культура, 1994. – 351 с.
194. Губайдуллин А. М. Фортификационный словарь. – Казань: Институт истории АН РТ, 2003. – 104 с.
195. Гуменюк П. В. История военного искусства. – Вып.1. Военное искусство эпохи рабовладения и феодализма. – Орел: Изд-во ВИПС, 1994. – 168 с.
196. Гуменюк П. В., Вологжанин Н. Ф. История военного искусства. – Вып. 2. Военное искусство эпохи капитализма. – Орел, 1995. – 210 с.
197. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мысль, 1989. – 764 с.
198. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – изд. 3-е, стереотип. – Л.: Гидрометеоиздат, 1990. – 528 с.
199. Гумилёв Л. Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. – М.: Экопрос, 1993. – 576 с.
200. Гумилёв Л. Н. В поисках вымышленного царства. – СПб.: Абрис, 1994. – 384 с.
201. Гумилёв Л. Н. Чёрная легенда: Друзья и недруги Великой степи. – М.: Экопрос, 1994. – 624 с.
202. Давыдков, В. И. Анализ Курской битвы: истор.-докум. эпопея. – Курск: Курск, 2005. – 703 с., карты.
203. Давыдов Д. В. Сочинения. – М.: Правда, 1987. – 640 с.
204. Данн Р. С. Эпоха религиозных войн. 1559-1689. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2011. – 286 с.
205. Девриз К. и др. Великие сражения Средних веков. 1000-1500. – М.: Эксмо, 2007. – 224 с.
206. Девриз К. и др. Великие сражения Древнего мира. 1285 до н. э. – 451 н. э. – М.: Эксмо, 2008. – 224 с.
207. Дейви М. Эволюция войн. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 382 с.

208. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории / пер. с нем. – изд. 2-е. – М.: Воениздат, 1936–1939. – Т. 1–7.
209. Джексон Р. Вертолеты: иллюстрированная энциклопедия. – М.: Омега, 2007. – 193 с.
210. Длугош Ян. Грюнвальдская битва. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 216 с.
211. Дмитриев В. А. Всадники в сверкающей броне: Военное дело сасанидского Ирана и история римско-персидских войн. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2008. – 372 с.
212. Догерти Лео Дж. Японская пехота (1941–1945). Подготовка, тактика, вооружение. – М.: АСТ: Астрель, 2005. – 96 с.
213. Доценко В. Д. Русский морской мундир 1696–1917. – СПб.: LOGOS, 1994. – 250 с.
214. Дроговоз И. Г. Крепости на колесах. История бронепоездов. – Минск: Харвест, 2002. – 352 с.
215. Дюнан А. Воспоминание о битве при Сольферино. – изд. 3-е. – М.: Издание МККК, 2009. – 108 с.
216. Дюпуи Р. Е., Дюпуи Т. Н. Всемирная история войн. – СПб.: Полигон; М.: АСТ, 1997–2000. – Т. 1–4.
217. Дэвис Д. Э., Трани Ю. П. Первая холодная война. Наследие Вудро Вильсона в советско-американских отношениях. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 479 с.
218. Дэйви М. Эволюция войн. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 382 с.
219. Елагин С. И. История русского флота. Период Азовский. – СПб.: Гогенфельден и К^о, 1864. – 387 с.
220. Ермаков А. И. Великие полководцы. 100 историй о подвигах и победах. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2011. – 477 с.
221. Ерёменко А. И. Смоленское сражение. – М.: Вече, 2012. – 352 с.
222. Ермолов А. П. Записки о войне 1812 года. – London – Bruxelles: Тип. князя П. Долгорукова, 1863. – 232 с.
223. Ермолов А. П. Записки, 1798–1826. – М.: Высш. шк., 1991. – 464 с.
224. Жарков С. В. Рыцарские ордена в бою. – М.: Яуза – Эксмо, 2008. – 448 с.
225. Жилин П. А. История военного искусства. – М.: Воениздат, 1986. – 378 с.
226. Жилин П. А. Гибель Наполеоновской армии в России. – М.: Мысль, 1988. – 439 с.
227. Жомини Г. В. Аналитический обзор главных соображений военного искусства, и об отношениях оных с политикой

- государства. – СПб.: Тип. Временного департамента военных поселений, 1833. – 322 с.
228. Жомини Г. В. Краткое начертание военного искусства или новый аналитический обзор главных соображений стратегии, высшей тактики и военной политики. – СПб.: Тип. путей сообщений и публичных зданий, 1840. – Ч. 1–2.
229. Жук А. Б. Винтовки и автоматы. – М.: Воениздат, 1987. – 230 с.
230. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. – М.: Изд-во АПН, 1972. – 704 с.
231. Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. – М.: Вече, 2000. – 416 с.
232. Зайончковский А. М. Мировая война 1914–1918. – М.: Госвоениздат, 1931. – 464 с.
233. Замойский Л. П. За фасадом масонского храма: Взгляд на проблему. – М.: Политиздат, 1990. – 288 с.
234. Замулин В. Н. Прохоровское сражение. – М.: Вече, 2013. – 596 с.
235. Зарицкий В. Н., Харкевич Л. А. Общая тактика: учебное пособие. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – 184 с.
236. Зедделер Л. И. Обзорение истории военного искусства. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1836–1843. – Ч. 1–2.
237. Земцов В. Н., Попов А. И. Бородино. Южный фланг. – М.: ООО “Книга”, 2009. – 104 с.
238. Земцов В. Н., Попов А. И. Бородино. Центр. – М.: ООО “Книга”, 2010. – 104 с.
239. Зенгер Х. фон. Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать. – М.: Эксмо, 2004. – Т. 1–2.
240. Иванов Д. А., Савельев В. П., Шеманский П. В. Основы управления войсками в бою. – Изд. 2-е, перераб. и дополн. – М.: Воениздат, 1977. – 390 с.
241. Ивановьков П. А., Захаров Г. В. Местность и её влияние на боевые действия войск. – М.: Воениздат, 1969. – 208 с.
242. Ивонина Л. И. Война за испанское наследство. – изд. 2-е, доп. – Смоленск : Изд-во СмолГУ, 2010. – 319 с.
243. Игнатьев А. А. Пятьдесят лет в строю. – М.: Воениздат, 1986. – 752 с.
244. Исдейл Чарльз Дж. Наполеоновские войны. – Ростов н/Д: Феникс, 1997. – 544 с.
245. Калашникова В. И. Атлас войн и сражений. – М.: Белый город, 2007. – 207 с.
246. Кальба М. “Нахтігаль” в запитаннях і відповідях. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2008. – 80 с.

247. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с.
248. Карпов С. П. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII–XV вв. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 231 с.
249. Кваша Г. С. Теория войн. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2011. – 382 с.
250. Кейтель В. Мемуары фельдмаршала: Победы и поражения вермахта, 1938–1945 гг. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 352 с.
251. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 286 с.
252. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 234 с.
253. Клаузевиц К. фон. О войне. – М.: ООО “Издательство АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – Т. 1–2.
254. Клаузевиц К. фон. Принципы ведения войны. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 226 с.
255. Клейнман Г. А. Армия и реформы: османский метод модернизации. – М.: Наука, 1989. – 156 с.
256. Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 1996. – 337 с.
257. Кокорина Ю. Г., Лихтер Ю. А. Проникающие орудия и оружие. Морфология древностей. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 116 с.
258. Коляндрук Т. Загадки козацьких характерників. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2007. – 288 с.
259. Кондратенко Р. В. Испано-американская война (1898 г.). – М.: Цитадель, 2000. – 158 с.
260. Конев И. С. Записки командующего фронтом. – М.: Воениздат, 1991. – 602 с.
261. Коновалов И. П. Сомали: бесконечность войны. – Пушкино: Изд-во Центра стратегической конъюнктуры, 2013. – 238 с.
262. Коновалов И. П. Солдаты удачи и воины корпораций. История современного наемничества. – Пушкино: Изд-во Центра стратегической конъюнктуры, 2015. – 230 с.
263. Коновалов И. П., Валецкий О. В. Эволюция частных военных компаний. – Пушкино: Изд-во Центра стратегической конъюнктуры, 2013. – 138 с.
264. Коновалов И. П., Шубин Г. В. Современная Африка: войны и оружие. – изд. 2-е. – М.: Изд-во Центра стратегической конъюнктуры, 2013. – 476 с.
265. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М.: Наука, 1991. – 496 с.

266. Конышев В. Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории: монография. – СПб.: Наука, 2004. – 372 с.
267. Конышев В. Н. Военная стратегия США после окончания холодной войны: монография. – СПб.: Наука, 2009. – 178 с.
268. Корбетт Д. Великие морские сражения XVI–XIX веков. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 257 с.
269. Коротков И. С. Разгром Врангеля. – изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Воениздат, 1955. – 327 с.
270. Корчмит-Матюшов (Милованов) В. И. Предназначение войны. – М.: Слово, 2000. – 180 с.
271. Корыбко Э. Гибридные войны: непрямой адаптивный подход к смене режимов – Hybrid Wars: the Indirect Adaptive Approach to Regime Chang. – М.: Изд-во РУДН, 2015. – 132 с.
272. Котельникова Л. А. Феодализм и город в Италии в VIII–XV вв. – М.: Наука, 1987. – 255 с.
273. Котляр М. Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
274. Кохенхаузен Ф. фон. Вождение войск: тактический справочник для командира общевойскового соединения и его помощников. – М.: Госвоениздат, 1937. – 368 с.
275. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV вв.). – К.: Наукова думка, 1986. – 127 с.
276. Кревельд ван М. Трансформация воен. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 344 с.
277. Кризи Э. Великие сражения Античного мира. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 226 с.
278. Кризи Э. Великие битвы XI–XIX веков. От Гастингса до Ватерлоо. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 267 с.
279. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська. – вид. 5-е, змін. і доп. – К.: Варта, 1994. – 394 с.
280. Крысин М. Ю. Латышский легион СС: Вчера и сегодня. – М.: Вече, 2006. – 284 с.
281. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). – Минск: Харвест, 1999. – 448 с.
282. Кубицький С. О., Ермоленко А. Б., Сірий С. В. та ін. Історія війн та военного мистецтва: навч. посіб. – К.: Вид.-поліграф. центр “Київський університет”, 2008. – 450 с.
283. Кузин В. П., Никольский В. И. Военно-Морской Флот СССР 1945–1991. – СПб.: Историческое Морское Общество, 1996. – 653 с.

284. Кузьмина В. Д. Девгениево деяние (Деяние прежних времён храбрых человек). – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 256 с.
285. Кузьмина С. Б. Адмирал Корнилов. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 372 с.
286. Курганов Н. Г. Книга о науке военной. – СПб.: Тип. Сухопутного кадетского корпуса, 1777. – 408 с.
287. Лайнбарджер П. Психологическая война. Теория и практика обработки массового сознания. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2013. – 445 с.
288. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1985. – 287 с.
289. Лебець М. Українська повстанська армія – УПА. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську самостійну соборну державу. – Мюнхен: Вид. пресового бюро УГВР, 1946. – 126 с.
290. Левыкин В. И. Фортификация: Прошлое и современность. – М.: Воениздат, 1987. – 159 с.
291. Легман Дж., Ли Г. Ч. История тамплиеров. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 383 с.
292. Леонов О. Г., Ульянов И. Э. Регулярная пехота. 1698–1801. – М.: АСТ, 1995. – 296 с.
293. Леонов О. Г., Ульянов И. Э. Регулярная пехота. 1801–1855. – М.: АСТ, 1996. – 248 с.
294. Леонов О. Г., Ульянов И. Э. Регулярная пехота. 1855–1918. – М.: АСТ, 1998. – 288 с.
295. Лиддел-Гарт Б. Х. Стратегия непрямых действий. – М.: Иностр. л-ра, 1957. – 318 с.
296. Лиддел-Гарт Б. Энциклопедия военного искусства. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 651 с.
297. Лобов В. Я. Военная хитрость: Из теории и истории. – М.: Воениздат, 1992. – 254 с.
298. Лоза Д. Ф. Марш и встречный бой. – М.: Воениздат, 1968. – 208 с.
299. Лукашевич К. В. Оборона Севастополя и его славные защитники. – М.: Тип-я Т-ва И. Д. Сыгина, 1904. – 300 с.
300. Лэннинг М. Л. 100 великих полководцев. – М.: Вече, 1999. – 478 с.
301. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. – М.: АСТ, Минск: Харвест, 2005. – 800 с.
302. Ляховский А. А. Тайны афганской войны. – М.: Планета, 1991. – 269 с.
303. Ляховский А. А. Трагедия и доблесть Афгана. – М.: Эксмо, 2009. – 1085, [1] с.

304. Магда Є. В. Гібридна війна: виклики і перемоги. – Харків: Віват, 2015. – 304 с.
305. Малкош В. М. Українська дивізія “Галиччина” в світлі “легіонової” політики ХХ сторіччя. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – 32 с.
306. Макарушка О. Впливи війни на виховання. – Львів: Друк. наук. т-ва ім. Т. Шевченка, 1917. – 20 с.
307. Макглинн Ш. Узаконенная жестокость: правда о средневековой войне. – Смоленск: Русич, 2011. – 448 с.
308. Макиавелли Н. О военном искусстве. – М.: Воениздат, 1939. – 224 с.
309. Малай В. В. Гражданская война в Испании 1936–1939 годов и Европа. – М.: Наука, 2011. – 291 с.
310. Малеваний В. В. Советский спецназ в Афганистане. – М.: Кучково поле, 2009. – 380 с.
311. Малов А. В. Русско-польская война 1654–1667 гг. – М.: Цейхгауз, 2006. – 48 с.
312. Мамчак М. А. Україна: шлях до моря. Історія Українського флоту. – Снятин: ПрутПринт, 2007. – 404 с.
313. Маначинский А. Я. Ирак: тайные пружины войны. – К.: Румб, 2005. – 416 с.
314. Мандрагеля В. А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз: монографія. – К.: Вид-во УВЕ, 2003. – 570 с.
315. Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. – М.: Горячая линия – Телеком, 2003. – 541 с.
316. Манфред А. З. Наполеон Бонапарт. – М.: Мысль, 1989. – 670 с.
317. Манштейн Э. фон. Утерянные победы. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 1999. – 896 с.
318. Мартин К. Русско-японская война, 1904–1905 / пер. с англ. Е. К. Солнцева. – М.: Центрполиграф, 2003. – 218, [2] с.
319. Масловский Д. О. Записки по истории военного искусства в России. – СПб.: Тип. В. Безобразова и Ко., 1894. – Вып. 1–2.
320. Маттезини С. Воины Рима. 1000 лет истории. Организация. Вооружение. Битвы. – М.: АСТ, 2013. – 216 с.
321. Махневич Н. П. История военного искусства. – М.: Эксмо, 2008. – 81 с.
322. Мацяк М., Федина С. Механізми встановлення та підтримання миру в діяльності Організації об'єднаних націй // Вісник

- Львівського університету. Сер.: Міжнародні відносини. – 2008. – Вип. 25. – С. 47–53.
323. Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. – изд. 2-е испр. и доп. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 672 с.
324. Мелюкова А. И. Вооружение скифов / Свод археологических источников (САИ). Вып. Д1–4. – М.: Наука, 1964. – 113 с.
325. Меринг Ф. История войн и военного искусства. – СПб.: ООО “Издательство Полигон”, 1999. – 528 с.
326. Меркулов В. И. Руги и готы: истоки кровной вражды // Исторический формат (Москва). – 2015. – № 1. – С. 118–123.
327. Мерников А. Г. Крепости России. Большая энциклопедия. – Минск: Харвест, 2013. – 260 с.
328. Мессенджер Ч. Энциклопедия войн XX века. – М.: Яуза, 2000. – 520 с.
329. Месснер Е. Э. Всемирная мятежевойна. – Жуковский; М.: Кучково поле, 2004. – 512 с.
330. Микрюков В. Ю. Война: наука и искусство. – М.: Русайнс, 2016. – Кн. 1–4.
331. Мелюкова А. И. Вооружение скифов // Свод археологических источников (САИ). – М.: Наука, 1964. – 64 с.
332. Миддельдорф Э. Русская кампания: тактика и вооружение. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2001. – 446 с.
333. Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны в 1812 году. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 576 с.
334. Михалёв С. Н. Военная стратегия. Подготовка и ведение войн Нового и Новейшего времени. – М.: Кучково поле, 2003. – 952 с.
335. Мишо Ж. Ф. История крестовых походов. – СПб.: Изд-во т-ва М. О. Вольф, 1884. – 266 с.
336. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952. – Мюнхен: СІЕКРО, 1953. – 319 с.
337. Момот В. В. Традиционное оружие ниндзя. – Харьков: СПДФЛ Дудукчан И. М., 2005. – 268 с.
338. Момот В. В. Мистическое искусство ниндзя. – Харьков: ФЛП Коваленко А. В., 2007. – 340 с.
339. Морихин В. Е. Традиции офицерского корпуса русской армии: научно-историческое исследование. – Изд-е 2-е, испр. и доп. – М.: Кучково поле, 2010. – 624 с.
340. Мосов С. П. Война или мир – выбор за человечеством: монография. – К.: Румб, 2007. – 261 с.
341. Мощанский И. Б. Оружие возмездия. – М.: Вече, 2010. – 340 с.

342. Мудрик-Мечник С. Вивчаємо ворога: доповіді, лекції, роздумування і спомини. – Мюнхен: Українське вид-во, 1989. – 317 с.
343. Мураховский В. И. Война между Эфиопией и Сомали (1977–1978). – М.: Центр стратегической конъюнктуры, 2016. – 88 с.
344. Мураховский В. И., Слущкий В. А. Оружие специального назначения. – М.: Элакос, 1995. – 212 с.
345. Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. – Одесса: [Б. и.], 1837. – 111 с.
346. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 174 с.
347. Мыц В. Л. Укрепление Таврики X–XV вв. – К.: Наукова думка, 1991. – 164 с.
348. Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – Симферополь: Универсум, 2009. – 528 с.
349. Мэхэн А. Т. Роль морских сил в мировой истории. – М.: Центрполиграф, 2008. – 608 с.
350. Мычин А. Н. 100 великих битв. – М.: Вече, 1999. – 640 с.
351. Наврузов Б. Р. 14-я гренадерская дивизия СС “Галиция”. – М.: Вече, 2010. – 320 с.
352. Надточий В. Д., Надточий Д. Г., Надточий М. Д. Крестоносцы в бою. – М.: Яуза – Эксмо, 2009. – 384 с.
353. Назаров А. М. Потешные: Роль их в прошлом и задачи в будущем: Исторический очерк. – Одесса: Типо-литогр. Штаба Одесского ВО, 1911. – 99 с.
354. Наполеон Буонапарт. Избранные произведения. – М.: Воениздат, 1956. – 788 с.
355. Наумов Ю. Ю. Энциклопедия спецназа стран мира. – Харьков; Белгород: Клуб семейного досуга, 2011. – 606 с.
356. Ненахов Ю. Ю. “Чудо-оружие” Третьего рейха. – Минск: Харвест, 1999. – 624 с.
357. Неупокоев В. Ф. Противовоздушный бой. – М.: Воениздат, 1989. – 262 с.
358. Нефёдкин А. К. Военное дело чукчей (середина XVII – начало XX в.). – СПб.: Петербургское востоковедение, 2003. – 352 с.
359. Нецадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика. – К.: Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2003. – 852 с.
360. Никерсон Х. Войны в эпоху Римской империи и в Средние века. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 258 с.
361. Николаи Г. Ф. Биология войны. Мысли естествоведа: пер. с нем. – изд. 2-е – М.: URSS. ЛКИ, 2007. – 243 с.

362. Николь Д. Янычары: история, вооружение, тактика. – М.: АСТ, 2004. – 74 с.
363. Николь Д., Хэлдон Дж., Тернбулл С. Падение Константинополя: Последние дни Византии. Полумесяц над Босфором. – М.: Эксмо, 2008. – 256 с.
364. Никольский М. В. Боевые танки Великобритании. – М.: АСТ, Астрель; 2001. – 226 с.
365. Новосильцев П. В. Как флоты помогают армиям? – Пг.: Главная Военно-Морская научная редакция, 1920. – 20 с.; 3 карты-схемы.
366. Носов К. С. Самураи. Эволюция вооружения. – СПб.: Атлант, 2007. – 384 с.
367. Ольшанский Д. В. Психология терроризма. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.
368. Оман Ч. Военное искусство в Средние века. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2011. – 192 с.
369. Орлов А. С., Гаврилов В. А. Тайны Корейской войны. – М.: Вече, 2003. – 401 с.
370. Орлов М. Ф. Капитуляция Парижа. Политические сочинения. Письма. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 376 с.
371. Ортенберг Д. И. Маршал Москаленко. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 127 с.
372. Осарес Ф. Византийская армия в конце VI в. (по “Стратегикону” императора Маврикия). – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – 142 с.
373. Пак Чега, И Докму. *Муе тобо тхонджи* (Иллюстрированное описание боевых искусств). – Сеул: Хакминса, 1996. – 440 с. (корейською мовою).
374. Пальчук М. М., Лобко М. М. Досвід бойового застосування військ, зброї і військової техніки в локальних війнах і збройних конфліктах. – К.: Вид-во НАОУ, 2001. – 117 с.
375. Панченко Г. К. Луки и арбалеты в бою. – М.: Эксмо, 2010. – 336 с.
376. Пейн-Голлуэй Р. Книга арбалетов. История средневекового метательного оружия. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 415 с.
377. Пенской В. В. От Нарвы до Феллина: очерки военной истории Ливонской войны 1558–1561 гг. – Белгород: ИПЦ “ПОЛИТЕРРА”, 2014. – 150 с.
378. Печуров С. Л. Англо-саксонская модель управления в военной сфере: история и современность. – М.: КомКнига, 2005. – 231 с.
379. Платонов О. А. Терновый венец России: Тайная история масонства. Документы и материалы. – М.: Русский Вестник, 2000. – Т. 1–2.
380. Плотников С. Е. Сначала был порох. – М.: Просвещение, 1991. – 220 с.

381. Погью Ф. С. Верховное командование. – М.: Воениздат, 1959. – 528 с.
382. Подберёзкин А. И., Харкевич М. В. Мир и война в XXI веке: опыт долгосрочного прогнозирования развития международных отношений. – М.: МГИМО-Университет, 2015. – 581 с.
383. Поль Д. Современные боевые ножи. – М.: Омега, 2004. – 192 с.
384. Попенко В. Н. Холодное оружие: энциклопедический словарь. – М.: АСТ, 2005. – 474 с.
385. Попов В. С. Внезапность и неожиданность в истории войн. – М.: Воениздат, 1955. – 205 с.
386. Попов И. М. Война будущего: взгляд из-за океана. Военные теории и концепции современных США. – М.: АСТ, 2004. – 444 с.
387. Попов Ю. П. Будни войны: философско - критические этюды о войне. – изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Перо, 2014. – 124 с.
388. Поповнин В. И. Развитие войсковой разведки в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): учеб. пособ. – К.: Изд-во КВКУ, 1984. – 56 с.
389. Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства. – М.: Наука, 1976. – 436 с.
390. Постников Н. Д. 1-ая армия Ренненкампа: битва за Восточную Пруссию. – М.: Изд-во МГОУ, 2012. – 230 с.
391. Потапов А. А. Приёмы стрельбы из пистолета: практика СМЕРШа. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 576 с.
392. Потапов А. А. Тактика антитеррора: руководство. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2008. – 477 с.
393. Похлёбкин В. В. Татары и Русь: справочник. – М.: Международные отношения, 2000. – 190 с.
394. Прокофьев В. Ф. Тайное оружие информационной войны. Воздействие на подсознание. – М.: СИНТЕГ, 2003. – 430 с.
395. Пруссаков В. Окультизм и его рейх. – М.: Мол. гвардия, Шакур-2; 1992. – 240 с.
396. Радецкий В. Г. Розвиток военного мистецтва у війнах періоду другої половини ХХ століття: Монографія. – К.: Вид-во НАОУ, 2006. – 243 с.
397. Разин Е. А. История военного искусства. – СПб.: ООО «Изд-во «Полигон»», 1999. – Т. 1-3.
398. Райан М., Мэнн К., Стилуэлл А. Энциклопедия сил специального назначения. – М.: Эксмо, 2004. – 256 с.
399. Расторгуев С. П. Информационная война. – М.: Радио и связь, 1999. – 416 с.
400. Ребольд Ж. Крепостная война в 1914-1918 гг. – М.: Воениздат, 1938. – 180 с.

401. Рибак М. І., Бадах Ю. Г. Воєнне мистецтво в локальних війнах після Другої світової війни: Навчальний посібник. – К.: Вид-во НАОУ, 2000. – 136 с.
402. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – VII, 360 с.
403. Романчук С. И. Миротворческие операции на постсоветском пространстве: концептуальные подходы: канд. дис. по спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития». – М.: Ин-т мировой экономики и международных отношений РАН, 2014. – 177 с.
404. Романюк С. М. Західна парадигма війни і миру останньої чверті ХХ століття: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». – Х.: Харківський військовий ун-т, 2004. – 208 с.
405. Роттман Г. Л. Война в заливе 1990–1991. – М.: АСТ, Астрель, 2004. – 95 с.
406. Руев В. Л. Захват Солдаи турками в 1475 г. // Учёные записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Сер.: Исторические науки. – 2013. – Т. 26 (65). – № 2. – С. 143–151.
407. Рутенбург В. И. Итальянский город от раннего средневековья до Возрождения. – Л.: Наука, 1987. – 176 с.
408. Савельев Е. П. Древняя история казачества. – М.: Вече, 2002. – 464 с.
409. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды: Уч. записки Мордовского государственного университета, вып. XI. – Саранск: Мордовское книжное изд-во, 1960. – 276 с.
410. Свечин А. А. Эволюция военного искусства.– М.: Академ. проект; Кучково поле, 2002. – 864 с.
411. Секистов В. А. Война и политика. – М.: Воениздат, 1970. – 496 с.
412. Селезнёв Ю. В. Русско-ордынские военные конфликты XIII–XV веков. Справочник. – М.: Квадрига, 2010. – 224 с.
413. Семчинський К. В. Онтологія релігійно-філософських концептів війни і миру в християнстві та ісламі: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 «Релігієзнавство». – К.: Національний аграрний ун-т, 2005. – 225 с.
414. Сенченко М. І. Латентні структури світової політики: Нариси з конспірології. – К.: Вид-во МАУП, 2003. – 312 с.
415. Сенченко Н. И. Теория и практика невидимых войн. – К.: КИТ, 2009. – 504 с.
416. Сергеев В. И. Янычары: меч ислама. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 384 с.

417. Серебрянников В. В. Социология войны. – М.: Ось-89, 1998. – 320 с.
418. Сидорин А. Н., Прищепов В. М., Акуленко В. П. Вооруженные силы США в XXI веке. – М.: Кучково поле; Военная книга; 2013. – 800 с.
419. Сикорский Я. Канны, 216 г. до н. э. – М.: АСТ, 2002. – 201 с.
420. Скорцени О. Неизвестная война. – Минск: Поппури, 2003. – 576 с.
421. Скрынников Р. Г. Россия в начале XVII в. “Смута”. – М.: Мысль, 1988. – 283 с.
422. Славин С. Н. Секретное оружие Третьего рейха. – М.: Вече, 2004. – 480 с.
423. Слипченко В. И. Бесконтактные войны. – М.: ИД “Гран-Пресс”, 2001. – 256 с.
424. Слипченко В. И. Войны шестого поколения. Оружие и военное искусство будущего. – М.: Вече, 2002. – 384 с.
425. Смирнов А. И. Израиль в огне “джихада”. – М.: Вече, 2004. – 416 с.
426. Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – 162 с.
427. Сокирко О. Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон. – К.: Темпора, 2008. – Ч. 1–2.
428. Соколов Б. В. 100 великих войн. – М.: Вече, 2001. – 544 с.
429. Соколов Б. В. Тайны финской войны. – М.: Вече, 2002. – 436 с.
430. Спеваковский А. Б. Самураи – военное сословие Японии. – М.: Наука, 1981. – 168 с.
431. Старр Ч. Флот Римской империи. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2015. – 288 с.
432. Стейн Дж. Элитная гвардия фюрера. Организация, структура, цели и роль во Второй мировой войне. 1939–1945. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2016. – 450 с.
433. Стоун Дж. К. Оружие и доспехи всех времен и народов. – М.: АСТ, Астрель; 2008. – 768 с.
434. Стрингольм А. М. Походы викингов. – М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2003. – 736 с.
435. Строков А. А. История военного искусства. – М.: Воениздат, 1955–1967. – Т. 1–3.
436. Суарес Г. Тактическое преимущество. – М.: Фаир-пресс, 2003. – 211 с.
437. Суворов А. В. Наука побеждать. – М.: Эксмо, 2011. – 480 с.
438. Сунь-Цзы. Трактат о военном искусстве. – М.: Воениздат, 1955. – 124 с.

439. Галенский Н. А. Первая мировая война. (1914–1918 гг.). – М.: Огиз–Госполитиздат, 1944. – 138 с.
440. Таннер С. Афганистан: история войн от Александра Македонского до падения “Талибана”. – М.: Эксмо, 2004. – 432 с.
441. Гарле Е. В. История Италии в Средние века. – СПб.: Изд. акц. об-ва “Брокгауз-Эфрон”, 1901. – 204 с.
442. Гарле Е. В. Нашествие Наполеона на Россию 1812 года. – М.: Воениздат, 1992. – 303 с.
443. Гарле Е. В. Наполеон. Талейран. – М.: Изографус, Эксмо, 2003. – 704 с.
444. Тельпуховский Б. С. Северная война 1700–1721. – М.: Воениздат, 1946. – 212 с.
445. Тийон Ш. Французские франтиреры и партизаны в борьбе против немецко-фашистских оккупантов. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. – 631 с.
446. Тимохович И. В. Оперативное искусство советских ВВС в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1976. – 256 с.
447. Тихонов Ю. Н. Афганская война Третьего рейха. – М.: Олма-Пресс, 2003. – 383 с.
448. Ткаченко Н. С. Повстанческая армия (тактика борьбы). – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 512 с.
449. Ткачук П. П., Гула Р. В., Сивак І. О. Інформаційна війна і національна безпека. – Львів: НА СВУ, 2015. – 265 с.
450. Томпсон Э. А. Римляне и варвары. Падение Западной империи. – СПб.: Изд. Дом “Ювента”, 2003. – 288 с.
451. Томпсон Э. А. Гунны. Грозные воины степей. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 256 с.
452. Торощев А. П. Мировая история войн: Энциклопедия. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 928 с.
453. Тотфалушин В. П. М. Б. Барклай де Толли в Отечественной войне 1812 года. – Саратов: Изд-во Саратов. ГУ, 1991. – 136 с.
454. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Война и антивойна: что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 412 с.
455. Требин М. П. Войны XXI века. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2005. – 608 с.
456. Тренев А. Великите битки и борби на Българите през Средновековието: Илюстрирана енциклопедия. – София: Световна библиотека, 2006. – 83 с.
457. Туркул А. В. Дроздовцы в огне. – Л.: Ингрия, 1991. – 288 с.

458. Туровська Л. В. Військові звання та посади в Україні: історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 158 с.
459. Тухачевский М. Н. Избранные произведения. – М.: Воениздат, 1964. – Т. 1-2.
460. Тюшкевич С. А. Законы войны: сущность, механизм действия, факторы использования. – М.: Книга и бизнес, 2002. – 360 с.
461. Уотсон Дж. Римский воин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. – 189 с.
462. Урланис Б. Ц. История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. (Историко-статистическое исследование). – СПб.– М.: Полигон – АСТ, 1998. – 558 с.
463. Уткин А. И. Первая мировая война. – М.: Алгоритм, 2001. – 592 с.
464. Федосеев С. Л. Боевые машины пехоты. Иллюстрированный справочник. – М.: АСТ, Астрель; 2001. – 352 с.
465. Феськов В. И., Калашников К. А., Голиков В. И. Советская Армия в годы “холодной войны” (1945–1991). – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2004. – 246 с.
466. Флавий Иосиф. Иудейская война (репринт. изд.). – СПб.: Орел, 1991. – 529 с.
467. Фиске Б. А. Искусство ведения войны. Эволюция тактики и стратегии. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2013. – 416 с.
468. Фомин В. Т. Фашистская Германия во Второй мировой войне: сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г. – М.: Наука, 1978. – 328 с.
469. Фуллер Р., Грегори Р. Японское военное и гражданское холодное оружие. – М.: АСТ, Астрель, 2002. – 298 с.
470. Хардинг Д., Грей Р. Иллюстрированная история оружия от древности до наших дней. – Изд. 4-е. – Минск: Попурри, 2004. – 336 с.
471. Хаттон А. Холодное оружие Европы. Приемы великих мастеров фехтования. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 220 с.
472. Хёфлинг Г. Римляне, рабы, гладиаторы: Спартак у ворот Рима. – М.: Мысль, 1992. – 270 с.
473. Хёне Х. Чёрный орден СС. История охранных отрядов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 542 с.
474. Хлевов А. А. Морские войны Рима. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. – 496 с.
475. Хміль С. Ф. Українська партизанка. – Б.м.: Видання Закордонних частин ОУН, 1959. – 272 с.
476. Ходжсон М. Дж. С. Орден ассасинов. – М.: Вече, 2006. – 464 с.

477. Хофмайстер Х. Воля к войне или Бессилие политики: философско-политический трактат. – СПб.: ИЦ “Гуманитарная академия”, 2006. – 288 с.
478. Храпчевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. – 557 с.
479. Хрущов А. П. История обороны Севастополя. – СПб.: Типография В. В. Комарова, 1888. – 170 с.
480. Хью Т. Гражданская война в Испании (1931–1939 гг.). – М.: Центрполиграф, 2003. – 602 с.
481. Хьюит Г. Рожденный с мечом в руке. Военные походы Эдуарда Плантагенета. 1355–1357. – М.: Центрполиграф, 2010. – 256 с.
482. Цибулькін В. В., Лисюк І. П. СС-Аненербе: розсекречені файли. – К.-Хмельницький: ВАТ “Вид-во «Поділля»”, 2010. – 288 с.
483. Цыганков И. С., Сосулин Е. А. Орудие, миномёт, боевая машина. – М.: Воениздат, 1980. – 215 с.
484. Цюрупа М. В., Будаг'янець Л. М. Соціальна філософія та філософсько-соціологічні проблеми війни, миру, армії: курс лекцій. – К.: Вид-во Київського військового гуманітарного ін-ту, 1999. – 89 с.
485. Чайковський А. С. Невідома війна. Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. (Мовою документів, очима історика). – К.: Україна, 1994. – 256 с.
486. Черемисов В. Русско-японская война 1904–1905 гг. – СПб.: В. Березовский, 1909. – 295 с., 23 л. (отд. атлас схем).
487. Черненко Е. В. Скифский доспех. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
488. Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. – изд. 3-е – М.: Международные отношения, 1977. – 464 с.
489. Черняк Е. Б. Невидимые империи: Тайные общества старого и нового времени на Западе. – М.: Мысль, 1987. – 271 с.
490. Чугунов В. М. Философия войны. – Монино: Изд-во ВУНЦ ВВС, 2010. – 278 с.
491. Чухліб Т. В. Военне мистецтво // Історія української культури. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 3. – С. 293–317.
492. Чухліб Т. В. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська Академія”, 2010. – 446 с.
493. Шавров И. Е. Локальные войны. История и современность. – М.: Воениздат, 1981. – 304 с., карты.
494. Шамбаров В. Е. Казачество: путь воинов Христовых. – М.: Алгоритм, 2009. – 688 с.

495. Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 319 с.
496. Шант К., Бишоп К. Авианосцы. Самые грозные авианесущие корабли мира и их самолеты: иллюстрированная энциклопедия. – М.: Омега 2006. – 255 с.
497. Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.
498. Шершов А. П. История военного кораблестроения. – М.: Полигон, 1994. – 362 с.
499. Шерпаев В. И. Проблемы войны и мира в политологии: учеб. пособ. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1999. – 104 с.
500. Ширер У. Крах нацистской империи. – Смоленск: Фирма “Русич”, 1999. – 736 с.
501. Широкоград А. Б. Северные войны России. – М.: АСТ; Мн.: Харвест; 2001. – 346 с.
502. Широкоград А. Б. Энциклопедия отечественного ракетного оружия. 1817–2002. – М.: АСТ, Минск: Харвест; 2003. – 623 с.
503. Широкоград А. Б. Тевтонский меч и русская броня. – М.: Вече, 2004. – 480 с.
504. Широкоград А. Б. Чудо-оружие Российской Империи. – М.: Вече, 2005. – 430 с.
505. Широкоград А. Б. Германия. Противостояния сквозь века. – М.: Вече, 2008. – 400 с.
506. Широкоград А. Б. Бог войны 1812 года. Артиллерия в Отечественной войне. – М.: Вече, 2012. – 334 с.
507. Шишов А. В. 100 великих военачальников. – М.: Вече, 2000. – 608 с.
508. Шкуро А. Г. Записки белого партизана. – М.: ЭНИО-ИНТУ, 1991. – 160 с.
509. Шпанко М. А. Управління коаліційними збройними силами в локальних війнах другої половини ХХ – початку ХХІ століття: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 «Військова історія». – К.: Національна академія оборони України, 2004. – 152 с.
510. Штейнберг М. Евреи в войнах тысячелетий. – Иерусалим: “Гешарим”; М.: “Мосты культуры”; 5764/2004. – 560 с.
511. Штенцель А. История войны на море в ее важнейших проявлениях с точки зрения морской тактики. – Пг: Тип. Морского министерства, 1916–1918. – Ч.1–3.
512. Щеглов А. Н. История военно-морского искусства. Опыт изложения военно-морского искусства с древнейших времен до наших дней. – СПб.: Тип. Мор. м-ва, 1908. – [2], IV, 261, [3] с.

513. Эдкок Ф. Э. Военное искусство греков, римлян, македонцев. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. – 256 с.
514. Энгл Э., Паананен Л. Советско-финская война. Прорыв линии Маннергейма (1939–1940). – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 300 с.
515. Юлин Б. В. Бородинская битва. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 176 с.
516. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990–1991. – Т. 1–3.
517. Ягупов В. В. Теорія і методика військового навчання. – К.: Тандем, 2000. – 380 с.
518. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. – Львов.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ; Просвіта, 1996. – 357 с.
519. Якобсон А. Л. Крым в Средние века. – М.: Наука, 1973. – 174 с.
520. An Introduction to Civil Wars/ By K. DeRouen (ed.). – Washington, DC: CQ Press, 2014. – 334 p.
521. Australian maritime doctrine. – Canberra: Department of Defence, Navy Headquarters, Sea Power Centre, 2000. – 176 p.
522. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1973–2008. – Bd.1–10.
523. Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present / Williamson Murray and Peter R. Mansoor, eds. – N.Y.: Cambridge University Press, 2012. – 329 p.
524. International Conflict; Logic and Evidence/ By S. L. Quackenbush (ed.). – Washington, DC: CQ Press, 2014. – 332 p.
525. Russia in the age of wars, 1914–1945 / Ed. by S. Pons, A. Romano. – Milano: Feltrinelli, 2000. – XXVIII, 322 p.
526. Terrorism: Theory and Practice / Ed. by Y. Alexander, D. Carlton, and P. Wilkinson. – Boulder, Colorado: Westview Press, 1979. – 320 p.
527. Auský S. A. Vojska generála Vlasova v Čechách / 2 roz. vydání. – Vyšehrad: Typografie Bob Rakušan, 1996. – 280 s.
528. Baer, R. See no evil. The true story of a ground soldier in the CIA's war on terrorism. – N.Y.: Crown Publishers, 2002. – 284 p.
529. Bator, J. Wojna Galicyjska. – Kraków: Wydawnictwo EGIS, 2008. – 509 s.
530. Bennett, M. u. a. Kriege im Mittelalter. Schlachten – Taktik – Waffen. Theiss, Stuttgart 2009. – 356 s.
531. Bicheno, H. Battle Royal: The Wars of Lancaster and York, 1450–1464. – London: Head of Zeus, 2015. – 419 p.
532. Biskup, M. Grunwaldzka bitwa. Geneza – przebieg – znaczenie – tradycje. – Warszawa: Interpress, 1991. – 211 s.

533. Bremm, K.-J. 1866: Bismarcks Krieg gegen die Habsburger. – Stuttgart: Konrad Theiss Verlag, 2016. – 304 s.
534. Bunson, M. Encyclopedia of the Roman Empire: revised edition. – N.Y.: Facts On File, Inc.; 2002. – XVIII, 636 p.
535. Campbell, D.; Shumate, J. Templar Knight vs Mamluk Warrior: 1218-1250. – Oxford: Osprey Publishing, 2015. – 84 p.
536. Clauss, M. Ritter und Raufbolde. Vom Krieg im Mittelalter (Geschichte erzählt. Band 20). – Darmstadt: Primus Verlag, 2009. – 144 s.
537. Coleman, J. Conspirations' Hierarchy: The Story of the Committee of 300. – Bozeman, MT, USA: America West Publishers, 1992. – II, 288 p.
538. Creveld, Martin van. Die Gesichter des Krieges. Der Wandel bewaffneter Konflikte von 1900 bis heute. – München: Siedler Verlag, 2009. – 352 s.
539. David, S. Die Geschichte des Krieges. Vom Altertum bis heute. – München: Dorling Kindersley, 2010. – 125 s.
540. Doise, J. Du combat antique au combat moderne: les réalités du terrain. – Paris : ADDIM, 1999. – 223 p.
541. Drzycimski, A. Westerplatte 1939. – Gdańsk: SŁOWO/OBRAZ TERYTORIA, 2009. – 204 s.
542. Eich, M. Die Söhne des Mars: Eine Geschichte des Krieges von der Steinzeit bis zum Ende der Antike. – München: C. H. Beck Verlag, 2015. – 281 s.
543. Fremont-Barnes, G. The Soviet-Afghan War 1979–1989. – Oxford: Osprey Publishing, 2012. – 96 p.
544. Gat, A. War in Human Civilization. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 840 p.
545. Gilbert, A. Challenge of Battle: The Real Story of the British Army in 1914. – Oxford: Osprey Publishing, 2014. – 311 p.
546. Ginters, W. Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland. – Berlin: W. de Gruyter, 1928. – 98 p.
547. Gurney, G. A Pictorial History of the United States Army: In War and Peace, From Colonial Times to Vietnam. – N.Y.: Crown Publishers, 1977. – 840 p.
548. Herzog, H. The Arab-Israeli Wars: War and Peace in the Middle East. – Barnsley: Greenhill Books, 2011. – 480 p.
549. Heydte, F. A. Modern irregular warfare: In defense policy and as a military phenomenon. – London : New Benjamin Franklin House, 1986. – 259 p.
550. Hogg, I. V.; Weeks, J. Enciklopedija Ručnog Oružja XX Veka. – Novi Sad: M&N, 1994. – 383 s.

551. Hoffman, B. *Inside Terrorism*. – Revised & enlarged ed. – N.Y.: Columbia University Press, 2006. – 456 p.
552. Hoffman, F. G. *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. – Arlington, VA: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. – 72 p.
553. Howard, M. *War in European history*. – Oxford: Oxford University Press, 1976. – 165 p.
554. Hüppauf, B. *Was ist Krieg? Zur Grundlegung einer Kulturgeschichte des Kriegs*. – Bielefeld: Transcript Verlag 2013. – 562 s.
555. Janaczek, G. *Tüchtige Officirs und rechtschaffene Männer. Eine historische Bilderreise zu den Militär-Erziehungs- und Bildungsanstalten der k.(u.)k. Monarchie*. – Prag: Vitalis, 2007. – 150 s.
556. Jowett, P. *China's Wars: Rousing the Dragon 1894–1949*. – Oxford: Osprey Publishing, 2013. – 407 p.
557. Kagan, D. *On the Origins of War: And the Preservation of Peace*. – N.Y.: Anchor, 1996. – 624 p.
558. Keegan, J. *The Illustrated Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo, and the Somme*. – N.Y.: Viking Press, 1989. – 312 p.
559. Keegan, J. *Histoire de la guerre*. – Paris: Dagorno, 1996. – 485 p.
560. Królikowski, J. *Generałowie i admirałowie Wojska Polskiego 1943–1990*. – Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2010. – T. 1–4.
561. Kuczyński, S. *Bitwa pod Grunwaldem*. – Katowice: Śląsk, 1987. – 258 s.
562. Levy, J. S.; Thompson, W. R. *Causes of War*. – Hoboken (New Jersey, USA): Wiley-Blackwell, 2010. – 288 p.
563. Lannoy de F. *Les Cosaques de Pannwitz 1942–1945*. – Château de Damigny: Heimdal, 2000. – 288 p.
564. Lawrence, T. *Seven Pillars of Wisdom*. – London: Cape, 1935. – 320 p.
565. Mancini, M. *Stato di guerra e conflitto armato nel diritto internazionale*. –Turin: Giappichelli, 2009. – XII, 340 p.
566. Montagu J. D. *Greek and Roman Warfare; Battles, Tactics and Trickery*. –Barnsley: Greenhill Books, 2006. – 256 p.
567. Morris, I. *Krieg. Wozu er gut ist*. – Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2013. – 527 s.
568. Münkler, H. *Die neuen Kriege*. – Reinbek: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2004. – 288 s.
569. Phillips, C.; Axelrod, A. *Encyclopedia of Wars*. – N.Y.: Facts on File, 2005. – 1 428 p.
570. Prietzel, M. *Krieg im Mittelalter*. – Darmstadt: Primus Verlag, 2006. – 208 s.
571. Prietzel, M. *Kriegführung im Mittelalter. Handlungen, Erinnerungen und Bedeutungen*. – Padeborn: Schönigh, 2006. – 406 s.

572. Purdue, A. W. *The Second World War*. - N.Y.: St. Martin's Press 1999. - 228 p.
573. Razoux, P.; Nicholas, E. *The Iran-Iraq War*. - Cambridge, MA: Belknap Press, 2015. - 688 p.
574. Rogerson, S. *Twelve Days on the Somme: A Memoir of the Trenches, 1916*. - Barnsley: Greenhill Books, 2009. - 160 p.
575. Ronge, M. *Kriegs- und Industrie Spionage*. - Wien: Amalthea-Verlag, 1930. - 424 s.
576. Rottman, G. L. *The Hand Grenade*. - Oxford: Osprey Publishing, 2015. - 82 p.
577. Rydel, J. *W służbie cesarza i króla: generałowie i admirałowie narodowości polskiej w siłach zbrojnych Austro-Węgier w latach 1868 - 1918*. - Kraków: Księgarnia Akademicka, 2001. - 346 s.
578. Schultze-Rhonhof, G. *1939 - Der Krieg, der viele Väter hatte: Der lange Anlauf zum Zweiten Weltkrieg*. - 2. durchges. Aufl. - München: Olzog, 2003. - 564 s.
579. Schweizer, G. *Die Janitscharen: gemeine Macht des Türkenreiches*. - Salzburg: Das Bergland-Buch, 1979. - 327 s.
580. Seidler F. W. *Avantgarde für Europa: Ausländische Freiwillige in Wehrmacht und Waffen-SS*. - Selent: Pour le Mérite Verlag, 2004. - 414 s.
581. Stone, G. C. *A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor*. - N.Y.: Jack Brussel, Publisher; 1961. - 694 p.
582. Strachan, H. *World War I: A History*. - Oxford: Oxford University Press, 1998. - 392 p.
583. Schwartz, R. A. *Encyclopedia of the Persian Gulf War*. - Jefferson, NC: McFarland & Company, 1998. - 232 p.
584. Tunis, E. *Weapons: A Pictorial History*. - Cleveland (Ohio) - N.Y.: The World Publishing Company, 1954. - 168 p.
585. Walker, M. *The Cold War: A History*. - N.Y.: Henry Holt and Company, Inc.; 1995. - 416 p.
586. Weigley, R. F. *History of the United States Army*. - Bloomington, IN: Indiana University Press, 1984. - 740 p.
587. Ziółkowski, K. *Husyckie wojska polne. Kształt i organizacja armii*. - Poznań: Wyd. Uniw. im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 2015. - 290 s.

Навчальне видання

**ВЕДЕНЄЄВ Дмитро Валерійович
ГАВРИЛЕНКО Олександр Анатолійович
КУБЦЬКИЙ Сергій Олегович
та ін.**

ЕВОЛЮЦІЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА

Навчальний посібник

У двох частинах

Частина 2

Друкується в авторській редакції

Технічне редагування
та комп'ютерна верстка Т. В. Єжової

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 19,52.
Обл.-вид. арк. 19,58. Тираж 60 прим. Зам. № 10

Реєстр. № 29/3-14483 від 27 грудня 2017 р.

Видавець і виготовлювач
Національна академія СБ України,
вул. М. Максимовича, 22, м. Київ-22, 03022
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 99 від 23.06.2000.

